

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ



ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК

ФІНАЛЬНИЙ
ПАЛЕОЛІТ і МЕЗОЛІТ
КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ
УКРАЇНИ

КИЇВ
ШЛЯХ 2005

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 8

Л.Л.Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

КУЛЬТУРНИЙ ПОДІЛ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

КНИГОФОНД МП
Археологія та давня
історія України
Дарунок: *Залізняк Л*
« *грудень* 2008р

КИЇВ
ШЛЯХ
2005

УДК 902(477.87)“632”

ББК 63.4 (4 Укр)

К 18

К 18 Кам'яна доба України. – Вип. 8. – Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – Київ: Шлях, 2005. – 184 с.; іл. ISBN 966-650-190-2

Книга є спробою узагальнення на сучасному рівні відомостей про культурно-історичні процеси, які мали місце на території континентальної України (за винятком Криму) у фінальному палеоліті, мезоліті та ранньому неоліті – тобто приблизно 15-8 тис. років тому. Автор розглядає культурні явища зазначених періодів із залученням найбільш яскравих і, по можливості, нових матеріалів на широкому тлі кам'яної доби Європи.

Розрахована на археологів, істориків-первісників, викладачів історії, студентів та краєзнавців, усіх, кого цікавить стародавня історія та археологія.

ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф.	Отрошенко В.В.
д.і.н., проф.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Науковий редактор випуску:
доктор історичних наук, професор

Д.Я. Телегін

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор

М.І.Гладких

кандидат історичних наук

В.М.Степанчук

кандидат історичних наук

І.В.Сапожников

Редактор:

кандидат історичних наук

Ю.В.Кухарчук

Ілюстрації:

Л.Л.Залізник

Свідцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ№8605 від 01.04.2004р.

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології

ISBN 966-650-190-2

© Інститут археології НАН України, 2005

© Видавництво “Шлях”, 2005

З М І С Т

	ПЕРЕДМОВА	4
I.	ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
	1. Вступ	5
	2. Первинне накопичення матеріалів	5
	3. Перші узагальнення	6
	4. Повоєнне покоління	6
	5. Дослідники 70-90-х	8
	6. Від стадіальності до локальності в мезолітознавстві	10
	7. Бум культуротворення 70-80-х років	11
	8. Соціально-економічні реконструкції	12
	9. Підсумок	12
II.	ПРИРОДНІ УМОВИ У ФІНАЛЬНОМУ ПЛЕЙСТОЦЕНІ ТА РАНЬОМУ ГОЛОЦЕНІ	14
	1. Природно-ландшафтна зональність території України	14
	2. Етапи пізньольодовикового потепління	15
	3. Природні зміни на початку голоцену	17
	4. Проблема чорноморських трансгресій	19
	5. Регіональні особливості топографії, стратиграфії та крем'яної сировини пам'яток	24
III.	КУЛЬТУРНИЙ ПОДІЛ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК	29
	1. Вступ	29
	2. Фінальний Епігравет	32
	3. Осокорівка	38
	4. Білолісся	41
	5. Східне Лінгбі та Красносілля	44
	6. Свідер	51
	7. Пісочний Рів	55
	8. Зимівники	62
	9. Кудлаївка	69
	10. Кукрек	74
	11. Яніславиця	82
	12. Донецька	89
	13. Гребеники	92
	14. Платовський Став	96
	15. Могильники та антропология	98
IV.	КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ	101
	1. Культура та етнос у мезоліті	101
	2. Епіграветське підґрунтя фінального палеоліту	102
	3. Балтійська провінція	103
	4. Чорноморська провінція	111
	5. Культурно-історичні провінції України	114
	6. Проблема мезо-неолітичного перехідного періоду	117
V.	НЕОЛІТИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІСТОРИЧНІ ДОЛІ МЕЗОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ	120
	1. Південно-східна версія неолітизації України	120
	2. Балкано-дунайська версія неолітизації	122
	3. Неолітизація Південно-Західної України	126
	4. Неолітизація Буго-Дніпровського межиріччя за матеріалами стоянки Добрянка	128
	5. Контакти первісних колективів та їх археологічні наслідки	146
	6. Неолітичні мігранти з Побужжя у Києво-Черкаському Подніпров'ї	147
	7. Проблема трансформації мезолітичних культур України в неолітичні	151
VI.	БАГАТОВАРІАНТНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА ЗА КАМ'ЯНОЇ ДОБИ	155
	ВИСНОВКИ	159
	ДОДАТОК: ДАТИ ЗА С¹⁴	161
	ЛІТЕРАТУРА	164
	СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	180
	SUMMARY	181

ПЕРЕДМОВА

Україна належить до найбагатших на мезолітичні пам'ятки країн Європи. Унікальній своїм багатством джерельній базі відповідає і значний розвиток мезолітознавства в країні, історія якого нараховує більше 100 років, протягом яких цю тематику розробляло кілька поколінь вчених. У Східній Європі лише мезоліт Верхнього Поволжя та Литви наближається за ступінню вивченості до мезоліту України. Як наслідок, на території України сучасні науковці фіксують близько півтора десятка різноманітних археологічних культур доби фінального палеоліту та мезоліту. Число монографічних досліджень з проблематики фінального палеоліту та мезоліту регіону сягнуло 25 [Черниш, 1953, 1973, 1975; Даниленко, 1969, 1986; Мацкевой, 1977, 1991; Красковский, 1978; Телегін, 1982, 1985; Станко, 1982; Зализняк, 1984, 1986, 1989, 1991, 1995, 1997, 1998, 1999; Смольянинова, 1990; Оленковский, 1991, 1992, 2000; Бибилов, Станко, Коен, 1994; Нужний, 1992; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995], не рахуючи сотень статей та публікацій.

Зрозуміло, що цей величезний обсяг інформації, який є продуктом інтенсивних досліджень мезоліту в Україні протягом останнього століття, в процесі накопичення потребував систематичних узагальнень. Появу узагальнюючих монографій, які фіксують існуючий рівень знань з певної тематики, диктує універсальна логіка наукового пошуку. Ці підсумкові праці відбивають рівень знань (як і помилкових уявлень) на певному етапі розвитку проблематики. Вони служать підґрунтям, від якого відштовхуються наступні генерації вчених для власних узагальнень на новому рівні розвитку конкретної наукової тематики. Таким підбиттям підсумків з мезоліту України є відома монографія Д.Я.Телегіна 1982 р., а також книга автора цих рядків, що вийшла друком 1998 р.

Дане монографічне дослідження є черговою спробою узагальнення на сучасному рівні наших знань про культурно-історичні процеси, які мали місце на території материкової України у фінальному палеоліті, мезоліті та ранньому неоліті – тобто приблизно 15-8 тис. років тому. Культурні явища мезоліту України розглядаються на широкому тлі кам'яної доби Європи на прикладі найбільш яскравих і по можливості нових матеріалів.

Дана книга суттєво відрізняється від згаданої монографії автора цих рядків 1998 р., яка була фактично закінчена ще 1994 р. Ця різниця полягає, перш за все, в урахуванні нових матеріалів і результатів наукових розробок, що з'явилися за останні десять років вже після написання і виходу згаданої праці. Територіально робота обмежена лише континентальною Україною, тобто не охоплює Кримського півострова.

У даній роботі автор спирався на численні розробки кількох поколінь українських і зарубіжних учених, внесок яких в українське мезолітознавство коротко аналізується в історіографічному розділі монографії. Без їх плідної праці написання цієї книги було б неможливим.

I. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. ВСТУП

Термін „мезоліт” вперше запропонував 1874 р. на Міжнародному конгресі з доісторичної антропології в Стокгольмі шведський вчений Торелл для позначення перехідної епохи між палеолітом і неолітом. Якщо у Західній Європі цей термін остаточно затвердився після виходу відомої книжки Г.Кларка 1936 р. „The mesolithic settlement in Northern Europe”, то в Радянському Союзі він поширився лише у 60-ті рр. XX ст. у зв'язку з появою 1966 р. збірки „У истоков древних культур. Эпоха мезолита” (МИА 126). До цього часу мезолітичні пам'ятки розглядалися як азильські, тарденуазьські, неолітичні, епіпалеолітичні, тощо, а термін „мезоліт” застосовувався лише спорадично [Рудинський, 1928; Воеводський, 1950]. П.П.Єфименко фінальну стадію палеоліту називав азильською, а власне мезоліт вважав синонімом епіпалеоліту [1953, с.624, 637].

Мезоліт з часу виділення у кінці XIX ст. в окрему епоху обіймав дві послідовні стадії – азильську і тарденуазьку. Саме ними тривалий час науковці Радянського Союзу позначали заключну стадію палеоліту, не визнаючи термін „мезоліт”. „Я вважаю зайвим введення нового підрозділу у вигляді мезоліту... Пізні стадії розвитку кримського палеоліту зводяться до двох кінцево палеолітичних культурних стадій: азилю і тарденуазу», – писав Г.А.Бонч-Осмоловський [1934, с.157, 166]. Поняття фінального палеоліту як епохи, затвердилося в радянській фаховій літературі ще пізніше ніж мезоліт, а саме з кінця 70-х рр. XX ст. Фактично сталося це внаслідок виділення азильської доби мезоліту, яку нерідко називали епіпалеолітом, в окремий періодизаційний підрозділ, що хронологічно збігався з фіналом льодовиків'я (13,5 – 10 тис. р. тому). Але ще на початку 80-х років більшість провідних українських учених з мезолітом ототожнювали пам'ятки фінального палеоліту. Прикладом можуть служити монографії Д.Я.Телегіна 1982, 1985 рр., В.Н.Станко 1982 р.

Мезолітична наука в Україні була і є органічною частиною загальноєвропейського мезолітознавства. Разом з тим, на розвиток археології в Україні суттєво впливав політичний режим СРСР. Жорстка адміністративна система СРСР сприяла чіткій організації науки, регулярному фінансуванню польових досліджень та публікацій, що мало позитивний вплив на вивчення мезоліту у Східній Європі. Однак, „залізна завіса” утруднювала контакти з європейськими колегами, занадто жорсткий державний контроль стримував ініціативу науковців, а періодичні репресії проти інтелігенції нищили науковий потенціал. Усе це стримувало розвиток археології в УРСР, спричиняючи певне відставання мезолітознавства СРСР, в тому числі українського, від європейської науки.

Вивчення мезоліту України, як і будь-якої епохи в археології, здійснювалося за трьома головними напрямками: 1) накопичення джерел; 2) культурна диференціація та періодизація пам'яток на основі

типолого-статистичного аналізу матеріалів; 3) соціально-економічні реконструкції мезолітичних суспільств.

2. ПЕРВИННЕ НАКОПИЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Піонерами вивчення кам'яної доби, які першими навчилися вирізняти оброблені людиною кремені, були французькі вчені середини XIX ст. У другій половині XIX ст. ці навички поширилися на інші європейські країни, сягнувши Східної Європи, в тому числі України, де вже 1873 р. було відкрито першу в Російській імперії палеолітичну стоянку Гінці на Полтавщині. Отже, первинне накопичення археологічних матеріалів доби мезоліту в Україні було невід'ємною складовою глобального процесу формування джерельної бази мезоліту всієї Європи. У Західній Європі цей процес розпочався в другій половині XIX ст. 1879 р. досліджена стоянка Фер-ан-Тарденуа, а 1887 р. – грот Мас д'Азіль у Франції. На початку XX ст. були відкриті такі знамениті археологічні пам'ятки як грот Романеллі в Італії, стоянки Маглемезе в Данії, Дювенсі Німеччини, Свідре Вельке Польщі, Капсії Північної Африки та Натуф Близького Сходу. Вони лягли в основу перших наукових періодизаційних схем мезоліту Європи, які почали з'являтися ще в кінці XIX ст.

Мезолітичні матеріали з території України стали відомі з кінця XIX ст., внаслідок поверхневих зборів по Західному Бугу, на Волині, на Київщині [Кибальчич, 1880; Беяшевський, 1987; Федоровський, 1902]. К.С.Мережковський 1879 р. відкрив у Криму печерні стоянки Сюрень II та Кизил-Коба.

З моменту відкриття перших пам'яток до наших днів джерельна база мезоліту поповнюється постійно, хоча й нерегулярно. З кінця XIX ст. по 20-ті рр. XX ст. тривав період первинного накопичення матеріалів, який створив джерельну базу для перших узагальнень 30-х рр. Польові дослідження велися недосконалими методами, а більшість добутих матеріалів походила зі зборів на поверхні.

М.В.Сибільов [1926, 1928] зібрав виразні колекції мікролітичного кременю на стоянках Дробишеве, Пришиб, Петровське 4, 10, 28 на Сіверському Дінці, а С.А.Локтюшев розкопав 1926 р. стоянку Роголик-Якимівський з архаїчними трапеціями. М.Мушкет [1928, 1929] збирала мезолітичні вироби в басейні р.Тетерів, а С.Баран-Бутович [1929] по Десні.

М.Я.Рудинський [1926, 1928] відкрив на Десні цікаві стоянки Кудлаївка та Пісочний Рів, а на Ворсклі – Охтирка та Біла Гора. І.Ф.Левицький [1931] дослідив багаточисельну стоянку Піщане під Народичами.

Г.А.Бонч-Осмоловський [1934] з 1926 по 1929 р. розкопував у Криму стоянки Шан-Коба, Фатьма-Коба, Сюрень II, Кукрек, матеріали яких пізніше лягли в основу періодизації мезоліту не тільки Криму, але й Північного Надчорномор'я.

Польські вчені досліджували пам'ятки Волині. Зокрема Ян Брик [1928] відкрив стоянки Сапанів та Гаї Лев'ятинські, а С.Круковський [1939] досліджував

свідерські стоянки біля оз.Нобель. Добуті матеріали дали підстави першому з них виділити на Волині сапанівську, хвалибоговицьку, тарденуазьку та кампінійську культури, а другому – нобельський варіант свідерської культури.

3. ПЕРШІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Доба первинного накопичення матеріалу завершилася в СРСР у 30-ті рр. серією перших узагальнень щодо мезолітичної доби Східної Європи взагалі та України зокрема. Показово, що перші спроби періодизації кам'яної доби у Франції були зроблені на півсторіччя раніше. Маються на увазі схеми Е.Ларте та побудована на типології крем'яних виробів періодизація Г.Мортільє 1872 р., в якій поміж інших, виділені азильський і тарденуазький періоди. Ален Броун 1892 р. відніс останні до перехідної доби між палеолітом і неолітом, яку позначив терміном, раніше запропонованим Тореллом, – мезоліт.

Періодизації Е.Ларте, Г.Мортільє, А.Брейля та ін. другої половини XIX – поч. XX ст. були побудовані на засадах класичного еволюціонізму. Тобто виділені ними специфічні крем'яні індустрії (Шель, Ашель, Мустьє, Оріньяк, Гравет, Мадлен, Азиль, Тарденуа, Кампінї тощо) розглядалися як послідовні, глобальні та універсальні для всього світу стадії розвитку техніки обробки кременю. За аналогією до європейських схем, за принципом стадіальності були побудовані перші періодизації кам'яної доби в СРСР. Адже марксистські історики традиційно були палкими прибічниками стадіального або формаційного принципу розвитку суспільства.

Першу спробу територіально-хронологічного поділу мезолітичних пам'яток України на основі типологічного аналізу відомих на той час матеріалів зробив П.П.Єфименко 1924 р. На основі ретельного порівняльного аналізу форми мікролітів з різних територій, як найбільш мінливої категорії мезолітичних знарядь, дослідник виділив три великі територіально-типологічні групи стоянок Східної Європи: південноруську, західноруську та окську. Цей поділ ліг в основу усіх наступних схем територіально-культурного поділу мезоліту Східної Європи.

До південноруської групи П.П.Єфименко відніс колекції з різноманітними геометричними мікролітами кримських яйл та басейну Дінця. Західноруська група пам'яток охоплювала басейни Вісли, Німану та Полісся, вирізняючись розвиненим мікронабором, який пов'язував її з мезолітом Балтії. П.П.Єфименко відзначив відносну специфіку мезоліту басейну Десни в межах західноруської групи [Єфименко, 1924, с. 216, 217].

М.Я.Рудинський [1928, 1931] підсумував здобутки періоду первинного накопичення мезолітичних матеріалів в Україні та накреслив завдання на майбутнє. Розвиваючи запропоновану П.П.Єфименком схему, він виділив в межах мезоліту України дві провінції: південно-східну та північно-західну. Розглядаючи їх на тлі європейського мезоліту, він пов'язав першу з Капсієм Середземномор'я, а другу з Тарденуазом Польщі. В останньому він бачив елементи

“прибалтійського Маглемезе”, а також Свідеру. Чернігівщину М.Я.Рудинський відніс до “зони малого транше”, яку пов'язав через Білорусію та Литву – з Маглемезе Західної Балтії.

На перші узагальнення в мезолітознавстві Східної Європи суттєво вплинули успіхи в дослідженні свідерської культури польських вчених 20-30-х рр. XX ст. Л.Козловського, Л.Савицького, С.Круковського. Під їх впливом у 30-ті рр. склалися стійкі уявлення про єдину свідерську стадію в мезоліті Центрально-Східної Європи [Воеводский, 1934].

Г.А.Бонч-Осмоловський у своїй узагальнюючій статті 1934 р. „Підсумки вивчення кримського палеоліту” систематизував матеріали досліджених ним багаточисельних стоянок Шан-Коба, Фатьма-Коба, Сюрень II, Кукрек. Дослідник визначив особливості головних культурних спільнот мезоліту Криму: шанкобинської, мурзаккобинської, кукрецької, свідерської. Розроблена на засадах пануючого тоді стадіального підходу до історії людства періодизація Г.А.Бонч-Осмоловського лягла в основу наступних періодизаційних схем фінального палеоліту та мезоліту Криму. В ній були виділені азильська і тарденуазька стадії. Причому свідерські матеріали Сюрень II розглядалися як пізня фаза кримського Азілю, а кукрецькі – як ранній етап Тарденуазу.

4. ПОВОЄННЕ ПОКОЛІННЯ

Сталінський погром української археології у 30-ті роки суттєво загальмував розвиток кам'яної проблематики в регіоні. Були репресовані провідні фахівці в галузі археології кам'яної доби М.Я.Рудинський, М.М.Макаренко, Г.А.Бонч-Осмоловський, І.Ф.Левицький, Т.Т.Тесля, геолог-четвертинник Г.А.Лепікаш та багато інших. Кадрову кризу в Україні поглибили втрати у Другій світовій війні. Тому у перші повоєнні роки до Києва направляють археологів з різних міст Росії: П.П.Єфименко, О.І.Тереножкін, В.А.Ільїнська, С.М.Бібіков, М.І.Вязьмітіна та ін.

Все ж після війни київський центр мезолітознавства, значною мірою, зберіг наукові традиції закладені ще у 20-30 рр. М.Я.Рудинським, І.Ф.Левицьким, А.В.Добровольським. Одразу ж після війни ці вчені концентрують свої зусилля на дослідженні мезолітичних пам'яток Надпоріжжя. І.Ф.Левицький [1949] розкопав багаточисельну стоянку в Осокорівій балці, А.В.Добровольський [1949] – поселення Ігрень 8 у гирлі Самари, М.Я.Рудинський [1949] дослідив стоянку на о.Кізлевий. Однак напрямок досліджень в галузі кам'яної доби України у повоєнний час визначали директори Інституту археології АН УРСР з 1945 по 1954 рр. П.П.Єфименко, а з 1955 по 1968 рр. С.М.Бібіков. До того ж в Інституті з'явилася нова, повоєнна генерація вчених – В.М.Даниленко, О.П.Черниш, І.Г.Шовкопляс, Д.Я.Телегін, Ю.Г.Колосов.

С.М.Бібіков продовжив справу свого вчителя Г.А.Бонч-Осмоловського розкопками печер Шан-Коба (1935, 1936 рр.), Мурзак-Коба (1936, 1938 рр.), Фатьма-Коба (1956-1959 рр.). Активну участь у цих польових

дослідженнях брали С.А.Трусова, Е.В.Жиров, Ю.Г.Колосов [Бибиков, Станко, Коен, 1994]. Вагомим теоретичним внеском С.М.Бібікова у розуміння мезолітичної доби є розробка концепції кризи мисливського господарства [Бибиков, 1950, 1969, 1979].

В.М.Даниленко спеціально проблематикою мезоліту не займався, цікавлячись цією добою лише як підґрунтям неоліту. Мезолітичні шари розкопаного ним багатощарового кукрецького поселення Кам'яна Могила дослідник відніс до безкерамічного неоліту [1969, 1986]. На його думку [1969, с.24], кукрецька людність у степовій Україні з'явилася внаслідок потужного імпульсу зі сходу. І хоча подальшими дослідженнями це не підтвердилося, все ж слід відзначити глибоке розуміння вченим складних історичних процесів, які мали місце у Східній Європі за кам'яної доби. На сторінках головної книги свого життя „Неолит Украины” 1969 р. кількома фразами він окреслив основні культурні явища фінального палеоліту та мезоліту України, їх хронологічну послідовність, визначив загальний напрямок культурно-історичного розвитку регіону. „На Волині можна говорити про послідовну зміну таких етнокультурних ланок: свідер – хвалибоговиці – пізній тарденуаз атлантичного типу”. Неолітизація Полісся відбувалася за В.М.Даниленком [1969, с.30] під кукрецьким впливом з півдня на місцеву „протонеолітичну культуру прибалтійсько-маглемезького типу”.

В.М.Даниленко заклав основу сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту Надпоріжжя [1969, с.24], прослідкувавши зміну фінальнопалеолітичних комплексів типу нижніх шарів Осокорівки та Волоського могильника з мікрограветами, індустрією шару 3В Осокорівки з великими трапеціями та гіндівсько-борщівським кременем, потім комплексами типу Ямбург з сегментами раннього кримського типу, що синхронні „раннім азиль-тарденуазьким пам'яткам Криму”. „Подальший етап Надпорізького мезоліту представлений поселенням Сурський острів V з виключно великими трапеціями”. Завершують мезоліт Надпоріжжя, за В.М.Даниленком, пам'ятки типу Василівка на Ненаситецькому порозі, з відносно високими, а також видовженими низькими трапеціями, „у повній відповідності з місцевою мезолітичною традицією, яка намітилися ще в культурі середніх шарів Осокорівки”. Дослідник звертає увагу на трикутні наконечники стріл з крайовою ретушшю, якими були вбиті поховані у випростаній позі з могильника Василівка III [Даниленко, 1969, с.25], і які стали визначальними для виділення на початку 90-х років шпанської культури.

Майже 40 років тому він же намітив генетичну лінію розвитку „від нижніх шарів Осокорівки і Рогалик-Акимівського до Василівки та Гребеників” [Даниленко, 1969, с.61], якої й досі дотримується частина дослідників, пояснюючи серії трапецій в комплексах деяких пізньомезолітичних явищ півдня України

(Гребеники, донецька) їх генезою на осокорівському ґрунті.

Фактично В.М.Даниленко стояв біля витоків таких загальноновизнаних сьогодні культур як осокорівська, зимівниківська, шпанська. Спираючись на тогочасну мінімальну джерельну базу прозорливий дослідник створив кістяк сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту України, на який свідомо чи підсвідомо орієнтувалися його послідовники, екстраполювавши схему В.М.Даниленка з Надпоріжжя на всю лісостепову та степову Україну.

Д.Я.Телегін формувався як дослідник у повоєнні часи, під впливом таких відомих вчених як П.П.Єфименко, М.Я.Рудинський, І.Ф.Левицький, В.М.Даниленко. Слід відзначити значний внесок Д.Я.Телегіна в створенні джерельної бази мезоліту України. У 1950, 1951 рр. разом з І.Ф.Левицьким він досліджував відкриті у 20-х роках М.В.Сибільовим мікролітичні комплекси Середнього Дінця і розкопував стоянку Минівський Яр [Левицький, Телегін, 1956]. У цей ранній період своєї наукової діяльності Д.Я.Телегін дослідив відкритий О.В.Бодяньським мезолітичний могильник Василівка III у Надпоріжжі [Телегін, 1957, 1962], стоянки Перетічок та ДВС в околицях Києва [Телегін, 1956]. Особливо важливими були тривалі (1973-1986 рр.) розкопки мезолітичних жител на стоянці Ігрені 8 на східній околиці Дніпропетровська та дослідження стоянки Ласпі 7 на південному узбережжі Криму [Телегін, 1982, с. 90-92, 108-112; 2002]. Невеликі за обсягом роботи проведені ним на таких ключових мезолітичних пам'ятках України як Смячка, Нобель, Корма, Кам'яна Могила, Рогалик, Кукрек та ін. Ця велика джерелознавча праця увінчалася публікацією зводу мезолітичних пам'яток України [Телегін, 1985].

Ю.Г.Колосов розпочинав свою діяльність в археології з вивчення мезолітичних стоянок Криму, зокрема розкопок під керівництвом С.М.Бібікова гроту Фат'ма-Коба. У 5-60-ті роки ним досліджувалися гроти Кара-Коба, Водоспадний, відкриті стоянки Ала-Чук, Су-Ат, Рудникове та ін. Під керівництвом С.М.Бібікова у 50-60 рр. інтенсивно досліджував мезолітичні стоянки Криму, зокрема грот Фат'ма-Коба. Самостійно Ю.Г.Колосовим досліджені гроти Кара-Коба, Водоспадний, відкриті стоянки Ала-Чук, Су-Ат, Родникове в Гірському Криму та Фронтоне, Лугове, Ленінське на Керченському півострові [Колосов, 1957, 1962]. Ним же видані фінальнопалеолітичні пам'ятки Надпоріжжя Осокорівка, Дубова Балка, Ямбург [1964]. В останні роки експедиція Ю.Г.Колосова досліджувала багатощарову стоянку з шаром шанкобинської культури у гроті Скелястий на р.Альма.

О.П.Черниш з 1946 по 1950 р. працював в ІА АН УРСР у Києві. Ним досліджена і видана окремою брошурою стоянка Володимирівка на р.Синюха [1953]. Переїхавши 1951 р. до Львова він заснував тут новий центр дослідження кам'яної доби. У процесі тривалих розкопок багатощарових палеолітичних пам'яток Подністров'я учений дослідив і ввів у науковий обіг фінальнопалеолітичні та мезолітичні матеріали з

верхніх шарів Молодови I та V, Осокорівки, Фрумушки тощо [1975].

Новий період у дослідженні кам'яної доби України пов'язаний з появою у 60-х рр. нової генерації дослідників – В.М.Гладилін, С.В.Смирнов, М.І.Гладких, Л.Г.Мацкевий, В.Н.Станко. Особливо плідно в галузі мезолітознавства працювали двоє останніх.

Л.Г.Мацкевий у 60-ті рр. досліджував стоянки Керченського півострова — Фронтове, Лугове, Олексіївка, на матеріалах яких розробив періодизацію мезоліту та неоліту Східного Криму [Мацкевой, 1977]. З початку 70-х рр. вів інтенсивні розвідки та розкопки мезолітичних пам'яток на заході України. Підсумком цих польових досліджень стала монографія, в якій вчений запропонував періодизацію мезоліту Західної Волині, Верхнього Подністров'я, Карпат [Мацкевой, 1991].

В.Н.Станко продовжив справу свого вчителя П.Й.Борисковського, який у 50-ті рр. започаткував вивчення мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я відкриттям стоянок Гребеники, Гіржеве, Довжанка, Познанка та ін [Борисковский, 1964, 1967, 1975]. З 60-х рр. очолює одеську групу дослідників кам'яної доби. Ним відкрито і розкопано значну кількість стоянок, найбільш відомі з яких Білолісся, Гіржеве, Мирне, Абузова Балка, Царинка. Матеріали цих досліджень лягли в основу виділених ученим гребениківської культури, пам'яток типу Білолісся, кукрецьких стоянок Одещини та запропонованої ним періодизації мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я [Станко, 1965, 1967, 1971, 1972, 1976, 1977, 1980, 1982, 1991]. Учніми В.Н.Станко є дослідники кам'яної доби Надчорномор'я С.А.Дворянинов, С.П.Смольянинова, І.В.Сапожников, М.П.Оленковський, Г.Е.Краснокутський, О.В.Сминтина.

5. ДОСЛІДНИКИ 70-90-Х РОКІВ

У 70-ті рр. з'являється нова генерація мезолітознавців, до якої належать Л.Л.Залізник, В.О.Степаненко, Г.В.Охріменко, що формувалися як фахівці у відділі археології кам'яного віку ІА АНУ у Києві, а також одесити С.А.Дворянинов та С.П.Смольянинова. У 80-ті рр. активно проявляють себе як дослідники мезоліту О.Ф.Горелик, Д.Ю.Нужний, О.О.Яневич, І.В.Сапожников, М.П.Оленковський, Г.В.Сапожникова, В.Ю.Коен. У 90-ті рр. працювати в мезолітознавстві почали І.М.Гавриленко та В.О.Манько. Молодше покоління мезолітознавців України зробило значний внесок у поповнення джерельної бази.

С.А.Дворяниновим відкрита найзахідніша кукрецька стоянка в Нижньому Подунав'ї – Трапівка [1972], а також видано кілька невеликих, але важливих праць, присвячених теоретичним проблемам фінального палеоліту Півдня України [Дворянинов, 1978; Дворянинов, Сапожников, 1975].

С.П.Смольянинова з початку 70-х рр. проводить польові роботи в степовому Побужжі, де поряд з пізньопалеолітичними стоянками досліджені такі відомі фінальнопалеолітичні та мезолітичні пам'ятки

як Царинка, Івашково 4, Абузова Балка, Познанка та ін. [Смольянинова, 1976, 1978, 1985]. Усі ці матеріали разом з їх культурно-хронологічною інтерпретацією, видані окремою книжкою [1990].

В.А.Степаненко підготував публікації матеріалів кукрецьких стоянок Балін-Кош (Крим) та Кізлевий (Надпоріжжя) [1977, 1981].

Л.Л.Залізник з початку 70-х рр. досліджував у Київському Поліссі стоянки Таценки, Рудий Острів, Раска, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Бородянка 3в, 4, Протереб, Тетерів 3, Лазарівка та інші. На базі цих матеріалів розроблена періодизація мезоліту Південно-Східного Полісся [Залізник, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1984]. Дослідження 1981-1982 рр. на Середній Десні стоянок Смячка XIV, Бор, Пісочний Рів, Гридасово, Студенок, Мураги, Попове Озеро та ін. стали підґрунтям періодизації мезоліту Подесення [Залізник, 1984, 1986].

З 1983 по 1990 рр. Л.Л.Залізник вивчав у Рівенському та Волинському Поліссях свідерські стоянки біля озер Нобель, Омит, Люб'язь, Лютка, Самари, в ур.Переволока, Березно, Сенчиці, Данилово, Мульчиці, Красносілля та ін.; кудлаївські стоянки Криниця, Поляни, Рудня, Люботинь 3 та ін.; пам'ятки яніславицької культури Сенчиці 5а, 5д, Переволока 2, Непірець, Рудня Іа, Балаховичі та ін. Усі ці матеріали лягли в основу періодизації фінального палеоліту та мезоліту усього Полісся [Залізник, 1989, с. 1-90; 1991, с. 1-52; 1995, р.17-46; 1997, р.3-61].

З 1984 р. дослідник працює над соціально-економічними проблемами первісності. Ним запропонована універсальна методика реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип з використанням не тільки археологічних, але й етнографічних даних [Залізник, 1989, 1991, с. 57-65]. Застосовуючи свою методику на практиці, Л.Л.Залізник реконструював спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997], які мешкали у відповідні періоди кам'яної доби не тільки в Поліссі, але й по всій помірній зоні Європи.

З початку 90-х рр. Л.Л.Залізник, разом з іншими фахівцями, досліджував відомі стоянки В'язівок 4а [Залізник, Гавриленко, 1995, 1996, 2002], Пісочний Рів, Добрянка [Залізник, Манько, 2004]. Паралельно друкується серія з двох десятків узагальнюючих статей та чотири монографії [Zaliznyak, 1995, 1997, Залізник, 1998, 1999] з проблематики фінального палеоліту та мезоліту України та суміжних територій.

Г.В.Охріменко вже чверть століття плідно досліджує неоліт Волині. Ним також відкрито, обстежено і опубліковано велику кількість пам'яток фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур Волині: красносільської (Великий Мідськ), свідерської (Люб'язь, Лютка, Мульчиці, Черськ, Розничі, Велика Глуша, Самари), кудлаївської (Балаховичі, Великий Мідськ), яніславицької (Рудня) та ін. [Залізник, Охріменко, 1985].

О.Ф.Горелик з кінця 70-х рр. вивчає мезоліт басейну Сіверського Дінця. Ним обстежені всі раніше відомі

стоянки регіону і відкрито багато нових: Хутір Шевченко, Пелагіївка 3, Ольхова 2, 5, Горіхове-Донецьке, Тепла, Зимівники 1, 2, 3, група пам'яток біля хутора Роголик та багато інших. О.Ф.Горелик дослідив епонімну стоянку зимівниківської культури [Горелик, 1984]. У 90-х рр. розкопував стоянки осокорівської культури біля хутора Роголик на Луганщині. Результатом цих досліджень стала його фундаментальна монографія 2001р., в якій крім традиційних питань культурної періодизації розглядаються соціально-економічні проблеми первісності.

М.П.Оленковський з Херсону є провідним спеціалістом з палеоліту та мезоліту Нижнього Подніпров'я, де він дослідив фінальнограветські стоянки Солоне озеро VI, Ia та ін., пам'ятки осокорівської (Леонтіївка, Дрімайлівка), зимівниківської (Анастасіївка), кукрецької (Сергіївка) культур, а також численні мікролітичні стоянки Нижньодніпровських пісків [Оленковський, 1980, 1983, 1984, 1989, 1992]. Результати цих досліджень разом з періодизацією пізнього палеоліту та мезоліту Нижнього Подніпров'я, висвітлені в низці статей та монографіях [Оленковський, 1991, 2002], а також зводі мезолітичних пам'яток Нижнього Подніпров'я [1992].

Д.Ю.Нужний з кінця 70-х рр. брав участь у дослідженнях Поліської мезолітичної експедиції, в складі якої відкрив яніславицьку стоянку Прибірськ 3 [Залізник, Нужний, 1987]. Пізніше вивчав зруйновані водосховищем Дніпрогесу пам'ятки Надпоріжжя — Поповий Мис, Ігрен 8, Лоханська III, Ворона та ін. [Нужний, 1989]. Слідом за В.М.Даниленком дослідник поставив питання про існування в ранньому мезоліті лісостепоного Подніпров'я пам'яток типу Сурський V [Нужний, 1986]. Однак головні зусилля Д.Ю.Нужного спрямовані на всебічне вивчення визначальної для мезолітичної доби категорії виробів — мікролітів. Питанням функції, морфології, трасології, історії розвитку мікролітів взагалі та мікронабору стоянок кам'яної доби України зокрема присвячені численні статті та монографія Д.Ю.Нужного [1979, 1984, 1988, 1989, 1990, 1992].

О.О.Яневич з кінця 70-х рр. досліджує стоянки Криму. Він суттєво розширив джерельну базу мезоліту півострова, провівши успішні польові роботи на відкритих стоянках Іванівка, Вишенне I, II, Мис Трійці, Су-Ат III, Дамчі-Кая та ін., а також на багатошарових печерних пам'ятках Шпан-Коба, Буран-Кая [Яневич, 1984а, б, 1992]. Суттєвим є внесок О.О.Яневича в культурно-хронологічну систематизацію мезоліту Криму. Зокрема ним розроблена періодизація кукрецьких пам'яток півострова [1987]. Розвиваючи ідеї Г.А.Бонч-Осмоловського та В.М.Даниленка дослідник дав характеристику новій шпанській культурі півострова [Яневич, 1993]. Ним виділені також пам'ятки типу Вишенне II [Яневич, 1992], суттєво поповнені знання про свідерську людність Гірського Криму [Залізник, Яневич, 1987; Janevic, 1998]. О.О.Яневич приділив увагу реконструкції моделі господарської адаптації населення Гірського Криму у

фінальному палеоліті та мезоліті [Залізник, Яневич, 1987; Яневич, 1987, 1990].

І.В.Сапожников, дослідивши низку пізньопалеолітичних пам'яток Одещини, зробив значний внесок у розуміння господарства та способу життя мисливців на бізонів фінального палеоліту Надчорномор'я, а також хроно-стратиграфії заключних етапів плейстоцену [Дворянинов, Сапожников, 1975, Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, 2003, 2004]. Успішними були його пошуки мезолітичних пам'яток на Нижньому Дністрі [Сапожников, Сапожникова, 1992].

Г.В.Сапожникова на основі трасологічного аналізу вивчала функції крем'яних знарядь, і перш за все мікролітів, як визначальної категорії виробів для мезолітичної доби [Сапожников, Сапожникова, 1986]. Заслужують уваги її трасологічні дослідження крем'яних виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 [Сапожникова, Залізник, 1999].

В.Ю.Коен брав участь у розкопках під проводом В.І.Непріної стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Однак його культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки, як окремого культурного явища фінального палеоліту [Коен, 1992] не підтвердилася подальшими дослідженнями. Головні інтереси В.Ю.Коена спрямовані на фінальний палеоліт та мезоліт Гірського Криму. Свої погляди на періодизацію мезоліту Криму дослідник виклав у колективній монографії, присвяченій публікації та науковій інтерпретації давно розкопаніх Г.А.Бонч-Осмоловським та С.М.Бібіковим багатошарових печерних стоянок Шан-Коба, Фат'ма-Коба, Мурзак-Коба [Бібіков, Станко, Коен, 1994].

І.М.Гавриленко відкрив і разом з іншими дослідниками розкопав під Лубнами стоянку В'язівок 4а з чудово збереженими рештками п'яти заглиблених у землю жител. Результати цих досліджень суттєво поглибили наші знання про спосіб життя та господарство мезолітичного населення лісостепів Лівобережної України [Гавриленко, Коен, 1989; Неприна, Гавриленко, Супруненко, 1992; Залізник, Гавриленко, 1995; Залізник, Гавриленко, 1996; Гавриленко, 2000].

В.О.Манько дослідив, опублікував і науково інтерпретував одну з найяскравіших пам'яток зимівниківської культури — стоянку Сабівку на Луганщині [Манько, 1993; Горелик, Манько, 1990]. Ним проведена велика робота в галузі культурної інтерпретації та періодизації мезоліту й неоліту басейну Сіверського Дінця [2004 а, б].

Великий внесок у поповнення джерельної бази мезоліту України зробили краєзнавці. О.В.Бодяньський відкрив у Надпоріжжі стоянки Сурський V, Ямбург, Кізелевий, Шулаїв та могильники Волоський, Василівка I, II, III. По р.Трубіжу (Київщина) А.П.Савчук зібрав мезолітичні комплекси Загай I, Селище, Коржі та ін [1974, 1975]. Групу яніславицьких пам'яток відкрив В.К.Пясецький [1975, 1979] на Волині (стоянки біля оз.Корма, Крапив'янка, Стаханово). М.М.Клапчук [1980, 1983] зібрав кілька цікавих свідерських комплексів біля Делятина у Прикарпатті. Стоянки

Доброжани, Барабой, Кантемир, Карпово, Цибулівка та ін. на Одещині відкрили А.М.Крамер [1960] та В.І.Красковський [1978]. А.В.Деткін [1997] зібрав під Черкасами крем'яний комплекс зимівниківської культури Дніпровець.

6. ВІД СТАДІАЛЬНОСТІ ДО ЛОКАЛЬНОСТІ В МЕЗОЛІТОЗНАВСТВІ

З початку ХХ ст. у Західній Європі зароджується нове бачення світової історії, батьками якого вважаються О.Шпенглер та Д.Тойнбі. На зміну властивій ХІХ ст. архаїчній стадіальній концепції історії людства прийшло розуміння її багатоваріантності. У західній археології міжвоєнного періоду це зокрема призвело до відмови від глобальних стадій в розвитку первісності і масовому виділенню численних локальних культур.

Оскільки фундаторами стадіальної або формаційної парадигми історії були класики марксизму, то цей релікт еволюціонізму ХІХ ст. в СРСР лишився пануючим аж до його розпаду. Його розквіт припадає на 30-ті рр. ХХ ст., коли в історичній науці поширилася яфетична теорія М.Я.Марра. Історичний процес починають розглядати з позицій гіпертрофованого автохтонізму, а усі якісні зміни в первісному суспільстві пояснювати періодичними „стадіальними вибухами” в ньому.

На цих, уже застарілих на середину ХХ ст. концептуальних позиціях стояли такі авторитети палеолітознавства СРСР як П.П.Єфименко, С.М.Замятнін та ін. На засадах стадіальності були побудовані тогочасні періодизації кам'яної доби України. Так, Є.Ю.Кричевський [1949] розглядав мезоліт України як єдину культуру, що пройшла кілька хронологічних фаз розвитку. В.М.Даниленко [1969, с.30] відзначав у мезоліті Волині послідовну зміну Свідеру Хвалибоговицею, далі пізнім Тарденуазом атлантичного типу, і нарешті пам'ятками маглемезько-ертебельського типу. У Надпоріжжі комплекси з мікрограветами типу нижніх шарів Осокорівки за В.М.Даниленком, змінюються індустрією з великими трапеціями типу Осокорівка Зв, потім типу Сурський V і, нарешті, пізньомезолітичними типу Василівка [1969, с.24].

На думку О.П.Черниша, також послідовного прибічника концепції стадіальності розвитку матеріальної культури, у Подністров'ї від муст'є до мезоліту розвивалася єдина молодовська культура, яка послідовно проходила окремі фази, зафіксовані в численних культурних шарах дністровських стоянок. О.П.Черниш [1975, с. 132] виділяв дністровську мезолітичну культуру, яка теж мала чотири послідовні фази розвитку: молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку.

Однак, з часом стадіально-схематичні уявлення про розвиток матеріальної культури стали потроху поступатися концепції локальності. Величезне розмаїття накопичених на цей час археологічних решток наочно показало відсутність синхронних змін єдиної матеріальної культури. Виявилось, що одночасно в різних регіонах Європи мешкали носії різних культурних традицій.

Першим симптомом відходу від еволюціоністсько-стадіальних схем у Східній Європі можна вважати виділення територіальних груп мезолітичних пам'яток, яке розпочав П.П.Єфименко у вже згадуваній статті 1924 р. і розвинув М.Я.Рудинський в [1928, 1931]. Розвиваючи цю тричленну схему територіального поділу мезоліту Східної Європи, М.В.Воеводський [1950] першим поставив питання про наявність племінного устрою в мезоліті. Дослідник відмовився від раніше визнаної ним [1934] єдиної свідерської стадії мезоліту Європи. Він виділив західносвідерську та східносвідерську області, які в цілому відповідають західноруській та окській групам мезоліту П.П.Єфименка. Крим та степове Лівобережжя М.В.Воеводський відніс до окремої культурної області. Він же першим став розрізняти окремі культури східноєвропейського мезоліту.

Однак відмовитися від ідеологічних штампів радянська історична наука змогла лише після зняття партійних табу. Тому остаточний відхід від застарілої концепції стадіальності в археології став можливий лише після різкої критики марризму І.В.Сталіним в роботі 1950 р. „Марксизм та питання мовознавства”.

“На основі єдиної матеріальної культури пізнього палеоліту виникла низка культур (деснянська, шанкобинська, мурзак-кобинська) та культурних областей мезоліту з різним інвентарем, характер якого обумовила виробнича традиція в певних природних умовах. За матеріалами Десни, Криму та Прибалтики можна прослідкувати формування цієї традиції у невеликих районах. Територія деснянської та кримської культур приблизно дорівнює території неолітичних культур Східної Європи — районів, без сумніву, заселених окремими племенами. Це свідчить про виникнення племінної організації в мезоліті...” [Воеводський, 1950, с. 119]. Значимо, що у цей же час російський дослідник О.Я.Брюсов [1952] виділив окремі культури в неоліті півночі Східної Європи, інтерпретуючи їх як сліди мешкання окремих племен.

Пізніше ці погляди розвинув О.О.Формозов [1959], який під керівництвом М.В.Воеводського розкопував стоянку Пісочний Рів у 1940, 1945-1947 рр. [Воеводський, Формозов, 1950]. До згаданих культур він додав свідеро-тарденуазьку, надпорізьку та донецьку, в яких вбачав “племена, що формуються”.

Відмова М.В.Воеводського [1950] від єдиної свідерської стадії на користь локальних культурних проявів зумовлена поступовою заміною стадіально-схематичних уявлень про розвиток первісного суспільства концепцією локальності. Якщо в радянському палеолітознавстві ці тенденції почали виявляти себе лише у повоєнний час, а їх перемогу традиційно пов'язують зі статтею А.М.Рогачова 1957 р., то на Заході це сталося значно раніше. Історіософський фундамент принципової зміни історичної парадигми заклали дослідження О.Шпенглера і А.Тойнбі, які остаточно відмовилися від стадіально-формаційних уявлень про розвиток людства, запропонувавши натомість концепцію

багатоваріантності людської історії [Тойнбі, 1992; Залізник, 2002].

Деякі західноєвропейські дослідники кам'яної доби почали виділяти окремі археологічні культури ще у міжвоєнний період. Так, Д.Гаррод уже в 1938 р. вбачала в оріньяцькій, граветській та солютрейській стадіях пізнього палеоліту Європи окремі археологічні культури з відповідними назвами. Приблизно у цей же час Г.Кларк, А.Руст, Г.Швабедіссен, С.Круковський та інші дослідники виділили у Прибалтиці локальні культури Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер.

Ці розробки західних учених відіграли не останню роль у переході в повоєнний час радянських археологів до вивчення локальних особливостей кам'яної доби Східної Європи та виділення в межах глобальних стадій окремих археологічних культур.

«Залізна завіса», що відгороджувала Радянський Союз від Європи, не повністю ізолювала радянську археологію від світової. Тому дослідження фінального палеоліту в Литві, Білорусі, Україні відбувалося в руслі загальноєвропейських тенденцій. Більше того, виразно простежується прогресивний вплив на мезолітознавство зазначеного регіону європейської науки, що досягла особливо великих успіхів у вивченні кам'яної доби Північнонімецької та Польської низовин.

7. БУМ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ 70-80-Х РОКІВ

З 60-х рр. ХХ ст. розпочався бум культуротворення у мезолітознавстві Європейської частини СРСР, який з перемінним успіхом триває й досі. Його початок знаменував вихід 1966 р. збірки статей з мезоліту СРСР (МИА 126), яка є наочним доказом прогресивного впливу європейської науки на радянське мезолітознавство. Саме це солідне наукове видання стало наріжним каменем сучасної концепції культурно-хронологічного членування фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи.

Показово, що збірку відкривають оглядові статті з періодизації та культурної диференціації мезоліту Польщі та Німеччини. Їх автори Н.М.Гуріна та Л.Я.Крижевська не тільки знайомлять читача з новітніми на той час періодизаціями пам'яток кам'яної доби Західної та Південної Балтії, але роблять спроби знайти їм відповідники у матеріалах Литви та Білорусі. А стаття П.М.Долуханова «Палеогеографія мезоліта Северної Європи», фактично, є синтетичним реферативним узагальненням розробок західних палеогеографів з метою ознайомлення радянських мезолітознавців з досягненнями європейської науки. Головним інструментом культурно-хронологічної інтерпретації нових археологічних комплексів з різних регіонів Східної Європи у збірці є їх зіставлення з краще вивченими матеріалами фінальнопалеолітичних пам'яток Польщі, Німеччини, Данії (статті В.Д.Будька, Р.К.Римантене, І.А.Лозе, Л.Ю.Янітса, Д.Я.Телегіна).

Ця збірка символізувала перехід мезолітознавців СРСР з позицій стадіального підходу у вивченні первісної історії до концепції локальності, що відбивала багатоваріантність розвитку людського суспільства в далекому минулому.

Бурхливий процес виділення локальних культур поширився на увесь Європейський континент, докорінно змінивши культурно-історичну карту мезолітичної Європи. 70-ті рр. позначені виходом численних монографій присвячених культурній диференціації та періодизації окремих регіонів Центрально-Східної Європи – Польщі [Kozłowski, 1972, Schild, 1975, Wieckowska, 1975], Литви [Римантене, 1971], Південно-Східної Балтії [Кольцов, 1977]. Ця проблематика стає домінуючою на міжнародних конгресах та конференціях. Прикладом може служити Варшавський конгрес 1973 р. чи Ленінградська конференція 1974 р. Мезолітична карта Європи стає надзвичайно строкатою і змінюється мало не щорічно внаслідок появи нових культурно-періодизаційних досліджень.

Особливо суттєво стимулювали культуротворчі процеси в мезолітознавстві України та Росії [Кольцов, 1977] успіхи польських [Kozłowski, 1964, 1972, Wieckowska, 1965, 1975, Shilde, 1975] та литовських [Римантене, 1971] дослідників у 60-70 рр. Остаточний відхід від стадіального розуміння культурних явищ мезоліту на позиції локальності в Україні знаменують роботи В.М.Даниленка [1969], В.Н.Станко [1971, 1972], Л.Л.Залізняка [1976, 1977], Д.Я.Телегіна [1982]. У галузі неолітознавства цей процес в українській археології пов'язаний з працями В.М.Даниленка [1969], Д.Я.Телегіна [1968], В.І.Непріної [1974].

Отже, бум культуротворення, що сягнув України у 70-ті р. ХХ ст., з різною інтенсивністю триває й досі. Його наслідком став вихід у 80-90-ті роки ХХ ст. серії монографій, присвячених культурній диференціації та періодизації фінальнопалеолітичних і мезолітичних пам'яток України [Телегін, 1982, 1985; Станко, 1982; Залізник, 1984, 1986, 1989, 1991, 1995, 1997, 1998, 1999; Мацкевий, 1991; Оленковський, 1991; Нужний, 1992]. Деякі історіографічні подробиці виділення 15-ти відомих нині культур фінального палеоліту і мезоліту України розглядаються у відповідних розділах цієї праці.

Ці суттєві трансформації в археології кам'яного віку різних країн Європи, фактично, є закономірним наслідком заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства з найдавніших часів.

Принципова зміна поглядів на історичний процес у первісну добу була сприйнята не всіма дослідниками першої повоєнної генерації. Зокрема на позиціях стадіальності до кінця своєї наукової діяльності лишався О.П.Черниш. Д.Я.Телегін сприйняв новітнє розуміння лише у 80-ті роки, долучившись до виділення археологічних культур у мезоліті та неоліті України і сусідніх територій. Непростий процес трансформації поглядів зрілого дослідника демонструють його узагальнюючі праці, на яких варто зупинитися докладніше.

Д.Я.Телегін у своїх оглядах мезоліту України 1966 та 1973 рр. слідом за П.П.Єфименком, М.Я.Рудинським, М.В.Воеводським, О.О.Формозовим,

виділяв дві зони. У його праці 1966 р. в межах південноруської зони фігурує три окремі територіальні групи пам'яток: волино-донецька, приазовсько-кримська степова та гірсько-кримська. На Західній Волині Д.Я.Телегін бачив "область свідеро-хвалибоговицької культури", пов'язану з мезолітом Балтії.

У роботі 1973 р. Д.Я.Телегін розвинув і поглибив що схему культурно-територіального поділу мезоліту України. У межах північної (названої в роботі донецько-прип'ятською) зони дослідник розрізняв донецьку, деснянсько-сожську та волинську територіальні групи пам'яток. До південної, надчорноморсько-капсійської зони, крім чотирьох територіальних груп стоянок (дніпро-прип'ятської, надпорозько-лівобережної, гірсько-кримської та фрумушицької), увійшли ще дві археологічні культури — гребениківська та пам'ятки кукрецького типу.

Остаточний перехід Д.Я.Телегіна на позиції локальності демонструє його головна праця в галузі мезолітознавства України — узагальнююча монографія 1982 р. В ній фігурують вже не територіальні групи, а близько 20-ти окремих культур та типів пам'яток, що розвивалися в межах двох хронологічних етапів мезоліту України — раннього й пізнього. В культурно-територіальному сенсі ці спільноти були включені до південної азово-чорноморської та північної полісько-лісостепової зон мезоліту України. У межах азово-чорноморської зони ученим виділено виділено вісім мезолітичних культур та типів пам'яток: гірськокримську культуру з двома етапами (шанкобинським та мурзаккобинським), стоянки білоліського, рогалицько-осокорівського, ненасицького, моспинського, сюреньського типів, а також гребениківську та кукрецьку культури. До полісько-лісостепової зони віднесено 9 окремих культурних спільнот: дніпро-прип'ятську та донецьку культури і пам'ятки типу Нобель, Смячка, Народичі, Кудлаївка, Минівський Яр, Пісочний Рів, Оселівка. Дослідник зробив спробу розглянути ці культурні спільноти на тлі європейського мезоліту [Телегін, 1982, с. 223-225].

Розробляючи періодизацію мезоліту всієї України Д.Я.Телегін стимулював регіональні дослідження, спрямовуючи молодь на вивчення кам'яної доби окремих регіонів чи культурних спільнот. Так, В.О.Степаненко почав досліджувати кукрецькі пам'ятки півдня України, Л.Л.Залізник — мезоліт Полісся, О.Ф.Горелик — мезоліт басейну Сіверського Дінця.

8. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Власну логіку розвитку в українській археології мали соціально-економічні дослідження спільнот доби фінального палеоліту та мезоліту. Традиційна увага марксизму до історії суспільства з найдавніших часів зумовила появу в 30-тих роках ХХ ст. перших спроб реконструкції археологами суспільств кам'яної доби. Однак, бідність джерельної бази і нерозробленість методологічних принципів компенсувалася не завжди науково коректними запозиченнями з етнографії

відсталих народів. Методологічне обґрунтування принципів залучення етнографічних даних для палеорекоконструкцій знаходилося у зародковому стані. Тому значна частина цих реконструкцій носила вульгарно-матеріалістичний характер, а дані етнографії залучалися напряму, як ілюстрації довільних реконструкцій археологічних суспільств. Вінцем соціально-економічних реконструкцій 30-х років в СРСР була фундаментальна праця П.П.Єфименка „Первобытное общество» [1938, 1953], багато положень якої не втратили актуальності й досі.

1936 р. у Кембріджі побачила світ знаменита книга Г.Кларка „The Mesolithic Settlement in Northern Europe”, що разом з монографією Г.Чайлда [1950], започаткувала потужну англо-американську школу соціально-економічних досліджень первісності. Ідеї фундаторів підхопили й розвинули у 60-70 рр. представники процесуальної або нової археології, які називали себе етноархеологами — Л.Бінфорд, Д.Бірделл, Г.Фрізон, Т.Прайс, Р.Лі, Т.Хассан та ін. Їхні принципи дослідження первісності із залученням даних етнографії поступово стали застосовуватися й у Європі, а також в СРСР та сучасній Україні [Массон, 1976; Кабо, 1979, 1986; Шнирельман, 1986; Залізник, 1987, 1989, 1991, 1995, 1997]. Саме з цими процесами у світовій науці пов'язане пробудження інтересу до соціально-економічних проблем кам'яної доби, що простежується в Україні з середини 80-х рр.

Універсальну методіку реконструкції способу життя первісних мисливців через їх господарсько-культурний тип із залученням даних етнографії запропонував Л.Л.Залізник [1987, 1990, 1991]. Ним же здійснені реконструкції моделей господарської адаптації мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997]. Над реконструкцією господарсько-культурного типу степових мисливців на бізона плідно працюють О.О.Кротова [1988, 1994], В.Н.Станко [1982], Г.Є.Краснокутський [1992], І.В.Сапожников [1992, 2003]. О.О.Яневич реконструював модель господарської адаптації гірських мисливців Криму [Залізник, Яневич, 1987; Яневич, 1990].

Варто зазначити, що зроблені українськими дослідниками реконструкції первісних суспільств не були простим копіюванням методів америкаських етноархеологів. Більше того, запропонована й успішно застосована в Україні оригінальна методіка етно-археологічних реконструкцій первісності [Залізник, 1989, 1991, Zalianyak, 1995, 1997] не має прямих аналогів в світовій археологічній практиці.

9. ПІДСУМОК

Підводячи підсумок, слід наголосити, що мезолітична наука в Україні з самого початку розвивалася як органічна складова європейського мезолітознавства. За свою більш ніж 100-літню історію вона пройшла кілька історичних етапів. Дослідження мезоліту в Україні почалося з первинного накопичення матеріалів фундаторами українського мезолітознавства кінця ХІХ — 20-тих років ХХ ст. Серед них такі відомі вчені як М.Я.Рудинський, Г.А.Бонч-Осмоловський,

П.П.Єфименко, М.В.Сибільов, І.Ф.Левицький, С.А.Локтюшов, М.Мушкет, С.Баран-Бутович та ін.

Типологічний аналіз накопичених цими дослідниками матеріалів ліг в основу перших узагальнень міжвоєнної пори [Єфименко, 1924; Рудинський, 1928, 1931; Бонч-Осмоловский, 1934]. У цих працях фігурували не археологічні культури, а територіальні групи пам'яток, а періодизації були побудовані на засадах пануючого тоді стадіального бачення історичного процесу. Серед учених старшого покоління розпочали діяльність деякі представники повоєнного покоління дослідників – С.М.Бібіков, М.В.Воеводський.

Сталінські репресії та втрати у Другій світовій війні призвели до суттєвих змін в складі фахівців з кам'яної доби України. У повосні роки в археологію України прийшла плеяда яскравих дослідників: В.М.Даниленко, С.М.Борисковський, І.Г.Шовкопляс, О.П.Черниш, Д.Я.Телегін, Ю.Г.Колосов, а директором київського Інституту археології став академік П.П.Єфименко. Паралельно з суттєвим поповненням джерельної бази робляться узагальнення щодо мезолітичної доби у Східній Європі, в яких фігурують територіальні групи пам'яток, а в основі періодизації лежить традиційний еволюційно-стадіальний підхід до історичного процесу.

Поступово принцип багатоваріантності розвитку людства Шпенглера-Тойнбі поширюється у первісній археології Східної Європи і в 60-ті рр. перемагає в радянському мезолітознавстві. Поява 1966 р. вже згадуваної збірки статей, присвячених проблемам мезоліту СРСР (МИА 126) знаменувала не тільки перемогу принципу локальності над стадіальністю, але й орієнтацію на західне мезолітознавство і остаточне затвердження терміну „мезоліт” в радянській археології. Ця збірка, а також концептуальна монографія В.М.Даниленка „Неолит України» 1969 р., символізували собою закінчення повоєнного і початок сучасного періоду у вивченні мезоліту України. У 60-ті рр. з'являється нова генерація вчених: В.М.Гладилін, М.І.Гладких, Л.Г.Мацкевий, С.В.Смирнов, В.Н.Станко, які активно працюють над культурною диференціацією пам'яток кам'яної доби України, передусім на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів.

Зумовлений перемогою концепції локальності пік культуротворення в мезолітознавстві України припав на 70-80 ті рр. ХХ ст. Він пов'язаний з тривалою роботою Д.Я.Телегіна над узагальнюючою працею з мезоліту України [1982], плідними дослідженнями В.Н.Станко на Одещині та активними пошуками нових пам'яток з подальшим типологічним аналізом їхніх крем'яних комплексів двома новими генераціями мезолітознавців України. Маються на увазі покоління 70-х (С.П.Смолянинова, Л.Л.Залізник, Г.В.Охріменко, В.І.Степаненко, С.В.Дворянинов) та генерація 80-х (О.Ф.Горелик, М.П.Оленковський, Д.Ю.Нужний,

І.В.Сапожников, О.О.Яневич, В.Ю.Кобен) років ХХ ст. З середини 80-х рр. в археології кам'яної доби України суттєво інтенсифікувалися дослідження соціально-економічних проблем первісності шляхом реконструкції суспільств кам'яної доби за допомогою етно-археологічного моделювання (Л.Л.Залізник, О.О.Кротова, Г.С.Краснокутський, І.В.Сапожников, О.О.Яневич).

Певне відставання процесу становлення мезолітознавства в СРСР, в т.ч. в Україні, від найбільш „просунутих” щодо вивчення мезоліту країн Європи – Польщі, Данії, Англії, Німеччини, Франції, – значною мірою було спричинене несприятливим для науки політичним режимом, що панував у Східній Європі протягом ХХ ст. Економічна криза доби незалежності стримує дослідження мезолітичних пам'яток, оскільки їх вивчення на сучасному науковому рівні потребує значних фінансувань.

Характерною особливістю українського мезолітознавства, значною мірою властивою усій археології Східної Європи, є традиційний культурно-історичний підхід до аналізу та інтерпретації головного джерела проблематики – крем'яних комплексів. Однак багаторічна увага до морфології крем'яних виробів та типології колекцій поки що не призвела ні до затвердження загальноприйнятої термінології, ні до розробки стандартної типології виробів. Сам опис крем'яних комплексів продовжує носити загальногуманітарний характер, якому часом властива розпливчастість, суб'єктивізм, концентрація уваги переважно на якісних показниках колекцій. Традиційний імперизм нажалі поки що не призвів до випрацювання чітких, загальноприйнятих, універсальних стандартів подачі масового крем'яного матеріалу.

Попри всі ці негаразди, Україна належить не тільки до найбагатших на мезолітичні пам'ятки регіонів Європи, але й до країн з досить високим розвитком мезолітознавства. Столітні зусилля кількох поколінь дослідників в галузі імперичного, культурно-історичного аналізу крем'яних комплексів зумовили розробку визнаної за головними параметрами культурної періодизації мезоліту України. Вагомим внеском до вивчення складних соціально-економічних проблем кам'яної доби є запропонована українськими дослідниками оригінальна методика реконструкції мисливських суспільств шляхом етно-археологічного моделювання.

Мезолітичній проблематиці в Україні присвячено сотні статей і близько 30 монографій. Лише для доби фінального палеоліту та мезоліту тут виділено 15 археологічних культур. Усе це – результат наполегливої праці кількох поколінь дослідників мезоліту України, узагальненню якої присвячена ця робота.

II. ПРИРОДНІ УМОВИ У ФІНАЛЬНОМУ ПЛЕЙСТОЦЕНІ ТА РАНЬОМУ ГОЛОЦЕНІ

Цілковито залежні від навколишнього середовища доісторичні суспільства всебічно пристосовувалися до навкілля, утворюючи з ним екологічну систему, що перебувала у динамічній рівновазі. Без знання особливостей природного оточення неможливі палеорекострукції суспільства, яке в ньому функціонувало.

1. ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНА ЗОНАЛЬ- НІСТЬ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Територія України є південно-західною частиною Східноєвропейської рівнини. У її межах виділяється три головні фізико-географічні зони: лісове Полісся, лісостепові узвишся Центральної України, степове Надчорномор'я.

Поліська зандрова низовина є східною частиною смуги європейських зандрових низин, що простяглася у широтному напрямку від Англії до Середньоруської височини. Тому в Поліссі розвивалися природно-ландшафтні процеси, аналогічні тим, що мали місце на Англійській, Німецькій, Польській низовинах, в басейні Німану. З фінального плейстоцену Полісся вкривають ліси, де через поширення піщанистих ґрунтів значні площі займають соснові бори.

Лесові плато Центральної України мали власну природно-ландшафтну специфіку. Вона полягала в поширенні на схилах височин та в понижених ділянках рельєфу лісових біоценозів поряд зі степовими – на плато. Як відомо підвишені ділянки рельєфу отримують більше опадів, а північна експозиція схилів сприяє збереженню вологи і розвитку деревної рослинності. Тому лісові біоценози здавна були властиві не тільки Волино-Подільській та Наддніпрянській, але й Надазовській та Донецькій височинам. Останні протягом фінального плейстоцену та голоцену являли собою острови лісостепових ландшафтів серед євразійських степів.

Надчорноморська низовина здавна належить до степової природно-ландшафтної зони. На півночі її обмежують південні відроги згаданих височин лісостепової смуги України та Молдови. З часів максимального похолодання 18 тис. років тому, під тиском трансгресій Чорного моря та внаслідок утворення Азовського басейну південний кордон українських степів відступив на північ на 140-200 км.

Переважаюча більшість великих рік України тече у меридіональному напрямку. Їхні долини пов'язують між собою три згадані великі фізико-географічні провінції. Зокрема піщані боріві тераси Дніпра та інших рік, що течуть з півночі на південь, створювали умови для поширення властивих Полісся соснових борів далеко на південь у лісостеп і навіть степ. Уздовж річкових долин відбувалися міграції як фауни й флори, так і первісного населення між Поліссям, лісостепом та Надчорномор'ям.

Окремими природно-ландшафтними регіонами України зі своєрідними шляхами розвитку природи є Карпати та Гірський Крим, з їх гірськими ландшафтами. Вузьку смугу південного берега Криму займають сухі субтропіки.

Зазначені загальні особливості фізичної географії України значною мірою визначали історичні процеси на її території в усі часи, зокрема й у фінальному палеоліті та мезоліті. Якщо Полісся розвивалося як органічна складова зандрових низин Європи то природні процеси в Надчорномор'ї тісно пов'язували його з півднем, з Великим Середземномор'ям. Відповідний напрямок етнокультурних зв'язків демонструють численні археологічні культури України рубежу плейстоцену та голоцену. Так, археологічні спільноти Полісся були тісно пов'язані з Балтією, а Надчорномор'я – з Подунав'ям, Балканами, Кавказом.

Природно-ландшафтні провінції території України почали формуватися у льодовикову добу. Крижаний щит, що досягав над Скандинавією потужності кількох кілометрів, пульсував залежно від змін клімату (рис. 1). У вологі й холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, а в теплі, сухі – відступав у північному напрямку. Тому смуга землі вздовж південного краю льодовика являла собою мертву пустелю, зриту льодовиком. Пульсуючі переміщення краю льодовика знищували рослинність, залишаючи гряди уламків принесених льодовиком гірських порід, піску, глини. Ці моренні відклади перемикалися талими водами з льодовика. Як наслідок, значні території Північної Європи вкрилися піщаними відкладами – зандрами. Так біля південного підніжжя льодовика сформувалася зона зандрових рівнин зі своєрідними природно-ландшафтними умовами, що охоплювали безкраї рівнини від Великобританії до Верхів'їв Волги. Типовими зандровими низовинами є Північнонімецька, Польська, а також Полісся, яке займає північ України та південь Білорусії.

Смуга зандрових низин Європи приблизно відповідає моренному поясу риського та вюрмського зледеніння. Суттєву роль у її формуванні відіграв вітер. Холодне, важке повітря з крижаного щита рухалося на південь, на місце легких і теплих повітряних мас Середземномор'я. Тому у південному напрямку з льодовика постійно дули сильні, холодні й сухі вітри. Вони зривали дрібний пил з непокритих рослинністю зандрових рівнин біля підніжжя льодовика і несли його на південь. Віддаляючись від льодовика вітри слабшали і пил випадав на поверхню землі, поступово формуючи лесові відклади. За час зледеніння в Центральній та Південно-Східній Європі накопичилися леси потужністю до кількох десятків метрів [Величко, Морозова, 1969, с. 588]. Особливо потужні леси відкладалися південніше Полісся, в зоні сучасних лісостепів.

Таким чином, у кінці льодовикової епохи в Європі склалися дві природно-географічні зони — зандрова й лесова. Кордон між ними, як правило, досить чіткий. Прикладом може бути південний рубіж зандрової Поліської низовини Північної України. Лесові відклади потужністю до 20 м часом утворюють справжнє терасове підвищення вздовж південного краю Полісся. Низинні заболочені поліські рельєфи, значною мірою складені різними водно-льодовиковими відкладами та перевіяними вітром пісками, на півдні різко переходять у підвищення, де під шаром чорнозему залягає багатометрова товща лесу. Суттєва різниця між фізико-географічними умовами Полісся та лесових плато України зумовила той факт, що південна межа Полісся, починаючи з кінця плейстоцену і до наших днів була дуже стабільним природно-ландшафтним рубежем, який чітко відбивався на етнокультурній карті регіону (рис. 6, 17, 34).

Наприкінці плейстоцену в прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні природні умови, які характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. Сухі й холодні прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми тундростепами, з густим трав'яним покривом, який був чудовим пасовиськом тваринам мамонтового фауністичного комплексу. Різко-континентальний клімат з великими перепадами між літніми і зимовими температурами був причиною дуже рухливого стадного способу життя прильодовикових трав'яних, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані: восени на південь, навесні — у зворотньому напрямку.

У межах прильодовикової зони виокремлювалися природно-ландшафтні підзони з певною специфікою клімату, флори та фауни [Палеогеографія..., карта 11, с. 113]. Відповідно до цієї ландшафтної диференціації території України кінця палеоліту В.І.Бібікова [1975] виділила кілька фауністичних комплексів: середньодніпровський мамонтовий, надчорноморський бізоновий, дністро-бузький рангіферовий. У прильодовикових горах (Карпати, Крим) мешкали як нестадні лісові трав'яні, так і стадні тундростепові. Відповідно природній специфіці 20-14 тис. років тому на теренах України розвивалися різні варіанти чотирьох типів мисливських суспільств: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя та мисливці прильодовикових гір. Кожне з них відзначалося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурами [Залізник, 1989, 1998].

2. ЕТАПИ ПІЗНЬОЛЬДОВИКОВОГО ПОТЕПЛІННЯ

Властиве фінальним етапам льодовикової доби потепління призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Почалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі й холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Завірюхи та ожеледиці взимку

зумовлювали періодичну нестачу кормів, а відтак — масове вимирання трав'яних. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Заморозки призводили до змерзання мокрої вовни і загибелі тварин від переохолодження [Верещагин, 1979, с. 179].

З таненням ґрунтової криги багатий кормами холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену й заболочену низкопродуктивну тундру, порослу мохом і осокою, з мірадами комарів та мошок, які заважали випасу копитних [Верещагин, Барышников, 1985, с. 29]. Прогресуюче потепління стало причиною заростання тундростепів березово-сосновими лісами. Всі ці фактори стали головною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів та інших представників мамонтового фауністичного комплексу і небувалою поширення північного оленя, пристосованого до існування в умовах сучасних вологих і засніжених тундр. Тому кінець пізнього палеоліту (фінальний палеоліт) отримав назву “доба північного оленя”, який у цей час став основою існування людини у прильодовиковій Європі [Палеогеографія..., 1982, с. 136; Залізник, 1989, с. 110; 1990, с. 4-13].

Усі ці несприятливі для більшості прильодовикових трав'яних фактори особливо проявилися 14 тис. років тому, під час рауніського потепління. У цей час в Європі вимерли мамонти, звільнилася від льодовика Південна Балтія (рис. 1), що знаменувало початок фінального палеоліту, який традиційно датується часом 13,5-10,3 тис. років тому. Короткі потепління змінювалися різкими похолоданнями і на європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні, сухі прильодовикові степи, у флорі яких домінувала рослина *Drias octopetula*, а в фауні — північний олень. Тому фінальний палеоліт палеогеографи звать дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився цей період на межі плейстоцену й голоцену внаслідок різкого потепління клімату більше 10 тис. років тому.

Тривале планетарне потепління кінця плейстоцену — початку голоцену носило стрибкоподібний характер, зумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. Чітко простежується кілька окремих періодів підвищення температури, які змінювалися похолоданнями. Причому, якщо потепління стають все більш інтенсивними, то сила похолодань з часом слабшає. Так, рауніське потепління змінилося потужним похолоданням Дріас I. На зміну нетривалому тепловому періоду Беллінг прийшов дуже холодний період Дріас II, за яким настало інтенсивне потепління Аллеред. Потім почалося похолодання Дріас III. Потужне Половецьке потепління на самому початку голоцену змінилося коротким похолоданням у кінці Пребореалу [Хотинский, 1977, с. 40], а потім новим підняттям температури в Бореалі, яке досягло максимуму в Атланти кумі (табл. 1).

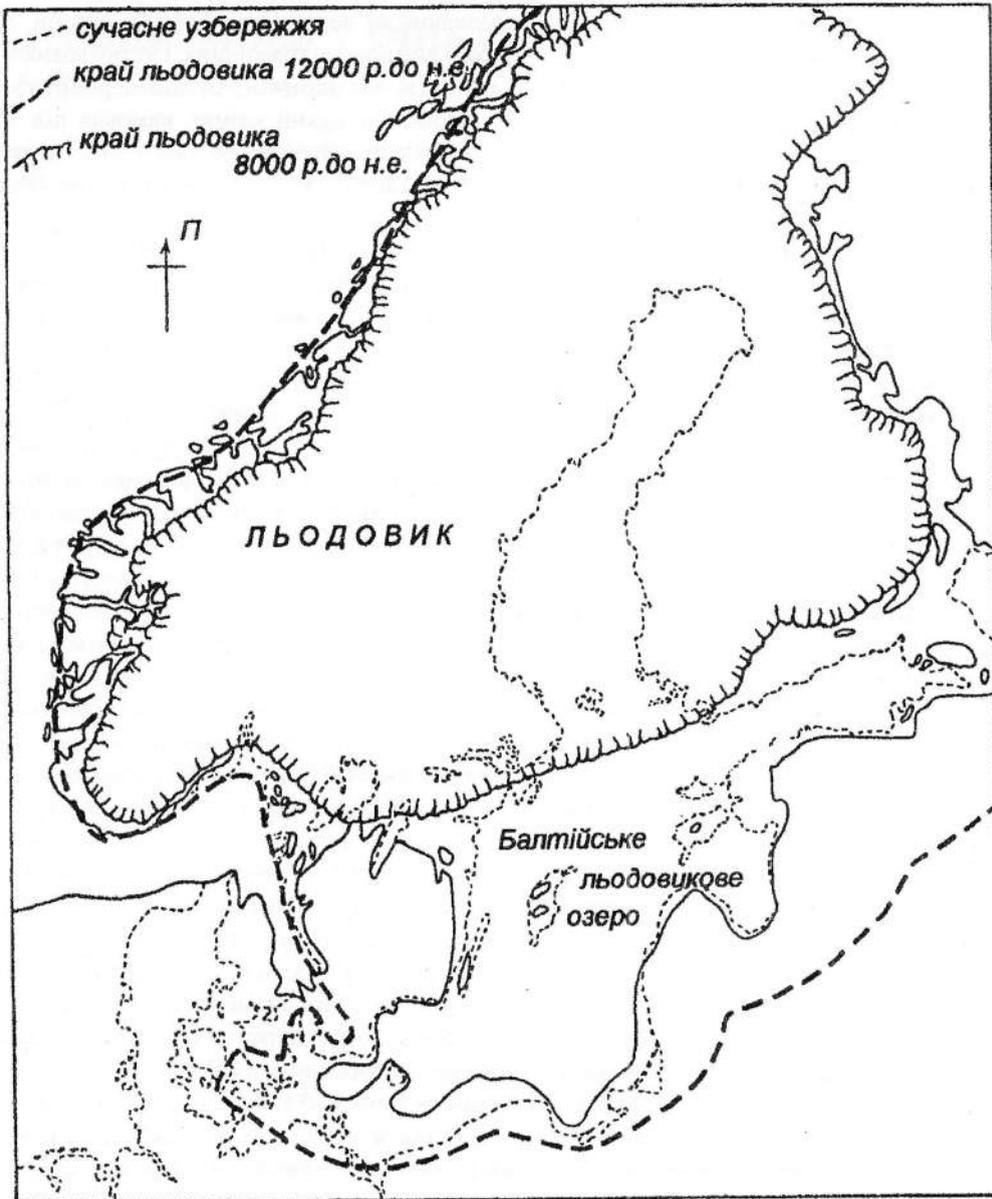


Рис. 1. Балтійське льодовикове озеро у фінальному плейстоцені.

Умовні позначення: 1- сучасне узбережжя; 2- кордон льодовикового щита 12 тис. р. тому; 3- кордон льодовика 8 тис. р. тому.

Відповідно фазам згасання льодовикових явищ на величезних обсягах Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи [Хотинський, 1977, с. 57, 184]. Ці кліматичні зміни збігаються з основними періодами розвитку рослинності Блітте-Сернандера, розробленими ще в кінці XIX ст. на палеонтологічних матеріалах Балтії [Blitte, 1896]. Саме ця схема не тільки лягла в основу палеогеографічної схеми рубежу плейстоцену і голоцену, але й створила умови для формування сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту.

Вплив пульсацій скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно суттєвіше ніж довкілля Надчорномор'я. На думку деяких дослідників степові природно-ландшафтні умови Надчорномор'я взагалі мало змінилися з моменту свого формування у

кінці третинного періоду [Станко, 1982, с. 86]. Не випадково потепління Рауніс-Мейендорф, з якого традиційно починали пізній льодовиків'я або фінальний палеоліт європейських низин, погано фіксується в середній смузі та на півдні Європи – у Франції, на півдні Німеччини, Польщі, в Україні. Це навіть дає підстави для перегляду нижньої межі пізньольодовиків'я і підняття її до початку першого значного потепління у Беллінгу, про що йтиметься далі.

Суттєве поширення сосново-березових лісів у Європі вперше сталося під час короткого потепління Беллінг. Планетарний характер мало наступне аллередське потепління, під час якого ложе Балтійського моря звільнилося від льодовика, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піренеїв, Альп, Карпат.

На початку дріасового періоду Полісся являло собою несприятливу для мешкання людини заозерену арктичну пустелю. Сучасна гідросистема знаходилася в стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Періодичні потепління призводили до розмерзання вічної мерзлоти. В умовах низинного, нерозчленованого ландшафту сталося заболочення величезних територій, які були непрохідними для людини. Полісся являло собою заозерений і заболочений край, ефективний дренаж якого почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням борової тераси в Аллереді. Саме цей фактор, як і пом'якшення клімату, створив сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи.

Під час белінзького і особливо аллередського потепління Полісся заросло сосново-березовими лісами. Південніше зростала роль сосни та широколистяних порід, які перемежувалися зі степовими біоценозами, що панували на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти поширилися далеко на південь, у Надчорномор'я та Донбас [Герасименко, 1993, с. 34]. Роль лісових біоценозів зросла по всій Україні. Почалося утворення ґрунтових горизонтів. В Аллереді утворився уступ першої надзаплавної (борової) тераси річок. Сталася нова трансгресія Чорного моря.

Черговий наступ льодовика, який близько 10900 р. В.Р. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії, призвів до нового похолодання – Дріас III. Уздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро (рис. 1). Його рівень був на 30 м вищим від рівня світового океану, а за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого й живили що прісноводну водойму. На відміну від Балтії, рівень Чорного моря у цей час, навпаки, знизився.

Утворення холодного Балтійського льодовикового озера зумовило нове різке падіння температур, що призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III спричинили утворення шару деревного вугілля, який у помірній зоні Європи перекривав аллередський ґрунт [Prahistori, s. 181; Зализняк, 1989, с. 112]. Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі й холодні степи з численною популяцією північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі, на Верхньому Дніпрі переважали прильодовикові березово-соснові лісотундри та ліси [Палеогеографія..., карта II].

Г.О.Пашкевич провела палінологічні дослідження дріасової стоянки свідерської культури Нобель на Верхній Прип'яті. Отримані дані свідчать, що на той час ландшафт Західного Полісся визначали розріджені соснові та березові ліси з ділянками холодного степу [Грибович, 1977, с. 132]. Холодний і сухий континентальний клімат був властивий також для

Житомирського Полісся, рослинність якого нагадувала західносибірський лісостеп з невеликою кількістю берези, сосни та пануванням степової трав'янистої рослинності [Пашкевич, 1963, с.59,60]. Південніше Полісся тяглися аж до Чорного моря та Кримських гір безкраї прильодовикові степи з сосново-березовими перелісками в річкових долинах та балках [Палеогеографія..., карта II].

3. ПРИРОДНІ ЗМІНИ НА ПОЧАТКУ ГОЛОЦЕНУ

Льодовикова доба у Північній Європі закінчилася проривом крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Поблизу гори Білінген у Центральній Швеції досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 20-30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбереж. У цей час простежується трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився за відносно короткий час на 30 м, внаслідок чого були затоплені значні ділянки Північного Надчорномор'я.

Тривалий час вважалося, що так звана Білінгенська катастрофа сталася 8213 р. до н. е., про що свідчив підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильодовикових озер у Південній Скандинавії. Останнім часом дату згаданого прориву крижаної греблі між Балтією та Атлантикою переглянуто у бік подавлення, завдяки новітнім дослідженням стрічкових глин Скандинавії. За результатами цих робіт, дренаж Балтії стався десь на 430 р. раніше, що дає підстави подавнити і початок голоцену [Matiskainen, 1996, р.252]. А новітні дослідження крижаного щита Арктики та рифових утворень океану дають підстави для подавлення початку голоцену більш ніж на 1500 років, порівняно з конвенційними радіокарбовими датами.

Деградація льодовика спричинила зникнення зони високого тиску над Скандинавією. Адже скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко-континентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики [Хотинский, 1977, с. 183].

Спричинене цими подіями різке потепління клімату в Північній Європі знаменувало початок голоцену. Більшість учених пов'язують його з постанням Іолдієвого моря, яке, за найдавнішим засоленим шаром стрічкових глин Балтії, сталося приблизно через 100 років після згаданого дренажу Балтійського льодовикового озера. Хронологічні рамки існування Іолдієвого моря збігаються з Пребореалом. Однак відхід льодовика зумовив ізостатичне підняття земної кори Скандинавського півострова. Як наслідок піднялося і дно протоку, які з'єднували Іолдієве море з

Таблиця 1.
Періодизація фінального плейстоцену та раннього голоцену

<i>B.P.</i>	<i>B.C. (cal)</i>	<i>Період</i>	<i>Епоха</i>
7 000	5 800 р.	Атлантикум	МЕЗОЛІТ
8 000	7 000	Бореал	
9 000	8 000	Пребореал	
10 300	10 000	Дріас III	
10 900	11 000	Аллеред	ФІНАЛЬНИЙ
11 800	12 000	Дріас II	
12 200	12 500	Беллінг	ПАЛЕОЛІТ
12 800	13 300	Дріас I	
13 300	14 000	Рауніс	

океаном. Так утворилося Анцилове озеро, хронологічні рамки існування якого відповідають Бореалу. Близько 8000 р. В.Р. внаслідок прориву перемички в районі Датських проток рівень Анцилового озера впав на 13 м і зрівнявся з рівнем океану. Так сформувалося Литоринове море, яке існувало в Атлантичний період голоцену [Долуханов, 1969].

Пребореальний період почався потужним Половецьким потеплінням і закінчився незначним похолоданням. У цей час у помірній зоні Європи інтенсивно деградують перигляціальні ландшафти, зникають представники флори та фауни відкритих прильодовикових просторів. Прохолодний клімат, заболочені ґрунти, внаслідок відтавання вічної мерзлоти, створили сприятливі умови для поширення березово-соснових лісів у середній смузі Європи [Хотинский, 1977, с. 40]. Холодолюбні сосново-березові ліси з ділянками реліктового тундростепу в Пребореалі займали північ України (Полісся, Волинь, Поділля). Південніше зростала роль сосни. Надчорноморську низовину вкривав степ з перелісками сосни та берези в пониженнях рельєфу. Великий масив соснових лісів вкривав нижньодніпровські піски, які простяглися на 150 км уздовж лівого берега Дніпра. В цілому природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену в степовій зоні були незначні, порівняно з Поліссям та Волинною. Однак Пребореал у степу почався з потужного наступу моря, рівень якого піднявся на 30 м.

Бореал приніс на територію України нове підвищення температур. Однак через рештки льодовика в горах Скандинавії клімат залишався ще досить сухим і прохолодним. У змішаних лісах Північної України сосна чим далі, то більше тіснила

березу. Південніше набули поширення широколистяні породи, передусім ліщина.

Атлантичний період називають кліматичним оптимумом голоцену, коли разом з черговим потеплінням сталося зволоження клімату. Зникнення решток льодовика в Скандинавії призвело до остаточного встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Європою. Теплі, вологі вітри з Атлантики та підняття ґрунтових вод через трансгресію Літоринового моря створило сприятливі умови для поширення широколистяних лісів у Європі. Тундрова зона на півночі в Атлантикумі заросла тайгою, а масиви широколистяних порід долинами річок поширилися аж до Чорного моря. Таким чином, в Атлантикумі лісова смуга досягла максимального розвитку і у Східній Європі займала терени від Льодовитого океану майже до Чорного моря.

На території України в Атлантикумі небувало поширюються широколистяні породи – дуб, бук, граб, липа, ліщина. Поряд з ними в Поліссі зберігаються сосново-березові ліси. Адаже бідні піщані та болотяні ґрунти цього регіону сприяють росту сосни й берези. Родючі лесові ґрунти лісостепу зумовили домінування широколистяних порід в середній смузі України між Поліссям на півночі та Надчорноморською низовиною на півдні. Широколистяні породи дерев утворюють лісові масиви в долинах річок Надчорномор'я, витіснивши степ на підвищенні, вододільні ділянки. Атлантичне потепління зумовило поширення береста, липи, дуба також на Донецькому кряжі, де в цей час формуються лісові ґрунти [Герасименко, 1993, с. 35, 2004]. Справжні степи в Атлантикумі збереглися лише вздовж вузької смуги чорноморського узбережжя, у Присивашші та в Північному Криму [Артюшенко, 1970].

Розвиток природно-ландшафтної ситуації у ранньому голоцені диктував суттєві зміни у фауні. Зі зникненням холодних прильодовикових лісотундр закінчилася доба північного оленя. На зміну останньому з поширенням ранньоголоценових лісів у помірній смузі Європи приходять лісові нестадні копитні: лось, тур, благородний олень, кабан, косуля.

На початку голоцену прохолодний клімат та березові ліси сприяли росту популяції лося. Тур, як тварина лісостепу та узлісь, теж поширився в Пребореалі через наявність у середній смузі реліктів відкритого тундростепу, а у Надчорномор'ї — степів. Благородний олень, кабан, косуля — мешканці широколистяних лісів. Тому пік їх поширення припадає на час максимального потепління і зволоження клімату та зумовленого ними розквіту широколистяних лісів у Атлантикумі.

У лісостеповій Україні у ранньому голоцені, судячи з палінології та фауни стоянок Ігрен 8, В'язівок 4а, поширилися листяні ліси з відповідною лісовою фауною, які перемежуються зі степовими біоценозами на вододілах і підвищеннях. Культурний шар стоянки В'язівок 4а під Лубнами на Сулі залягав у лісовому ґрунті, що сформувався в умовах вологого й теплого

клімату і містив кістки благородного оленя, кабана, тура, лося, бобра, риб, а також коня. Аналогічна фауна відома зі стоянки Ігренъ 8 під Дніпропетровськом, яка існувала в умовах листяних лісів долини Дніпра.

У Надчорномор'ї в кінці плейстоцену панував бізон, який судячи з фауни стоянок Рогалик та Білолісся в Аллереді та Дріасі III поступається місцем плейстоценовому коню. На межі плейстоцену та голоцену в Надчорноморських степах зникають стадні тварини — бізон, сайгак, гідрунтинівий осел. На зміну широкопалому плейстоценовому коню приходять тарпан. Поширення лісових масивів зумовило появу тут нестатних тварин (тура, благородного оленя, кабана, косулі) [Бибикова, 1975, 1978].

Схоже, здрібнілий нащадок плейстоценових бізонів зубр мешкав на території України і в ранньому голоцені. Інакше важко пояснити збереження популяції зубра в Поліссі й на Кавказі до історичних часів. Вважається, що на початку голоцену популяція *Bison* у Європі розпалася на кілька окремих регіональних, в тому числі кавказьку та литовську (біловезьку). Проблема зубра значною мірою зумовлена складністю диференціації остеологічних решток бізона, зубра та тура між собою.

У горах середньої смуги Європи, зокрема в Карпатах, на межі плейстоцену та голоцену сталися своєрідні природно-ландшафтні зміни. Похолодання кінця льодовикової епохи спричинювали небувале розширення високогірної зони альпійських луків — за рахунок звуження і деградації зони передгірних лісів. Тому нижній кордон полонин у Карпатах [Гладилин, Пашкевич, 1977] проходив на 1000 м нижче ніж зараз. Просторі високогірні альпійські луки, що майже зникалися з рівнинними прильодовиковими лісотундрами, були чудовими літніми пасовиськами для прильодовикових стадних копитних: північних оленів, коней, бізонів, куланів, сайгаків. Однак, навіть у найхолодніші періоди в гірських долинах зберігалася смуга гірських лісів з лісовою нестатною фауною (гігантський та благородний олень, кабан, косуля). Внаслідок ранньоголоценового потепління смуга передгірних лісів різко розширилася як за рахунок альпійських луків, так і рівнинного тундростепу. Якщо в ранньому голоцені у горах росли холодолюбиві хвойні ліси, то з Атлантику тут поширюється мішаний ліс з теплолюбними широколистяними породами — бук, дуб, граб і відповідною лісовою фауною (благородний олень, кабан, косуля).

На межі плейстоцену та голоцену загальним напрямком розвитку природних процесів був перехід від однорідних гіперзональних перигляціальних безлісних ландшафтів до сучасних різко диференційованих ландшафтних зон. Внаслідок потепління та зволоження клімату стався інтенсивний розвиток лісової рослинності і окреслилися три головні рослинні зони помірного поясу Європи — лісова, степова та тундрова [Долуханов, 1977, с. 14].

З лісових рефугіумів, які зберігалися в найхолодніші періоди зледеніння в середній смугі перигляціальної

зони в ранньому голоцені, розвинулася сучасна зона лісів помірної смуги. Безмежні відкриті прильодовикові простори з гіперзональною флорою та фауною, виявилися розірваними лісовою зоною, що формувалася в ранньому голоцені, на північну тундрову та південну степову провінції. Таким чином, ранньоголоценові тундри та степи були реліктами перигляціальних відкритих просторів плейстоцену. Тваринний і рослинний світ голоценових тундрової та степової зон можна розглядати як збіднений перигляціальний комплекс [Вангенгейм, 1976, с. 25].

У ранньому голоцені різко зростає роль лісової рослинності в усіх природно-ландшафтних зонах, а не тільки в помірній смузі Європи, де в цей час формувалася лісова зона. З початку голоцену роль лісових біоценозів з нестатною лісовою фауною невпинно зростала на південь від Полісся, в Надчорномор'ї, у Криму. Однак лише з початком атлантичного потепління близько 8000 р. В.Р., тут поширилися значні масиви мішаних та широколистяних лісів [Станко, 1982, с. 86]. Тобто, сучасний український лісостеп сформувався лише в середньому голоцені. До цього часу, у фінальному плейстоцені та ранньому голоцені, південніше від вкритого березово-сосновими лісами Полісся до Чорного моря розстилався степ з невеликими перелісками вздовж річкових долин та степових балок.

Природно-ландшафтна зональність, як і її перебудова на межі плейстоцену та голоцену, безпосередньо визначали спосіб життя первісних мисливців фінального палеоліту та мезоліту.

4. ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ТРАНСГРЕСІЙ

Традиційній концепції повільного підняття рівня Чорного моря протягом останніх 15 тис. років сьогодні протистоїть новітня версія так званого чорноморського потопу. Її прибічники твердять про катастрофічно-швидке затоплення величезних просторів низинних узбереж Північного Надчорномор'я внаслідок прориву водами Середземного моря Босфорської перемички. Розглянемо засадничі положення кожної з версій затоплення чорноморського шельфу.

Концепція поступового підняття рівня Чорного моря.

На початок 90-х рр. XX ст. існувала сприйнята більшістю дослідників концепція тривалого, поступового підняття рівня Чорноморського басейну наприкінці льодовикової доби [Щербаков, 1976, 1978, 1983; Федоров, 1982 а, б; Серебрянний, 1982; Гожик, 1992 б; Deuser, 1972; Ross, Deges, 1974]. Вважалось, що під час максимального похолодання, 20 тис. р. тому, величезні маси води були скуті льодовиком, і рівень Світового океану впав на 130 м, а Чорного моря — на 100 м. Як наслідок, шельфові зони континентів з глибинами менше 130 м від сучасного рівня океану стали сушею. Зникли неглибокі моря вздовж північного узбережжя Євразії. Між Британією та Скандинавією простиралася суходіл, Берингової протоки між Азією та Північною Америкою не існувало, а північне

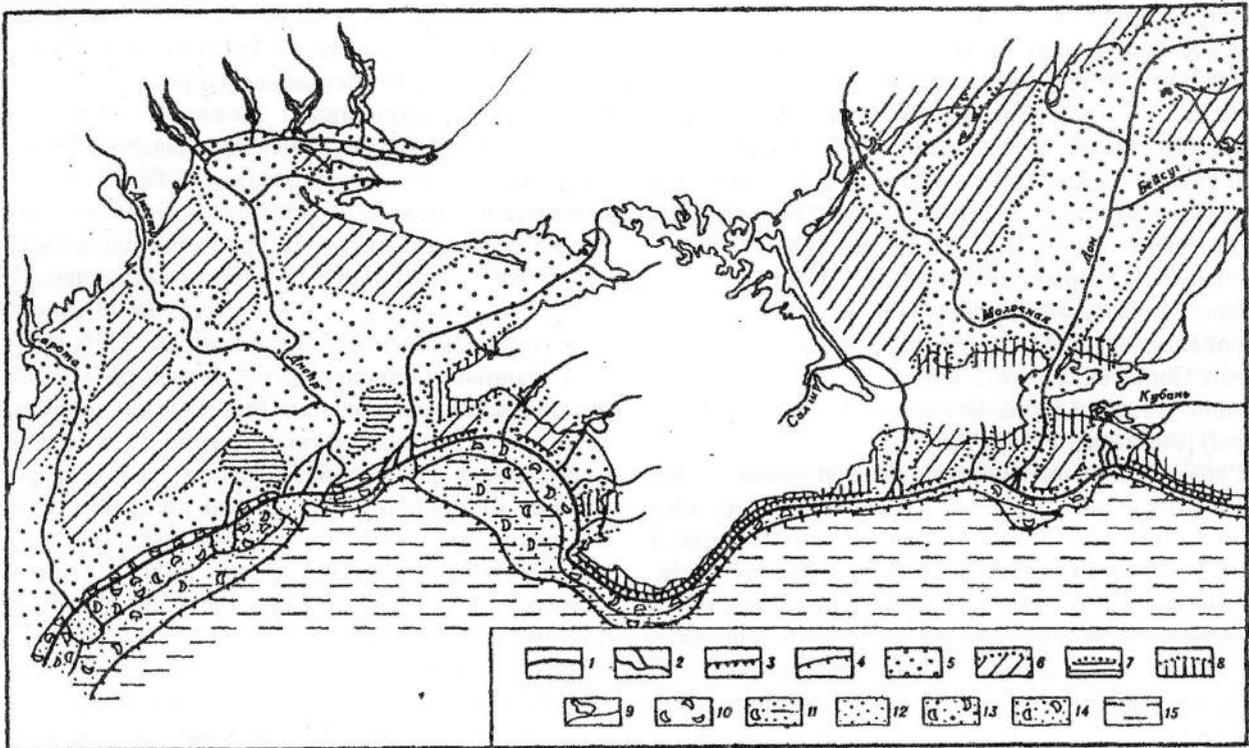


Рис. 2. Шельф північного узбережжя Чорного моря 20-17 тис. р. тому.
За Ф.А. Щербаковим [1983, рис.26].

Умовні позначення: 1- давня берегова лінія, 2 – палеоріки, абразивні уступи, 4- край шельфу, 5- плейстоценовий алювій палеорік, 6- лесові відклади, 7- глини і піски пліоцену, 8- інші дочетвертинні породи, 9- сучасна берегова лінія, 10- ракушечники давньої берегової зони, 11- піськово-ілісті відклади шельфу, 12- авандельти палеорік, 13- грубі відклади з мушлями, галькою та гравієм, 14- відклади з мушлями давнього підводного берегового схилу, 15- алеврито-глинисті мули континентального схилу.

узбережжя Сибіру проходило на сотні кілометрів північніше від сучасного. Глибоководні дослідження підводних схилів континентів фіксують чітку берегову лінію на 130 м нижче від сучасної поверхні океанів – з характерними піщаними та гравійними пляжами, дюнами, береговими урвищами тощо [Fairbanks, 1989].

Внаслідок падіння рівня Середземного моря увірвався зв'язок останнього з Чорним морем через Босфор і Дарданелли. Цей фактор, разом з різким зменшенням притоку річкової води через сухий і холодний прильодовиковий клімат періоду максимального похолодання, призвели до опріснення і швидкого пониження рівня Чорного моря на 100 м. Оголилися неглибокі ділянки дна водойми уздовж його узбереж – чорноморський шельф (рис. 2). Північно-Західне узбережжя прісноводного Чорного озера проходило на 150-200 км південніше від Одеси. Азовського моря взагалі не існувало, а по його майбутньому дну протікав Дон, що впадав у Чорне озеро південніше Керченського півострова. Рівнина між Кримом та гирлом сучасного Дунаю являла собою низовину, прорізану долинами Дунаю, Дністра, Дніпра. Приблизно за 100 км на південь від сучасної Одеси Дністер впадав у Дніпро, гирло якого було розташоване десь на широті Сімферополя. Оскільки шельф уздовж західного узбережжя моря також був сушею, то дельта Дунаю знаходилася за 80 км на схід від сучасної.

Гідрографічні дослідження та донне буріння північного шельфу Чорного моря виявило рельєф поверхні та характер седиментації властивий для алювіальних рівнин пониззя великих рік. Межі річчя нижніх течій цих рік займали лесові відклади, а річкові долини – алювіальні низини, болота, старичні озера (рис. 2). Сухий, трав'янистий плейстоценовий степ з фауною бізона, коня та інших трав'яних наприкінці льодовикової доби простирался далеко на південь від сучасного степового Надчорномор'я і займав усю територію Азовського моря та Одеської затоки. По краю чорноморського шельфу на глибині близько 100 м зафіксована давня берегова лінія з характерними береговими урвищами, гальковими та піщаними пляжами, дюнами тощо.

Наприкінці льодовикової доби, 17-10 тис. р. тому, внаслідок інтенсивного танення льодовиків, рівень морів і океанів поступово, але невпинно піднімався, наближаючись до сучасного. Підняттям рівня Світового океану відповідає новоевксинська трансгресія Чорного моря, яка почалася з мінімального рівня моря (– 100 м) за одними даними, 17 тис. р. тому, а за іншими – 15-12 тис. р. тому [Серебряний, 1982, с.161; Федоров, 1982, с.151; Щербаков, 1983, с.20] і закінчилася у ранньому голоцені на порозі Атлантикуму, 8 тис. років тому, коли прісноводна водойма стала солоним морем. Однак, через відсутність зв'язку зі Світовим океаном, новоевксинське підняття

рівня Чорноморської водойми у пізньольодовикову добу не було синхронним підняттям океану і мало власну специфіку.

Внаслідок інтенсивного танення льодовиків 15-10 тис. р. тому різко зросла повноводність річок Чорноморського басейну. Дніпром та Доном дреналися на південь талі води від підніжжя Валдайського льодовика. Дунай ніс величезні маси води з деградуючих льодовиків Альп та Карпат, а Кубань – з Кавказу. Через Кумо-Маницьку западину у Чорне озеро стікали надлишки прісної води з переповненого Каспійського басейну [Фролов, 1982, с.192]. Навіть сухий, різкоконтинентальний клімат пізньольодовиків'я не міг спричинити випаровування величезних мас талої води, яка потрапляла у Чорне озеро. Тому його рівень в останні тисячоліття льодовиків'я нерівномірно, але невпинно зростав, що призвело до поступового затоплення шельфових ділянок узбережжя.

Під час новоевксинської трансгресії море підіймалося зі швидкістю 1 см на рік. На кінець плейстоцену його рівень сягнув – 60 м від сучасного, на порозі Атлантикуму, 8 тис. р. тому, – 30 м, а на кінець середнього голоцену він був лише на 15 м нижчим ніж зараз [Щербаков, 1976, 1983, с.24-26]. Ці показники неодноразово поточнювалися різними дослідниками. Зокрема, на думку П.Ф.Федорова [1982, с.152], рівень Чорного моря на початок голоцену був усього на 20 м нижчим за сучасний, а на думку Л.Р.Серебряного [1982, с.163] – на 40 м. Загальноприйнятої точної схеми післяльодовикових трансгресій Чорноморського басейну не існує й досі.

Досить складну картину коливань рівня Чорного моря у фінальному палеоліті запропонував М.Ф.Веклич [1987, с.161, 162], який спирався на багаторічні комплексні дослідження кавказького узбережжя Чорного моря (Балабанов та ін., 1981). Похолодання спричинювали падіння рівня моря, а потепління – його підвищення (Табл. 2).

Підняття рівня чорноморської водойми в процесі танення льодовиків було обмежене висотою Босфорської сідловини (-34 м від сучасного рівня океану). Перевищивши її, чорноморські води почали зливатися через Босфор і Дарданелли у Середземне море [Щербаков, 1983, с.20-24], рівень якого був нижчим від дна Босфору принаймні до раннього голоцену. Про злив чорноморської води через Босфор у Середземне море близько 14 тис. р. тому пише, зокрема австрійський учений А.Прейсінгер. Він вважає, що Середземне море сягнуло дна Босфорської сідловини близько 9500 р. тому. З цього часу морська вода стала поступати до Чорного озера, поступово збільшуючи його солоність – аж до наших днів включно. Цю подію, що призвела до поступового засолення Чорного моря та утворення на його дні сірководневого шару, інші вчені датують близько 9-8,5 тис. років тому за некаліброваною шкалою [Deuser, 1972; Ross, Deges, 1974; Щербаков, 1983, с.23]. Підняття Середземного моря до рівня Босфору 9500-

8500 р. тому, тобто на самому початку голоцену, уможливило подальший поступовий наступ Чорного моря синхронно з підняттям Світового океану, до сучасного рівня. Однак наступ моря не був рівномірним. Трансгресії теплих кліматичних періодів з похолоданням змінювалися регресіями. Привертає увагу підвищення рівня моря у ранньому Атлантикумі, коли, нібито, стався прорив Босфору. Однак море піднялося лише на 45 м, але не на 100-150 м, як вважають катастрофісти (табл. 2)

Внаслідок нерівномірного, але невпинного підняття рівня Чорного моря, безкраї рівнини Північного Надчорномор'я між нижньою течією Дунаю та сучасним гирлом Дону, з численними стоянками палеолітичних та мезолітичних мисливців степів, опинилися на дні. Виникає питання – коли і як це сталося: поступово, протягом останніх 17 тис. р., чи раптово, 6700 р. В.С., на початку пізнього мезоліту, як це декларує новітня версія чорноморського потопу?

Концепція раптового затоплення чорноморського шельфу

Вражаючи уяву версія катастрофічного затоплення узбережжя Чорного моря народилася 1993 р. під час міжнародної наукової експедиції вздовж чорноморського шельфу на судні „Акванавт”. Результати цих досліджень побачили світ в інтригуючій за назвою книжці керівників експедиції У.Райена та У.Пітмена „Ноїв потоп” [Ryan, Pitman, 1999]. Пізніше результати сенсаційних досліджень дна Одеської затоки та Азовського моря експедицією В.Раена та В.Пітмена підтвердилися глибоководними дослідженнями шельфу південного берега Чорного моря біля м.Синопа. Тут на глибині близько 150 м також була виявлена стародавня берегова лінія [Ballard et al., 2000]. Останнім часом пройшло кілька міжнародних конференцій присвячених проблемам Чорноморського потопу.

Прибічники концепції Чорноморського потопу дійшли висновку, що у період максимального похолодання, 18 тис. р. тому, на місці сучасного Босфору існувала гряда пагорбів, що поєднувала Європу з Азією. З пагорбів текло дві річки. Одна – на північ у Чорноморську водойму, яка на той час була прісноводним Чорним озером. Друга річка несла воду з Босфорської гряди на південь, у Мармурове озеро, з якого прісна вода витікала через Дарданелли в Егейське море.

Між 17 і 10 тис. років тому більшість льодовиків північної півкулі розтанули. Величезні маси талої води потрапили у Світовий океан, значно підвищивши його рівень, порівнено з мінімальним — 130 м нижче від сучасного. Однак останній ще не був досягнутий, і Босфорська дамба продовжувала відділяти Чорноморське озеро від Середземного моря. На початку голоцену, 10-7 тис. р. В.С., через зникнення більшості льодовиків в Альпах, Карпатах, на Кавказі і особливо Великого Скандинавського, кількість прісної води, що несла в Чорне озеро Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Кубань, різко скоротилася. До того ж у Бореалі

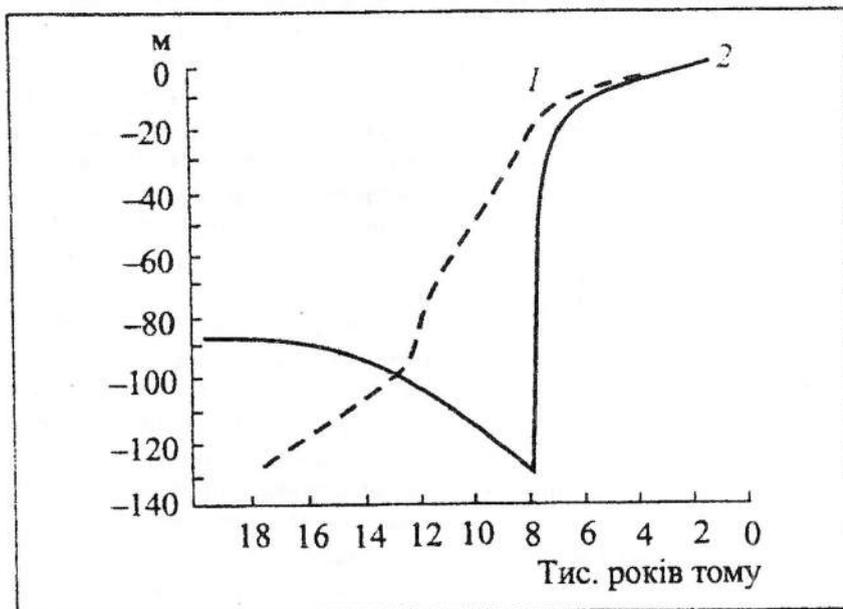


Рис. 3. Зміни рівня Світового океану (---) та Чорного моря (—) за останні 20 тисяч років [Farbanks, 1989].

(VIII тис. В.С.) на півдні Європи встановився сухий і теплий клімат. Адже на цей час вологі атлантичні цикли перемістилися на північ Європи. Чорне озеро, що не мало зв'язку з океаном, почало пересихати подібно до Аралу. Його рівень впав на 150 м нижче сучасного. Одеська затока стала сушею, а берегова лінія тяглася на захід від сучасного Севастополя в напрямку гирла Дунаю. Про алювіальні рівнини, що колись розстилися на місці сучасної Одеської затоки, вже йшлося.

Поки на початку голоцену Чорне озеро пересихало, на кшталт сучасного Аральського, рівень Світового океану невпинно зростав. Солоні морські води залили прісноводне Мармурове озеро і підступили з півдня до Босфорської перемички між Європою та Малою Азією. Нарешті, води Середземного моря 7600 р. тому (6700 р. В.С. cal.) сягнули Босфорської сідловини, через яку гігантським солоним водоспадом висотою – за різними даними – від 156 до 100 м, перелилися в прісне Чорне озеро. Потік солоної води швидко поглибив Босфор. Він був такий потужний, що рівень Чорного озера піднімався на 15 см щоденно, а наступ моря на низовину, яка простиралася на місці сучасної Одеської затоки відбувався зі швидкістю кількох кілометрів на місяць. За 2-3 роки рівень Чорноморської водойми

піднявся щонайменше на 100 м і затопив близько 100 тис. кв. км суші, переважно низини вздовж західного і, особливо, північного узбережжя. Після катастрофи рівень Чорного моря стабілізувався на позначці – 15 м нижче від сучасного, відповідно до тогочасного рівня Світового океану [Ryan, Pitman, 1997, 1999; Dimitrov, Solakov, et al., 1999; Ballard et al., 2000; Терехин, 2001] (рис. 3).

Швидке засолення прісноводного озера морською водою виявилось фатальним для його флори і фауни. Практично миттєве у геологічних вимірах вимирання майже всього живого призвело до утворення на дні нового моря потужного шару мертвих організмів, з яких утворився горизонт геологічних відкладів органічного походження (сапропелів) товщиною 1,5-2 м. Продукти розпаду мертвих організмів в умовах нестачі кисню призвели до зараження глибинних шарів Чорного моря сірководнем. Частина дослідників вважають, що певну роль у формуванні сірководневого шару в глибинах Чорного моря відіграло накопичення у придонних шарах важкої солоної води, а можливо й викиди метану внаслідок тектонічних зрушень на дні моря. Існує версія про можливість прориву води Середземного моря внаслідок тектонічних процесів на Босфорі [Терехин, 2001].

Таблиця 2.
Коливання рівня Чорного моря у фінальному плейстоцені та ранньому голоцені

Рівень моря	Років тому	Період	Транс.- Регрес.
- 13 м	2500	Суббор. кінець	Регрес.
+ 2 м	4000	Суббореал ран.	Транс.
- 25 м	5800	Атлантикум кінець	Регрес.
- 10 м	6500	Атлантикум серед.	Транс.
- 55 м	8000	Бореал/Атлант.	Регрес.
- 30 м	8500	Бореал пізн.	Транс.
- 60 м	9300	Бореал ран.	Регрес.
- 45 м	10200	Пребореал	Транс.
- 85 м	11000	Дріас III	Регрес.
- 65 м	12000	Беллінг, Аллеред (?)	Транс.

Різка заміна прісної води на солону в Чорноморському басейні фіксується раптовим зникненням прісноводних різновидів моллюсків та поширенням морських. Радіовуглецевий аналіз морських мушлів з відкладів, що фіксують появу останніх та численні дати за C^{14} для нижнього шару згаданих сапропелів дали можливість встановити час Чорноморського потопу. Спочатку його датували 7150 р. тому [Ryan, Pitman, 1997]. Зараз більшість дослідників вважають, що він стався на початку атлантичного періоду голоцену 8-7,6 тис. р. тому або 7-6,5 тис. р. В.С. (cal.). Останнім часом називають більш точну дату – 6700 р. В.С. (cal.) [Dimitrov et al., 1999].

Раптова потужна трансгресія внаслідок прориву Босфору призвела не тільки до блискавичного затоплення великих ділянок чорноморського шельфу, але й до зародження сучасного Азовського моря. За деякими даними після потопу в суббореальний період (4000 р. тому) рівень Чорного моря був навіть вищим за сучасний на 2 м. Тому чорноморські лимани піднімалися річковими долинами значно вище ніж зараз. Зокрема Дніпровський лиман верхів'ями сягав сучасного Нікополя, Дністровський – Тирасполя, Дунайський – Ренів [Гожик, 1992]. Підтоплення широких долин Нижнього Дону та р. Молочної започаткувало утворення Азовського моря.

Концепція Чорноморського потопу, як і викладена раніше традиційна, має свої слабкі місця. Зокрема встановлена на основі сучасних досліджень дата потопу за C^{14} (8-7,5 тис. р. тому) розходиться з радіовуглецевими датами початку затоплення Чорноморського шельфу, отриманими ще у 70-80-ті рр. ХХ ст. (15-12 тис. р. тому) на 7-5 тис. років. Звісно цю похибку можна пояснити більш досконалою методикою датування в наші дні, тобто вирішити протиріччя на користь нової концепції. Однак як бути з розробленою кількома поколіннями радянських дослідників шкалою коливань рівня Чорного моря (табл. 2), яка не фіксує на початку Атлантикуму одномоментного підняття рівня моря на 100 м ?

Важко пояснити „всихання” Чорного озера за часів максимального танення льодовиків у фінальному палеоліті, 15-10 тис. р. тому. Адже на той час піднімався рівень не тільки Світового океану, а й Чорноморського басейну – за рахунок різкого збільшення повноводності рік внаслідок інтенсивного танення льодовиків. Тому рівень Чорного озера в останні тисячоліття льодовикової доби повинен був не падати, як вважають катастрофісти, а навпаки підніматися. Це неминуче призвело б протягом фінального плейстоцену спочатку до затоплення шельфових ділянок узбережжя (новоевксинська трансгресія), а потім до зливу надлишків прісної води через Босфор у Середземне море, рівень якого, як зазначалося, піднявся до рівня Босфору значно пізніше, на початку голоцену. Сказане узгоджується з традиційною і суперечить новітній, катастрофічній версії підняття рівня Чорноморської водойми на межі плейстоцену й голоцену.

Слабкі місця та контрверсійність деяких положень концепції Чорноморського потопу з раніш відомими змушують поки що вважати її „робочою гіпотезою”, яка потребує додаткової аргументації.

Отже, поки що немає підстав заперечувати новоевксинське затоплення чорноморського шельфу у пізньольодовикову добу прісними водами Чорного озера, рівень якого на той час піднімався внаслідок притоку талих льодовикових вод. Виходить, що сухий під час максимуму похолодання 20-17 тис. р. тому чорноморський шельф спочатку був затоплений у новоевксинський час (17-10 тис. р. тому), потім знову „висох” в умовах відносно теплого і аридного клімату раннього голоцену, і нарешті ще раз був затоплений близько 8 тис. р. тому внаслідок катастрофічного прориву Босфору середземноморськими водами. Картина вимальовується складна і навіть нереальна, оскільки геологічні дослідження чорноморського шельфу не дають доказів його повторного осушення після фінальольодовикової, новоевксинської трансгресії до глибин – 100-150 м нижче сучасного рівня.

Зрозуміло, що потоп був можливим лише за умов, коли Середземне море сягнуло Босфору саме 6700 р. В.С., а не раніше, як вважають деякі дослідники [Deuser, 1972, Ross, Deges, 1974, Щербаков, 1983, с.23]. Адже за деякими даними на самому початку голоцену рівень Чорного озера був настільки високий, що його вода переливалася через Босфор, який функціонував як сточище прісної води до Середземноморського басейну. Отже, якби Середземне море сягнуло Босфорської сідловини на межі плейстоцену та голоцену, то катастрофічний потоп не відбувся б через відсутність перевищення рівня Середземного моря над Чорним. У цьому випадку засолення останнього морською водою (а значить і утворення сірководневого шару) також не було раптовим, а носило поступовий характер. Отже, Чорне озеро повинно було значно висохти за короткий проміжок часу між рубезем плейстоцену і голоцену і чорноморською катастрофою (10-6,7 тис. р. В.С.). Більше того, якщо раптовий прорив Босфору і стався, то не з сучасного високого рівня Середземного моря, а з рівня наймілкішої ділянки дна Босфорської протоки (- 34 м). Тобто після катастрофи рівень Чорного моря був на 30 м нижчим за сучасний. Він піднімався поступово, синхронно з пізнішим підняттям вод Світового океану.

На думку Ф.А.Щербакова [1983, с.25], на кінець новоевксинської трансгресії і початок засолення Чорноморської водойми – 7-8 тис. р. тому (тобто на час катастрофи) рівень Світового океану становив – 15 м від сучасного, а Чорного моря – 30 м. Тобто, перепад між водами Середземного і Чорного морів становив усього 15 м, а не 150 м, як вважають У.Раен та У.Пітмен [1999]. А значить на цей час майже увесь чорноморський шельф був уже затоплений, і прорив Босфору не мав катастрофічних наслідків.

Наведені контрверсійні положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність

обережного ставлення до неї. Наявність кількох можливих концепцій розвитку Чорноморського басейну протягом останніх 20 тис. років свідчить, що реальна історія Чорного моря ще не написана. Отже, концепція Чорноморського потопу знаходиться на стадії робочої гіпотези і потребує тривалих досліджень та додаткової аргументації.

Та незалежно від того як і коли сталися згадані потужні трансгресії у Північному Надчорномор'ї і як швидко наступало море, ці події на межі плейстоцену та голоцену, не можуть лишатися поза увагою дослідників первісної історії України.

Зокрема в умовах наступу Чорного моря на сушу у зазначений час масмо підстави стверджувати, що південна частина території деяких культурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту України була затоплена водами морського басейну. Насамперед це стосується культур, пам'ятки яких розташовані безпосередньо біля морського узбережжя. Маються на увазі епігравецькі стоянки Велика Акаража, Солоне Озеро біля Сивашу, Білолісся, гребениківські пам'ятки Мирне, Дивізія, Барабой, Доброжани, а також кукрецькі Трапівка, Сергіївка, Люблінка 2, Ішунська, Долинська, Лугове та ін (рис. 6, 17, 34). Через численні коливання рівня Чорноморської водойми її північний берег не був стабільним, що виключає прив'язку більшості згаданих різночасових пам'яток до древнього морського узбережжя. Розташування стоянок епігравецької, білолісько-шанкобинської, кукрецької та гребениківської спільнот біля моря, скоріш за все, свідчить про те, що територія їх поширення охоплювала якусь частину сучасного чорноморського шельфу, що був затоплений в процесі морських трансгресій.

5. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТОПОГРАФІЇ, СТРАТИГРАФІЇ ТА КРЕМ'ЯНОЇ СИРОВИНИ ПАМ'ЯТОК

Фізико-географічна та природно-ландшафтна специфіка різних регіонів України зумовила різноманітну топографію стоянок та відмінності у стратиграфії їхніх культурних шарів (рис. 4).

Поліській низовині властиве розташування стоянок на мисах піщаної борової тераси або на дюнних підвищеннях заплави річок. Органічні матеріали, зокрема фауністичні рештки, в піщаних відкладах не зберігаються. Тому в культурному шарі зберігаються, практично, лише вироби з кременю. Залягають вони у жовто-бурому піску підгрунтя, яке перекривається 20-ти сантиметровим шаром темного гумусованого піску-грунту і підстиляється білим „стерильним” піском з ортштейнами (рис. 4, а, б). Розпорошення кременю по вертикалі значне, нерідко від самої поверхні до нижньої межі підгрунтя. Однак фінальнопалеолітичні матеріали (Березно 6, 14, 15, Нобель, Раска), як правило, тяжіють до нижнього горизонту підгрунтя (рис. 4, а), а мезолітичні (Рудий Острів, Корма, Бородянка 3В) — до верхнього (рис. 4, б).

У Новгород-Сіверському Поліссі матеріали ранньоголоценової пісочнорівської культури залягали

на краю лесової тераси, в шарі світлого, лесоподібного супіску, перекритого гумусним шаром з археологічними матеріалами останніх трьох тисячоліть (рис. 4, в). Супісок з мезолітичними матеріалами лежав на ранньоголоценових ортштейнах. На думку геологів вона утворилася внаслідок делювіального змиву з плато в ранньому голоцені [Залізник, 1986, с.109].

У голоценових розрізах лісостепового Подніпров'я простежено два гумусованих горизонти: верхній, сучасний, з матеріалами I-II тис. н. е., та значно потужніший нижній, ранньо- й середньоголоценовий (рис. 4, д, е). Їх розділяє слабкогумусований шар, який, судячи з археологічних матеріалів, відкладався в умовах сухого клімату енеоліту-бронзи. На бореальних стоянках В'язівок 4а та Ігрень 8 котловани напівземлянкових жител були впущені з середнього рівня потужнішого нижнього горизонту голоценового ґрунту [Залізник, Гавриленко, 1995, с.97] (рис. 4, д, е).

Крем'яні вироби стоянок зимівниківської культури (Зимівники II, III, Сабівка) залягали в нижній частині голоценового підгрунтя [Горелик, 1984, с.127] (рис. 4, ж).

У Північно-Західному Надчорномор'ї культурний шар переважної більшості степових стоянок зруйнований через несприятливі геологічні умови. Разом з тим, на ранньоголоценовій стоянці Мирне простежено залягання культурного шару між плейстоценовими суглинками та атлантичним ґрунтом [Станко, 1982, с.7, 8] (рис. 4, з). Привертає увагу певна відповідність стратиграфії стоянки Мирне та згаданих мезолітичних пам'яток лісостепового Подніпров'я — Ігрень 8 та В'язівок 4а. На всіх цих пам'ятках фіксуються два голоценових ґрунти (верхній — сучасний та середньовічний, а також нижній — атлантичний), розділені світлим прошарком з матеріалами IV-II тис. до н. е. (рис. 4, з, д, е).

Рештки похованих в могильниках Дніпровського Надпоріжжя Волоське, Васиївка I, III лежали у верхньому горизонті плейстоценового лесу. Відсутність слідів ям свідчить, що поховання здійснили ще до утворення голоценового ґрунту [Телегін, 1982, с.213] (рис. 4, і). Як відомо, останній почав інтенсивно формуватися не з самого початку голоцена, а з періоду значного потепління в Бореалі та Атлантикумі.

Слід зазначити виразну нерівномірність розташування фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток на карті України. Важливим природним фактором, який безпосередньо впливав на розселення первісних мисливців кам'яної доби, було поширення родовищ кременю. У межах України маємо вісім головних первинних родовищ крем'яної сировини, придатної для виготовлення знарядь (рис. 5). Це Волинь, Житомирщина, Новгород-Сіверщина, Верхній Дністер, район Канева на Дніпрі, верхів'я р. Вись на Кіровоградщині, Сіверський Дінець та Донецький кряж, передгірний Крим [Залізник, 1998, с.18]. Цим родовищам відповідають і скупчення пам'яток кам'яної доби (рис. 6, 17, 34).

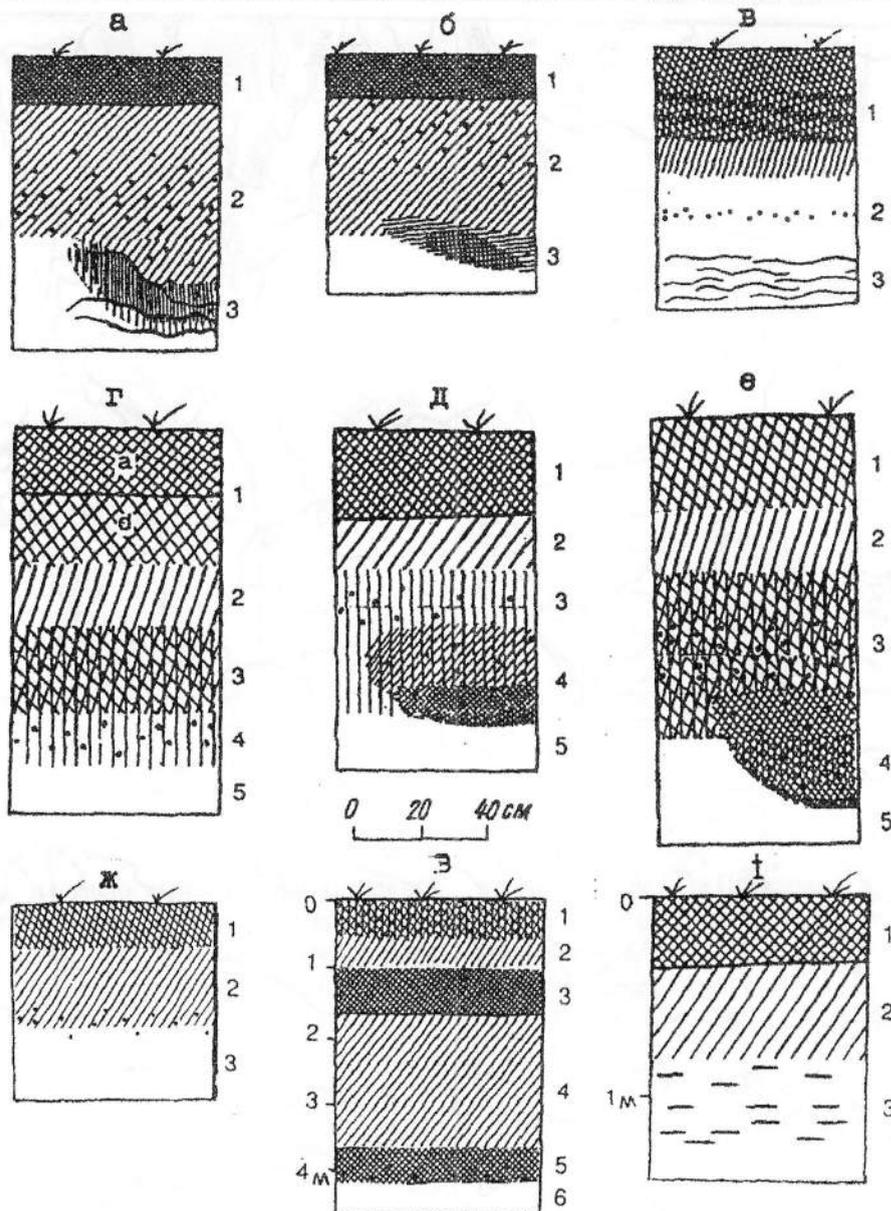


Рис. 4. Стратиграфія стоянок фінального палеоліту і мезоліту України.

а - Березно 6, 14, 15 (Свідер). 1- темно-сірий піщаний ґрунт, 2- жовто-буре піщане підґрунтя з кременем, 3- вуглисте заповнення вогнища з ортштейнами, 4- білий, стерильний пісок.

б - Рудий Острів, Бородянка 3 В, Корма I (Яніславиця). 1- темно-сірий піщаний ґрунт, 2- жовто-буре піщане підґрунтя з кременем, 3- вуглисте заповнення вогнища, 4- білий, стерильний пісок.

в - Пісочний Рів. 1- гумус з матеріалами I тис. до - II тис. н.е., 2- супісок з кременем, 3 - ортштейни низу голоценового ґрунту.

г - Мирне (Гребеники). 1- ґрунт (а- дерн, б- гумусований суглинок), 2- суглинок світло-сірий, легкий, 3- суглинок коричневий (атлантичний ґрунт), 4- піщаний культурний шар, 5- світло-коричневий плейстоценовий суглинок.

д - В'язівок 4 а (Зимівники). 1- гумусований орний шар, 2- світло-сірий легкий суглинок, 3- темно-бурий стовбчастий суглинок (ґрунт середнього та раннього голоцену) з кременем, 4- темне заповнення житла, 5- світлий стерильний лесоподібний плейстоценовий суглинок.

е - Ігрень 8 (Кукрек). 1- темний гумусований пісок (сучасний ґрунт), 2- світло-сірий пісок, 3- чорний гумусований пісок (ґрунт середнього та раннього голоцену), 4- темно-сіре від попелу заповнення житла з кременем мезолітичного часу, 5- білий стерильний пісок.

ж - Зимівники. 1- чорнозем, 2- суглинок гумусований з кременем, 3- лесоподібний суглинок.

з - Леонтіївка. 1- сучасний ґрунт, 2- сірий суглинок, 3- ґрунт з матеріалами катакомбної культури, 4- буро-жовтий суглинок, 5- темний суглинок (аллередський ґрунт) з кременем у нижній частині, 6- жовтий лесоподібний суглинок.

і - Волоський могильник. 1- чорнозем, 2- гумусований суглинок підґрунтя, 3- лесоподібний суглинок з похованнями.

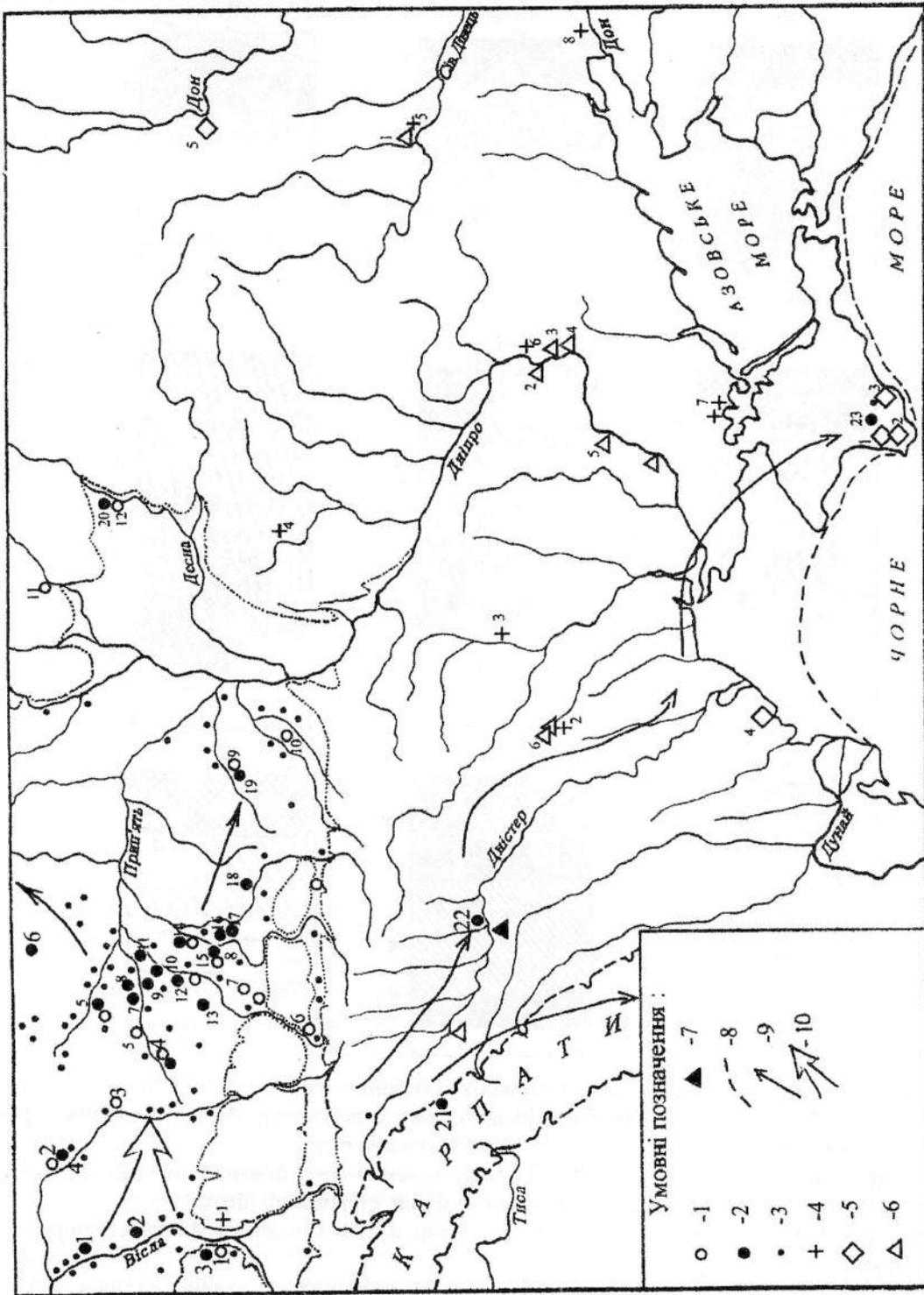


Рис. 5. Карта пам'яток фінального палеоліту України (13500-10300 В.Р.)

Пам'ятки культур: 1- красносільської, 2- групи свідерських стоянок, 3- окремі свідерські пункти, 4- епігравет, 5- шанкобинської, 6- осокорівської, 7- молодовської, 8- північний берег Чорного моря у кінці плейстоцену, 9- розселення свідерського населення, 10- розселення людності культури Лінгбі.

КРАСНОСІЛЛЯ: 1- Новий Млин 1А, 1В, 2- Станковичі, 3- Заказанка, 4- Лютка, 5- Сама-ри, Кут, 6- Хренники, 7- Великий Мідськ, 8- Красносілля Є, 9- Прибір 4, 10- Раска, 11- Гренськ, 12- Бір.

СВІДЕР Польщі: 1- Свідре Вельке, 2- Вітув, 3- Ридно, 4- Станковичі, 5- Ополь, 6- Боровичі, 7- Переволока, 8- Омит, 9- Нобель, 10- Мульчиці, 11- Сенчиці, 12- Балаховичі, 13- Грушвиця, 14- Рудня, 15- Красносілля, 16- Тутовичі, 17- Кричельськ, 18- Березно, 19- Прибір 13, 20- Смячка, 21- Делятин, 22- Врубівці, 23- Сюрень II.

ОСОКОРІВКА: 1- Розалик, 2- Осокорівка 3В, 3- Капустяна Балка, 4- Прогон, 5- Леонтіївка, 6- Баринка.

ЕПІГРАВЕТ: 1- Клементовице, 2- Івашково, 3- Володимирівка, 4- Журавка, 5- Розалик VII, 6- Волоський могильник, 7- Солоне Озеро Іа, Солоне Озеро VI, 8- Кам'яна Балка 3.

ШАН-КОБА: 1- Шан-Коба, 2- Фат'яма-Коба, 3- Заміль-Коба, 4- Білолісся, 5- Борціве II.

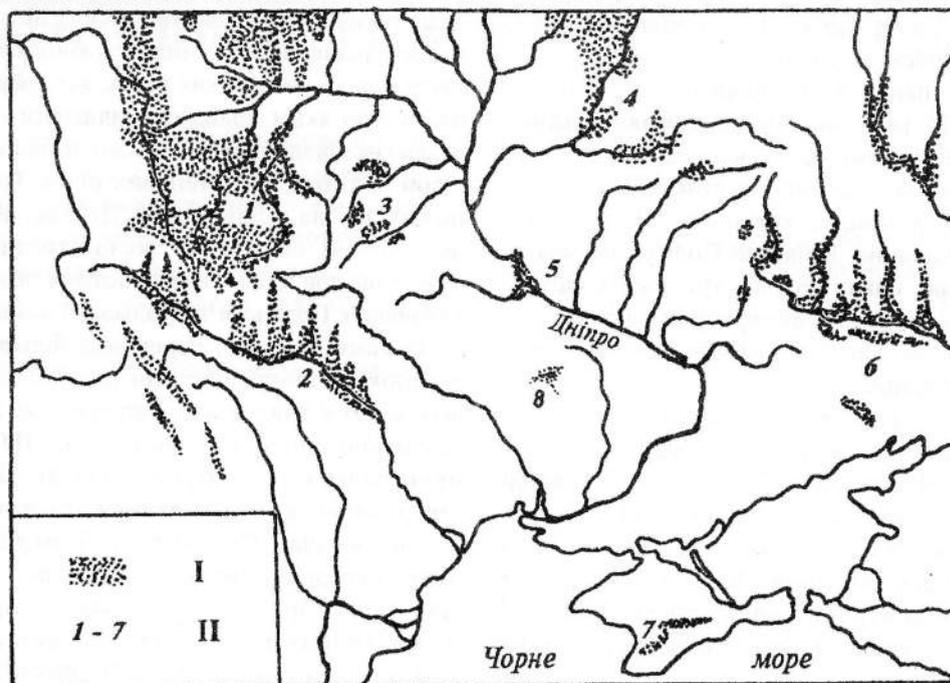


Рис. 6. Первинні родовища кременю в Україні.

1- волинське, 2- Дністервське, 3- житомирське, 4- деснянське, 5- канівське, 6- донецьке, 7- кримське, 8- виське.

На Волині, в басейні Верхньої Прип'яті та її приток відомі значні за площею відслонення конкрецій високоякісного темно-сірого туронського кременю у первинних крейдових та вторинних моренних родовищах. Цей тип кременю поширений також у басейні Західного Бугу, в Східній Польщі, на Верхньому Німані. Він був сировинною базою західнополіської та німанської провінцій фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи.

На Житомирщині відомі численні відслонення морен риського зледеніння, які містять конкреції зернистого кременю жовтих та світло-сірих відтінків. Невеликі гальки цього кременю зустрічаються в алівії річок Уж, Тетерів, Здвиж, Ірпінь Київського Полісся, які беруть початок на Житомирщині. Тому його використовувала для виготовлення знарядь не тільки мезолітична людність Житомирського, але і Київського Полісся.

На Новгород-Сіверщині у крейдових відкладах балок та ярів правого берега Десни, у великій кількості зустрічаються конкреції темно-сірого з численними маленькими білими плямами деснянського кременю. Родовища аналогічної сировини відомі й за межами України на Верхній Десні, Сожу, Верхньому Дніпрі. У всіх згаданих регіонах маємо численні фінальнопалеолітичні та мезолітичні стоянки, мешканці яких використовували для виготовлення знарядь цей плямистий кремій. Зазначимо, що з деснянських родовищ походить невелика кількість чорного кременю високої якості, який зустрічається поряд з плямистим в матеріалах стоянок кам'яного віку Новгород-Сіверського Полісся.

На Верхньому Дністрі, його лівих притоках та на Пруті відомі численні відслонення зернистого,

кременю світлих кольорів, гальки якого зустрічаються по Дністру, Пруту та Південному Бугу аж до узбережжя Чорного моря. Якщо кам'яний вік Верхнього Подністров'я базувався на конкреціях Дністровського кременю з первинних родовищ, то первісна мезолітична людність Північно-Західного Надчорномор'я користувалася крем'яною сировиною з галечників Пруту, Дністра та Південного Бугу.

Під Каневом, у відслоненнях високого правого берега Дніпра, виходять на поверхню крейдові відклади з конкреціями темного, майже чорного кременю з характерною жовтою підкіркою. Гальки цього кременю річищем Дніпра поширювалися далеко на південь. Тому він слугував головною сировиною як на пізньопалеолітичних та мезолітичних стоянках Середнього Подніпров'я (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Семенівка, Загай I, В'язівка 4а, Велика Андрусівка), так і на мезолітичних та неолітичних пам'ятках Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Поповий Мис та ін.).

На Кіровоградщині у верхів'ях р. Вись відоме невелике родовище світло-сірого кременю.

Багаті первинні поклади темно-коричневого крейдового кременю високого гатунку виходять на поверхню у басейні Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі. На цих родовищах базувалася не тільки крем'яна індустрія численних стоянок Донбасу, але й деяких пам'яток Лівобережного Подніпров'я.

У Криму люди кам'яної доби експлуатували корінні родовища крейдового сірого кременю передгір'їв Кримських гір.

Крім 8 первинних родовищ кременю в Україні відомі численні вторинні – річкові галечники та

льодовикові морени, що містять перевідкладену, зазвичай низькоякісну сировину.

Скупчення стоянок чи навпаки їх відсутність у певному регіоні значною мірою зумовлювались природно-ландшафтними особливостями останнього. Але не всі скупчення мезолітичних стоянок збігаються з родовищами якісного кременю. Наприклад, Надпоріжжя, Одещина, Київське Полісся не мають якісного кременю, однак стоянок тут досить багато. Отже, крім наявності крем'яної сировини, на географію розселення мисливських колективів кам'яної доби впливали й інші природні фактори.

Зокрема давно помічено тяжіння мезолітичних стоянок до розширень заплавл рівнинних річок, місць впадіння однієї річки в іншу. Схоже, що такий вибір поселення був зумовлений специфікою лісового мисливсько-рибальського господарства, яке спиралося на високу біомасу заплавлних біоценозів. Про це свідчить і концентрація величезної кількості фінальнопалеолітичних та мезолітичних стоянок на зандрових низовинах від Англії до Верхньої Волги (Англійська, Німецька, Польська, Поліська, Мещерська низовини, Ютландія, басейни Німану та Верхньої Волги). Очевидно, що низинні лісові простори з великою кількістю річок та озер середньої смуги Європи були особливо привабливими в господарському відношенні для мисливських колективів пізньокам'яної доби.

Багаті на стоянки зандрові низовини на півдні різко змінюються лесовими плато, де відомі лише поодинокі

пам'ятки згаданого часу. У цій лесовій зоні концентрація мезолітичних стоянок спостерігається лише в долинах великих річок, які прорізають лесові плато і по яким поліські ландшафти поширюються далеко на південь. Не випадково, на широких, вкритих лісом заплавах лісостепових річок Трубіж, Дніпро нижче Києва, Сіверський Дінець, Верхня Вісла досліджені скупчення мезолітичних пам'яток, генетично пов'язаних зі спільнотами лісових мисливців та рибалок Поліської та Польської низовин.

Іншими словами, переважна більшість згаданих стоянок північної частини лесової смуги України фактично є південною периферією світу лісових мисливців зандрової зони Європи. На південь вони просувалися тією мірою, якої лісові ландшафти зандрових низин поширювалися з півночі в лесову зону долинами річок. Самі ж степові ландшафти лесових плато середньої смуги України, як і власне степи Надчорномор'я, схоже, мало приваблювали мезолітичних мисливців. Мисливська людність кукрецької та гребениківської культур Надчорномор'я трималися прирічкових лісових біоценозів, де полювали не так на степових (кінь), як лісостепових (тур) і навіть лісових (олень, кабан) копитних.

Отже, такі природні фактори, як наявність родовищ кременю та природно-ландшафтне середовище, через первісну мисливську економіку без посередньо впливали на розселення мезолітичної людності, що відбилося на карті мезолітичних спільнот України (рис. 6, 17, 34).

III. КУЛЬТУРНИЙ ПОДІЛ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК

1. ВСТУП

Перш ніж перейти до культурно-хронологічної періодизації окремих пам'яток та культур фінального палеоліту й мезоліту України, зупинимося на деяких загальних проблемах періодизації, хронології та культурної диференціації стоянок зазначеної епохи, що є актуальними для сучасного українського мезолітознавства.

Періодизація епохи передбачає чітке визначення специфіки її хронологічних підрозділів, їх послідовності та часових рамок.

Фінальний палеоліт (final paleolithic, terminal paleolithic, epipaleolithic) має численні палеогеографічні відповідники – дріасовий період, пізньольодовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал. За шкалою Блітте-Сернандера він розпочався з початком Дріасу I, коли внаслідок потепління Рауніс-Мейендорф близько 13,5 тис. р. тому льодовик звільнив Південну Балтію, відійшовши від померанських морен на північ. Останні роки питання початку пізньольодовиків'я стало предметом дискусії. Вже зазначалося, що згадане потепління добре простежується в геологічних і палінологічних розрізах Балтії, зокрема Данії, і погано – в середній смузі Європи (Франція, Південь Німеччини та Польщі, Україна). З цієї причини усе більше дослідників згаданих країн пропонують поглибити нижній рубіж Дріасу I до 15 [Герасименко, 2004, с.20] і навіть 17 тис. р. тому – аж до потепління Ляско [Djindjian, 1999; Сапожников, 2004].

Відсутність ознак значного потепління в старшому Дріасі дало підстави ставити питання про вилучення його з епохи пізньольодовиків'я, археологічним відповідником якого є фінальний палеоліт. Його пропонують починати не з Дріасу I (13,5 тис. р. В.Р.), як раніше, а на 1 тис. р. пізніше, з першого значного потепління Беллінг – 12,5 тис. р. тому за некаліброваною шкалою. Календарна хронологія фінального палеоліту, що з'явилася останнім часом завдяки дослідженням фінальноплейстоценових відкладів крижаного щита Антарктики та коралових рифів, дає підстави подавати головні рубежі фінального гляціалу на 2 тис. років і навіть більше. Тобто, якщо за некаліброваною шкалою Беллінг починався близько 12,5 тис. р. В.Р., то реальна календарна дата його початку більше 14 тис. років тому. А це збігається зі старою некаліброваною датою початку фінального палеоліту або Дріасу I за шкалою Блітте-Сернандера (табл. 1).

Поява багатьох нових культурних явищ в Європі дійсно збігається не з початком Дріасу I, а з першим суттєвим потеплінням в Беллінгу. Якщо протягом усього Дріасу I в Європі панують індустрії епіграветського типу (Епігравет Італії, Мадлен Франції та Центральної Європи, Мікрогравет України та басейну Дону), то з початком Беллінгу європейський Епігравет геометризується, започатковуючи серію

постепіграветських культур з архаїчними мікролітами (Осокорівка, Гамбург, Крезвель, Азиль, Шан-Коба, Федермессер, Вітув) та черешковими вістрями (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля).

Таким чином, попри столітню традицію, можна було б погодитися з пропозицією починати фінальний палеоліт не з початку Дріасу I, а з Беллінгу, якби відсутність рауніського потепління була остаточно доведена і воно не фіксувалося в розрізах Балтії. Оскільки воно, як і раніше, добре простежується на Середньоевропейських рівнинах, то у випадку перенесення початку фінального гляціалу з Раунісу на Беллінг доведеться користуватися двома різними шкалами європейського фінального палеоліту, який у Прибалтиці, як і раніше, буде починатися з початку Дріасу I, а у Франції, Центральній Європі та Україні – з його кінця. До того ж стара шкала фінального палеоліту починалася не просто з відносно слабкого потепління Рауніс, а з пов'язаної з ним, такої важливої для Європи події, як відхід льодовика з Південної Балтії 14-13 тис. р. тому, чого поки що геологи не заперечують.

Крім того, на час Раунісу (14-13 тис. р. тому) припадає ще один важливий природний феномен, що суттєво вплинув на культурно-історичні процеси в прильодовиковій Європі. Мається на увазі різке скорочення популяції мамонта, що призвело до небувалого поширення північного оленя в Європі. Прикладом таких спільнот доби північного оленя є пізній Мадлен Західної Європи, який розвивався після вимирання мамонтів, але до початку беллінгського потепління. Схоже у Східній Європі, зокрема на території України, мамонти також вимерли ще до початку Беллінгу. Отже, остаточно пересувати нижню межу фінального гляціалу на початок Беллінгу нам здається дещо передчасним, оскільки питання потребує детальнішого вивчення. Тому, визнаючи вагомість аргументів прибічників виключення Дріасу I з пізнього льодовиків'я, ми, тим не менше, в даній роботі користуємося старою шкалою фінального палеоліту (табл. 1), який починається на території України дещо раніше початку Беллінга. Ця подія певною мірою корелюється з вимиранням мамонтів у Середньому Подніпров'ї та Подонні. Кінець фінального палеоліту збігається з різким потеплінням на рубежі Дріасу III та Преболеалу, з якого починається мезоліт.

Мезоліт – доба лучних мисливців на нестатних копитних лісів ранньоголоценової Європи. Археологічним критерієм мезоліту є надзвичайне поширення різноманітних мікролітичних наконечників стріл з кременю, які нерідко мали геометризовані форми.

Саме ці мікроліти, що виконували функцію наконечників металевих зброї, є найбільш інформативною складовою крем'яних комплексів доби мезоліту. На їхній типології та класифікації значною

мірою базується культурна ідентифікація та періодизація мезолітичних пам'яток.

Кінець мезоліту пов'язаний з процесом так званої неолітизації, суттю якої є поширення перших навичок відтворювального господарства та керамічного посуду. Неолітизація території України розпочалася з південного заходу у VII тис. до н.е., коли в Поліссі, на Лівобережжі та в Криму лише розпочався пізній мезоліт.

Якщо поява найдавнішої кераміки на Дністрі та Південному Бузі зараз датується близько 6500-6400 р. В.С. (див. додаток), то у Поліссі вона поширилася приблизно 5500-5400 р. В.С. Тобто, протягом цілого тисячоліття на території України мезолітичні мисливці-автохтони співіснували з найдавнішою неолітичною людністю, яка була знайома з навичками відтворювального господарства та виготовленням глиняного посуду. Забігаючи наперед, зазначимо, що появі кераміки в Україні передувала протонеолітична хвиля поширення з балкано-дунайського регіону у першій половині VII тис. до н.е. досконалої, відтискної техніки обробки кременю, представленої у Подністров'ї інвентарем культур Гребеники, Криш, докерамічних шарів Сорок тощо.

Отже, пізній мезоліт – перехідна від мезоліту до неоліту доба поширення перших навичок відтворювального господарства, протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю та найдавнішого глиняного посуду в мисливських суспільствах мезоліту України. Пізній мезоліт в Україні збігся з початком Атлантикуму і тривав близько 1500 р. з початку VII по середину VI тис. до н.е.

Проблема хронології пам'яток належить до числа найскладніших в мезолітознавстві не тільки України, але й усій Європі. Вона впирається в питання абсолютного датування стоянок, що є традиційно слабким місцем мезолітознавства (і не тільки українського). Зрозуміло, що це негативно впливає на розробку періодизації мезоліту. Ця складна комплексна задача може бути розв'язана лише спільними, скоординованими зусиллями археологів, геофізиків, палеогеографів, геологів, палеоботаніків тощо.

Розробці коректної періодизації фінального палеоліту та мезоліту заважає застаріла хронологічна шкала, яка для рубежу плейстоцену та голоцену лишається некаліброваною. Новітні дані свідчать, що цей рубіж збігається з межею Дріасу III та Пребореалу і за календарною шкалою майже на 1500 р. давніший [Schild, 1999, p.15], порівняно з датою початку голоцену за некаліброваною шкалою, запропонованою для Східної Європи М.О.Хотинським ще у 70-ті роки (10 300 р. тому). Різниця ж між конвенційною (13500 В.Р.) і календарною (16000 В.Р.) датами початку фінального палеоліту за деякими даними перевищує 2000 років [Madeyska, 1999, p.8; Burdukiewich, 1999, p.143; Hassan, 2000, p.24] (табл. 1).

Справа ускладнюється тим, що дослідники неоліту перейшли на калібровану шкалу і починають неоліт України з VII і навіть VIII тис. В.С. Мезоліт виявився

притиснутим неолітом до конвенційної дати свого початку – 11300 р. В.Р., калібруванню якої заважає відсутність даних дендрохронології для такого давнього часу. Отже, назріла нагальна потреба в розробці календарної шкали раннього голоцену та в точному датуванні палеогеографічного рубежу між Дріасом III та Пребореалем, з якого починається мезоліт у середній смузі Європи. Без такої корекції конвенційної шкали раннього голоцену та фінального плейстоцену відповідними фахівцями неможливо розробити коректну археологічну періодизацію мезоліту України, узгодивши її з калібною шкалою неоліту.

Останнім часом проблема калібрування хронологічної шкали фінального палеоліту зрушилася з мертвої точки завдяки результатам досліджень крижаного щита Арктики та рифових відкладів. Це дає надії на прийняття фахівцями у недалекому майбутньому калібною або календарною хронологічної шкали фінального палеоліту.

Зазначені проблеми узгодження конвенційної і календарної шкал спричинили використання у цій праці паралельно з некалібною хронологією калібною. Абревіатура В.Р. означає „років тому” за некалібною шкалою, а В.С. або до н.е. – „років до нашої ери” (калібровані).

Слабкий контакт з фахівцями в галузі природничих наук зумовив дефіцит комплексно досліджених пам'яток, що негативно впливає на глибину багатьох досліджень, зумовлює відставання в радіовуглецевому датуванні стоянок. До того ж, радіовуглецевий аналіз, як основний засіб вирішення проблем хронології, потребує значних коштів.

На заваді дослідникам хронології мезоліту стоїть розташування більшості мезолітичних пам'яток на піщаних дюнах та мисах піщаних річкових терас, що не сприяє збереженню органічних матеріалів, необхідних для радіовуглецевого аналізу. Значна частина старих радіовуглецевих дат не викликає довіри, а коштів на передатування за новітніми методиками немає.

Разом з тим, говорити про цілковиту відсутність радіовуглецевих дат для мезолітичних пам'яток України не доводиться. Їх вже отримано більше сотні. Однак розподіляються вони серед пам'яток України нерівномірно. Значна частина цих дат отримана понад 20 років тому для двох поселень – Ігрень 8 та Ласпі 7. Невеликі серії аналізів за C-14 отримано для печерних пам'яток Гірського Криму. Несприятливі для збереження органіки піщані відклади Полісся зумовили нечисленність датувань за C-14 для мезоліту півночі України (Березно 6, Криниця 4, Мураги, Пісочний Рів). Поодинокі дати різної достовірності маємо і для інших мезолітичних регіонів (Північно-Західне Надчорномор'я, басейни Дністра, Дніпра, Сіверського Дінця, Степовий Крим).

До того ж, дослідники мають сумніви щодо багатьох відомих радіовуглецевих дат. Так однотипні матеріали стоянки Ігрень 8 отримали серію з 16-ти дат, які

коливаються в межах майже 3000 років – від 6500 до 9250 В.Р. Різні частини одного зразка вуглистою заповнення лінзи 9 зі стоянки Рудий Острів у Гданську і в Києві продатовані з різницею понад 4000 р.: 7875 ± 50 (Ki-6261) та 3560 ± 130 (Gd-9483). В'язівок 4а Київська лабораторія раніше датувала часом близько 6400 р. В.Р., а зараз, за новітньою методикою, подавніше на 3000 р. раніше (близько 9500 р. В.Р.). Кістки свідерського шару 4 Буран-Кая III у Криму спочатку були продатовані 10580 ± 60 В.Р. (Ki-6269), 10920 ± 65 В.Р. (Ki 6267), що відповідає численним датами Свідеру Польщі. При повторному радіовуглецевому аналізу зразків кісток того ж шару отримані дати 13490 ± 200 В.Р. (Ki-10393), 12900 ± 120 В.Р. (Ki-10394), що старші майже на 3000 років від раніше відомих.

Подібні невідповідності супроводжують численні спроби радіовуглецевого датування українського мезоліту останні 30 років. Вони зумовлені різними причинами і потребують тривалого і ретельного вивчення.

Останнім часом інтерес дослідників до проблем абсолютної хронології мезоліту України загострився. Підґрунтя до цього створила Київська лабораторія радіокарбонного датування, яка протягом останнього десятиліття продатовала сотні зразків органічних матеріалів зі стоянок кам'яного віку України, за що українське мезолітознавство щиро вдячне київським геофізикам. Однак той факт, що переважна більшість радіовуглецевих дат мезоліту України отримані однією лабораторією, створює потенційну небезпеку викривлення хронологічної шкали регіону.

Як приклад можна навести невідповідність серії з близько 20 дат, отриманих згаданою лабораторією для ранніх пам'яток буго-дністровської культури (БДК), датам культури Криш-Старчево Подунав'я (додаток). Різні лабораторії Європи датують останню самим кінцем VII – першою половиною VI тис. В.С. (cal.), тоді як ранні пам'ятки похідної від неї БДК продатовані 6400-6000 В.С. (cal.), тобто давніші за культуру, від якої походять.

Подібні парадокси диктують нагальну потребу перехресної перевірки великого масиву київських радіокарбонних дат даними радіовуглецевого аналізу інших лабораторій. Однак така перевірка потребує часу і значних коштів, а значить наразі лишається справою майбутнього.

Отже будувати періодизацію мезоліту України лише на основі наявних радіокарбонних датах на сьогодні неможливо. Тому культурні спільноти мезоліту України традиційно датувалися і синхронізувалися між собою з опорою на комплексну методикою. При розробці періодизації мезоліту України, крім даних радіовуглецевого аналізу, традиційно використовувалися типологічні паралелі з надійно продатованими мезолітичними культурами Європи. Широко залучалися дані таких природничих наук, як геологія, палеогеографія, палінологія, палеозоологія тощо.

Значна кількість археологічних культур фінального палеоліту та мезоліту України фактично були східними частинами непогано досліджених археологічних спільнот Європи (Свідер, Лінгбі, Кудлаївка, Яніславиця, Пісочний Рів, Шан-Коба, Епігравет та ін.). Їх велика типологічна схожість з європейськими аналогами дала підстави екстраполювати дані по значно краще розробленій хронології мезоліту Європи на відповідні українські пам'ятки. Зрозуміло, що така екстраполяція не дає можливості продатовати культури мезоліту України з великою точністю. Разом з тим, запропонована ще у кінці 80-х років схема синхронізації мезолітичних спільнот України загалом витримала перевірку часом і не зазнала суттєвих змін [Залізняк, 1998, рис. 83], що свідчить про ефективність комплексного підходу до розробки хронологічної шкали рубежу плейстоцену та голоцену.

Останнім часом висловлювалися певні критичні зауваження щодо хронології окремих культурних спільнот мезоліту України. Серед них заперечення можливості доживання до фінального палеоліту Епігравету та пізньомолодовської культури [Нужний, 2003 а, б]. На нашу думку немає серйозних причин вважати український Епігравет чимось винятковим, відмінним від загальноєвропейського, який повсюдно доживає як мінімум до кінця Дріасу II (див. додаток), тобто до середини фінального палеоліту [Залізняк, 2004, с.121-125]. Що ж до виділеної О.П.Чернишем та іншими дослідниками пізньомолодовської культури, то за даними геології та радіокарбонного аналізу вона доживає принаймні до Дріасу I, який за традиційною шкалою фінального палеоліту Блітте-Сернандера вважався його початковою фазою [Залізняк, 2004, с.125-128]. Разом з тим, пізньомолодовські матеріали походять зі старих розкопок 50-літньої давності і потребують перевірки новими польовими дослідженнями.

В цілому ж, проблема хронології мезоліту України, попри численні спроби її розв'язання відносно окремих мезолітичних спільнот, чекає на свого дослідника. Хронологічна шкала, якою користується автор у даній праці певною мірою спирається на наявні для мезоліту України, досить нечисленні радіокарбонні дати, частина з яких потребує перевірки. Отже, запропонована в монографії періодизація мезоліту України у майбутньому без сумніву зазнає змін, які залежать, перш за все, від успіхів радіокарбонного датування пам'яток.

Культурна диференціація пам'яток кам'яної доби базується на традиційній археологічній процедурі типолого-статистичного аналізу їхніх крем'яних виробів з наступним порівнянням отриманих результатів. Найбільш інформативною частиною крем'яних комплексів при культурній ідентифікації мезолітичних пам'яток, на думку більшості сучасних дослідників, є їхній мікронабір [Формозов, 1959; Кольцов, 1977, с.6; Залізняк, 1984, с.67-69, 1991, с.5-10], доповнений результатами типологічного аналізу інших категорій виробів. Цей традиційний принцип

культурної класифікації пам'яток лежить в основі культурно-історичних побудов даної книги.

Важливим питанням культурної атрибуції мезолітичних пам'яток є відома проблема іншокультурних домішок у крем'яних комплексах [Залізник, 1998, с.218-220]. Мається на увазі наявність у колекції виробів, які виготовлені в традиціях не властивих основному культурному комплексу конкретної стоянки. Нерідко такі вироби є механічною домішкою до колекції артефактів пам'ятки. Зокрема це стосується матеріалів, які хронологічно не збігаються з часом існування стоянки. Зручних для поселення місць не так багато, тому в одній і тій же місцевості люди селилися неодноразово, що часто призводило до механічного змішування різночасових матеріалів в одному комплексі.

Крім «механічної», відома так звана «органічна» домішка. Маються на увазі вироби, що були виготовлені в традиції не властивій основній колекції пам'ятки, але які з'явилися на стоянці в період її функціонування. Органічна домішка є наслідком прямих контактів мешканців стоянки з носіями іншої культурної належності, внаслідок чого виникали синкритичні комплекси, що містять вироби різних культурних традицій.

Прикладом такої органічної домішки є кукрецькі вироби на деяких яніславицьких стоянках Полісся (Бородянка 3В, Рудня Озерянська, Протереб), гребениківських Одещини (Гребеники, Познанка, Казанка, Мирне та ін.), мурзаккобинських Криму (Мурзак-Коба, Фатъма-Коба, Ласпі 7 та ін.), в колекціях донецької культури (Шевченкове, Тепла, Ольхова 5 та ін.). Правильні трапеції гребениківського типу виявлені в типових кукрецьких пам'ятках Побужжя (Добрянка 1, 2, 3) та Надпоріжжя (Кізлевий, Шулаїв), а яніславицькі вістря знайдені в кукрецьких комплексах Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий 2, 5 та ін.), Побужжя (Кінецьпіль, Добрянка 2, 3), донецьких басейну Сіверського Дінця (Шевченкове, Ольхова 5, Петровська 10 та ін.). На свідерських пам'ятках Полісся зустрічаються характерні черешкові вістря красносільської культури. І навпаки, свідерські впливи простежені в красносільських комплексах. Зокрема, на стоянці Красносілля знайдено типове красносільське асиметричне вістря («прапорець») з характерною для свідеру підтескою черешка (рис.14, 31).

Подібний синтез традицій простежено і на мезолітичних пам'ятках Верхньої Волги. Так, на єнівських стоянках Беліве 4А та Ладжине 3 знайдені алтинівські асиметричні вістря з пласкою постсвідерською підтескою черешка. Постсвідер півночі Східної Європи впливав у мезоліті не тільки на єнівську людність Верхньої Волги, але й на пісочнорівську Середньої Десни. Про це свідчать властиві йому правильні відтискні пластинки та вістря стріл з підтескою в комплексах пісочнорівської культури (Пісочний Рів, Студенок, Попове Озеро, Мураги).

Є підстави вважати, що різнокультурні вироби органічно поєднуються в одних комплексах внаслідок проживання в межах єдиної стоянки носіїв різних культурних традицій. Дані етнографії свідчать, що екзогамні мисливські общини *Homo sapiens* були зацікавлені в інтенсивних контактах з сусідами з метою обміну шлюбними партнерами. Ці контакти здійснювалися, головним чином у межах одного первісного племені зі спорідненими (культурно і мовно), сусідніми колективами. Однак за даними етнографії до 14% шлюбів укладалося з чужинцями поза межами племені [Birdsell, 1968, p.237-239].

Внаслідок обміну шлюбними партнерами між общинами носії іншокультурних традицій інкорпоровалися в общину, що призводило до формування синкретичних комплексів, які складаються з виробів різних культурних традицій. Обмін шлюбними партнерами супроводжувався візитами окремих сімей на стійбища сусідів, де гості могли проживати протягом кількох тижнів. Такі взаємовідвідини родичів у сусідніх общинах з тривалим гостюванням – характерний елемент соціальної поведінки усіх відомих етнографам мисливських суспільств різних природно-ландшафтних зон від Арктики до тропіків. Слідами такого тривалого гостювання сусідів можуть бути іншокультурні речі в крем'яних комплексах стоянок.

Перш ніж перейти до опису конкретних культурних спільнот мезоліту України та їх взаємодії, зазначимо, що більшість із них, на думку автора, являють собою сліди існування стародавніх етнічних спільнот. Обґрунтуванню цього ключового положення сучасного мезолітознавства присвячена велика кількість праць, у тому числі й автора цієї роботи [Залізник, 1990, с.3-9; 1998, с.220-225, 2004, с.128]. Про етнічне навантаження поняття «мезолітична культура» піде мова далі, в наступному IV розділі книги.

2. ФІНАЛЬНИЙ ЕПІГРАВЕТ

Дефініція. Епігравет, Мікрогравет, Східний Гравет – культурна традиція кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікровістер та мікропластинок з притупленим краєм, переважна більшість яких має довжину до 4 см (рис. 8, 1-9, 18-34) [Залізник, 1998, с.116-122; 2000]. Інший крем'яний інвентар справляє враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, в який входять одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання невеликих відбивних пластин для серійного виготовлення згаданих мікрокладнів; вкорочені, іноді подвійні скребачки; різці на пластинах, переважно бічні ретушні (рис. 8). Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів та списометалками з кістки, вражає масштабами поширення. 18-12 тис. років тому мисливці прильодовикової Європи від атлантичного узбережжя до Чорного моря та Дону незмінно використовували саме цей набір знарядь. Деяко архаїчніше виглядають матеріали стоянки

Покровщина на Десні (рис. 7) з серединними різцями та скребачками на крупних пластинах.

До Епігравету належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються часом від 18 до 12 тис. р. тому. Таким чином, вже на початку фінального палеоліту це явище було реліктом попередньої епохи. Епіграветські пам'ятки відомі на всій території України з Кримом включно. Розташування деяких з них неподалік від сучасного морського узбережжя (Велика Акаража, Солоне Озеро) свідчить, що частина цих пам'яток опинилася на дні Одеської затоки та Азовського моря внаслідок морських трансгресій.

Генеза. Зараз поширені п'ять головних версій походження Епігравету Східної Європи: 1) від Ориньяка; 2) від Східного Гравету або віллендорфсько-костенківської культури; 3) ориньяцько-східнограветська, 4) від Гравету, 5) комбінована [Залізняк, 2000, с.5]. Прибічники ориньяцько-східнограветської версії виводять епіграветські пам'ятки мамонтової зони (Мізін, Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо) від Східного Гравету, а Епігравет Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Акаража, Анетівка II) – від Східного Ориньяка.

Говорячи про генезис Епігравету, не слід забувати про класичний Гравет, який фактично був його хронологічним і типологічним попередником на заході Європи. Власне граветські пам'ятки Західної та Центральної Європи датуються часом близько 30 – 20 тис. р. тому і відрізняються від Епігравету, перш за все, значними розмірами вкладнів з притупленим краєм. Своєрідним аналогом класичного Гравету Західної та Центральної Європи є молодовська культура басейнів Дністра та Пруту. Інакше кажучи, не можна виключати можливості генезису Східного Епігравету за схемою, подібною до моделі походження Епігравету Центральної Європи. Якщо останній виник на базі класичного Гравету з великими вістрями з притупленим краєм, то на генезис Східного Епігравету могла вплинути молодовська культура чи якісь її східноєвропейські аналоги [Залізняк, 2000, с.5].

За типологією крем'яного інвентаря, що містить виразні серії великих вістер з притупленим краєм, молодовську культуру можна розглядати як своєрідний різновид центральноєвропейського Гравету. Судячи з численних радіокарбонівих дат та геології багатошарових стоянок Подністров'я (Молодово V, ш. 1 – 10, Молодово I, Кормань IV, Оселівка, Атаки, Косоуц та ін.), це явище розвивалося в Подністров'ї приблизно від 30 тис. р. тому до фінального палеоліту. Близько 17 тис. р. тому ранньомолодовську (Молодово V, ш. 10 – 7) фазу розвитку культури змінює пізньомолодовська (Молодово V, ш. 6 – 1) [Палеоліт СРСР, с.216]. Найпізніші граветські шари пізньомолодовських стоянок залягають у верхніх горизонтах причорноморських лесів. Судячи з даних геології та дріасових дат верхніх шарів Молодови I та V, ця крем'яна індустрія доживає у Подністров'ї до

фіналу палеоліту [Палеоліт СРСР, с.216; Залізняк, 1998, с.122; 2004, с.125-128].

Характерні для молодовських пам'яток великі граветські вістря типові й для нижніх шарів Косоуц [Борзняк, Коваленко, 1987], які перекриваються кількома горизонтами класичного Епігравету з дрібними мікрограветами. Цій багатошаровій пам'ятці властиве поступове зменшення розмірів граветських вістер у напрямку від нижніх до верхніх культурних шарів. До того ж, епіграветські мікроліти типологічно продовжують лінію розвитку мікронабору власне Гравету і фактично являють собою дещо спрощений і здрібнілий варіант останнього. Отже, поряд з ориньяцькою та віллендорфсько-костенківською версіями походження Східного Епігравету має право на існування і власне граветська, за якою в його генезисі брав участь дністровський варіант центральноєвропейського Гравету або якісь його аналоги з більш східних територій.

Згадана уніфікація крем'яних виробів епіграветських пам'яток на величезних обсягах Європи від Атлантики до Дону стала підґрунтям популярної зараз комбінованої версії генезису Епігравету. Прибічники останньої схильні бачити в ньому скоріше стадію розвитку техніки обробки кременю, ніж окрему культурну традицію. Зокрема Д.Ю.Нужний вважає, що властива Епігравету Європи стандартизація засобів виробництва різних груп прильодовикових мисливців, очевидно сталася на різному культурному підґрунті внаслідок суттєвого технічного прогресу, який призвів до випрацювання оптимального набору мисливського озброєння [Нужний, 2000] з наступним його поширенням шляхом розвинених міжобщинних зв'язків по всій прильодовиковій Європі. Певне світло на механізм такої уніфікації матеріальної культури проливає відома концепція етнокультурної неперервності в первісних суспільствах, залучена для пояснення феномену Епігравету [Залізняк, 2000].

Територія України не була винятком із загальноєвропейського контексту. Тому згадана уніфікація крем'яного інвентаря у пізньоліодовикову добу мала місце і в нас. Разом з тим, уніфікація європейського Епігравету не могла бути абсолютною. Тому в його межах виділяються як певні локальні особливості, так і типологічні відмінності інвентаря різних фаз розвитку. Зокрема регіональна специфіка українського Епігравету полягала в схематизації мистецтва, яскраві приклади якої дають матеріали Мізіна, Межирічів, Кирилівської, Добранічівки. Синхронний українському і певною мірою близький до нього за крем'яним інвентарем Епігравет Франції, більше відомий під назвою Мадлен, дав численні зразки не схематичного, а реалістичного мистецтва.

Узгодити між собою п'ять згаданих варіантів походження Епігравету дозволяє, на нашу думку, наступна версія його генезису. Здається не випадковим той факт, що поява та масове поширення епіграветських пам'яток у південній смузі Європи збігається з максимальним похолоданням 20-18 тис.

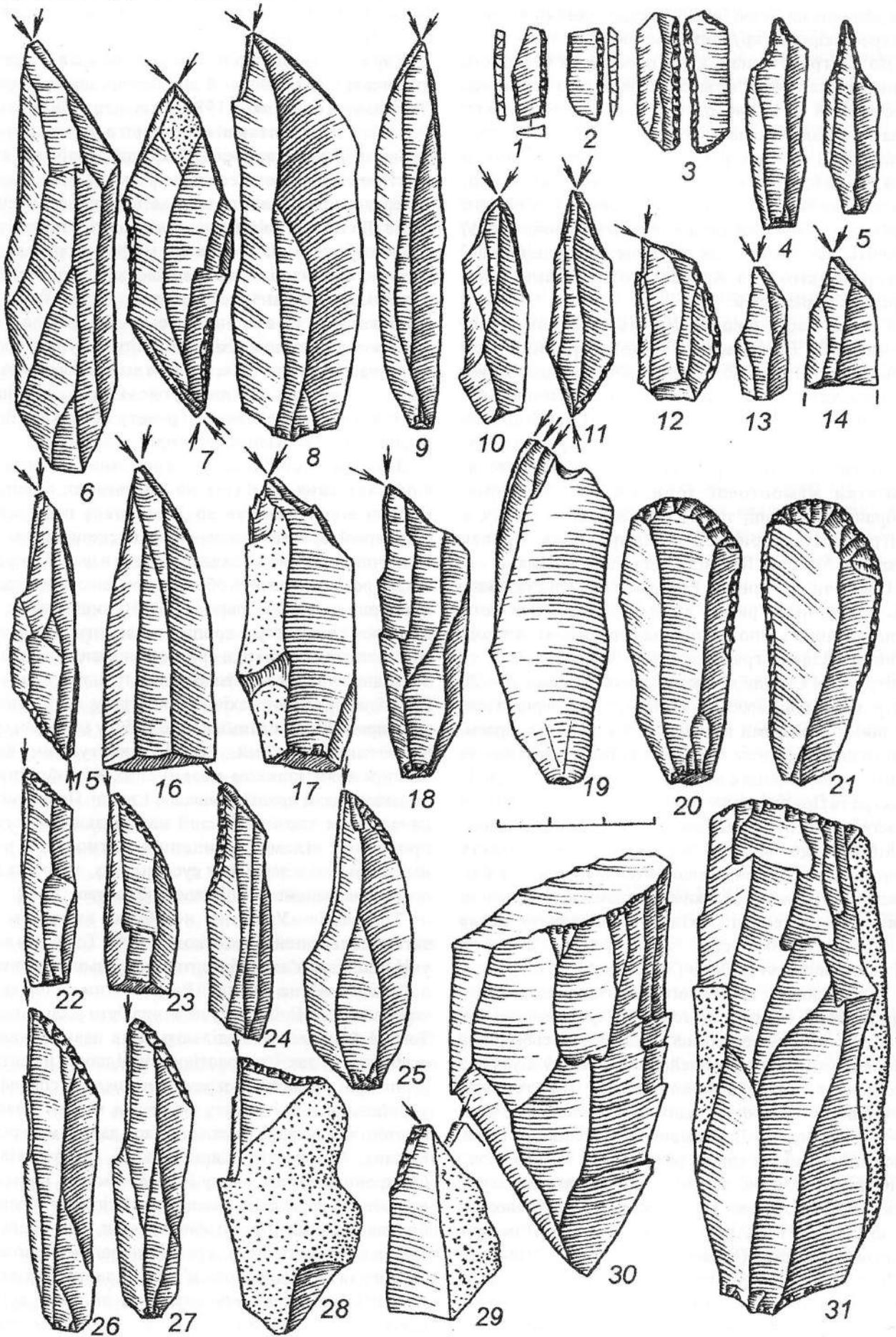


Рис. 7. Покровщина. Крем'яний інвентар. Розкопки М.В.Восводського 1938, 1939 та Л.Л.Залізняка 1982 рр.

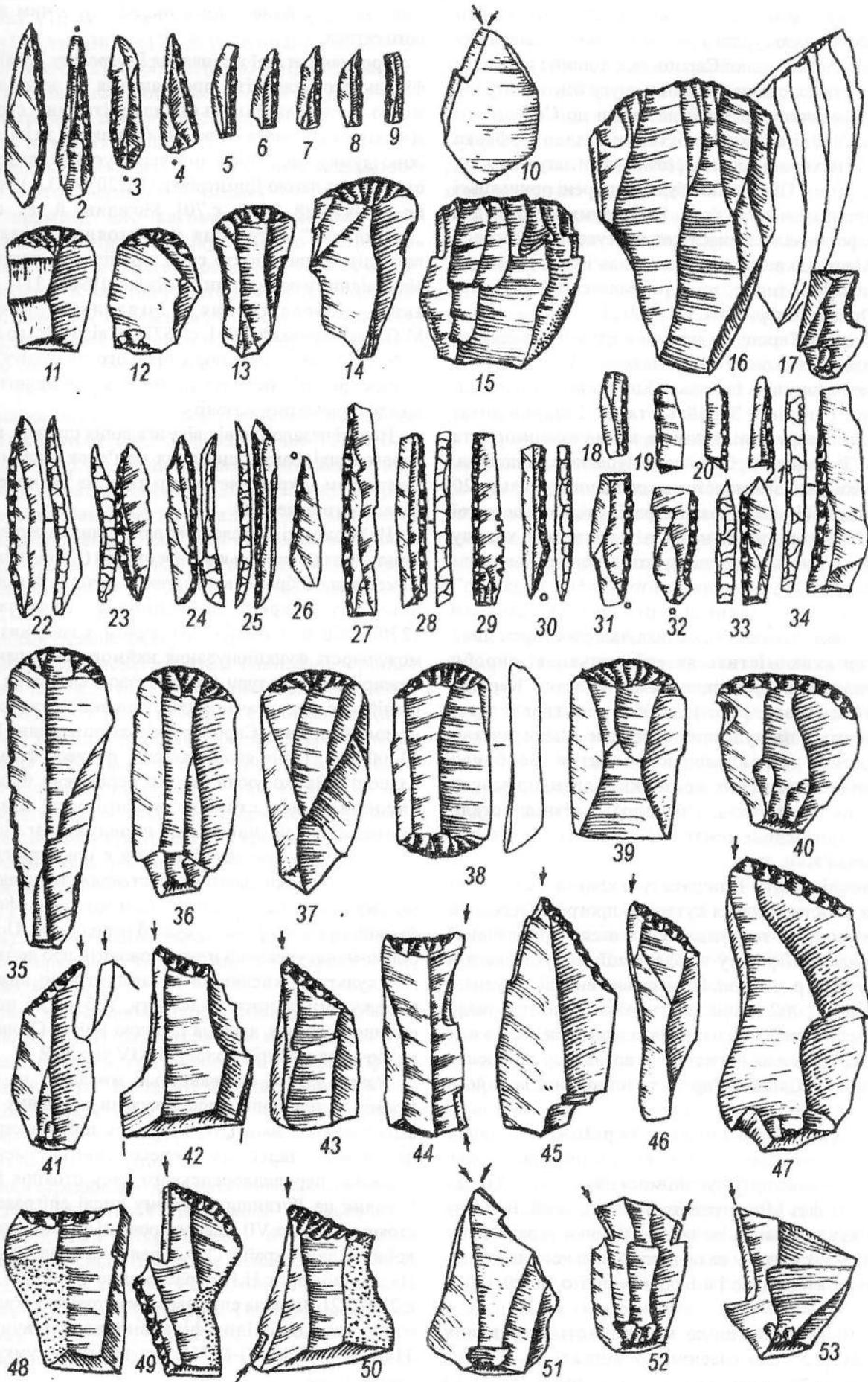


Рис. 8. Володимирівка, шар I (1-15), шар III (16-53). Крем'яний інвентар.

років тому, якому передувало зникнення такого масштабного культурного явища верхнього палеоліту Центральної та Східної Європи як Східний Гравет. На передодні похолодання середню смугу континенту від півдня Німеччини та Чехії на заході до Середнього Дону на сході займала костенки-віллендорфська спільнота (Східний Гравет), стоянки якої датуються 28-20 тис. р. тому. Південніше були поширені ориньяцькі та епіориньяцькі пам'ятки. Існує думка, що ці два явища сформувалися внаслідок просування із Загросу через Анатолію в Європу двох хвиль *Homo Sapiens* – ориньяцької 40 тис. р. тому та граветської 30 тис. р. тому [Оппенгеймер, 2004, с.210-212].

У Східній Європі до пам'яток східногравецького кола належить сьомий шар Молодови V, Пушкарі I, можливо Радомишль та Клюси, Хотильово 2, Костенки, Авдеево, Гагаріно, Зарайськ та ін. Епіорин'яцькі стоянки поширені південніше в Надчорномор'ї та Надазов'ї – Рашків 7, Сагайдак, Муралівка, Золотівка. З початком максимального похолодання (близько 20 тис. р. тому) збігається дезинтеграція східногравецької єдності. Вірогідно її носії під натиском холоду відходять південніше, де змішуються з епіориньяцьким населенням. Близько 19 тис. р. тому в Надчорномор'ї з'являються найдавніші епігравецькі стоянки (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа), крем'яний інвентар яких містить як епіориньяцькі вироби (мікроплатівки Дюфур, окремі нуклеуси Карене, багатофасеткові різці), так і постгравецькі (мікрівістря з притупленим краєм або мікрогравети). Як відомо, мікрогравети спочатку особливо поширилися на пізніх костенки-віллендорфських пам'ятках (наприклад, Гагаріно), а пізніше стали визначальним елементом Епігравету пізнього льодовиків'я.

У дослідженні Епігравету України останніми роками спостерігається суттєвий прогрес. Особливо популярною ця тематика стала після присвяченої проблемам Епігравету конференції, що відбулася в лютому 1999 р. у Києві. Її матеріали видані в журналі „Археологія” №2 за 2000 р. Однак багато питань щодо Епігравету України лишаються відкритими. Серед них не тільки проблема його генези, але й часу зникнення Епігравету у Східній Європі та історичної долі його носіїв.

Фінальний Епігравет України. Оскільки зазначене культурне явище виникло задовго до початку фінального палеоліту, зупинимося лише на проблемах фінальних фаз Мікрогравету України, який, на нашу думку, яку поділяють не всі дослідники українського палеоліту, розвивався на початку фінального палеоліту в Дріасі I, а можливо і в Беллінгу, тобто 13500-12000 В.Р.

Певні сумніви щодо можливості доживання Епігравету в його класичному вигляді до початку мезоліту висловлювалися різними дослідниками і раніше, в тому числі автором цих рядків [Залізник, 1998, с.211]. Однак останнім часом лунають категоричні заперечення самої можливості існування

Епігравету у фінальному палеоліту, з чим важко погодитися.

Противники ідеї доживання Епігравету України до фінального палеоліту, посилаються на зарахування мною до числа фінальнопалеолітичних стоянок Дмитрівка, Сомова Балка, Любимівка III та ін., які на їхню думку, що нібито підтверджується нещодавно отриманою датою Дмитрівки (16520±95 В.Р.), такими не є [Нужний, 2003, с.70]. Можливо й так, однак „помилкове” датування цих стоянок фінальним палеолітом мною взято саме з робіт моїх критиків з відповідними посилками [Залізник, 1998, с.117]. Адже автор дослідження згаданих стоянок М.П.Оленковський [1991, с.167] сам відніс їх „до другої половини заключної пори пізнього палеоліту”, яка безпосередньо передує за його ж хронологічною шкалою ранньому мезоліту.

Наразі незалежно від віку згаданих стоянок, маємо переконливі факти існування пам'яток з крем'яним інвентарем мікрогравецького типу на ранніх етапах фінального палеоліту.

Наймолодші з численних дат стоянок межирицької культури з епігравецьким інвентарем (Гінці, Межирич, Семенівка, Добранічівка) сягають початку фінального палеоліту. Зокрема Добранічівка отримала дату 12700±200 В.Р. (ОхА-778). Разом з тим, визнання можливості функціонування наймолодших пам'яток межирицької культури з мамонтовою фауною в такій пізній час передбачає далекоюсяжний висновок, що мамонт пережив у Європі рауніське потепління 13700-13200 В.Р., після якого, власне, почався фінальний палеоліт. Враховуючи те, що переважна більшість численних дат стоянок межирицької культури припадають на час, який передував згаданому потеплінню, а вказана пізня дата є поки що єдиною для Добранічівки, однозначно стверджувати, що якісь межирицькі пам'ятки з мамонтовою фауною функціонували у Дріасі I було б передчасно. Поки що більш-менш упевнено можна говорити про доживання цієї культури мисливців на мамонтів до нижнього рубежу фінального палеоліту, тобто, до початку старшого Дріасу, який за шкалою Блітте-Сернандера розпочався у другій половині XIV тис. В.Р.

Разом з тим, епігравецькі мисливці на коней, бізонів та північних оленів, судячи з наявних даних, схоже, дожили до початку Аллереду, тобто до середини фінального палеоліту. Переконливі аргументи на користь передаллередського часу стоянок біля с. Роголик на Луганщині, в тому числі епігравецької стоянки Роголик VII, навели провідні фахівці з кам'яної доби Східної України О.Ф.Горелик та з палеогеографії Надчорномор'я Н.П.Герасименко [Горелик, 2001, с.230-232]. Згадана епігравецька стоянка Роголик VII отримала відповідну фінальнопалеолітичну дату 11400±140 В.Р. (Кі-8476), яка на нашу думку дещо омолоджена.

Серед типологічно епігравецьких пам'яток, які отримали радіокарбоніві дати молодші за нижній рубіж фінального палеоліту (приблизно 13500 В.Р.), крім

Рогалика VII, згадаємо стоянки Солоне озеро VI 12290±100 та 13030±170 В.Р. (Кі-6202, Кі-6296), Солоне озеро Ia 12700±60 В.Р. (Кі-6357) (див. додаток). На користь їх фінальнопалеолітичного віку свідчать набори скребачок цих стоянок. Властиві їм підокруглі, подвійні та короткі кінцеві скребачки тарновського типу польські колеги датують фінальним палеолітом, а дехто навіть аллередським часом.

Не прямим, але вагомим підтвердженням фінальнопалеолітичного віку пізнього Епігравету України є дати прямих відповідників українському Мікрогравету в Західній, Центральній та Південній Європі. Маються на увазі верхній Мадлен Франції, Бельгії, Німеччини, Іспанії та Епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи [Djindjian, Kozlowski, Otte, 1999, . p.285, 302, 312]. Численні фінальномадленські стоянки Північної Франції та Бельгії датуються за C^{14} в межах 12800-12300 В.Р. [Barton, 1999, p.78]. Вони доживають до кінця Дріасу II, давши початок близько 12600 В.Р. культурам Крезвель та Гамбург. Передаллередським часом датуються мадленські пам'ятки Паризького басейну Вербері, Тилуа, Марсанжі та інші, матеріали яких демонструють близько 12,2 тис. р. тому генетичний перехід від Мадлену до індустрій з сегментоподібними мікролітами (Азиль, Федермессер).

Відомі мадленські стоянки Північної Франції Пенсван та Етьоль отримали великі серії дат в межах 11870-12600 та 12000-13000 р. В.Р. відповідно (див. додаток). Верхній Мадлен Західної Європи зараз певнено датується 13,5-12 тис. р. тому, коли започаткувавши Крезвель та Гамбург, він трансформувався в Азиль та Федермессер. Епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи, на думку Я. Козловського та інших авторитетних західних фахівців, доживає до 11 тис. р. тому [Djindjian, Kozlowski, Otte, 1999, p.285, 301, 302, 312; Kozlowski, 1999, p.328] (див. додаток). Раннім Дріасом, схоже, датується верхній шар стоянки Борщеве II та Кам'яна Балка, Третій Мис, можливо, Янісоль.

Схоже, на останніх етапах розвитку Епігравету мікровістря з притупленою спинкою геометризуються, зокрема набувають сегментоподібних форм (Володимирівка, ш. I, III, Журавка, Борщеве II, Тимонівка тощо). Внаслідок цих процесів постали постепіграветські культури Європи з архаїчними сегментами та трапецієподібними мікролітами, що датуються серединою – другою половиною фінального палеоліту. Маються на увазі спільнота з сегментоїдними мікролітами, в яку входять Федермессер, Азиль, Шан-Коба, Білолісся, Борщеве II, а також область культур з архаїчними трапезоїдами Беллінга та Дріасу II (Крезвель, Гамбург, Осокорівка, Рогалик).

Отже, найпізніший Епігравет у Європі, зокрема і в Україні, датується початком фінального палеоліту (13500-12000 В.Р.). Він розвивається протягом Дріасу I, доживає до Беллінгу та Дріасу II, коли породжує групу постепіграветських культур з архаїчними

геометричними мікролітами. В Україні це культури Осокорівка, Шан-Коба, Білолісся. Разом з тим, носії мікрограветських традицій зберегли останні до початку мезоліту, коли на їхній основі постали генетично пов'язані з ними шпанська та кукрецька культури. Принаймні започаткована Д.Я.Телегіним, В.Н.Станко, Д.Ю.Нужним [1992, 1998] та О.О.Яневичем [1993] і популярна нині серед українських дослідників версія походження останніх від Епігравету фактично передбачає доживання його традицій у якійсь формі до початку мезоліту. Та й кудлаївська культура Полісся, судячи з її мікронабору, схоже, формувалася у Пребореалі не без певних епіграветських впливів [Залізник, 1976]. Про розвиток епіграветських традицій у фінальному палеоліті та мезоліті свідчить і мікронабір Волоського та Василівських I і III могильників Надпоріжжя.

Усе сказане дає підстави стверджувати, що немає серйозних підстав розглядати український Епігравет як виключення із загальноєвропейського, який повсюдно доживає, як мінімум, до кінця Дріасу II, а за деякими даними і до початку Аллереду (див. додаток), тобто до середини фінального палеоліту.

Історичні долі епіграветського населення Полісся

Ще однією невирішеною проблемою Мікрогравету Східної Європи є зникнення на початку фінального палеоліту носіїв його традицій з раніше заселеного ними Південного та Східного Полісся. Перед тим у пізньольдовикову добу епіграветські пам'ятки були відомі на всій території України, від Чорного моря до Полісся і навіть до верхів'їв Десни та Середнього Дону (Бармаки, Шоломки, Мізин, Юровичі, Юдинове, Єлисеєвичі, Тимонівка, Борщеве I, II). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольдовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклав у цій справі В.Ф.Копитін [1977, 1992, 2000], який багато років вбачав наявність генетичного зв'язку носіїв ранньомезолітичної греської культури Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачить генетичні витоки греської та всіх інших культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи, з Верхнім Подніпров'ям включно, на заході в Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів [Римантене, 1971; Кольцов, 1977; Залізник, 1989, 1999 а]. Факти свідчать, що незважаючи на стрімку деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а навпаки, відступило з освоєного ним ще у пізньольдовиковий час Полісся та Верхнього Подніпров'я на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи у середині фінального палеоліту зайняли мігранти з заходу, а саме мисливці на

північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Східний Аренсбург або Красносілля, Свідер). Внаслідок цього у фінальному палеоліті та в мезоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та в Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі вони перервалися у зв'язку зі зміною населення.

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Верхнього Подніпров'я, які у попередню епоху пізнього льодовиків'я були заселені епіграветською людністю, має вагомі природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Полісся, внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму, перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79]. Сучасна гідросистема лише починала формуватися, і недостатній вріз русел поліських річок заважав дренаванню зандрових низин. Розмерзання мерзлих ґрунтів під час потеплінь в умовах низинного рельєфу зумовлювало заболочення значних територій, які стали непрохідними для людини. Безкраї поліські прильодовикові озера та болота фактично відрізували епіграветське населення лесових плато України від зандрових низин Східної Європи.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію напрямку культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових низин Східної Європи на Південну Балтію була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення Полісся та Верхнього Подніпров'я, зумовило небувале поширення тут північного оленя. Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці 17-12 тис. В.Р.), тоді як на лесових плато Східної Європи до початку рауніського потепління, що передувало фінальному палеоліту (13,5 тис. В.Р.) мешкали мисливці на мамонтів (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Єлисеєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня – нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а з заходу – спадкоємцями мадленських мисливців на оленя, людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

Сталося це лише в середині фінального палеоліту, з поліпшенням природно-кліматичних умов на північному заході Східної Європи, яка в Дріасі I, як зазначалося, являла собою вкриті озерами і непридатну для життя через суворий клімат безлісу і заозерну арктичну пустелю. Поглиблення річкових долин в Аллереді, сприяло дренаванню прильодовикових озер, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке і, особливо, аллередське потепління сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика

зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів.

Так, в середині фінального палеоліту, близько 12500-12000 В.Р., склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії, через Польську низовину, в басейни Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленя. На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип, схоже, затвердився раніше ніж у Східній Європі, де судячи з дат Добранічівки, Гінців, Межиріч, Тимонівки, Єлисеєвичів епіграветські мисливці на мамонтів дожили до рауніського потепління.

Таким чином, Епігравет України був органічною складовою європейського і дожив до середини фінального палеоліту, тобто приблизно до 12 000 В.Р. Крім того, є підстави говорити про відхід у Дріасі I нащадків епіграветських мисливців на мамонта з Верхнього Подніпров'я та Полісся на південь, де епіграветські традиції розвивалися не тільки у середини, але й у другій половині фінального палеоліту (Осокорівка, Шан-Коба, Білолісся), і навіть у мезоліті. Маються на увазі шпанська та кукрецька культури, носіїв яких вважають мезолітичними нащадками степових епіграветських мисливців пізнього палеоліту.

3. ОСОКОРІВКА

Історіографія, джерела. Дослідження спільноти розпочалося з відкриття та розкопок у 1926 та 1929 рр. С.А.Локтюшовим [1947] стоянок біля с.Роголик на Луганщині. Яскраві матеріали з характерними для цієї культури трапеціями з ретушшю по верхній основі походять з шару 3В стоянки Осокорівка у Надпоріжжі, яку досліджував 1931 та 1946 р. І.Ф.Левицький [1949, Колосов, 1964, с.42-46]. Аналогічні трапеції відомі з розкопаної на Нижньому Дніпрі М.П.Оленковським [1983] стоянки Леонтіївка та деяких зібраних на поверхні комплексів. Маються на увазі Білолісся IV, Кагильник на Одещині; Гаврилів Яр [Станко, 1980, с. 98], Івашково VI з Побужжя [Смолянинова, 1990, с.42-48; Григор'єва, 1992, с. 13; Сапожникова та ін., 1995, с.50-73]; Оселівка з Придністров'я; Сурський V, Прогон з Надпоріжжя [Нужний, 1992, с. 33; 1986, с. 29-36] та Дрімайлівка на Нижньому Дніпрі [Оленковський, 1992, с. 5, 6]. Виразний комплекс зібрано біля с.Царинка на р.Кодима [Станко, 1980, с. 102, 103; 1986, с. 15-21; Смолянинова, 1990, с. 59-62; Сапожникова та ін., 1995, с.74-92]. Особливо важливими для розуміння культури є яскраві матеріали, добуті протягом 1989-1995 рр. О.Ф.Гореликом [2001] шляхом комплексних досліджень двох десятків пам'яток біля с.Роголик на Луганщині.

Першим специфіку згаданих пам'яток помітив В.М.Даниленко [1969, с.24, 55, 61], який виділяв як окреме культурне явище „середній шар Осокорівки з кременем вроді гінцівсько-борщівського, але з виключно великими трапеціями”. Саме він, як зазначалося, визначив головні характеристики осокорівської культури і намітив генетичну лінію розвитку пам'яток „з грубуватими трапеціями... від

нижніх шарів Осокорівки і Рогалик-Акимівського до Василівки та Гребеників" [1969, с.61], якої майже 40 років дотримується більшість дослідників, пов'язуючи генезу деяких пізньомезолітичних явищ півдня України з численними серіями трапецій (Гребеники, донецька) із осокорівським підґрунтям.

На культуровизначальні вироби осокорівської спільноти (трапеції осокорівського типу) звернув увагу С.А.Дворянинов [1978], який датував їх фінальним палеолітом. Зусиллями різних дослідників вдалося окреслити головні риси цього культурного феномену [Станко, 1977, с. 48; 1980, с. 102-105; 1983, с. 41; 1986, с. 15-24; Телегін, 1982, с. 73-82; Горелик, 1986, с.6, 2001; Оленковський, 1983; Смольянинова, 1990, с. 59-62; Григорьева, 1992; Нужний, 1992, с. 30, 31; Залізник, 1994, 1995а, с.13-16; 1998, с.124-128]. Для його позначення дослідники користуються різними назвами: пам'ятки типу середніх шарів Осокорівки [Даниленко 1969, с.24], тип Царинка [Станко, 1980], осокорівсько-рогалицький тип [Телегін, 1982], рогалицько-царинківська культура [Горелик, 1986], осокорівська культура [Оленковський, 1980, 1989].

Остання назва видається найбільш вдалою. Вона зручна в користуванні і походить від назви досліджуваної ще до війни пам'ятки цієї культури — Осокорівки 3В, специфічні трапеції якої (рис. 9, 55-58) стали еталонними для виділення культури. Разом з тим, запровадження М.П.Оленковським назви „осокорівська культура” до виявленого С.А.Доктюшовим та І.Ф.Левицьким, визначеного ще В.М.Даниленком та досліджуваного іншими вченими явища не є підставою називати першого автором відкриття осокорівської культури, як це вважає С.П.Смольянинова [2003, с.85]. Справедливості ради, змушений зазначити, що після наведених цитат з роботи В.М.Даниленка 1969 р. про своєрідність пам'яток типу середніх шарів Осокорівки та Рогалика Акимівського з гінцівсько-борщевським кременем і великими грубими трапеціями, які розвинулися в пізньомезолітичні явища типу Гребеники з численними трапеціями, дивно звучить фраза: „Точку зору О.Ф.Горелика [2001, с.317] щодо рогалицько-царинківської єдності, яка сформувалася на базі гінцівсько-борщівських пам'яток, поділяють й інші автори” [Смольянинова, 2003, с.86]. Не применшуючи вагомому внеску сучасних дослідників у вивчення проблеми, будьмо справедливими і визнаймо, що основою сучасного розуміння осокорівської культури є сміливі припущення В.М.Даниленка 40-річної давності з хронологічними поточненнями С.А.Дворянинова [1978] та інших дослідників.

Поселення. Головні пам'ятки культури концентруються на межі степу та лісостепу (рис. 6). Стоянки, як правило, розташовані на краю лесових терас річок. Їх культурний шар залягає у верхній частині лесових відкладів, під голоценовим ґрунтом. Крем'яні вироби Леонтіївки були пов'язані з нижньою частиною похованого гумусу, який О.П.Оленковський [1983, 1991, с.163] визначив як аллередський. У шарі

3В Осокорівки знайдено рештки плейстоценового бізона, коня, північного оленя, бобра, зайця, а на стоянках біля Рогалика кістки плейстоценового коня переважали над рештками бізона.

Матеріальна культура. Крем'яні вироби культури (рис. 9) значні за розмірами, палеолітичного вигляду. Нуклеуси одно- та двоплощинні призматичні. Пластини з нерегулярним, палеолітичним ограненням спинки.

Головною культуровизначальною ознакою пам'яток осокорівської культури є низькі, іноді досить грубі трапеції з ретушшю по верхній основі, відомі під назвою трапецій осокорівського типу (рис. 9, 1-12, 31-58). Нерідко ретуш формує виїмку на вершині трапеції, або вкриває лише частину верхнього краю. Поодинокими екземплярами представлені граветоїдні вістря (рис.9, 40-46), пластини зі скошеним кінцем, мікрорізці.

Знайдено численні серії кінцевих скребачок (рис. 9, 21-24) на коротких пластинчастих відщепках. Зустрічаються кінцеві на пластинах, як правило, зламаних. Є кінцеві подвійні та неправильної форми на відщепках, що іноді наближаються за обрисами до підокруглих.

Різців значно менше ніж скребачок. Співвідношення між ними в колекціях Царинки та Леонтіївки — 1 до 5, а в Рогалику — 1 до 2,5. Переважають бічні ретушні (рис. 9, 15-17) та кутові різці, значно менше серединних. Невеликою кількістю представлені пластини з нерегулярною ретушшю. На стоянках біля хутора Рогалик виявлені поодинокі грубі рубальні знаряддя з перехватом.

Всі ці риси властиві основним комплексам осокорівської культури (Осокорівка 3В, Рогалик, Леонтіївка, Царинка). Разом з тим, крем'яний інвентар кожної з них має певну специфіку [Залізник, 1948, с.126]. В одну осокорівську культуру ці пам'ятки поєднують, перш за все, наявність на них згаданих специфічних трапецій осокорівського типу.

З Рогалика ПА походить вкрита з двох боків врізними зигзагами галька антропоморфних обрисів, що нагадує жіночу фігуру. Гравійоване схематичне зображення жіночої фігури, заштриховане паралельними лініями було виявлене на сланцевій гальці з Рогалика XI [Горелик, Тарасенко, 1993; Горелик, 2001, с.208; Залізник, 1998, с.34].

Хронологія. У 70-80-ті роки панувала думка про ранньомезолітичний вік осокорівських пам'яток [Телегін, 1982, с. 49; Оленковський, 1983, с. 87; Станко, 1977, 1980, 1986, с. 23; 1991]. Зараз більшість вважає їх фінальнопалеолітичними [Дворянинов, 1978; Горелик, 1986, с.6; Григорьева, 1992, с. 18; Нужний, 1992, с. 31; Залізник, 1994, 1995; Сапожникова та ін, 1995]. В.Н. Станко вважає стоянку Осокорівку 3в палеолітичною, а Царинку ранньомезолітичною [Станко, 1976, с.16, 17; 1980, 1991].

Топографія, стратиграфія, фауна та типологія знарядь дають підстави датувати культуру фінальним палеолітом. Культурний шар Осокорівки 3В та Рогалика залягав у верхніх горизонтах плейстоценового

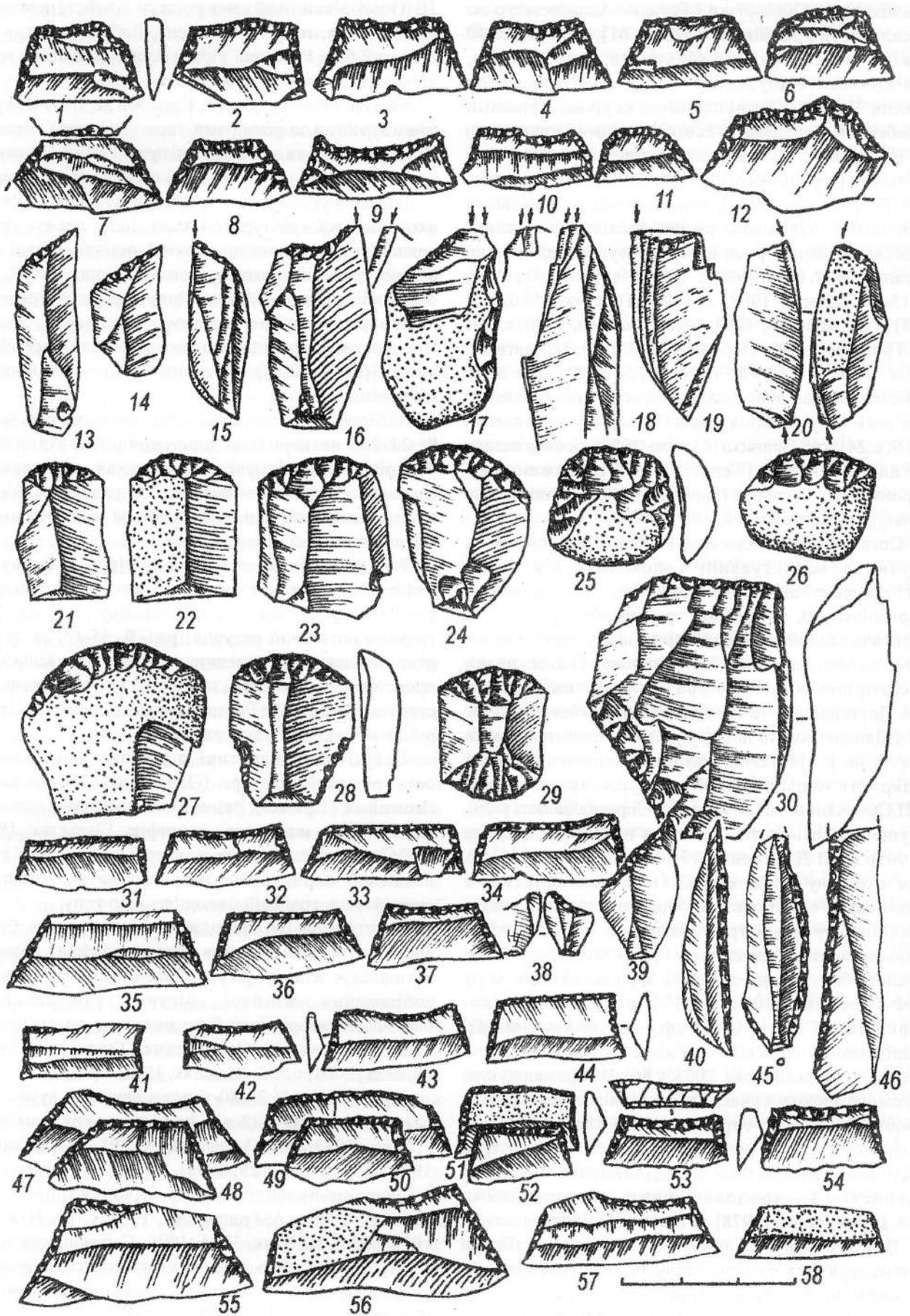


Рис. 9. Крем'яний інвентар стоянок Царинка (1-30), Роголик II (31-40), Роголик IV (41-46), Прогон (47-54), Осокорівка, шар 3А (55-58).

суглинку. С.О.Дворянинов датував комплекси з осокорівськими трапеціями X-IX тис. до н. е. [1978, с. 34, 35], тобто Аллередом-Дріасом III. Трохи давнішим часом датуються за C¹⁴ комплекси з аналогічними трапеціями Західної Європи [Григорьева, 1992, с. 19]. Аналогічні осокорівським трапеції зустрічаються у фінальнопалеолітичних комплексах шанкобинської культури Криму – Шан-Коба, шар 5, 6, Заміль-Коба.

Трапеції осокорівської культури України морфологічно нагадують деякі вістря з плечем гамбурзької культури півночі Німеччини і особливо трапецієподібні вістря (Cheddar points) її англійського аналога – крезвельської культури. Ці типологічні паралелі дозволяють синхронізувати згадані культурні явища і підтвердити правильність датування осокорівсько-рогалицьких пам'яток фінальним палеолітом, точніше Беллінгом та Дріасом II. Адже більшість класичних пам'яток похідної від Мадлену гамбурзької культури функціонували з початку Беллінгу до початку Аллереду і датуються 12600-12000 В.Р. [Barton, 1999, р.78; Burdukiewich, 1999, р.129, 130] (див. додаток).

Переконливі аргументи на користь передаллередського часу стоянок біля с. Рогалик на Луганщині, в тому числі епіграветської стоянки Рогалик VII, навели провідні фахівці з кам'яної доби Східної України О.Ф.Горелик та з палеогеографії Надчорномор'я Н.П.Герасименко [Горелик, 2001, с.230-232]. Їх геологічні спостереження при розкопках стоянок біля хутора Рогалик свідчать, що культурний шар пам'яток залягав у аллередському ґрунті і підстилаючому його шарі суглинку, що дало підстави датувати ці пам'ятки Дріасом II — Аллередом, тобто XI-X тис. до н. е. Аллередський ґрунт, з яким пов'язані знахідки стоянки Леонтіївка, отримав дату 12150±90 В.Р. (Кі-6357) [Оленковський, 1999, с.19].

Отже, осокорівська спільнота розвивалася у передаллередський час, а саме протягом Беллінгу – середнього Дріасу.

Спостереження за мікронабором стоянок дають підстави вважати більш ранніми грубі великі трапеції з Осокорівки ЗВ, які поступово трансформувалися у менші за розміром і більш стандартизовані трапеції Царинки. Через невелику кількість різців, серед яких переважають кутові, скребачки на відщепях, відсутність граветтоїдних вістер комплекс Царинки вважається найпізнішим серед відомих пам'яток культури.

Генеza. Слідом за В.М.Даниленком [1969, с.24, 55, 61] дослідники виводили пам'ятки типу Осокорівка ЗВ - Рогалик від людності, що лишила палеолітичні стоянки Гінці та Боршеве II і просунулася у лісостепову й степову Україну з півночі, а саме з Середнього Подніпров'я [Телегін, 1982, с.81, 82; Горелик, 1986; Станко, 1991].

Факти свідчать, що осокорівські трапеції є продуктом геометризації мікрівістер фінального Епігравету [Залізняк, 1994, 1995, с.18; 1998, с.207], що не суперечить твердженню про їх гінцівсько-

борщівське підґрунтя. Притаманні раннім осокорівським комплексам граветські вістря, схоже, вказують на епіграветську генетичну основу осокорівської культури. Цікавим у цьому відношенні є комплекс стоянки Рогалик VII з крем'яними виробами, аналогічними виробам сусідніх рогалицьких пам'яток, на яких знайдені осокорівські трапеції. Однак замість останніх основу мікронабору пам'ятки складають численні мікрогравети, частина яких має форму прямокутників [Горелик, 2001, с.211]. Враховуючи відносну синхронність стоянок біля с.Рогалик, можна припускати, що фінальноепіграветські пам'ятки типу Рогалик VII були генетичним підґрунтям осокорівської культури.

На користь цього свідчить і те, що культурні явища Європи з аналогічними осокорівським трапеціями мікролітами (Крезвель, Гамбург) вважаються за своєю генезою постмадленськими або постепіграветськими. На багатошаровій стоянці Ля П'єр о Фе (Північна Франція) шар фінального Мадлену перекритий горизонтом з типовими вістрями з плечем. Вважається, що під час белінзького потепління фінальномадленські мисливці з Паризького басейну просунулися на північ, започаткувавши споріднені культури Крезвель Англії та Гамбург Північної Німеччини [Burdukiewicz, 1987, s.176-180].

Історичні долі. Серії трапецій дали підстави В.М.Даниленку [1969, с.61], а за ним і В.Н.Станко [1986, с.24-26; 1991, с.14], виводити гребениківську культуру Одещини з осокорівської через ранньомезолітичні, на його думку, пам'ятки типу Царинка. Схожу позицію займає О.Ф.Горелик [1986, с.8; 2001, с.334] щодо історичної долі носіїв рогалицьких традицій, від яких, на його думку, через ранньомезолітичні пам'ятки типу Тепла походить донецька мезолітична культура. Головною вадою цих побудов є великий хронологічний розрив (щонайменше 4 тис. років за каліброваною шкалою) між часом існування осокорівських пам'яток та пізньомезолітичними гребениківською й донецькою культурами [Залізняк, 1995а, с.16]. До того ж, крем'яні гребениківських пам'яток має прямі аналогії в ранньоголоценових комплексах Нижнього Подунав'я та Балкан, звідки останнім часом виводять Гребеники [Залізняк, 1995а, с.6, 12; 1998, с.183; Залізняк, Манько, 2004].

4. БІЛОЛІССЯ

Єдиною достовірною пам'яткою цієї культурної спільноти на континентальній Україні є стоянка Білолісся на Одещині, прямі аналогії матеріалам якої знаходимо на численних стоянках шанкобинської культури Гірського Криму. Стоянка відкрита 1957 р. А.М.Крамером біля с.Михайлівка Саратського р-ну на Одещині і розкопана протягом 1965, 1966, 1977 рр. В.Н.Станком на площі 180 кв. м. Розкопки південної периферії пам'ятки 1991 р. на площі 147 кв. м Т.М.Швайко практично не дали знахідок [Сапожников, 2004].

Матеріали неодноразово видавалися В.Н.Станко [1971, 1980, 1991] та іншими авторами [Нужний, 1992, с.40; Залізник, 1998, с.130; Сапожников, 2004]. Знахідки утворювали чотири скупчення зі слідами двох вогнищ уздовж краю невисокої тераси берега р.Сарати. Залягали у верхній частині лесоподібних суглинків.

Знайдено 1195 кременів, у тому числі 174 з ретушню (рис. 10). Серед нуклеусів домінують одна-та двоплощинні для неправильних невеликих пластин коротких пропорцій, які разом з відщепами були головними типами заготовок. Половину усіх знарядь становлять скребачки коротких пропорцій (рис. 10, 21-43). Найвиразнішою серією представлені короткі кінцеві на грубих пластинах та відщеплах (рис. 10, 29-40). Присутні підокруглі і навіть округлої форми, три подвійні, а також скребачки на відщеплах різноманітних форм.

Різців у'ятеро менше, ніж скребачок. Домінують кутові на масивних відщеплах. Невеликою кількістю представлені бічні ретушні, нечисленні серединні (рис. 10, 44-52).

Виразна серія з двох десятків геометричних мікролітів складається переважно з низьких сегментів, виготовлених з невеликих грубих пластинок стрімким ретушуванням спинки (рис. 10). Двома екземплярами представлені невеликі сегменти у формі так званих „лимонних часток” (рис. 10, 1, 2). Поодинокі трикутники та трапеції морфологічно не дуже відрізняються від сегментів і по суті є відхиленням від стандартного сегменту (рис. 10, 20). Лише одна досить велика і масивна трапеція, що дещо нагадує зимівниківську, типологічно принципово відрізняється від інших мікролітів (рис.10, 16). По одному екземпляру представлені видовжений прямокутник на пластині з трьома ретушованими сторонами (рис. 10, 18), та псевдомікрорізець (рис. 10, 6), який дає уявлення про спосіб виготовлення мікролітів.

За даними палеонології стоянка функціонувала в умовах різнотравнозлакових степів з невеликими перелісками сосни, берези вільхи [Пашкевич, 1981]. Знайдено кістки тура, дикого коня, сайги [Бибикова, 1978].

Крем'яні матеріали стоянки Білолісся мають прямі аналогії пам'яткам шанкобинського типу (культури) Гірського Криму: Шан-Коба, 4-6 ш., Фатьма-Коба, 5-6 ш., [Бонч-Осмоловський, 1934, Бибииков, 1936, 1959, 1966], Заміль-Коба, 3 ш. [Крайнов, 1938], Буран-Кая [Бадер, 1958], Алімівський навіс, 3-4 ш. [Формозов, 1954, Столяр, 1961], грот Водопадний, 2 ш. [Колосов, 1960], Сюрень II, в. ш. [Векилова, 1966], грот Скелястий, ш. 3а, 3 [Коен, 1991], деякі відкриті стоянки яйл (Домчі Кая). Провідним типом мікролітів на цих пам'ятках, як і у Білоліссі, є досить грубі сегменти, що типологічно переходять у морфологічно близькі трапецієподібні мікроліти і трикутники. Судячи з пошкоджень такі мікроліти використовувалися як наконечники стріл двох різновидів – поперечнолезові та вістерного типу. Шанкобинські комплекси Криму відрізняються від колекції з Білолісся лише більшою

роллю кінцевих скребачок, наявністю перфораторів, фауною, в якій поряд з лісовими копитними (благородний олень, кабан, косуля) представлені плейстоценові види (сайгак, кінь, бізон, осел, печерний лев, гігантський олень).

Датування. Незважаючи на висновок В.Ф.Петруня [1971, с.115], що культурний шар стоянки пов'язаний з верхом причорноморського лесу, який відкладався у „фінгляціальну епоху”, дослідники 60-х – початку 80-х рр. датували пам'ятку раннім мезолітом [Борисковський, Красковський, 1961; Станко, 1967, 1971, 1980, 1991; Даниленко, 1969, с. 56; Черниш, 1975, с. 20; Телегін, 1982, с. 68-73; 1989, с.110; Нужний, 1992, с.39].

З початку 80-х рр. затверджується думка про фінальнопалеолітичний вік стоянки Білолісся та її аналога шанкобинської культури Криму [Дворянинов, 1978; Залізник, 1981; 1995а, с.16; Залізник, Яневич, 1987, с.11; Сапожников, Сапожникова, 1990 та ін.]. На користь фінальноплейстоценового віку Білолісся та його кримських аналогів свідчать як численні радіокарбоніві дати аналогічних пам'яток Європи, так і геологія (залягання у верхній частині лесів), а також фауна цих стоянок – гігантський олень, плейстоценовий кінь, бізон, печерний лев. Отже, пам'ятки типу Білолісся – Шан-Коба України розвивалися з самого кінця Дріасу II до початку Пребореалу. Однак переважна більшість схоже датується Аллередом – Дріасом III.

Кілька років тому лабораторією в Оксфорді отримано по дві дати для азильських шарів печерних стоянок Гірського Криму Буран Кая III та Грот Скелястий. Вони припадають на другу половину XII тис. В.Р., тобто на Аллеред (див. додаток).

Культурна інтерпретація згаданих матеріалів як аналогів азіло-романельському пласту заходу Європи [Даниленко, 1969, с.56; Залізник, 1981, 1998, с.131; Залізник, Яневич, 1987, с.11; Телегін, 1982, с.72, 73; Яневич, 1990 та ін.] бере початок із відомої статті Г.А.Бонч-Осмоловського 1934 р. Дослідник відніс матеріали нижніх шарів кримських стоянок Шан-Коба та Фатьма-Коба, що містили великі, грубі сегменти, до азильської стадії розвитку мезоліту.

Суттєвий вплив на сучасне розуміння цього явища справив В.М.Даниленко [1969, с.56], який вбачав аналогії Білоліссю в матеріалах Азілю Кавказу (грот Сосруко) та Криму і генетично пов'язував з пам'ятками Румунії та Подунав'я. Останню позицію щодо пам'яток типу Білолісся розвинув В.Н.Станко, генетично пов'язавши їх з „ранньомезолітичними пам'ятками середньодунайського кола (культури)” або „тардіграветом Середнього Подунав'я” [1971, 1977, 1980, 1991]. Слід зазначити, що ось вже понад 30 років дослідник датує Білолісся раннім мезолітом, не вбачаючи в ньому аналога Азілю Європи.

Білолісся поки що єдина фінальнопалеолітична пам'ятка з грубими сегментами азильського типу на материковій Україні. Однак знахідки окремих сегментів у Поліссі (Кухарі, Підгірці, Красносілля), на Нижньому

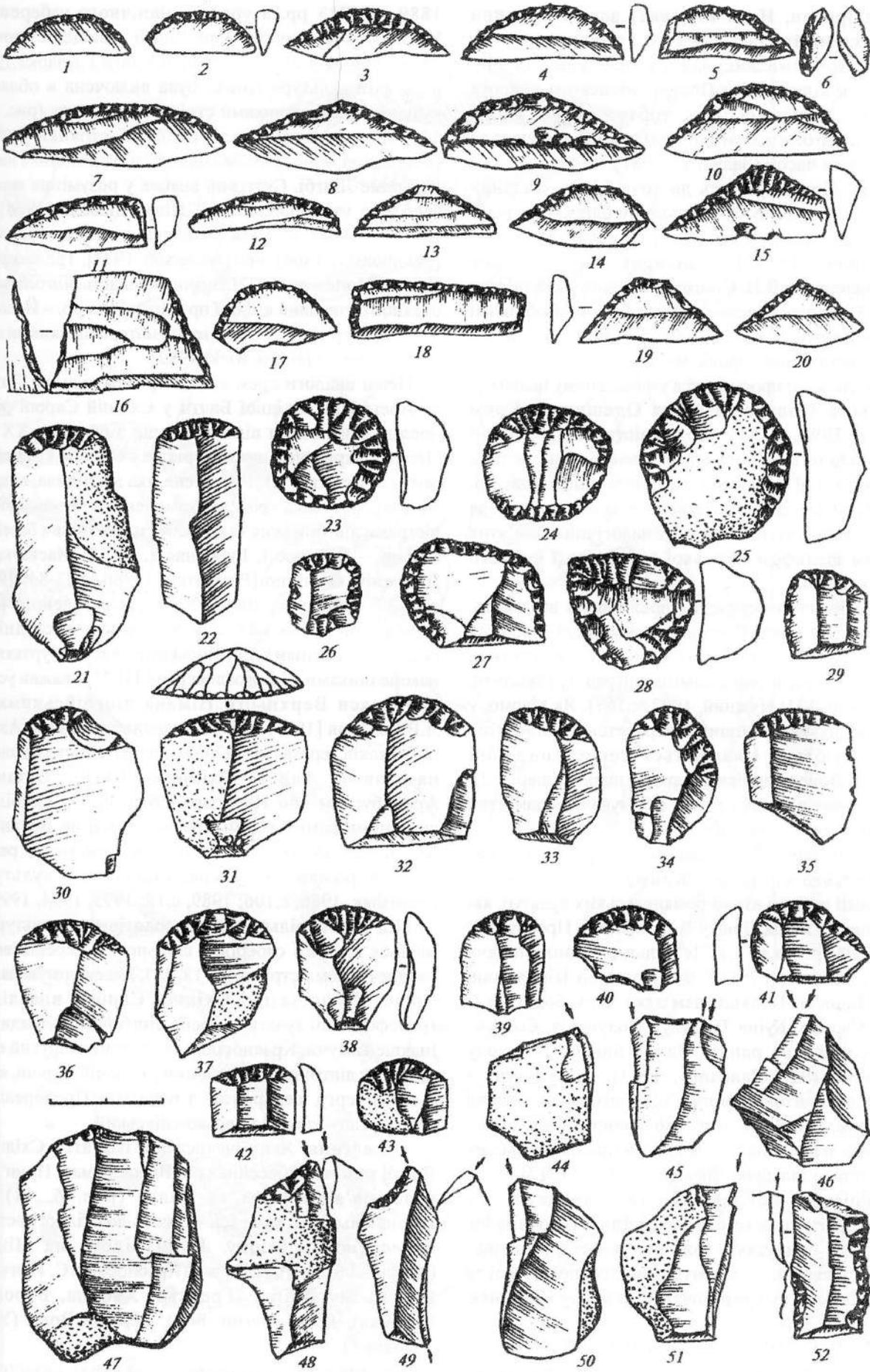


Рис. 10. Білолісся (Михайлівка). Крем'яний інвентар, за В.Н.Станко.

Дніпрі (Прогон, Нова Каховка) дають причини сподіватися знайти такі пам'ятки і в інших регіонах України. Зокрема висувалося припущення про можливість відкриття у Поліссі місцевого аналога культури Федермессер, тобто пам'яток з сегментоподібними мікролітами, які датуються аллередським часом [Залізник, 1981].

Генеза. Приєднуючись до точки зору згаданих дослідників і враховуючи культурну близькість шанкобинської групи пам'яток з матеріалами Білолісся, О.О.Яневич [1980] поширив припущення В.М.Даниленка та В.Н.Станко про генетичний зв'язок останньої з тардиграветом Балкан і на шанкобинські пам'ятки Криму. Можливо дійсно Білолісся та Шан-Коба є локальними проявами одного культурного явища, носії якого просунулися у фінальному палеоліті з Нижнього Подунав'я через Одещину в Крим [Залізник, 1998, с.131]. Можливість такої міграції зумовлювало те, що у кінці плейстоцену більша частина шельфу сучасної Одеської затоки була сушею (рис. 2). Саме розташування Білолісся неподалік від берега моря вказує на можливе поширення аналогічних пам'яток морським шельфом Одеської затоки до Гірського Криму включно.

Однак більшість сучасних дослідників вважають, що азильський пласт Європи, в тому числі Білолісся та шанкобинські пам'ятки Криму, формувалися внаслідок геометризації пізнього Епігравету [Залізник, 1981, 1998, с. 131; Нужний, 1992, с.167]. Як відомо, у мікронаборах найпізніших епіграветських пам'яток геометризуються з'являються сегментоподібні мікроліти (Володимирівка, верхній шар, Вишенне 2). Можливо саме на цьому ґрунті формувалися пам'ятки типу Білолісся – Шан-Коба.

Отже, комплекс Білолісся, як і споріднена з ним шанкобинська спільнота Криму, є органічними складовими області азіло-романельських культур, які розвивалися з кінця Дріасу II до початку Пребореалу (10000-7500 р. до н. е.). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі Італії, Федермессер Німеччини, Вігув і Тарново Польщі, пам'ятки типу Борщеве II Східної Європи, Куїна Туркулуй Подунав'я, Сосруко Кавказу, можливо ранній Натуф Близького Сходу [Kozłowski, 1975; Залізник, 1981]. Ці культури з грубими сегментоподібними мікролітами належали лісовим мисливцям, які особливо поширилися у Європі в Аллереді через заростання лісами прильодовикових тундростепів [Залізник, Яневич, 1987, с. 11, 12].

Наявність сегментів та ланцетів у ранньомезолітичних комплексах Загай I, Пісочний Рів дає підстави припускати можливість певного впливу згаданої спільноти на формування пісочнорівської та зимівниківської культур початку мезоліту [Залізник, 1984; 1998, с. 156].

5. СХІДНЕ ЛІНГБІ, КРАСНОСІЛЛЯ

Історіографія. У Данії терміном „культура Лінгбі” з 20-х рр. XX ст. позначали великі черешкові наконечники з кременю та „мотики” з рогу північного оленя, вперше знайдені разом із кістками цієї тварини

1889 та 1913 рр. в урвищі північного узбережжя Ютландії в місцевості Норе Лінгбі. Явище остаточно затвердилося в науці з виходом книги Г.Кларка 1936 р., в якій культура Лінгбі була включена в область культур з наконечниками стріл на пластинах (рис. 11, 12). Після розкопок аллередської стоянки Броне [Mathiassen, 1946] на о.Зеландія культура змінила назву на Броне-Лінгбі. Суттєвий внесок у розуміння явища зроблено узагальненнями Г.Швабедіссена [1954] та В.Тауте [1968], а також розкопками стоянок Зегебро [Salomonson, 1964], Бро [Anderson, 1973], Тролесгавен [Fisher, Mortensen, 1977]. Значну кількість лінгбійських стоянок розкопано в Данії протягом 80-х рр. – Йельс I, II, Стоксб'єрг Бро, Ланго I та ін., матеріали яких видані монографічно [Holm, Riek, 1992].

Певні аналоги крем'яним виробам культур Лінгбі та Аренсбург Західної Балтії у Східній Європі різні дослідники почали відзначати ще з 60-х рр. XX ст. Першовідкривачем цих матеріалів у Східній Європі по праву вважається Р.К.Рімантене, яка дослідила, видала та інтерпретувала крем'яні комплекси з черешковими вістрями лінгбійських та аренсбурзьких типів з басейну Німану – Вільнос I, Ежарінас 8, 14-17, Маскаука 6, Дяряжнічя 31 тощо [Рімантене, 1966, с.82-84; 1971, с.19-37; Zaliznyak, 2000]. У межах виділеного нею прибалтійського мадлену литовська дослідниця розрізняла стоянки з лінгбійськими та аренсбурзькими наконечниками. С.К.Козловський [1975] вважав усі ці комплекси Верхнього Німана лінгбійськими, а Л.В.Кольцов [1977, с.41-56] – аренсбурзькими. Автор цих рядків, враховуючи термінологію попередників, називав ці явища Східним Лінгбі, Східним Аренсбургом або Протоаренсбургом. За найбільш виразними комплексами Красносілля Е на Волині та Красносілля на Німані згаданий феномен в решті решт отримав назву красносілляської культури [Залізник, 1986, с.106; 1989, с.18; 1993, 1994, 1999].

Під красносілляською археологічною культурою мається на увазі своєрідна спільнота з черешковими наконечниками стріл (рис. 13, 14), яка сформувалася в Дріасі III на заході Східної Європи внаслідок трансформації культури носіїв лінгбійських традицій. Інакше кажучи, Красносілля являє собою другий етап розвитку лінгбійських традицій у Східній Європі, який у свою чергу, переростає з початком Пребореалу в третій етап – пісочнорівсько-снівський.

Поселення. Якщо нечисленні пам'ятки Східного Лінгбі розсіяні в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, у верхів'ях Дніпра та Волги (рис. 6, 11), то красносілляські комплекси тяжіють до східної частини окресленого регіону. Вони відомі на Німані (Красносілля 6), Прип'яті (Красносілля Є, Птиче 3), Верхньому Дніпрі (Гренськ, Хвойна, Боровка, Коромка), Десні (Бугри, Бор), Верхній Волзі (Усть-Тудовка I).

Стоянки являють собою невеликі скупчення обробленого кременю або досить значні за розміром стоянки-майстерні з невеликим вмістом ретушованих знарядь. Культурний шар розташований у зандровій

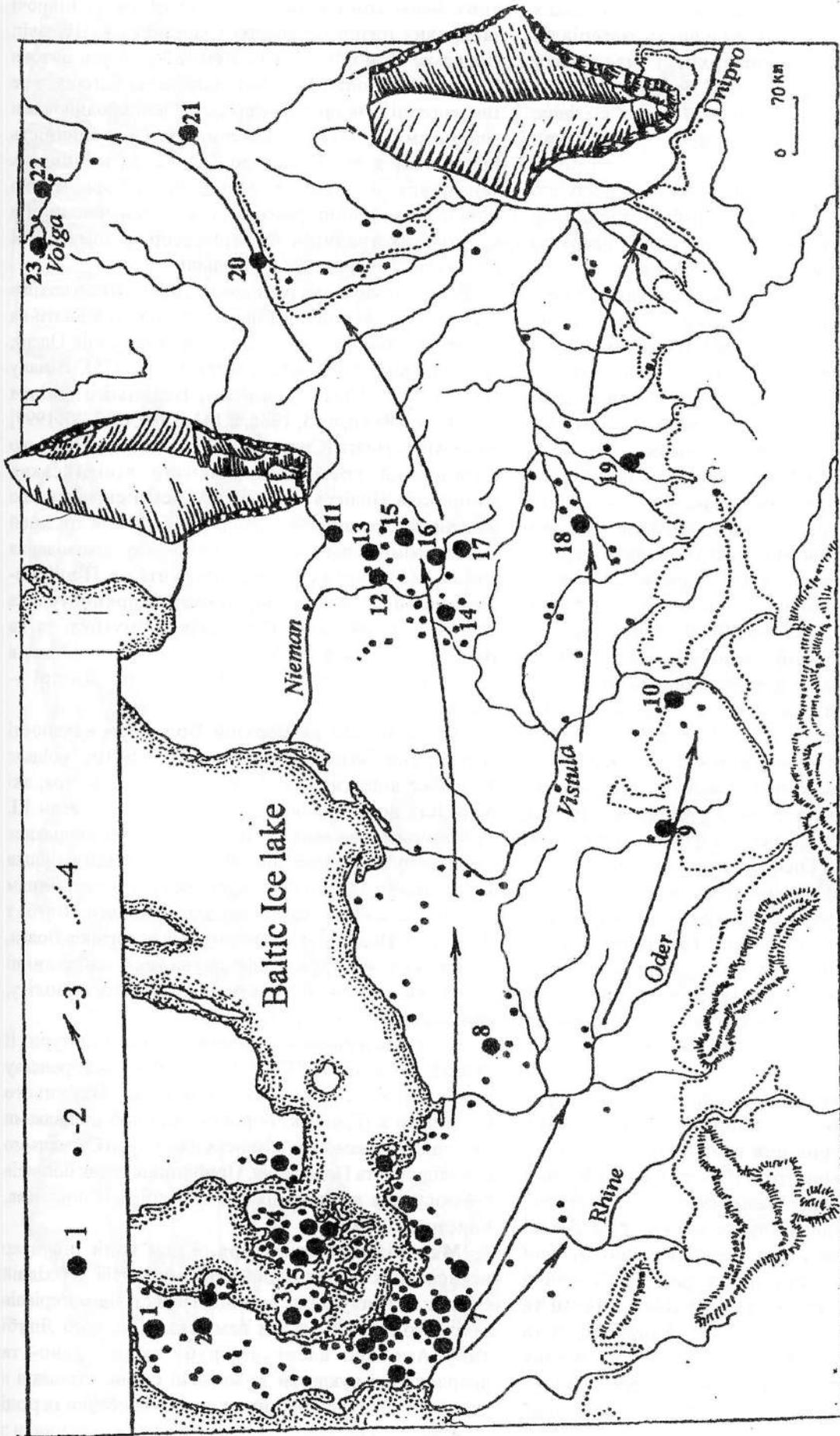


Рис. 11. Карта поширення пам'яток типу Бромє-Литвбї близько 11 тис. р. тому. Умовні позначення: 1 - стоянки культури Литвбї, 2 - місцезнаходження окремих наконечників Литвбї, 3 - напрям міграції носіїв культури Литвбї, 4 - південний та східний кордони задрових низин. Стоянки: 1 - Норе Лїнебї; 2 - Ланга; 3 - Бро; 4 - Бромє; 5 - Стоксб'єрг; 6 - Зезебро; 7 - Толк; Вернек-Мїте; 8 - Суєсков; 9 - Траєбча; 10 - Рїдно Х; Новїй Млин 1А, 1Б; 11 - Вїльнюс; 12 - Ежярїнас 8, 15, 16; 13 - Маскаука 6; 14 - Богатїрї Ляснї 2, Волкуш 3; 15 - Дяржєнїця 31; 16 - Ковалїка; 17 - Краснослїськ 5; 18 - Лютка; 19 - Великий Мїдськ; 20 - Берестєневе; 21 - Аносво; 22 - Троїцьке Ш; 23 - Подїл Ш.

смузі стоянок залягає на глибині 0,2-0,5 м у жовто-бурому підґрунті борючих терас, часто на їх високих ділянках, ближче до плато. Більшість матеріалів походить зі зборів на поверхні і має деяку залюстрованість поверхні, іноді патину. Остання особливість свідчить про більш ранній вік цих знахідок, порівняно з виробами свідерської культури тих же територій, які в басейнах Вісли та Прип'яті рідко бувають патинованими. К.Шумчак висловив думку, що патинізація виробів Східного Лінгбі пояснюється специфічним хімічним впливом на їхню поверхню аллередського ґрунту, в якому вони залягали.

Господарство. Більшість красносільських пам'яток розташовані в Поліссі, на Верхньому Німані та на Верхньому Дніпрі, де в Дріасі III поширилися розріджені сосново-березові ліси. Тут, вірогідно, зимувала тундрова популяція північних оленів, а також водився їх лісовий різновид та лосі, які й досі заходять з тайги в лісо-тундру. Усі вони в умовах лісу вели нестадний спосіб життя, що стимулювало поширення індивідуального полювання скрадом з луком та стрілами. Мабуть слід погодитися з О.Г.Калечиць, яка вважає, що господарювання красносільців у лісових умовах дещо відрізнялося від тундрового мисливського господарства їх західних сусідів – людності свідерської культури [Еловичева, Калечиць, 2000]. Якщо свідерці здійснювали колективні полювання на сезонно мігруючі стада оленів на їх міграційних шляхах, то в економіці красносільців, крім колективних полювань, значну роль, схоже, відігравав індивідуальний промисел як оленів, так і нестадних лісових копитних.

Іншими словами, властиві ранньому голоцену лісові ландшафти з нестадною фауною у Східному Поліссі та на Верхньому Дніпрі почали формуватися ще у фінальному палеоліті і особливо поширилися під час ранньоголоценового потепління в мезоліті. Таким чином, красносільці на Верхньому Дніпрі засвоювали навички лісового мисливського господарства майбутньої доби мезоліту ще з кінця палеоліту. Можливо тому красносільський крем'яний інвентар на зламі палеоліту й мезоліту поступово і непомітно трансформувався в мезолітичний пісочнорівський та єнівський.

Гене́за. Розселення. Вважається, що культура Лінгбі Західної Балтії сформувалася під час Аллередського потепління внаслідок просування мадленського населення групи Тейет з півночі Франції у Південну Скандинавію [Taute, 1968, s.282; Залізник, 1999, с.211-216]. Припускають, що культура Лінгбі могла бути пов'язана з Мадленом Північної Франції через похідну від нього гамбурзьку культуру. Північний варіант останньої (група Хавелте) Данії, Швеції та Нідерландів, схоже, доживає до Аллереду, коли з'являються найдавніші лінгбійські стоянки типу Броне. Висловлено припущення, що наконечники типу Лінгбі можливо походять від черешкових вістер типу Хавелте [Satavicius, 2002, s.185].

Розселення лінгбійської людності на схід Південною Балтією (рис. 11), схоже, почалося ще під

час аллередського потепління. Ранні архаїчні лінгбійські комплекси концентруються на півночі зандрових низин (Південна Скандинавія, Шлезвіг, Польське Помор'я, Німан, Верхній Дніпро, витoki Волги). Південніше архаїчні лінгбійські матеріали не такі виразні і, як правило, представлені поодинокими знахідками великих наконечників. Спорадичність проникнення лінгбійського населення на південь зандрових низовин в Аллереді якоюсь мірою пояснюється поширенням тут у цей час носіїв культурних традицій Федермессер, в тому числі вітувських і тарновських у Польщі.

Різка похолодання на початку Дріасу III додатково стимулювало відхід лінгбійської людності з Балтії на південь і її розселення у лісотундрах басейнів Одеру, Вісли [Schild, 1975, s.333; Kozłowski, 1975], Німану [Римантене, 1971], Прип'яті, Верхнього Дніпра [Залізник, 1984 б, с.15; 1986, с.141; 1989, с.12-20; 1999] до верхів'їв Волги [Синицьна, 1996] (рис.11). Відносно розвинений крем'яний інвентар лінгбійських комплексів Полісся (Великий Мідськ) свідчить, що південь зандрових низин носії лінгбійських традицій особливо інтенсивно заселяли на початку похолодання Дріас III. Саме на цьому підґрунті на Північно-Німецькій низовині формувалася аренсбурзька культура, на Верхній Віслі, Західному Бузі та на Верхній Прип'яті — свідерська, а ще східніше, в Поліссі, на Верхньому Німані та Дніпрі — красносільська.

Показово, що на Верхній Волзі при наявності великих лінгбійських наконечників (Поділ III, Троїцьке 3) майже відсутні дрібні красносільські вістря, які більшість дослідників в цілому датують Дріасом III. Складається враження, що під час різкого похолодання в молодому Дріасі носії лінгбійських традицій відійшли з Верхнього Поволжя південніше. З потеплінням клімату красносільські нащадки Східного Лінгбі з Верхнього Подніпров'я повернулися до витоків Волги, де на їхньому ґрунті сформувалися найдавніші пам'ятки єнівської культури раннього мезоліту, прикладом яких є Усть-Тудовка I.

Існує альтернативна версія генезис культури. Її автор В.Ф.Копитін [1977, 1992, 2000] вважав grenську групу красносільських пам'яток Верхнього Подніпров'я (Гренськ, Боровка, Хвойна) нащадками мисливців на мамонтів мізинської культури Середнього Подніпров'я та Подесення. Прибічницею цих поглядів є білоруська дослідниця О.Г.Калечиць [Еловичева, Калечиць, 2000].

Матеріальна культура. Крем'яний інвентар нечисленних груп лінгбійських мігрантів у Східній Європі спочатку мало чим відрізнявся від матеріалів західного Лінгбі. Раннім пам'яткам Східного Лінгбі типу Аносово властиві грубі великі одно- та двоплосинні нуклеуси та масивні сколи, отримані в техніці твердого відбійника, кінцеві скребачки та різці на великих пластинах, великі, масивні наконечники з широкими, оформленими стрімкою ретушшю черешками [Залізник, 1999, рис. 7, 30-36] (рис. 11).

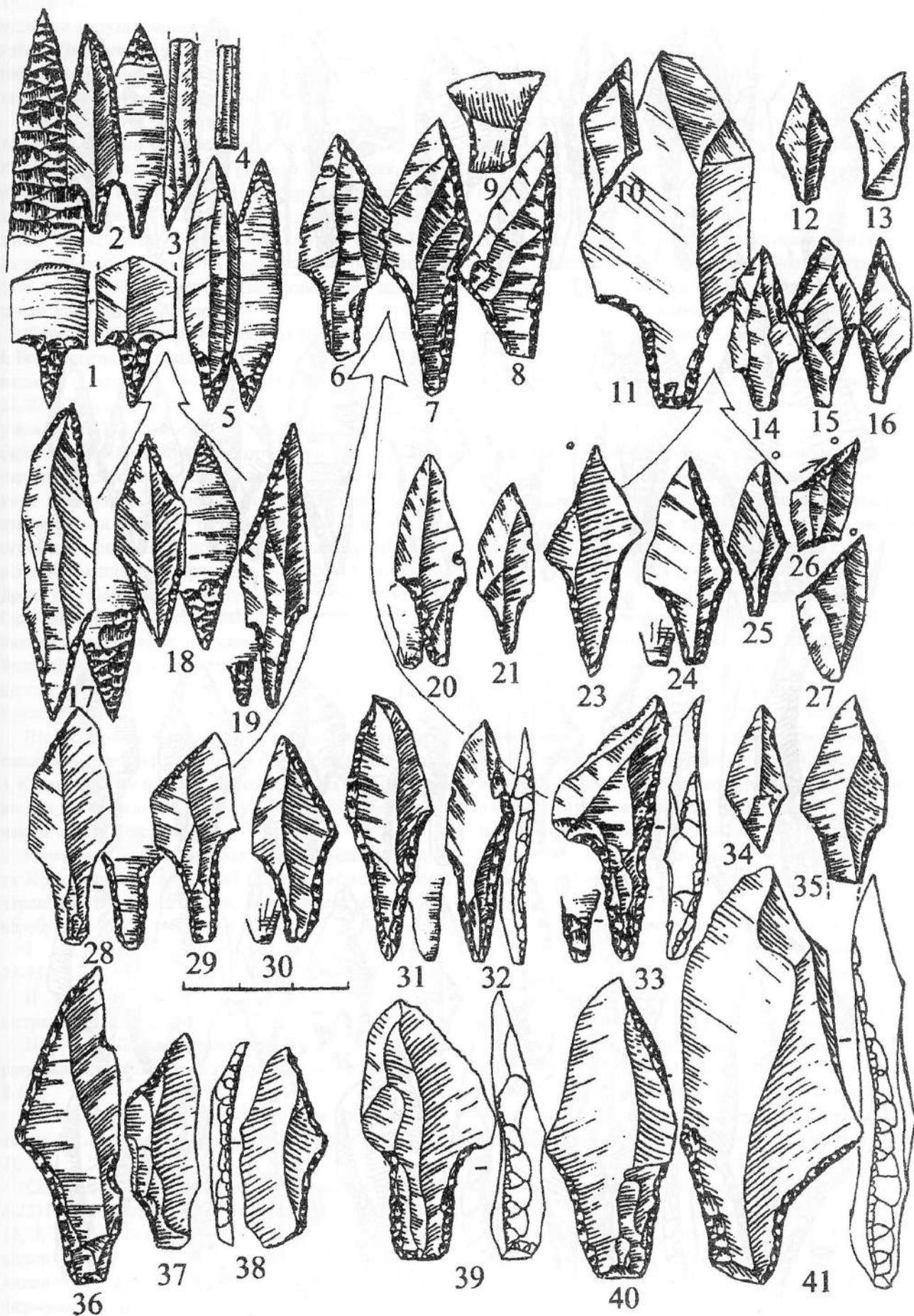


Рис. 12. Наконечники стріл культур лінгбійської (39-41), гамбурзької (36-38), красносільської (28-35), аренсбурзької (20-27), свідерської (17-19), пісчнорівської (6-9), постсвідерської (1-5) та Фосна і Комса Південної Скандинавії (10-16).

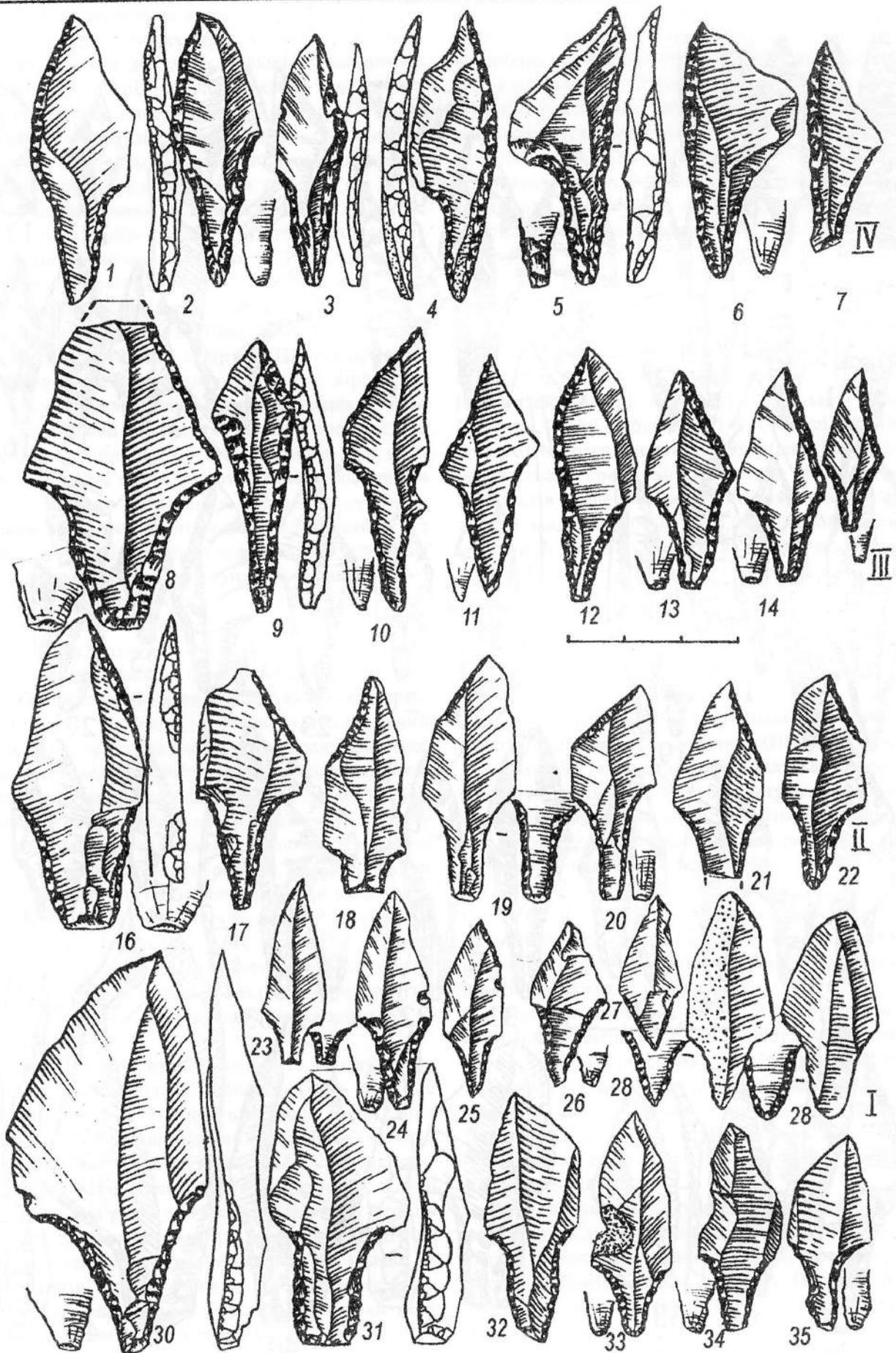


Рис. 13. Наконечники стріл з лінгбійських та красносільських стоянок Полісся.

Прості лінгбійські (30-32) та аренсбурзькі (23-29, 33-35); зі скошеним пером лінгбійські (16) та аренсбурзькі (17-22); з ретушованим скосом пера, що змикається з ретушню черешка лінгбійські (8) та аренсбурзькі (9-15); асиметричні (1-7).

Трапляються окремі великі асиметричні вістря з одним суцільно ретушованим стрімкою ретушню довгим краєм [Залізняк, 1999, рис. 7, 10; 34, 1], які були генетичними попередниками асиметричних греських та алтинівських вістер пізніших часів.

Такі архаїчні комплекси походять зі стоянок Аносово, Ридно Х, Волкуш 3, Ежяринас 15, 16, Красносілля 5, Поділ III, Троїцьке 3 [Залізняк, 1999, рис. 15, 18, 19, 30-36]. Ці матеріали нагадують аллередські комплекси типу Броне Данії. Цей факт, а також залягання матеріалів стоянки Поділ III в аллередському ґрунті та на його поверхні [Синицька, 1996, с.19, 20, 43, 45], дає підстави попередньо датувати ці пам'ятки кінцем Аллереду.

Крем'яний інвентар стоянок типу Вільнюс (Вільнюс I, Берестенево, Великий Мідськ, Лютка Б, Одржин) виглядає більш розвиненим [Залізняк, 1999, рис. 9-14, 21, 22]. Спостерігається зменшення розмірів виробів, ускладнення їх типологічного набору. Невеликі кінцеві скребачки вкорочених пропорцій часто набувають округлої форми. Дрібнішають наконечники стріл, серед яких з'являються невеликі черешкові вістря аренсбурзьких типів з ретушованим пером, часто з суцільною ретушню по одному довгому краю. Ці пізніші комплекси, вірогідно, датуються початком Дріасу III і відбивають початок процесу трансформації Східного Лінгбі в красносілляську культуру. Комплекси наконечників стріл деяких стоянок (наприклад, Великий Мідськ) демонструють органічне поєднання вістер пізньолінгбійських типів з суто красносілляськими [Залізняк, 1999, рис. 12, 1-10, 16-30].

Ще більше розвиненими виглядають матеріали епонімної стоянки Красносілля Є, та подібних їй Птича 3, Красносілля 6, Греськ тощо, в яких асиметричні вістря становлять значну частину комплексу наконечників (рис. 14, 15).

Генетично пов'язаним між собою Східному Лінгбі та Красносілля властиві чотири основні типи черешкових наконечників, оброблених стрімкою, обрубуючою край заготовки ретушню:

I – прості вістря з неретушованим пером (рис. 13, 23-35);

II – наконечники зі скошеним крутою ретушню вістря (рис.13, 16-22);

III – ромбічні наконечники з пером, скошеним ретушню, яка зливається з ретушню черешка (рис. 13, 8-15);

IV – асиметричні вістря з суцільно ретушованим, злегка вигнутим або прямим довгим краєм (рис. 13, 1-7).

Останні, очевидно, походять від ромбічних (рис. 13, 8-15) і є прообразами асиметричних косолезових (рис. 13, 5, 6) та коротших за пропорціями алтинівських вістер (рис. 13, 7) мезоліту Східної Європи. Черешки наконечників першого та другого типів нерідко формувалися не традиційною стрімкою ретушню з черевця, а напівкрутою зі спинки (рис. 13, 19, 23, 28, 29) – тип Хінтерзее за В.Тауте [1965, s.12-14].

Чотири головні типи красносілляських наконечників мають морфологічні прототипи серед наконечників Східного Лінгбі (рис. 13, 1, 8, 16, 30, 31), що й дає підстави говорити про генетичний зв'язок цих культурних явищ. Чіткої типологічної різниці між вістряма цих культур немає. Красносілляські наконечники дрібніші від лінгбійських, різноманітніші, більш розвинуті. Загальна тенденція розвитку вістер відбувалася у бік зменшення їх розмірів та зростання питомої ваги наконечників з ретушованим пером (тип II, III) і, особливо, асиметричних різних видів (тип IV), які поширюються в наступну мезолітичну добу (культури Пісочний Рів, Єнево). Однак навіть такі вістря, як зазначалося, мають прототипи у найархаїчніших комплексах Східного Лінгбі [Залізняк, 1999, рис. 34, 1].

Серед культуровизначальних ознак Красносілля слід також назвати одноплощинні, рідше двоплощинні нуклеуси (рис.14, 25, 26, 15, 17, 18) для коротких платівок з нерегулярним ограненням, техніку твердого відбійника, відносно невисокі показники платівчатості комплексів. Останнє пояснюється невимогливістю до якості сколів оскільки провідну роль у формуванні знарядь відіграла вторинна обробка у вигляді глибокого ретушування краю заготовки [Залізняк, 1986, 1989, с.77, 165]. Домінують кінцеві скребачки вкорочених пропорцій, часом підокруглі, різні на відцехах та масивних пластинах (рис. 14, 15).

Дрібні черешкові наконечники Красносілля (рис. 14, 1-7, 30-35) дали підстави називати цю культуру Східним Аренсбургом. Його інвентар загалом значно грубіший, у порівнянні з власне аренсбурзькими комплексами Північної Німеччини. Останнім властива техніка не твердого, а м'якого відбійника, не одно, а двоплощинні ядрища, підвищений показник платівчатості, численні мікролітичні вістря Цонхофен, дрібніші, геометризовані черешкові наконечники з відбивним бугорком не на черешку, а на вістрі (рис. 12, 20-27).

Принципова відмінність Красносілля від інших спільнот області культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер) дає підстави включати його в зазначену спільноту як окреме культурне явище, що виростає зі Східного Лінгбі.

Хронологія. Переважна більшість матеріалів красносілляської культури походить з пам'яток із зруйнованим культурним шаром, що залягав у піщаних відкладах краю борової тераси. Типологічні аналогії в матеріалах культур Лінгбі та Аренсбург дають підстави більшості дослідників припускати, що Східне Лінгбі та Красносілля датуються кінцем Аллереду та Дріасом III.

Періодизація. Східне Лінгбі, що умовно датується кінцем Аллереду, на початку Дріасу III трансформувалися в красносілляську культуру. В її межах виділяються ранні пам'ятки типу Великий Мідськ з виразною серією наконечників Лінгбі і пізні, типу Греськ, з серією асиметричних видовжених вістер греського типу. Якщо перші можна назвати

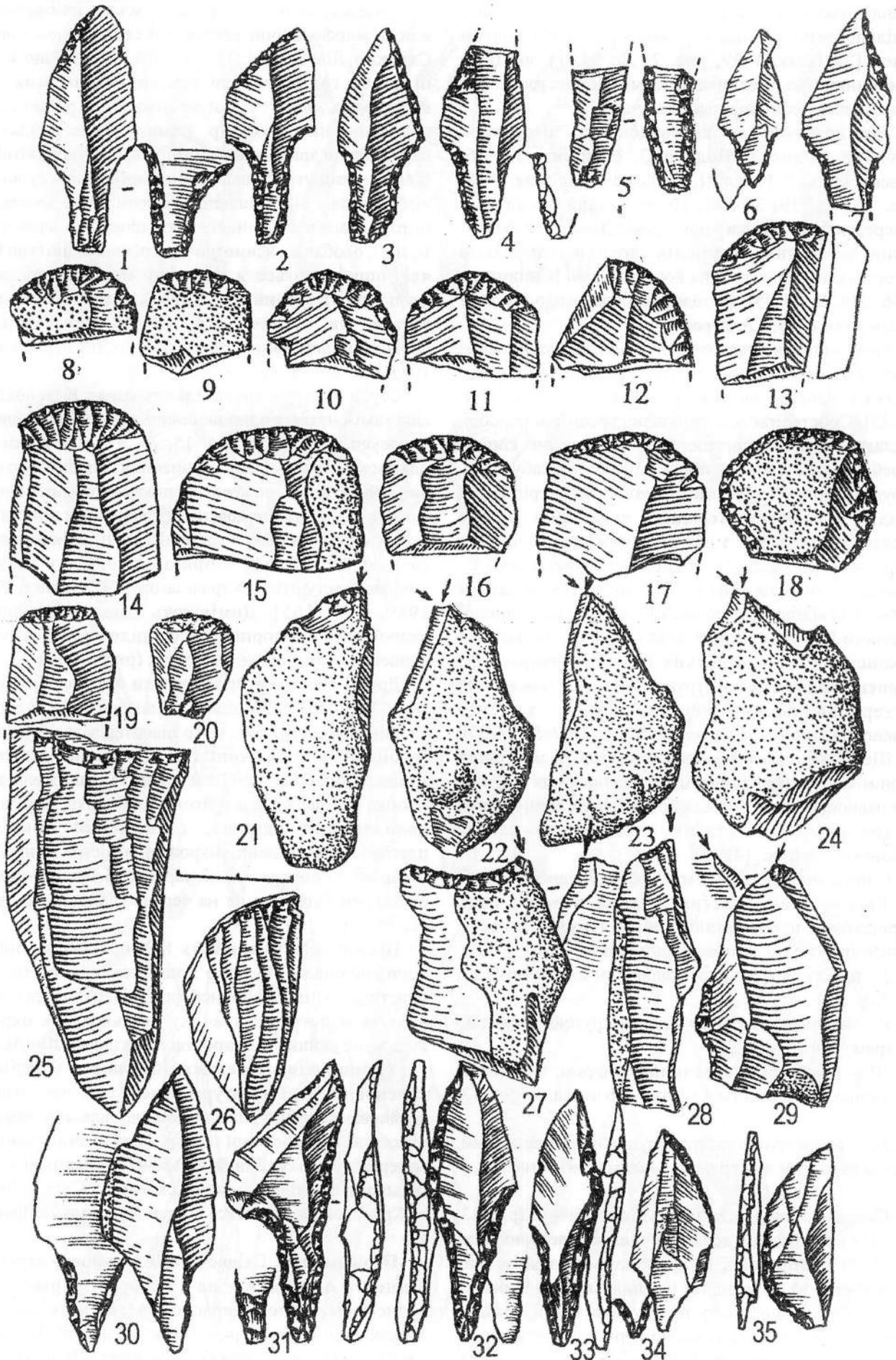


Рис. 14. Красносілля. Крем'яний інвентар.

постлінгбійськими, то другі – протоєнівськими. На грєнських пам'ятках Верхнього Дніпра (Грєнськ, Хвойна, Боровка, Коромка) з асиметричними вістрями у Пребореалі виростають стоянки єнівської та пісочнорівської культур з асиметричними алтинівськими вістрями. Пісочнорівська культура на Десні доживає до кінця мезоліту у формі пам'яток типу Студенок [Залізник, 1984, 1996].

Таким чином, лінгбійська традиція (рис. 12) на заході Східної Європи проіснувала близько 4 тисяч років – з кінця Аллереду до раннього Атлантикуму. За цей термін вона набувала форми Східного Лінгбі, красносільської та пісочнорівської культур, пам'яток типу Студенок. У першій половині Дріасу III від лінгбійської традиції відгалузилася свідерська. Формування свідерської традиції у верхів'ях Вісли, Західного Бугу та Прип'яті і розселення цієї людності у північно-східному напрямку призвело до відходу красносільського населення у Східне Полісся, Верхнє Подніпров'я, на Верхню Волгу. Маємо певні докази безпосередніх контактів красносільської людності зі свідерськими мігрантами з заходу. На стоянках Лютка, Нобель, Красносілля, Ежярінас, Смячка та ін. свідерські комплекси чергуються з красносільськими. На стоянках Смячка [Залізник, 1986], Ежярінас 17 [Римантєне, 1971, рис. 64, 1], Красносілля Є знайдені метисні наконечники. Морфологічно це суто красносільські асиметричні вістря, які однак мають типово свідерську підтеску черешка з боку черевця (рис. 14, 31).

Історичні доли. Природно-ландшафтні зміни у Східному Поліссі та на Верхньому Дніпрі на грані палеоліту й мезоліту не були такими суттєвими як у Прибалтиці. Сосново-березові ліси, що поширилися тут ще у фінальному палеоліті, були властиві регіону і на початку мезоліту. Це створило умови для плавної трансформації красносільської культури фінального палеоліту в пісочнорівську та єнівську культури мезоліту. Фінальнопалеолітичні стоянки типу Грєнськ Верхнього Дніпра стали підґрунтям для формування посткрасносільського мезоліту центру Східної Європи з асиметричними вістрями алтинівського типу, а саме культур Пісочний Рів Подесення та Єнево Верхнього Поволжя.

У ранньому голоцені на основі класичного Арєнсбургу Німеччини та красносільської культури (Східного Арєнсбургу) на півночі Європи сформувалася постарєнзбурзька область культур з асиметричними та черешковими вістрями. До неї входять культури Фосна та Комса Скандинавії, а також грєнська, пісочнорівські, єнівська Східної Європи (рис. 12).

6. СВДЕР

Історіографія. На березі р.Свідри, південніше Варшави, на початку XX ст. була зібрана велика колекція своєрідних крем'яних виробів, яка отримала назву свідерської індустрії [Krukowski, 1921]. Термін "свідерська культура" вперше вжив Г.Кларк [1936], а В.Тауте [1968] оперував поняттям "свідерський круг".

Л.Савицький [1935] запропонував першу періодизацію Свідеру, виділивши в ньому I, II, III етапи. У своїй відомій монографії „Paleolit Polski” 1939 р. С.Круковський вперше вжив термін "мазовшанський цикл", виділивши в його межах 5 індустрій: свідерську, вигляндовську, плудську, гулінську, тарновську. Розроблені польськими дослідниками на основі підйомного матеріалу періодизації Свідеру були запозичені різними радянськими дослідниками [Гурина, 1966; Римантєне, 1977; Кольцов, 1977]. Однак розкопки в Цаловане [Schild, 1975] не підтвердили ці побудови, які в наш час становлять лише історіографічний інтерес.

Виявилось, що культура проіснувала не кілька тисяч років, як вважали спочатку, а всього 600-700 р., з першої половини Дріасу III до початку Пребореалу. Визначальні для Свідеру наконечники стріл розвивалися від черешкових до верболистих форм, а не навпаки, на чому будувалися згадані періодизації.

Значний внесок у дослідження свідерських пам'яток басейну Німану зроблено Р.К.Римантєне [1971], Західної Білорусії – В.Ф.Ісаєнком. М.Я.Рудинський у 1925-1927 рр. відкрив і дослідив групу стоянок на р.Смячка під Новгород-Сіверським. С.К.Круковський [1939] досліджував вузол свідерських пам'яток біля оз.Нобель на Волині. 1972 р. ці стоянки розкопував Р.Т.Грибович. Велику кількість свідерських пам'яток у Волинському Поліссі відкрили Г.В.Охріменко і В.К.Пясецький. Л.Л.Залізник досліджував численні свідерські пам'ятки Полісся з 1979 по 1990 рр. Крім поверхневих зборів розкопувалися стоянки на р.Смячка у Середньому Подесенні [1986], стоянки Раска [1984, с.25-28] та Прибір 13 [1989, с.20-48] на Київщині, стоянки біля оз.Нобель [1999, с.101-130], с.Тутовичі [1995, 1999, с.151-163], м.Березно [1989, с.50-57].

Серед узагальнюючих праць, присвячених проблемам Свідеру відзначимо монографії С.К.Круковського [1939], Р.К.Римантєне [1971], Р.Шильда [1975], Л.В.Кольцова [1977], М.Хмєлевської [1978], С.Сулгостовської [1989], Л.Л.Залізняка [1989, 1995, 1998, 1999].

Поселення. У басейнах Вісли, Верхньої Прип'яті та Німану відомо близько 1000 свідерських стоянок та місцезнаходжень. Окремі свідерські пам'ятки досліджені за межами згаданих територій: Лаукскола в гирлі Даугави, Мар'їно IV на Верхній Волзі, Яново, Баркалабово на Верхньому Дніпрі, Прибір 1-13 на Київщині, Великий Славків у Татрах, Делятин, Скауна у Східних Карпатах, Сюрєнь II, Буран-Кая III в горах Криму.

Як правило, свідерські стоянки розташовані скупченнями на борових терасах або дюнних підвищеннях в заплавах річок. Культурний шар представлений виключно крем'яними виробами, що залягають у жовто-бурому піщаному підґрунті на глибині 0,2-0,7 м від поверхні. На свідерських стоянках Полісся Прибір 13, Березно 6 знайдені вуглисті лінзи, частина яких, можливо, являє собою рештки житлових об'єктів [Залізник, 1989, с.137-145].

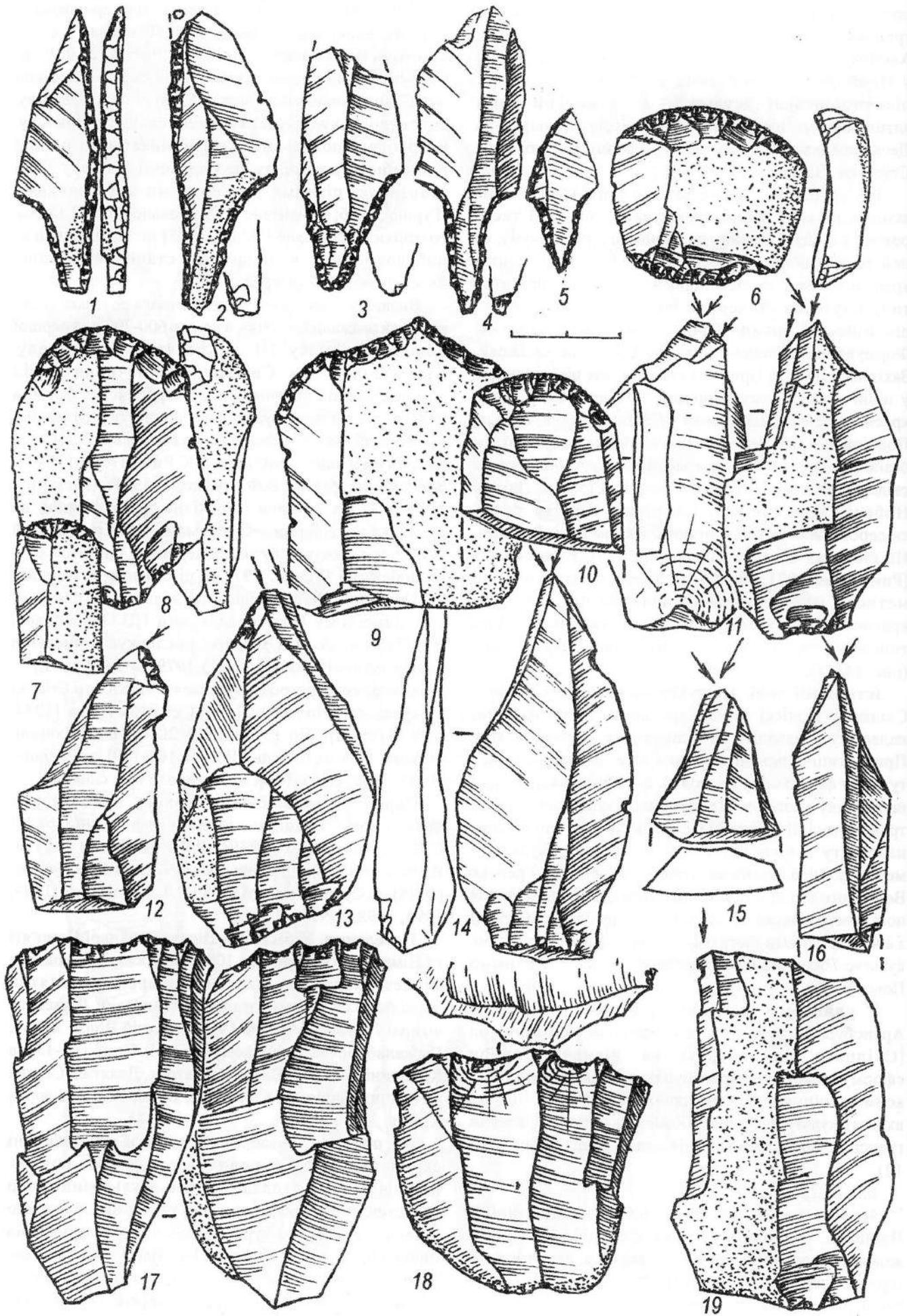


Рис. 15. Птиче 3. Крем'яний інвентар.

Матеріали. Свідерці для виготовлення знарядь використовували якісну крем'яну сировину. У Польщі це кремій шоколадного кольору з Верхньої Вісли; на Західному Бузі, Верхній Прип'яті та на Німані – місцева сировина темно-сірого кольору з туронських відкладів; на Київщині – жовтий житомирський кремій. Шоколадний кремій з Малополщі поширювався за 250 км від родовища, на Нижню Віслу. Окремі вироби з нього відомі на р.Случ (Березно 6), на стоянках біля оз.Нобель на Волині, на Верхньому Німані і навіть за 750 км від родовища, на стоянці Лаукскола в гирлі Даугави. Імпорти волинського кременю відомі серед матеріалів стоянок Прибір 13 [Зализняк, 1989, с.42-43], Раска, Мартиновичі 10 на Київщині, тобто, більш ніж за 200 км на схід від родовищ.

Свідерський кремій великий, без патини, палеолітичного вигляду (рис.16). Крем'яні комплекси пластинчасті, з відносно простою структурою – двоплощинні нуклеуси, наконечники стріл, скребачки та різці на пластинах, сокири. Домінують односторонні ядрища з підтескою тильного боку та двома скошеними площинами (рис.16, 31, 32, 35). З цих, так званих „чорнуватих” нуклеусів зустрічним сколюванням у техніці м'якого відбійника отримувалися пластини верболистої форми з нерегулярним ограненням спинки. З них виготовлялися три основні, культуровизначальні для Свідеру типи наконечників стріл з пласкою підтескою черешкової частини з черевця (рис.13, 1-12): верболисті, черешкові, з трохи виділеним черешком. Переважають кінцеві скребачки на пластинах, серед яких зустрічаються подвійні та комбіновані з різцями. Різці серединні, бічні, на куті зламаної пластини. Більшість сокир виготовлені з масивних відщепів трапецієподібної форми шляхом стрімкого ретушування бічних сторін і нанесення поперечного скола по лезу. Менше сокир з перехватом та двобічно оброблених.

На відміну від цього типового для басейнів Верхньої Прип'яті, Німану та Вісли Свідеру, що відомий в Україні як тип Нобель [Телегін, 1982, с.129], у Східному Поліссі виділені пам'ятки типу Смячка. Вони демонструють синтез власне свідерських традицій з красносільськими [Зализняк, 1998, рис. 49]. Ці комплекси менш пластинчасті ніж західний Свідер. Багато скребачок, а особливо різців виготовлено на відщепах. Типових човнуватих нуклеусів значно менше, зате багато одноплощинних зі слідами застосування техніки твердого відбійника. Більшість наконечників не верболисті, а черешкові. Причому, лише половина з них має пласку свідерську підтеску черешка. Вістря без підтески черешка, фактично, є красносільськими формами.

Зазначимо наявність досконалих, відтискних пластин у деяких смячкінських комплексах [Зализняк, 1998, рис. 49, 2-4] при цілковитій відсутності відповідних ядрищ. Відтискна технологія, але вже з правильними конічними нуклеусами, відома на свідерській стоянці Прибір 13 на Київщині. Враховуючи розквіт цієї технології у Постсвідері в

наступну мезолітичну добу можемо інтерпретувати згадані відхилення від традиційної свідерської технології в комплексах Смячка XIV та Прибір 13 як ознаку трансформації Свідеру у Постсвідер, якому властива саме відтискна техніка отримання пластин [Зализняк, 1989, с.78].

Господарство. Незважаючи на відсутність фауни на свідерських стоянках, існує велика література, в якій свідерці розглядаються як спеціалізовані мисливці на сезонно мігруючих північних оленів [Clark, 1936, 1975; Schild, 1984; Зализняк, 1989, 1995]. Про це свідчать численні знахідки кісток північного оленя та виробів з його рогу, що датуються Дріасом III (тобто часом існування Свідеру), на території Південно-Східної Балтії та Білорусі. Через територію свідерської культури (з Верхньої Вісли через Середній Буг на Середній Німан) проходив кордон між двома природно-ландшафтними зонами прильодовиків'я – парковою тундрою Прибалтики та розрідженими сосново-березовими лісами Полісся [Палеогеографія., карта 11; Зализняк, 1989, с.19]. Вважається, що свідерці здійснювали мисливський контроль на шляхах масових сезонних міграцій з літніх тундрових пасовиськ Балтії на зимові лісотундрові Полісся, і навпаки [Зализняк, 1989].

Генеza. Генетично Свідер пов'язаний з лінгбійською традицією [Schild, 1975, p.333] (рис. 12). Заселення людністю Лінгбі Ютландії низинних просторів від Нижньої Ельби до Верхнього Дніпра і витоків Волги (рис. 11), як зазначалося, призвело до формування трьох молодших спільнот області культур з наконечниками на пластинах. На початку Дріасу III на лінгбійському субстраті формується аренсбурзька культура Північної Німеччини, а на базі Східного Лінгбі постав Східний Аренсбург або красносільська культура. Приблизно у цей же час в багатих крем'яною сировиною басейнах Верхньої Прип'яті та Верхньої Вісли від лінгбійської відгалузилася свідерська традиція обробки кременю. Перехідними пам'ятками вважаються стоянки Станковичі I, II, III на Західному Бузі [Taute, 1968, taf.143-145]. Частина черешкових наконечників цих пам'яток, серед яких присутні і великі лінгбійські, мали грубу пласку підтеску з черевця, яка нагадує свідерську.

Розселення. Просуваючись на північ, на Німан, і на схід, басейном Прип'яті, свідерці увійшли в контакт із красносільцями. З'явилися стоянки, де поряд з красносільськими комплексами розташовані скупчення зі свідерськими матеріалами (Красносілля, Ежярінас, Лютка, Смячка). Виникають синкретичні комплекси, що органічно поєднують красносільські риси зі свідерськими (Раска, Прибір 7, Маргяжаріс 3, Яново, Смячка XIV). Важливим доказом безпосередніх контактів свідерського населення з красносільським є метисні вироби. Так, на стоянках Красносілля С (рис.10, 31) та Ежярінас 17 [Римантене, 1971, рис. 64, 1] знайдені характерні для красносільської культури асиметричні косолезові наконечники, які мають властиву Свідеру пласку підтеску черевця. Схоже, що

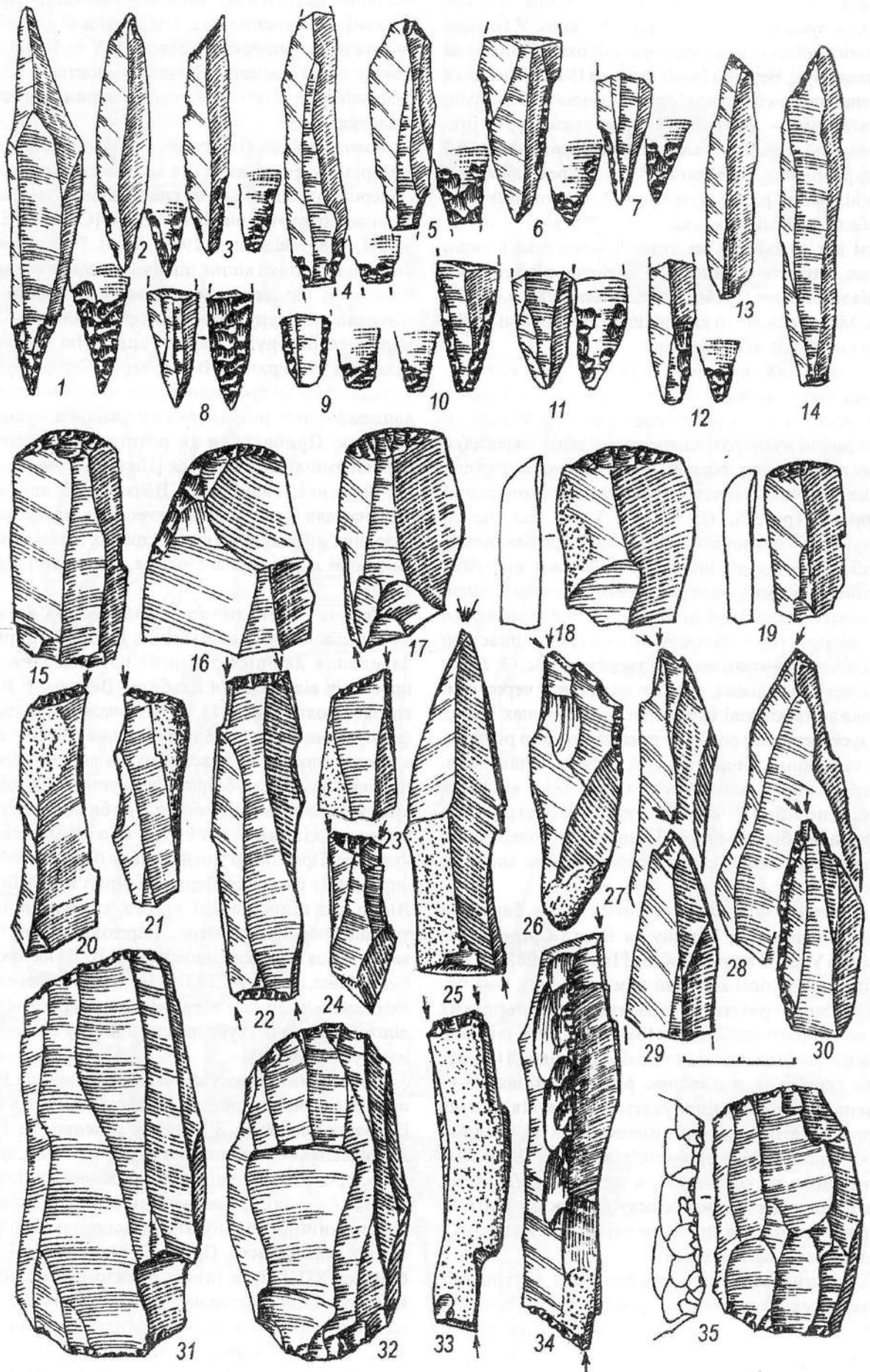


Рис. 16. Мала Осниця. Крем'яний інвентар. За Г.В.Охріменком.

на кінець Дріасу III свідерське населення витісняє красносільське на північний схід, на Верхній Дніпро (Гренськ, Хвойна, Боровка) та Верхню Волгу (Усть-Тудовка I), де на його підґрунті в ранньому мезоліті формується єнівська та пісочнорівська культури (рис. 42).

Виразні свідерські комплекси в Карпатах (Великий Славків, Делятин, Скауна) та у Гірському Криму (Сюрень II, Буран-Кая III, ш.4) [Векилова, 1966; Schild, 1966; Залізник, Яневич, 1987; Japnevic, 1998] свідчать на користь просування свідерців на південь, у Карпати та Кримські гори (рис. 6). Якщо в Карпатах поряд із верболистими вістрями знайдені численні черешкові (Скауна), то на стоянках Кримських гір – лише верболисті.

Хронологія. Судячи з радіокарбонівих дат свідерських стоянок Польщі (Вітув, Цаловане), Свідер розвивався з першої половини Дріасу III до початку Пребореалу. Зуб молодого мамонта зі стоянки Березно 6 на Волині продатований за C-14 Аллередом-Дріасом III (див. додаток).

Історичні долі. Потепління на грані Дріасу III та Пребореалу призвело до заростання холодних лісоступів сосново-березовими лісами і заміни північного оленя лосем та іншими нестатними лісовими копитними. Тим самим була знищена сама економічна основа існування свідерських мисливців на північного оленя. Усе це спричинило далеку міграцію свідерців у північно-східному напрямку і заселення їхніми нащадками безмежних просторів півночі лісової смуги Східної Європи від Балтії до Північного Уралу, де на початку голоцену почалося формування постсвідерської мезолітичної спільноти (рис. 41, 42) [Залізник, 1989, с.80-89; 1999, с.233].

Порівняно з Прибалтикою, природно-ландшафтні зміни у Східному Поліссі та на Верхньому Дніпрі були менш суттєвими. Сосново-березові ліси, що поширилися тут ще у фінальному палеоліті були властиві регіону і на початку мезоліту. Це створило умови для поступової трансформації красносільської культури фінального палеоліту в пісочнорівську та єнівську культури мезоліту. Тому свідерці з басейну Прип'яті рухалися на Верхню Волгу в обхід із заходу Верхнього Подніпров'я, де зберігалася ядро красносільських пам'яток (Гренськ, Хвойна, Боровка). Слідами такого просування є нечисленні свідерські стоянки Верхнього Дніпра (Баркалабово, Яново) і навіть одна (Мар'їно IV) на Верхній Волзі (рис. 42).

Переселення та зміна природного середовища принципово змінило економіку, матеріальну культуру, зокрема зумовило становлення своєрідного постсвідерського крем'яного комплексу. Ці зміни віддзеркалюють адаптацію свідерців до ранньоголоценового лісового оточення, в основі якої лежав перехід від полювання на статних північних оленів до промислу нестатних лісових копитних (лося, благородного оленя, кабана), а також рибальства [Залізник, 1989, с.80-89; 1999, с.232-253]. Судячи з дати пребореальної стоянки Пуллі в Естонії [Jaani K.,

1989, с.63] з виразним постсвідерським крем'яним інвентарем, трансформація Свідера у Постсвідер сталася досить швидко – до середини Пребореалу у Східній Балтії. Найдавнішим варіантом Постсвідеру є пребореальні пам'ятки типу Пуллі Литви, Латвії та Естонії.

Певні ознаки перетворення свідерської індустрії у постсвідерську маємо в матеріалах стоянок Берзно 6, Прибір 13, Смячка XIV, де простежена поява властивої Постсвідеру технології отримання досконалих відтискових пластин з конічних нуклеусів. Однак справжні постсвідерські пам'ятки в Українському Поліссі невідомі. Найпівденніші з них це Паштува, Лампеджай, Канюкай, Крумплево, Зелений Хутір басейну Німану та Кринична Верхнього Подніпров'я. Враховуючи факт, що північним форпостом свідерської культури є стоянки Лаукскола, Ліелругулі, Селпілс на Даугаві, можна зробити висновок, що формування Постсвідеру почалося ще на споконвічних свідерських землях Полісся та Поніманья.

У Пребореалі постсвідерці були витіснені з Німану на північний схід мігрантами з півдня – людністю кудлаївської культури [Ostrauskas, 1998, с.35, 2002]. У кінці Пребореалу характерні наконечники типу Пуллі з'являються на Сухоні та на Верхній Волзі (Заборова 2), що свідчить про важливу роль постсвідерських мігрантів зі Східної Балтії у формуванні постсвідеру півночі Східної Європи.

7. ПІСОЧНИЙ РІВ

Історіографія. Початком дослідження культури можна вважати відкриття М.Я.Рудинським 1925 р. мезолітичного шару на городищі Пісочний Рів у Середньому Подесенні (рис.17). Масштабні розкопки пам'ятки 1940, 1945-1947 рр. дали підстави М.В.Воеводському [1950] виділити своєрідну деснянську культуру, яку дослідник виводив від пам'яток типу Покровщина (рис. 7) і датував пізнім мезолітом [Воеводский, Формозов, 1951]. Подальший розвиток цих положень міститься в монографіях О.О.Формозова [1959, 1977].

Нові розкопки пам'ятки здійснив Л.Л.Залізник у 1981, 1982 та 2002 рр. (рис. 18, 19). Загальна площа розкопів Пісочного Рову за всі роки досліджень сягнула 450 кв.м, а чисельність колекції 37800 кременів, в т.ч. 572 з ретушшю. Поряд досліджені аналогічні пам'ятки Пісочний Рів 2, Гридасово, Городок, Лічмань, Мосолів Рів. Матеріали були опубліковані, а культурному явищу дана вичерпна на сьогоднішній день характеристика [Залізник, 1984б, 1986, 1991, 1997, 1998, 2002].

Виявилось, що пам'ятки цієї культури на Середній Десні є крайнім південно-західним форпостом великої мезолітичної спільноти центральної частини Східної Європи. В її межах були виділені стоянки типу Гренськ Верхнього Подніпров'я, єнівські Волго-Окського межиріччя та власне пісочнорівські Середньої Десни. Значний внесок у вивчення цієї великої культурної спільноти зробили білоруські та московські археологи. Вони вважають ці культури спорідненими, але окремими культурними явищами. Висловлена думка,

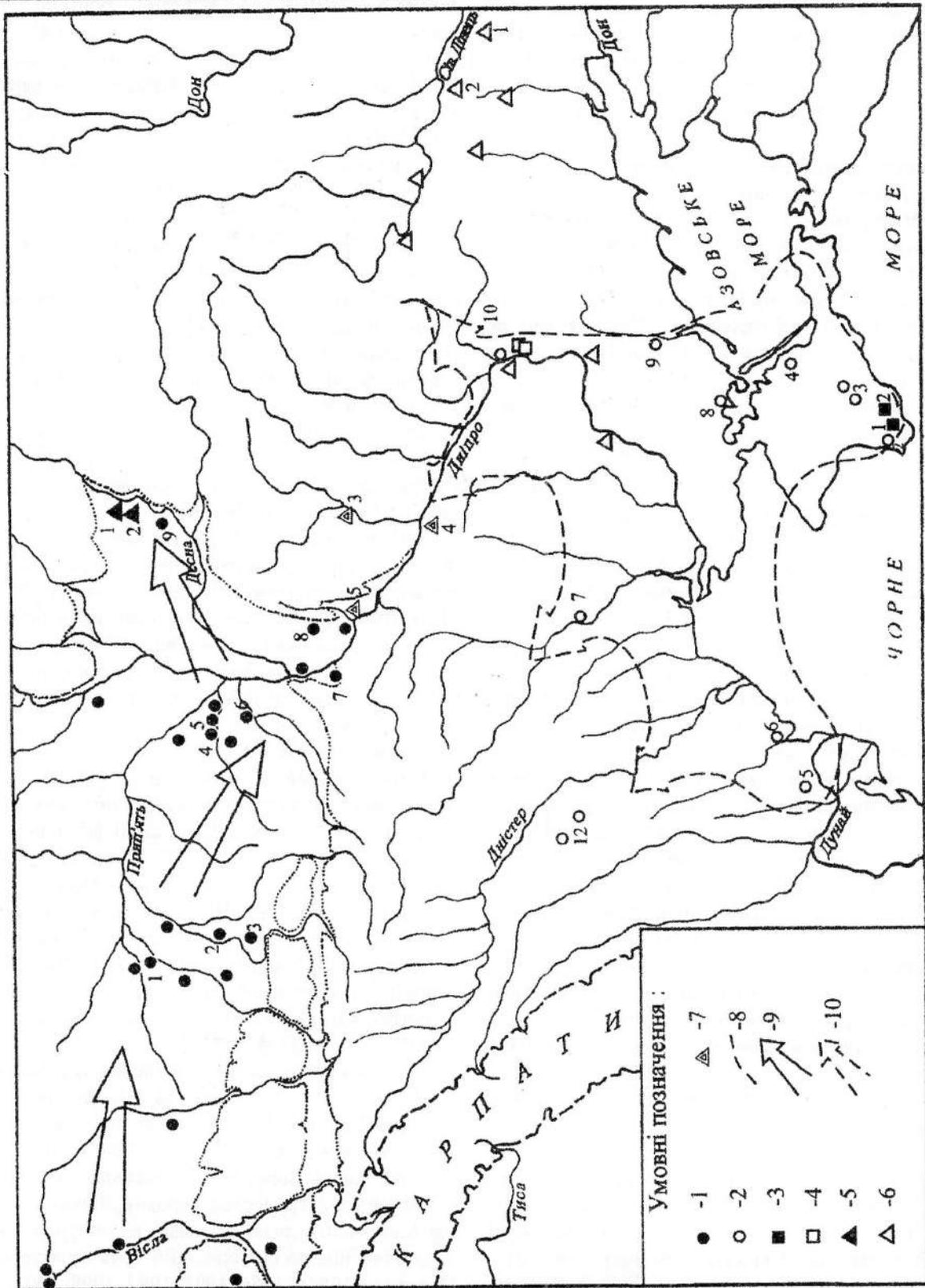


Рис. 17. Карта пам'яток раннього мезоліту України VIII-VII тис. до н.е. (некалібровані).

Стоянки культур: 1- кудлаївської, 2- кукрецької, 3- шпанської, 4- могильники Василівка I та III, 5- пісочнорівської, 6- сабівського та в'язівського (7) варіантів зимівниківської культури, 8- кордони поширення кукрецької культури в ранньому мезоліті, 9- напрями міграції кудлаївської людності, 10- напрями міграції кукрецького населення.

КУДЛАЇВКА: 1- Люботинь III, 2- Криниця, 3- Поляни, 4- Броди, 5-Мартинівичі, 6- Кухарі, 7- Таценки, 8- Селище, 9- Кудлаївка.

КУКРЕК: 1- Кукрек, 2- Роднікове, 3- Вишенне II, 4- Іванівка, 5- Залізничне, 5- Трапівка, 7- Абузова Балка, 8- Люблінка 2, 9- Кам'яна Могила, 10- Ігрень 8, 11- Добрянка, 12- Фрумушика, Варварівка.

ЗИМІВНИКИ: 1- Зимівники, 2- Сабівка, 3- В'язівок 4А, 4- Дніпровець, 5- Загай I.

ПІСОЧНИЙ РІВ: 1- Пісочний Рів, 2- Гридасове.

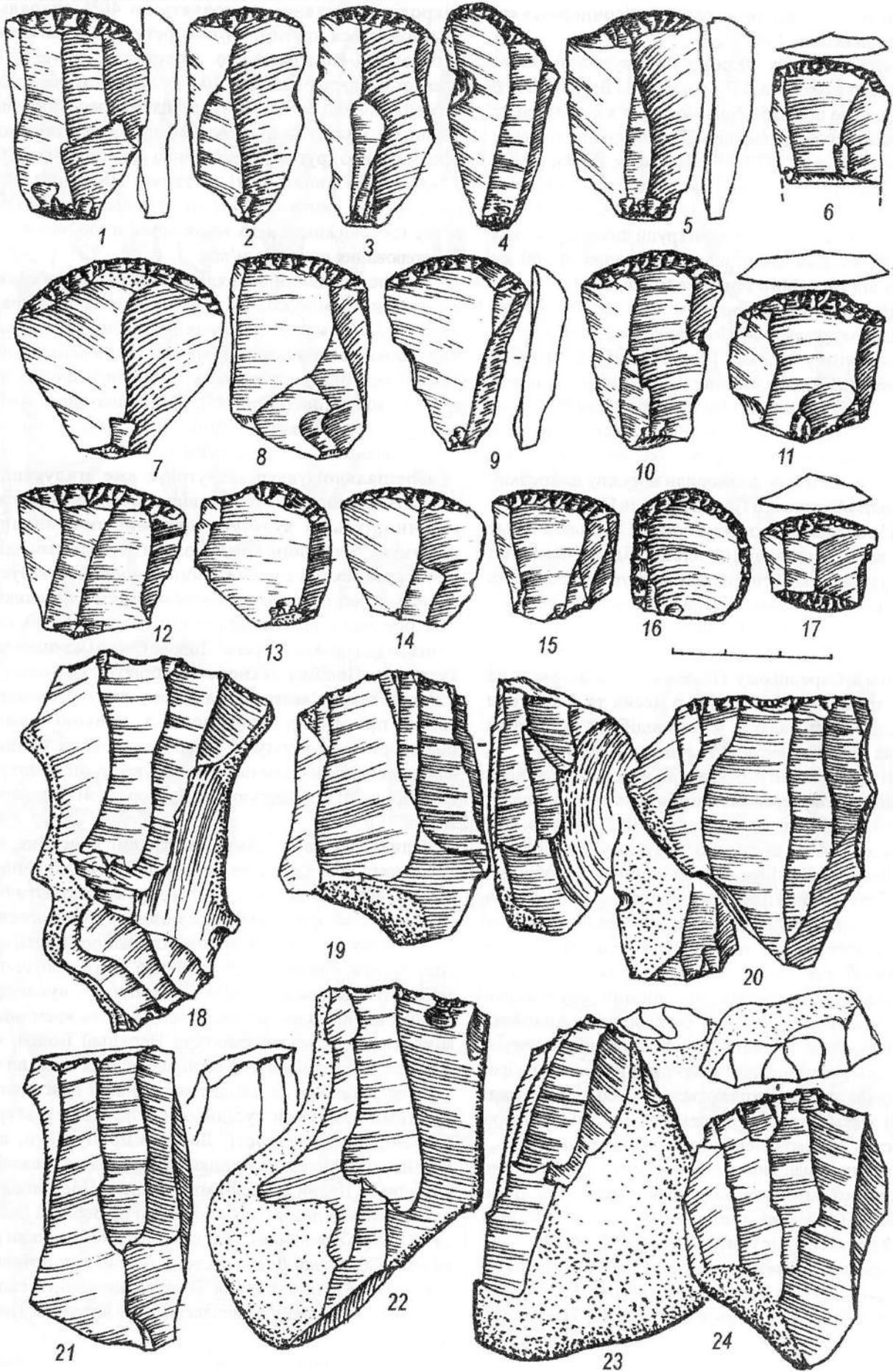


Рис. 18. Пісочний Рів. Нуклеуси, скребачки.

що це локальні варіанти єдиної пісочнорівської культури [Залізник, 1986].

Протягом останніх 40 років під орудою відомого московського археолога Л.В.Кольцова на Верхній Волзі та Оці відкрито понад 50 єнівських пам'яток, 20 з яких дали показові колекції виробів. Він же виділив єнівську культуру [Кольцов, 1979, 1989; Koltsov, Zhilin, 1999]. Плідно досліджують єнівські пам'ятки його учні [Жилин, Кравцов, 1991; Sorokin, 1999; Kravtsov, 1999]. Результативними були розкопки групи пісочнорівських стоянок біля с.Ком'ягіно, що розташована за 100 км на північ від Пісочного Рову [Сорокин, 1981].

Дослідження греських пам'яток на Верхньому Дніпрі започаткував П.М.Полікарпович, який 1927 р. відкрив епонімну стоянку Греськ. 1959-1961 рр. її розкопував В.Д.Будько, який виділив греську культуру [Будько, 1966], своєрідно інтерпретувачи її. Однак найбільший внесок у дослідження греських пам'яток вніс В.Ф.Копитін, плідні розкопки якого протягом останніх тридцяти років створили потужну джерельну базу мезоліту Верхнього Подніпров'я та Посожжя. Ним відкриті і досліджені стоянки Боровка, Хвойна, а також розкопувалися на значній площі відомі пам'ятки Греськ та Коромка. Генетичним підґрунтям греських стоянок дослідник вважав мізинську культуру пізнього палеоліту [Копитин, 1977, 1991, 2000].

Групи аналогічних пам'яток біля сіл Рогівка та Ком'ягіно в Середньому Подесенні розташовані на високій терасі правого берега р.Десни та її притоки Судості. Кремін'я залягає у лесоподібних супіщаних відкладах нижньої частини голоценового ґрунту.

Крем'яний інвентар характеризується значними розмірами сколів, серед яких домінують грубі відщепи, отримані в техніці твердого відбійника (рис.18). Техніка обробки кременю в цілому продовжує красносільську. Домінує одноплощинний однобічний нуклеус для грубих пластин і відщепів. Інші форми ядрищ, як правило, похідні від одноплощинних. На пластинах виготовлено лише 20% знарядь. Нехтування первинною технікою обробки кременю схоже пояснюється провідною роллю глибокого ретушування краю заготовки в процесі оформлення знарядь. Реберчасті сколи свідчать, що експлуатація нуклеуса починалася з оформлення поперечними сколами ребра. На стоянках зрідка трапляються правильні, відтискні пластини з якісного сірого кременю, що свідчить про знайомство з досконалою відтискною технологією.

Своєрідне оснащення метальної зброї представлене поодинокими наконечниками красносільських типів (рис.19, 1-3), більш численними асиметричними алтинівськими вістрями (рис.19, 4-12), ще численнішими асиметричними високими трапеціями (рис.19, 13, 14) та трикутниками (рис.19, 22-24), симетричними трапеціями (рис.19, 17-21, 25-28). Більшість трапецій асиметричні, мають високі пропорції і злегка увігнуті круторетушовані бічні краї. Вірогідно перераховані мікроліти є ланками єдиної лінії розвитку. Досить багато пластин зі скошеним ретушно кінцем, що схоже були напівфабрикатами

мікролітів. Останні становлять до 40% знарядь. Виготовлялися крутим, грубим ретушуванням краю заготовки. Вістря часто оформлені в техніці псевдомікрорізця (рис.19, 30-32, 15). Зустрічаються сегментоподібні вироби, що переходять у досить великі обушкові ножі з випуклою або прямою спинкою, сформованою крутою, обрубуючою ретушкою (рис.19, 33-35). Обушкові ножі стоянки Пісочний Рів трасологічно визначені Г.В.Сапожниковою як ножі по м'ясу, гострий кінець яких також використовувався для проколювання шкіри та м'яса.

Більше половини знарядь складають скребачки, серед яких домінують на пластинчастих відщепях (рис.18, 1-17); менше кінцевих на грубих пластинах, поодинокі подвійні та підокруглі. Нечисленні різці бічних ретушних та кутових типів виготовлені на грубих сколах (рис.19, 36-41). Зрідка знаходять грубі сокири з перехватом (рис. 21), або з круто ретушованими довгими краями.

Спеціальної уваги заслуговує вже згадуваний феномен наявності в грубих, відщепових комплексах пісочнорівської культури окремих правильних пластинок з якісного кременю, знятих у досконалій відтискній техніці з правильного конічного нуклеусу. Причому такі пластинки і вироби з них у невеликій кількості зустрічаються як в ранніх (Пісочний Рів), так і в пізніх (Студенок, Мураги, Попове Озеро) комплексах культури. Подібна технологія обробки кременю в Східній Європі з'являється на самому початку мезоліту, тобто практично одночасно з появою самої пісочнорівської культури. Наприклад, схожа техніка властива найдавнішим пам'яткам кукрецької культури Надчорномор'я, які датуються Пребореалом (Вишенне II).

Однак, на нашу думку, відтискні пластини на Пісочному Рові з'явилися не з півдня, а від північних сусідів. Мається на увазі постсвідерська мезолітична спільнота, яка протягом усього мезоліту розвивалася у лісовій смугі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу і якій властива саме зазначена технологія відтиску пластин з конічного нуклеусу. Цікаво, що в аналогічних пісочнорівським крем'яних комплексах єнівської культури Верхньої Волги, як правило, присутні виразні серії відтискних пластин та виробів з них, які більшість дослідників пояснюють прямими впливами сусідньої бутівської культури постсвідерської єдності. Логічно припустити, що правильні відтискні пластинки у відщеповому мезоліті Середньої Десни є наслідком впливів Постсвідеру, найпівденніші пам'ятки якого відомі на Верхній Десні та на Сожу (Кринична). Про постсвідерські впливи на мезоліт Середньої Десни свідчать окремі наконечники стріл з характерною для Постсвідеру підтескою черешків та вістер у комплексах типу Студенок (рис. 21, 21).

Пісочнорівські стоянки Середньої Десни відрізняються від єнівських Верхньої Волги та греських Верхнього Дніпра досить численними трапеціями, в тому числі симетричними. Ця

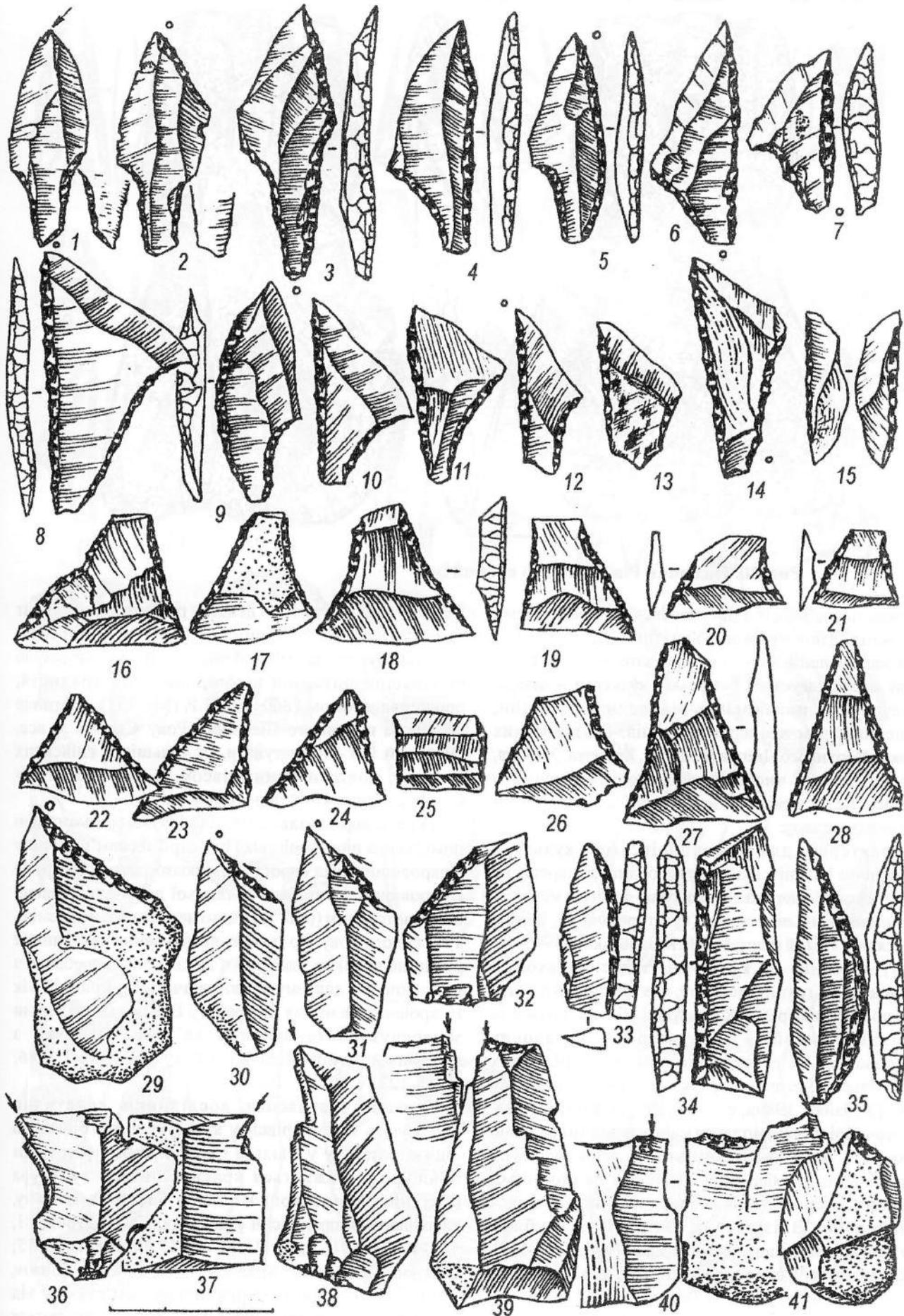


Рис. 19. Пісочний Рів. Мікроліти, вістря, різці.

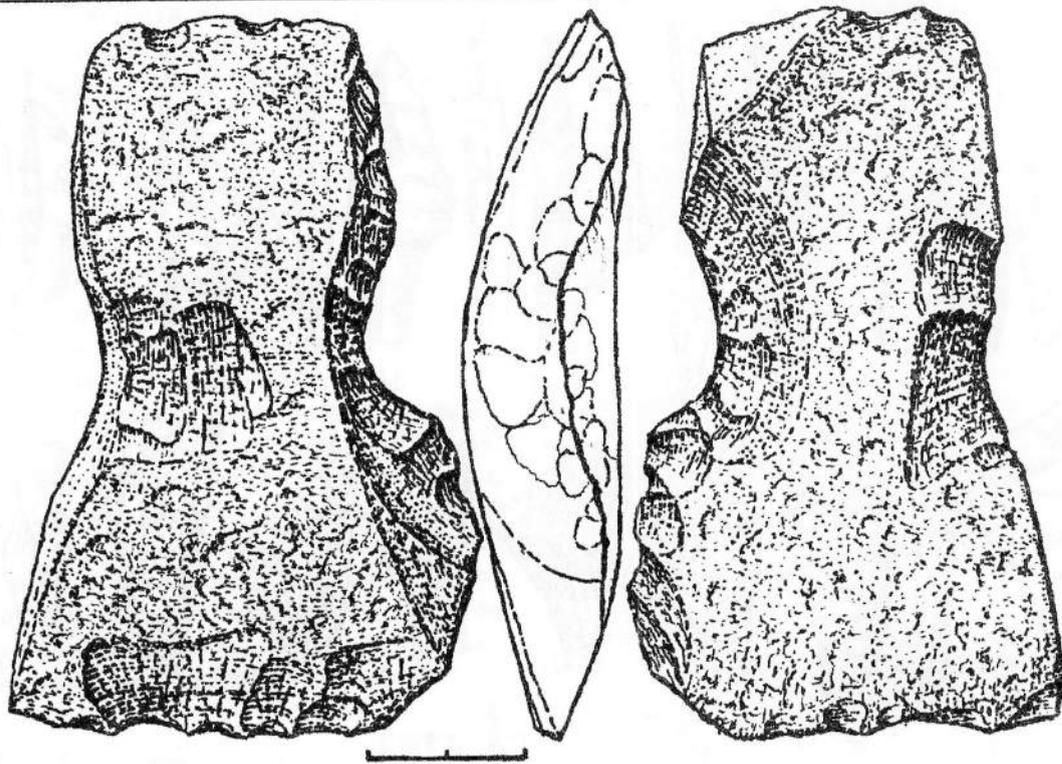


Рис. 20. Пісочний Рів. Сокира з кварциту.

особливість пов'язує їх з зимівниківськими пам'ятками лісостепів Лівобережної України. На єнівських пам'ятках трапецій значно менше, зате присутні сліди впливу постсвідерської бутівської культури – окремі нуклеуси для правильних відтискних пластин, наконечники постсвідерських типів. На греських стоянках Верхнього Дніпра (Греськ, Боровка, Хвойна, Коромка) досить численні черешкові наконечники лінгбійських та красносільських типів, що надає їм архаїчного вигляду.

Характерні для пісочнорівської культури асиметричні алтинівські вістря, поодинокі черешкові наконечники, відщепова техніка тощо властиві мезоліту Скандинавського півострова (культури Фосна, Комса, Суомісарві). На цій підставі С.К.Козловський [1975, 31, 36-38] об'єднав ці культури із деснянською в скандинавську групу мезоліту, яка пізніше отримала назву постаренсбурзької культурної області. Схожість крем'яних виробів її культурних складових пояснювалася їх генезою на основі споріднених красносільської та аренсбурзької культур, похідних від Лінгбі [Залізняк, 1989а, с.77-81; 1991, с.48] (рис. 12).

Пісочнорівські комплекси мають певні типологічні паралелі в матеріалах зимівниківської культури лісостепоного Лівобережжя. Особливо це стосується північних зимівниківських пам'яток типу В'язівок (Дніпровець, В'язівок 4а, Загай І) з грубими асиметричними трапеціями [Залізняк, 1998, с.154-157].

Хронологія. Єдина дата, отримана для вуглистоного заповнення лінзи 4 стоянки Пісочний Рів – 7620 ± 120 В.Р. (Кі-8298), припадає на ранній Атлантикум і суперечить уявленням про вік пам'ятки. Зокрема, як зазначалося, типологічно близькі єнівські пам'ятки Верхньої Волги (Ладижино 3, Єловка 2, Беліво 6а, 4а,

Брагино та ін.) отримали десятки радіокарбонівих дат в межах другої половини Пребореалу – Бореалу. Стоянка Мураги, крем'яний інвентар якої являє собою подальший розвиток пісочнорівських традицій, продатована часом 7860 ± 120 В.Р. (Кі-3037), тобто ще давнішим від самого Пісочного Рову. Скоріш за все, Пісочний Рів слід датувати, як більшість єнівських стоянок, доатлантичним часом, а пам'ятки типу Студенок початком Атлантикуму.

Генеза, періодизація. Версія М.В.Воеводського про походження пісочнорівської індустрії від пам'яток типу Покровщина була спростована розкопками 1981 р. на Покровщині. Матеріали останньої виявилися типово епіграветськими (рис. 7) і надто несхожими на крем'яні з Пісочного Рову. До того ж, домінування серединних різців на великих пластинах та кінцевих скребачок з ретушшою по довгому краю свідчать про ранній вік Покровщини в межах Епігравету. Все це дало підстави заперечувати генетичний зв'язок пам'ятки з матеріалами типу Пісочного Рову [Залізняк, 1986, с.121, 122].

Більшість сучасних дослідників генетично пов'язують пісочнорівську культуру з лінгбійською лінією розвитку у Східній Європі. Її безпосереднім пращуром вважається красносільська культура (Східний Аренсбург) Полісся, басейнів Німану, Верхнього Дніпра, Десни [Залізняк, 1984б; 1986, с.81, 121-124; 1991, с.48; 1998, с.147; Фролов, 1985; Сорокин, 1990, с.35; Кравцов, 1991, с.58,59; Koltsov, Zhilin, 1999, р.355]. Перехідними пам'ятками від красносільської до пісочнорівської культур вважаються стоянки типу Боровка Верхнього Подніпров'я [Залізняк, 1984, 1986, 1999, с.78]. Їх інвентар характеризується наконечниками лінгбійських та

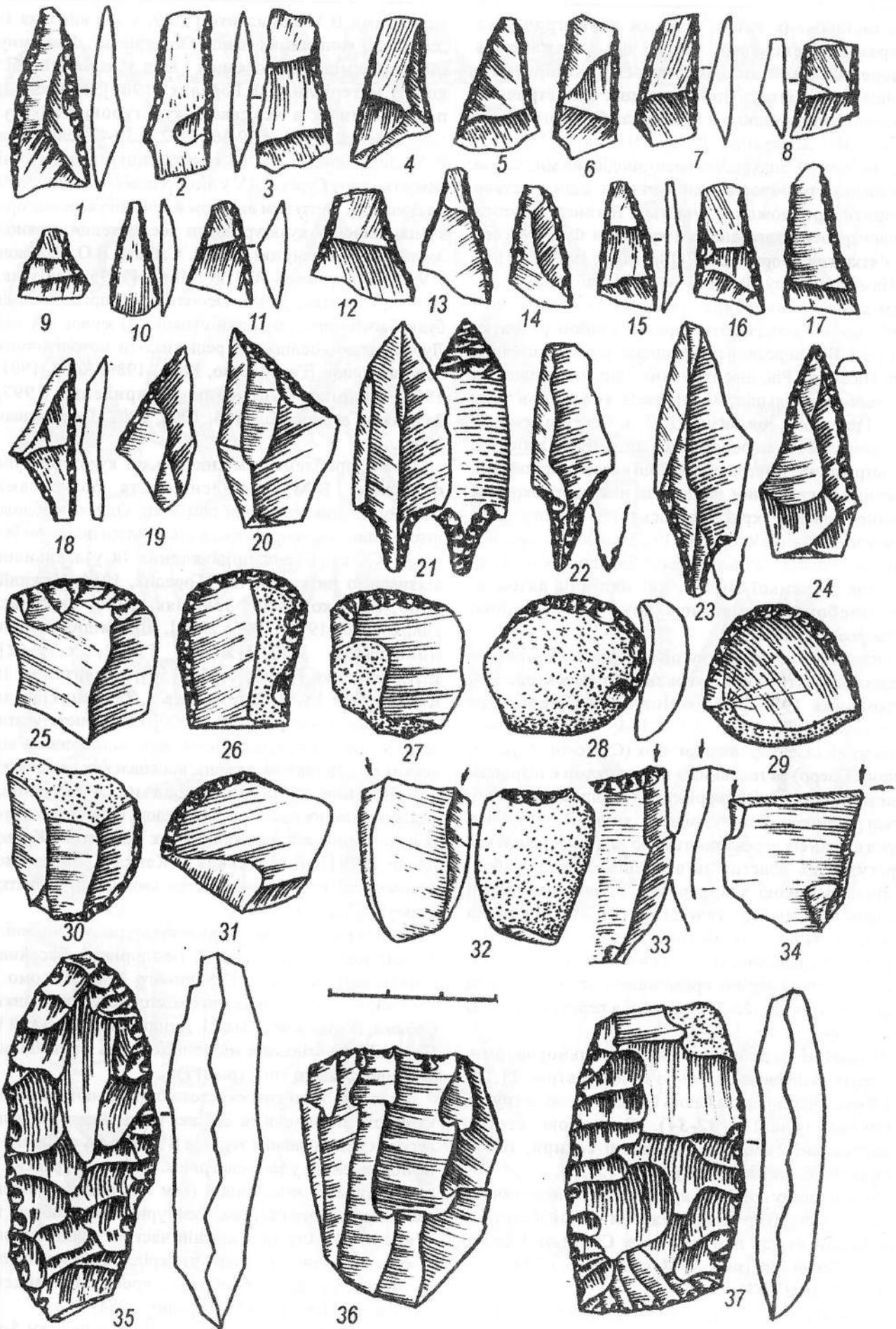


Рис. 21. Студенок. Крем'яний інвентар.

красносільських типів, а також асиметричними вістрями греського типу, що вважаються попередниками аналогічних, але коротших алтинівських вістер. Прообрази цих асиметричних наконечників знаходимо в матеріалах Східного Лінгбі (Поділ III, Ежярінас 8, 17, Великий Мідськ, Красносілля Є). Знахідки сегментоподібних мікролітів на стоянках пісочнорівської культури дали підстави говорити про можливу участь у її генезі якогось східноєвропейського аналога культури Федермессер (пам'ятки типу Боршеве II ?) [Залізник, 1984, с.15].

Пам'ятки типу Боровка на підставі архаїчності крем'яного інвентаря традиційно датують Пребореалом і вважають першим етапом розвитку культури. Більш розвинені матеріали відомі зі стоянок типу Пісочний Рів, інвентар яких описаний вище. До них належать більшість комплексів культури, в тому числі Гридасово, Ком'ягіно 2Б, 3, 4. Серед мікролітів цих комплексів переважають алтинівські вістря, асиметричні та симетричні трапеції високих пропорцій, пластини зі скошеним кінцем, за наявності окремих наконечників красносільського типу та сегментоподібних вістер (рис. 19). Типологічні аналогії цим комплексам дають матеріали більшості єнівських стоянок Верхньої Волги, які надійно датовані радіокарбонним методом другою половиною Пребореалу – Бореалом.

Останній етап розвитку пісочнорівської культури представлений групою стоянок типу Студенок (рис. 21), розкопаних 1981 р. біля Новгород-Сіверського [Залізник, 1984, 1986, с.124-134; 1991, с.49-52]. Крем'яний інвентар цих пам'яток (Студенок, Мураги, Попове Озеро) за головними показниками є пізнішим етапом розвитку пісочнорівського. Вироби дрібніші, більш розвинені. Домінує відщеп, як форма заготовки. Серед нуклеусів переважають одно та двоплощинні для нерегулярних пластин та відщепів. У мікронаборі домінують високі асиметричні, рідше симетричні трапеції на відщепі (рис.21, 1-17). Зустрічаються окремі алтинівські вістря (рис.21, 18), високі трикутники, пластини зі скошеним кінцем (рис.21, 19, 20). Невеликою серією представлені наконечники на пластинах (рис.21, 21-23), масивні в перетині свердла (рис.21, 24).

Численні скребачки – неправильної форми, підокруглі, кінцеві виготовлені з відщепів (рис. 21, 25-31). Серед різців переважають бічні ретушні на грубих відщепі (рис.21, 32-34). Виразною серією представлені двобічно оброблені сокири, тесла, листоподібні наконечники (рис.21, 35, 37).

Багато в чому подібний кремій ранньонеолітичних стоянок типу Вирчище Подесення дав підстави припускати участь пам'яток типу Студенок у генезі неоліту Десни [Залізник, 1984, с.13; 1986, с.134].

8. ЗИМІВНИКИ

Історіографія, джерельна база. Культурне явище вперше було означене В.М.Даниленком на матеріалах зібраного у Надпоріжжі О.О.Бодяньським комплексу Сурський V. Пам'ятки типу Сурський V з великими

трапеціями В.М.Даниленко [1969, с.24] виводив із „середніх, гінцівських шарів Осокорівки”. Епонімну стоянку Зимівники розкопав і ввів у науковий обіг добути матеріали О.Ф.Горелик [1984], генетично пов'язавши їх з чохською культурою Кавказу. Д.Ю.Нужний [1986, с.29-36; 1992, с.39-42] слідом за В.М.Даниленком писав про „ранньомезолітичні пам'ятки типу Сурський V у лісостеповому Подніпров'ї та Донбасі”. Суттєвим внеском в сучасні уявлення про зимівниківську культуру були дослідження стоянок Загай I А.П.Савчуком [1975], Сабівка В.О.Маньком [1997], Дніпровець А.В.Деткіним [1995, Залізник, Деткін, Сиволап, 2004]. Особливо інформативними були багаторічні розкопки стоянки В'язівок 4А під Лубнами, де досліджено рештки 5-ти мезолітичних напівземлянок [Гавриленко, Коен, 1989; Коен, 1991, 1992; Непріна, Супруненко, Гавриленко, 1992; Залізник, Гавриленко, 1995, 1996, 2002; Гавриленко, 2000].

Отже, проблема зимівниківської культури була окреслена В.М. Даниленком та розкопками О.Ф.Гореликом епонімної пам'ятки. Однак особливо інтенсивно вона розроблялася в літературі протягом 90-х рр. ХХ ст. Серед присвячених їй узагальнень відзначимо низку статей [Горелик, 1984; Нужний, 1986; Манько, 1993; Залізник, 1994; Залізник, Гавриленко, 1995, 1996, 2002], відповідні розділи монографій Д.Ю.Нужного [1992, с.39-42], Л.Л.Залізняка [1998, с.150-159], дисертацію та монографію І.М.Гавриленка „Зимівниківська мезолітична культура” [1999, 2000]. Слід констатувати, що більшість сучасних дослідників відмовилася від деяких екзотичних тверджень, висловлених на початку дослідження культури. Серед них – датування зимівниківських пам'яток Аллередом, припущення про їх походження від шанкобинських мігрантів з Криму [Коен, 1991] чи чохських з Кавказу, виділення ранньонеолітичного платовоставського етапу розвитку культури [Горелик, 1984].

Пам'ятки зимівниківської культури досліджені в лісостеповому Подніпров'ї, Надпоріжжі, басейнах Сіверського Дінця та Середнього Дону. Відомо 7 достовірних зимівниківських комплексів (Зимівники, Сабівка, В'язівок 4А, Загай I, Дніпровець, Сурський V, Прогон) і ще стільки ж місцезнаходжень з трапеціями зимівниківського типу (рис.17).

За своєю топографією стоянки поділяються на дві категорії. Зимівники та Сабівка розташовані на краю лесових надзаплавних терас, а В'язівок 4А та Загай I – на підвищеннях у заплавах річок. Стоянка Сурський V розміщувалася в найвищій (8 м над рівнем Дніпра) частині піщаного острова. Культурний шар Сабівки та В'язівка 4А залягав у нижній частині голоценового гумусу, а Зимівників – навіть у покрівлі плейстоценових суглинків, де, крім оброблених кременів, знайдена щелепа первісного зубра [Горелик, 1984].

На стоянці В'язівок 4А досліджено рештки 5-ти заглиблених на 20 см у землю жител округлої форми діаметром 3,5-5 м, інтерпретованих як зимові

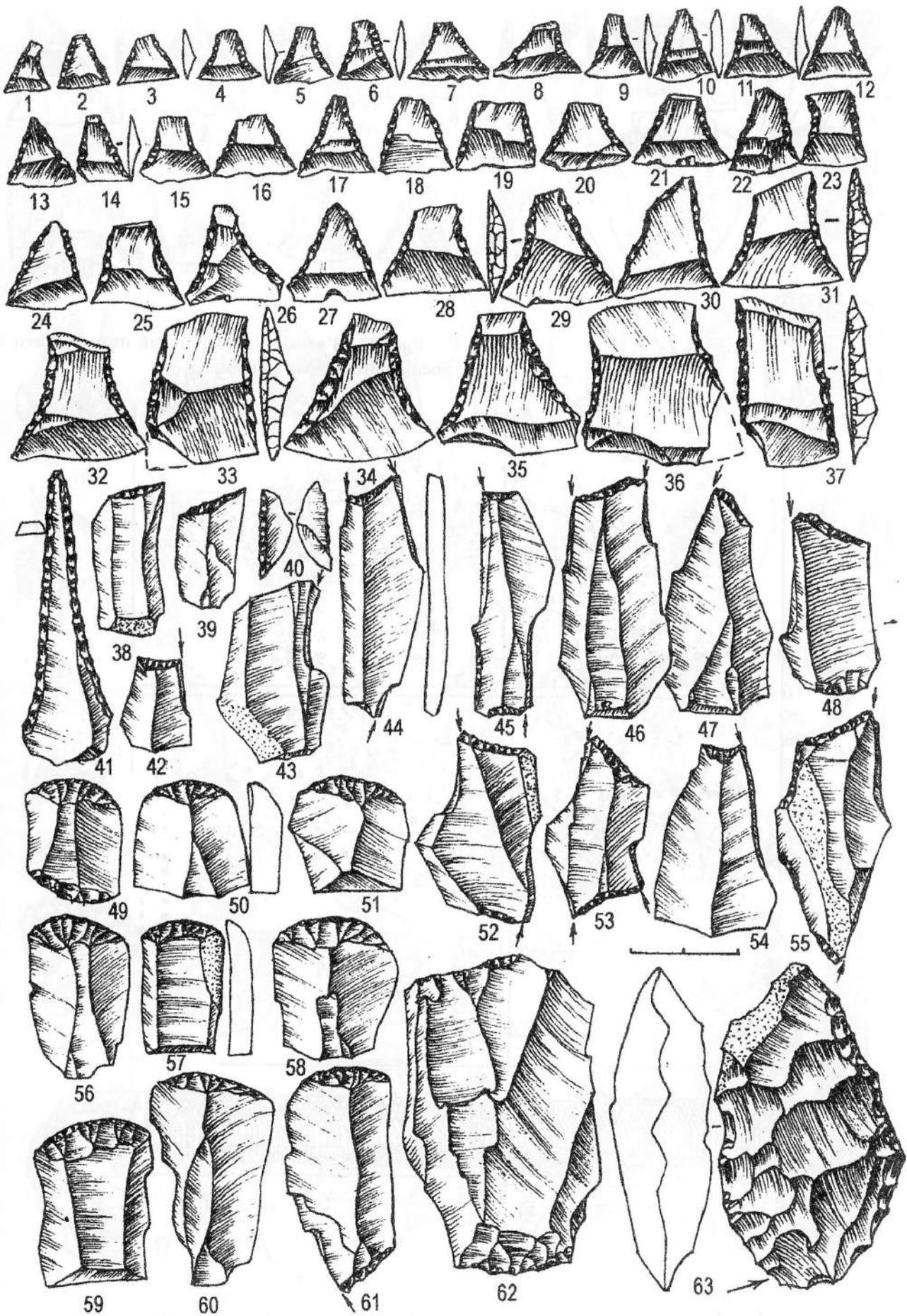


Рис. 22. Сабівка. Крем'яний інвентар. За В.О.Маньком.

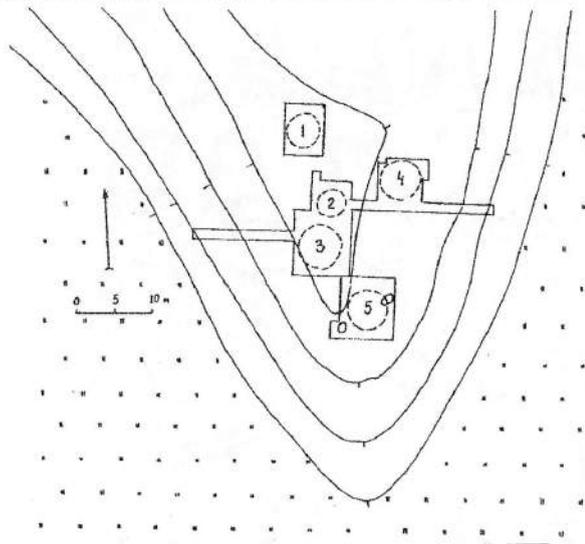


Рис. 23. В'язівка 4А. Загальний план стоянки з дослідженими 5-ма житлами.



Рис. 24. В'язівка 4а. План та профіль житла 5. За І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком.

Умовні позначення: 1- нуклеус, 2- пластина, 3- відщеп, 4- пластина з ретушшю, 5- відщеп з ретушшю, 6- скребачка, 7- різець, 8- трапеція, 9- вістря, 10- точильце, 11- перфоратор, 12- ретушер, відбійник, 13- камінь, 14- деревне вугілля, 15- кістки риб, 16- кістки ссавців.

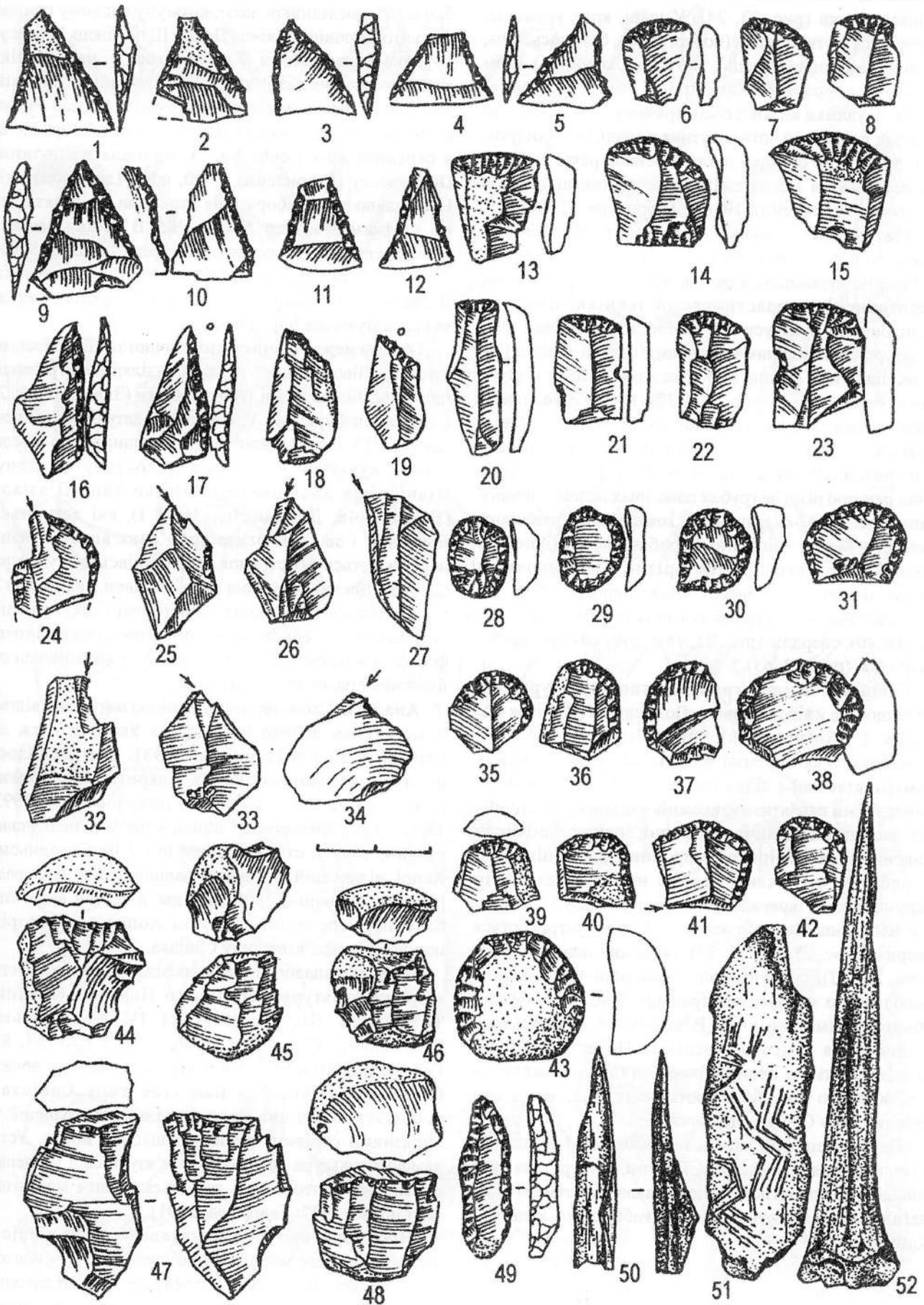


Рис. 25. В'язівок 4а, житло 5. Крем'яні та кістяні вироби. За І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізнякам.

напівземлянки (рис. 23, 24). У шарі, крім кременів, збереглися кістки тварин (бобер, олень, бик, лось, кінь, свиня, вовк, лисиця, заєць), риб (щука, коропові). Крім кістяних знарядь (шила, прості вістря, ложила) знайдені уламки кісток з геометричними орнаментами – зигзаг, подвійний чотирикутник в овалі, насічки (рис. 25). Матеріали стоянки лягли в основу реконструкції способу життя мезолітичних мисливців лісостепів [Залізник, Гавриленко, 1996 б; Гавриленко, 2000].

Матеріали та локальні варіанти. Крем'яному комплексу епонімної пам'ятки Зимівники, а також Сабівка на Луганщині, властиві значні розміри виробів, нерозвиненість пластинчастої техніки, одно- та двоплощинні нуклеуси для грубих пластин (рис. 22). Культуровизначальними виробами є грубі трапедії на відщеплах переважно високих пропорцій, з дещо увігнутими боками (рис. 22, 1-37). Поряд з великими мікролітами, досить численні дрібні трапедії. Деякі трапедії виконані в техніці псевдомікрорізня. Виразними серіями представлені кінцеві скребачки та бічні ретушні різці на грубих пластинах палеолітичного типу (рис. 22, 42-61), що надає комплексам архаїчного вигляду. Менш численні скребачки на відщеплах, подвійні, а також кутові різці. Поодинокими екземплярами представлені псевдомікрорізня (рис. 22, 41), пластини з тупо скошеним ретушню кінцем (рис. 22, 39, 40), свердла (рис. 22, 38), грубі сокироподібні знаряддя (рис. 22, 63).

Північно-західну групу стоянок культури, що розташована у лісостеповому Подніпров'ї (В'язівка 4А, Загай I, Дніпровець), більшість дослідників розглядають як окремий локальний варіант у межах зимівниківської спільноти (рис. 34). Порівняно з донецькими пам'ятками, кремій в цілому дрібніший і ще менш пластинчастий, що, схоже, почасти пояснюється дефіцитом сировини у Подніпров'ї. Скребачки, як правило, дрібні на відщеплах, часто округлі, в тому числі високої форми (рис. 25, 27). Менш численні кінцеві скребачки на відщеплах. Зустрічаються свердла (рис. 25, 49, 26, 33), обушкові ножі, ланцети (рис. 26, 13), сегментоподібні мікроліти. Помітною особливістю є асиметрія трапедій (рис. 26, 1-7), що зближує пам'ятки типу В'язівка 4А Черкаського Подніпров'я з пісочнорівськими Подесення. Через відщеповість та певну мікролітичність комплекси в'язівцького типу виглядають менш архаїчними, ніж стоянки типу Сабівка Донеччини.

Певну специфіку мають зимівниківські комплекси з Надпоріжжя (Сурський V, Прогон, Ямбург), на яких знайдені великі низькі трапедії та високі сегменти, що нагадують деякі сегменти шанкобинської культури Криму.

Хронологія зимівниківських пам'яток базується на типологічному аналізі крем'яних виробів, який дозволяє порівнювати їх з продатованими пам'ятками в Україні та за її межами, а також радіокарбоним датам стоянки В'язівка 4а. В.Ю.Коен висловив думку, що стоянка В'язівка 4а датується Аллередом. Однак

більшість дослідників датує культуру в цілому раннім мезолітом, точніше, з кінця Дріасу III по кінець Бореалу.

Таке датування спирається на серію радіокарбонівих дат В'язівка 4А отримані в Київській лабораторії, які припали на Пребореал та Бореал. Рання серія з шести дат (в межах 10100-9260 р. В.Р.) зроблена в середині 90-х років ХХ ст. припала на початок Пребореалу [Гавриленко, 2000, с.82] (див. додаток). Нещодавно та ж лабораторія отримала ще десять дат по кісткам з жител №4 та №5 В'язівка 4а, які припадають на другу половину Бореалу – в межах 8400-7900 р. В.Р. Враховуючи морфологію виробів стоянки В'язівка 4а та її подібних (Загай I, Дніпровець), скоріш за все, датуються Бореалом.

Отже, в межах ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України виділяються три типи пам'яток. Більш ранні, типу Сабівка (Зимівники 3, 2, Сабівка) та Сурський V, очевидно, датуються кінцем Дріасу III – Пребореалом і були поширені на півдні ареалу культури – на межі лісостепу та степу. Північніше досліджені пам'ятки типу В'язівка (В'язівка 4а, Дніпровець, Загай I), які датуються Бореалом і за типологією крем'яних виробів дещо наближаються до стоянок пісочнорівської культури басейну Десни. Індустрія типу Сабівки, порівняно з в'язівцькою, архаїчніша, пластинчастіша, трапедії симетричніші, серед скребачок домінують кінцеві форми, а численні бічні ретушні різці виготовлені на пластинах палеолітичного типу.

Аналогії. Схожі на зимівниківські матеріали відомі в лісостепях далеко на схід від України – аж до Середньої Волги [Залізник, 1993]. Підтвердилося припущення про можливість відкриття аналогічних пам'яток в басейні Середнього Дону [Залізник, 1993, 1998, с.157]. Аналогічні Сабівці матеріали нещодавно стали відомі зі стоянки Плаутіно 2 на Середньому Хопрі, віднесеній за даними палеонтології до Аллереду [Сурков, Федюнін, 2005]. Це дає підстави включати басейни Середнього Дону та Хопра в територію поширення пам'яток типу Сабівка.

Близьким аналогом зимівниківської культури є устькамська культура Середнього Поволжя (стоянки Тетюшська III, Семенівська IV, Косяківська) [Косменко, 1972, 1977; Мезолит СРСР, с. 87, 88; Галимова, 2001а, б]. Їхній крем'яний інвентар досить близький до виробів пам'яток типу Сабівка і відрізняється від них меншою кількістю трапедій та виразними серіями грубих обушкових ножів. Устькамська культура генетично пов'язується з місцевим фінальним палеолітом і датується раннім мезолітом [Косменко, 1977; Галимова, 2001].

Неодноразово відзначалася подібність зимівниківських матеріалів до крем'яних комплексів пісочнорівської культури басейну Десни та її аналогів на Верхньому Дніпрі та на Верхній Волзі – греською та снівською культурами. Усім цим культурам раннього мезоліту Східної Європи властива схожа техніка обробки кременю, подібний набір скребачок та різців, багато чим схожі типи мікролітів. Однак якщо на півдні

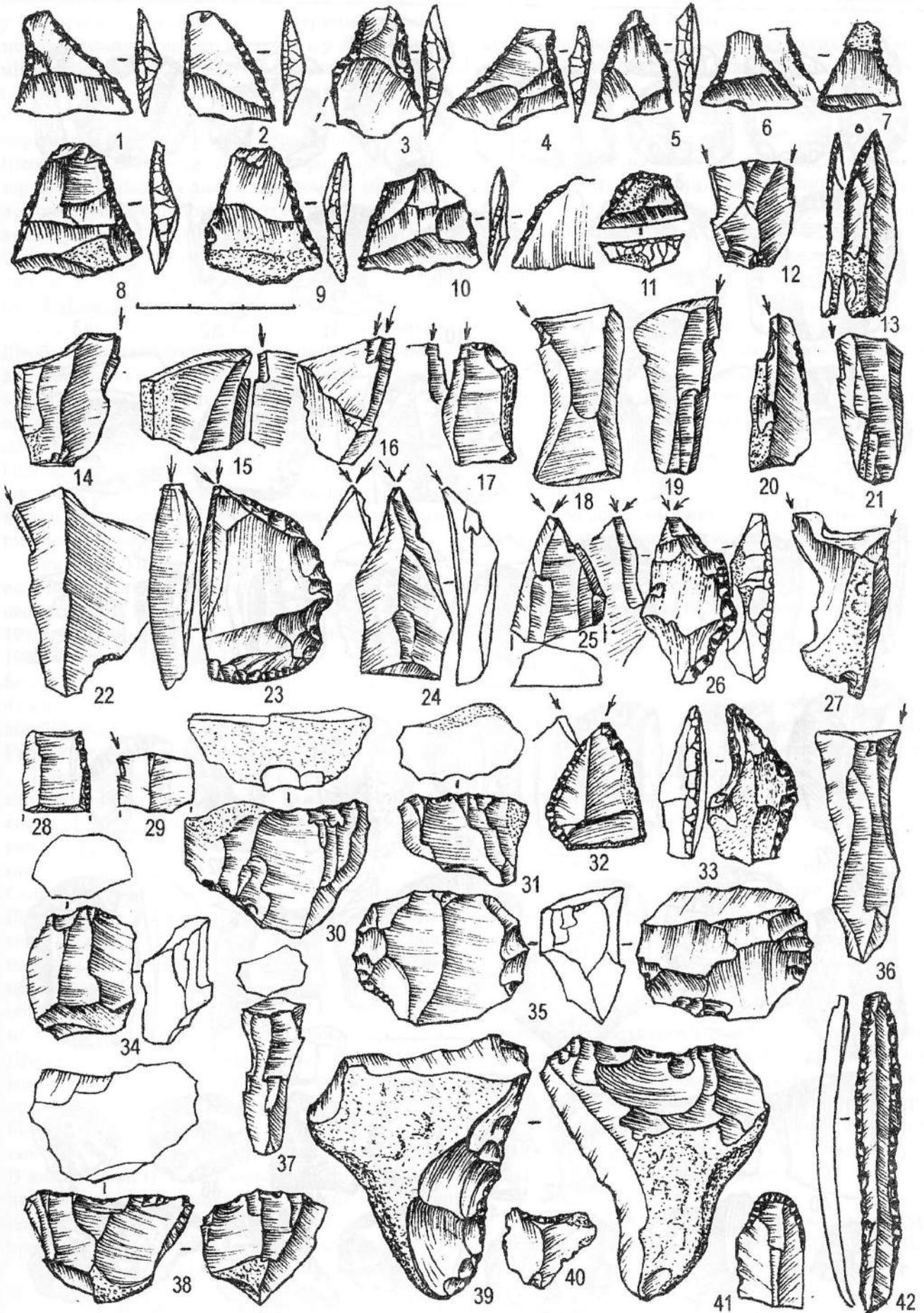


Рис. 26. Дніпровець. Крем'яні вироби. За А.В. Деткіним, М.П.Сиволапом, Л.Л.Залізнякам.

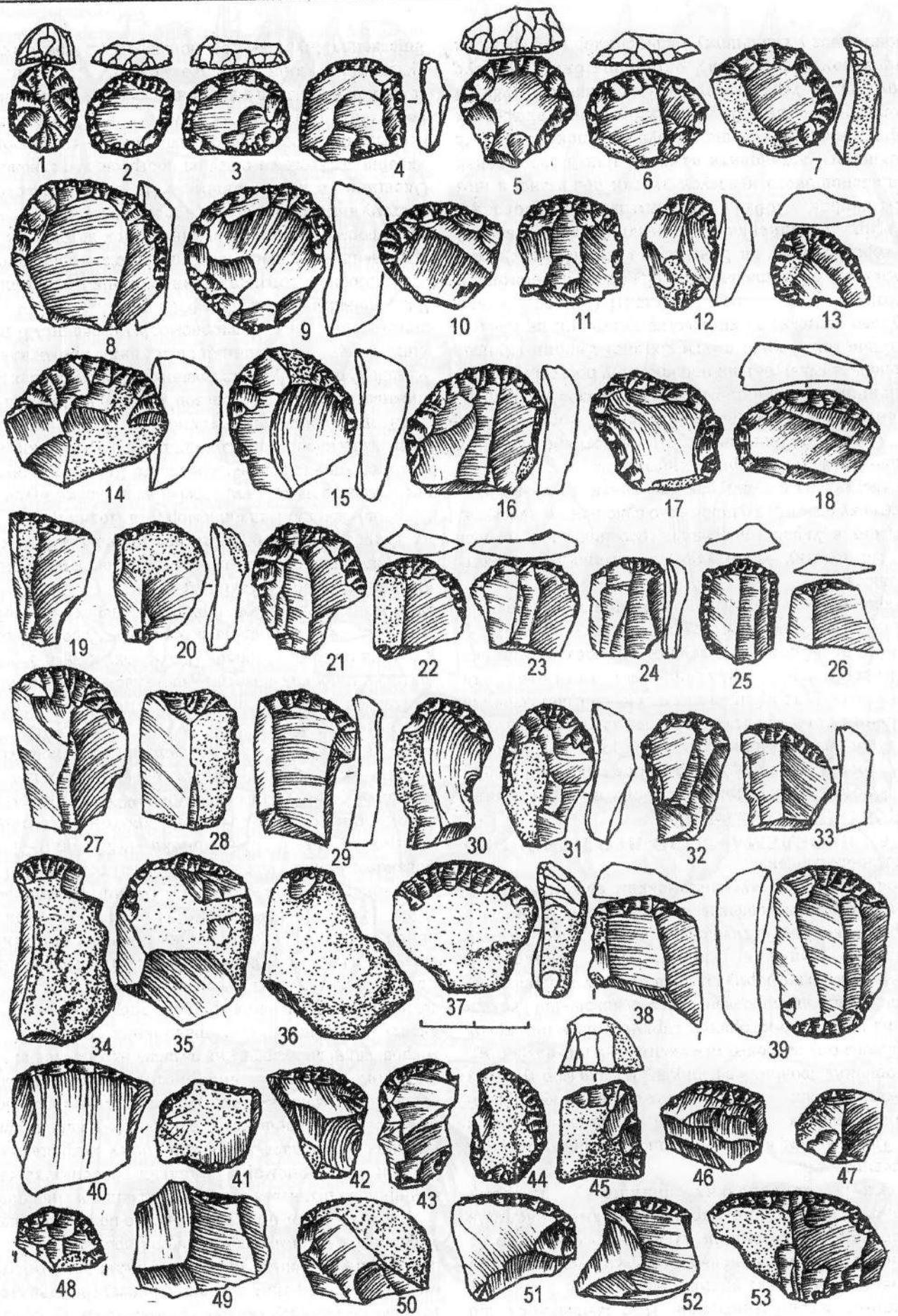


Рис. 27. Дніпровець. Скребачки. За А.В. Деткіним, М.П.Сиволапом, Л.Л.Залізняком.

у лісостепах домінують симетричні трапеції зимівниківського типу, то на півночі, у лісовій смузі, мікронабір стоянок складається з асиметричних форм (алтинівські вістря, асиметричні трапеції та трикутники) та їхніх генетичних попередників – черешкових наконечників стріл кількох типів. Пісочнорівські стоянки Подесення розташовані біля кордону між лісом та лісостепом, тому їх мікронабір демонструє поєднання симетричних трапецій з асиметричними та черешковими наконечниками. Симбіоз симетричних трапецій з асиметричними демонструє наближена до Подесення група зимівниківських стоянок типу В'язівок.

Зимівниківська культура лісостепоного Лівобережжя та пісочнорівська лісового Подесення – дві синхронні спільноти, які протягом раннього мезоліту співіснували поруч. Кордон між ними проходив скоріш за все по межі лісу з лісостепом, що на Лівобережжі збігається з південним кордоном Полісся та вододілом Десни й Сули. Подібність інвентаря цих сусідніх культурних явищ пояснюється не тільки взаємовпливами, але можливо зв'язками генетичного характеру.

Генеза, історичні долі. Існує чотири версії походження зимівниківської культури: 1) від шанкобинської культури Гірського Криму [Коев, 1991, 1992]; 2) від пам'яток типу Чох на Кавказі [Горелик, 1984; Галимова, 20016]; 3) від фінального палеоліту басейну Сіверського Дінця (Рогалик) [Манько, 1993]; 4) на місцевій основі під певним впливом носіїв лінгбійських традицій північного заходу Східної Європи [Залізняк, 1994, 1998, с.157].

Показово, що зимівниківська крем'яна індустрія певною мірою типологічно тяжіє до спільнот постлінгбійської культурної традиції, до яких в Україні належить згадана пісочнорівська культура. Протягом фінального палеоліту та мезоліту на північному заході Східної Європи вона набувала різних культурних форм: Лінгбі, Красносілля, Пісочний Рів, Єнево, пам'ятки типів Гренськ, Студенок. Все це спадкоємці та далекі нащадки лінгбійської технологічної традиції, якій притаманна відщепеність, жорсткий відбійник, круте, обрубуюче край відщепеня ретушування вістер та мікролітів. На північному заході Східної Європи ще з Дріасу III починають поширюватися трансверсальні наконечники стріл у вигляді грубих трапецій високих пропорцій з виразною тенденцією до асиметрії, які на більш південних пам'ятках поступаються місцем симетричним формам (Пісочний Рів, Ком'ягіно, В'язівок, Загай I). Вже згадувалося, що багато з цих визначальних рис постлінгбійської культурної спільноти лісової зони Східної Європи також властиві крем'яній індустрії зимівниківської культури.

На відміну від фінальнопалеолітичних культур Північного Заходу Східної Європи (Лінгбі, Красносілля), культури півдня України кінця палеоліту відзначалися традиційною пластинчастістю крем'яної індустрії (Епігравет, Осокорівка, Шан-Коба), спрямованою на виготовлення вкладених пазових

наконечників. З неї неможливо вивести зазначені визначальні особливості зимівниківських крем'яних комплексів, зокрема їхню відщепеність та жорстку орієнтацію на трансверсальний наконечник.

Отже, при відсутності помітних типологічних паралелей зимівниківській крем'яній індустрії в культурах півдня Східної Європи, Зимівники демонструють виразний генетичний зв'язок зі спільнотами постлінгбійської лінії розвитку півночі Європи. Підкреслимо, що визначальні для культури трансверсальні наконечники стріл (високі трапеції) – традиційна мисливська зброя саме лісового мезоліту Європи. Їх поширення в Східній Україні органічно пов'язане з глобальним процесом просування лісових біоценозів з відповідною нестадною фауною на південь на рубежі плейстоцену та голоцену.

Обушкові ножі сегментоподібної форми давали підстави припускати участь східного варіанту культурної області Федермессер у генезі пісочнорівської культури [Залізняк, 1981, 1984, с. 15]. Схоже, що подібність крем'яних виробів пісочнорівської, зимівниківської та усть-камської культур певною мірою пояснюється їхньою генезою за участю якогось спільного фінальнопалеолітичного субстрату з сегментоподібними вістряма, скоріш за все пам'яток типу Борщеве II. У північній зоні поширення останніх, внаслідок просування сюди із заходу красносільського населення, сформувалася пісочнорівська культура з черешковими наконечниками на пластинах і асиметричними мікролітами. У вільних від красносільських впливів південних регіонах лісостепу сформувалися зимівниківська та усть-камська культури без згаданих черешкових та асиметричних вістер.

Знахідки великих симетричних трапецій з увігнутими сторонами на стоянках хутір Шевченко, Пелагіївка III та ін. донецької мезолітичної культури дали підстави для припущення про можливість формування останньої за участю зимівниківської людності [Залізняк, 1994, с.237]. В.О.Манько виділяє групу пізніх зимівниківських пам'яток, в інвентарі яких поряд із характерними зимівниківськими трапеціями присутні вироби, властиві донецькій культурі (конічні нуклеуси для відтискних пластинок, різці-струги тощо). На жаль культурний шар цих стоянок (Крем'яна Гора, Моспіно, Петропавлівка, Менчекур II, Врубівка I, Сабівка I, верхній шар) зруйнований, а інвентар у більшості випадків не гомогенний, що не дозволяє покищо вирішити питання історичних долі зимівниківського населення остаточно.

9. КУДЛАЇВКА

Історіографія, джерела. Дослідження культури почалося з відкриття 1925 р. епонімної пам'ятки біла с.Кудлаївка на Десні під Новгород-Сіверським М.Я.Рудинським [1926]. З того часу в Поліссі стало відомо близько 20-ти виразних кудлаївських комплексів. Вони походять зі стоянок Київщини – Таценки [Гладилин, Станко, 1968, 1971; Залізняк, 1976, 1984, с.36-44], Коржи, Селище [Савчук, 1974, 1975;

Савчук, Слюсар, 1975], Кухарі, Мартиновичі, Вали, Броди [Залізник, 1977, 1984, 1991]; Білоруського Полісся – Кожангородок, Білосорока [Исаенко, 1966], Речиця II [Ксензов, 1986, с.22; 1988], Озерна I [Кудряшов, Лепническая, 1992, с.28]. У 80-х роках ХХ ст. у Волинському Поліссі досліджені стоянки Криниця, Поляни, Люботинь 3, Великий Мідськ, Омит, Рудня, Бітьон, Балаховичі [Залізник, 1991, 1997; Залізник, Охріменко, 1995]. Останнім часом 18 пам'яток кудлаївської культури досліджено на Верхньому Німані. Найбільш показові серед них Піпляй 1С, Кабеляй 2В, 23А [Ostrauskas, 2002]. До кудлаївської культури тяжіють за типологією виробів стоянки Ставинога та Люта зі Східної Польщі. К.Шумчак [1995, s.112-115] відносить до кудлаївської культури деякі матеріали Північно-Східної Польщі.

Відкривач стоянки Кудлаївка М.Я.Рудинський [1931, с.163] пов'язував її з Маглемезе Балтії. З 60-х років затвердилася тенденція пов'язувати цей комплекс через його мікролітичність з мезолітом Надчорномор'я [Телегин, 1966, 1973, Левенок, 1966, Исаенко, 1966]. С.К.Козловський [1972 б] виділив у Поліссі пам'ятки типу Кудлаївка, що постали внаслідок контактів коморницьких мігрантів з басейну Вісли з кудлаївською людністю Полісся. Дещо пізніше були введені в науковий обіг і докладно описані нові матеріали, що дало підстави виділяти ранньомезолітичну таценки-кудлаївську (пізніше кудлаївська) культуру області Дювенсі Середньоевропейських низин [Залізник, 1976, 1977, 1980, 1984, 1986, 1991, 1997, 1998]. Плідні дослідження Т.Остраускаса [1999, 2002] дозволили йому включити в територію поширення культури басейн Німану.

Пам'ятки кудлаївської культури поширені в межах Поліської низовини, а також на північному сході Польщі та у Південній Литві (рис. 17, 44). Стоянки розташовані на невисоких піщаних підвищеннях річкових заплавл або мисах борових терас. Кремені залягають у піщаному жовто-бурому підґрунті на глибині 0,2-0,6 м. Більшість відомих пам'яток зруйнована антропогенними та природними факторами, тому кремій залягав на поверхні.

Матеріальна культура. Найвиразнішою рисою кудлаївських комплексів крем'яних виробів є їх крайній мікролітизм і відщеповість. Використовувався місцевий, часто низькоякісний кремій, який розколювали в грубій техніці твердого відбійника. Нуклеуси одноплосинні однобічні для коротких, неправильних пластинок та відщепів (рис. 29, 142-147). Їх супроводжують численні спрацьовані багатоплосинні ядрища, які фактично є наслідками остаточної утилізації провідної форми (одноплосинних). Зокрема зустрічні сколи на одноплосинних ядрищах часто являють собою спроби зняття небажаних заколів з протилежного кінця нуклеуса (рис. 29, 143, 144). Індекс пластинчастості низький, не перевищує 10 %, оскільки головна увага при виготовленні знарядь приділялася не формі заготовки, а глибокому ретушуванню її країв.

Переважає більшість знарядь виготовлена на відщепі. Перш за все, це грубі невеликі скребачки – кінцеві, підокруглі, неправильної форми (рис. 29, 112-126). Різці, як правило, атипові, на грубих, масивних відщепі (рис. 29, 134-136). Постійно присутні свердла, виготовлені в техніці крутого ретушування (рис. 28, 52-58, 29, 127-131). На стоянках Волині (Люботинь 3, Поляни, Криниця) знайдено грубі сокири на відщепі з перехватом, або з крутою ретушю на довгих краях і поперечним сколом на лезі.

Мікроліти складають близько половини виробів з ретушю кудлаївських стоянок. З них до 80% мікролітів становлять мікрограветські вістря типу Кудлаївка (рис. 29, 57-72) та їх уламки (так звані мікропластинки з притупленим краєм) (рис. 29, 73-101). Ці мікротріщини в пазові наконечники стріл та дротиків виготовлялися в техніці крутого ретушування довгого краю мікропластинки. Вістря знаходилося на місці зрізаного ретушю відбивного горбка. На ранніх пам'ятках типу Криниця частина мікротріщин має сегментоподібну форму (рис. 28, 4-7, 12-26). Зустрічаються коморницькі трикутники та вістря (рис. 29, 1-34), невеликі серії мікрорізців (рис. 28, 41-51), а на пізніх пам'ятках – трапеції.

Локальні варіанти та типи пам'яток. Залежно від ролі коморницьких трикутників та вістер виділяються дві групи пам'яток: власне кудлаївські та кудлаївські з виразними коморницькими рисами. Типологічні особливості комплексів, передусім наявність та морфологія трапецій, дали підстави для поділу пам'яток на ранні та пізні. Таким чином, крем'яні комплекси кудлаївської культури типологічно групуються у 5 типів.

Серед власне кудлаївських стоянок з нечисленними коморницькими елементами виділяються архаїчні безтрапеційні типу Криниця (рис. 28), середньомезолітичні з нечисленними трапеціями типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлаївка з високими трапеціями. Кудлаївські стоянки з виразним коморницьким впливом вирізняються мікронабором, 30-40 % якого становлять коморницькі трикутники та вістря. Серед них – архаїчні безтрапеційні типу Броди (рис. 29) та пізніші, з трапеціями типу Люботинь, що мають прямі аналогії в коморницьких пам'ятках типу Ставинога Східної Польщі, зокрема в комплексі Лута на Західному Бузі [Залізник, 1991, с.15,16; 1998, с.161-163].

Генеza. Ще Г.Кларк [1936] висловив думку про велику подібність матеріалів пам'яток типу Дювенсі Північної Німеччини та Стар Кар Англії. С.К.Козловський на підставі схожості з матеріалами Дювенсі коморницьких комплексів Польщі об'єднав згадані культури в ранньомезолітичну спільність Дювенсі [Kozłowski, 1973, p.338, 1975]. Крем'яний інвентар кудлаївської культури Полісся має прямі типологічні паралелі як у матеріалах коморницької культури Польщі, так і Дювенсі Німеччини, Мелстед Південної Скандинавії, Стар Кар Англії. Це стало підставою для включення Кудлаївки в

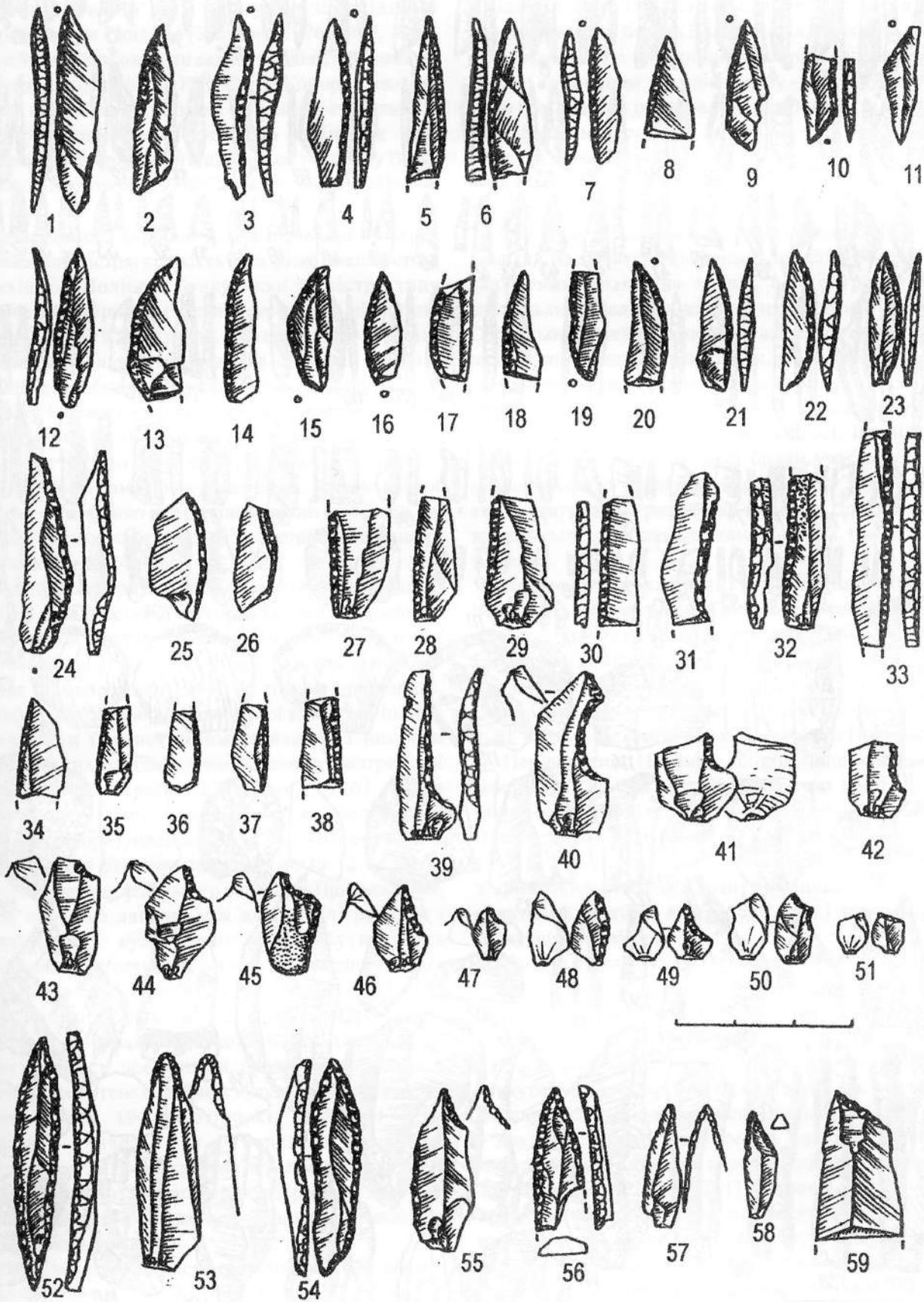


Рис. 28. Криниця 2А. Мікроліти та свердла.

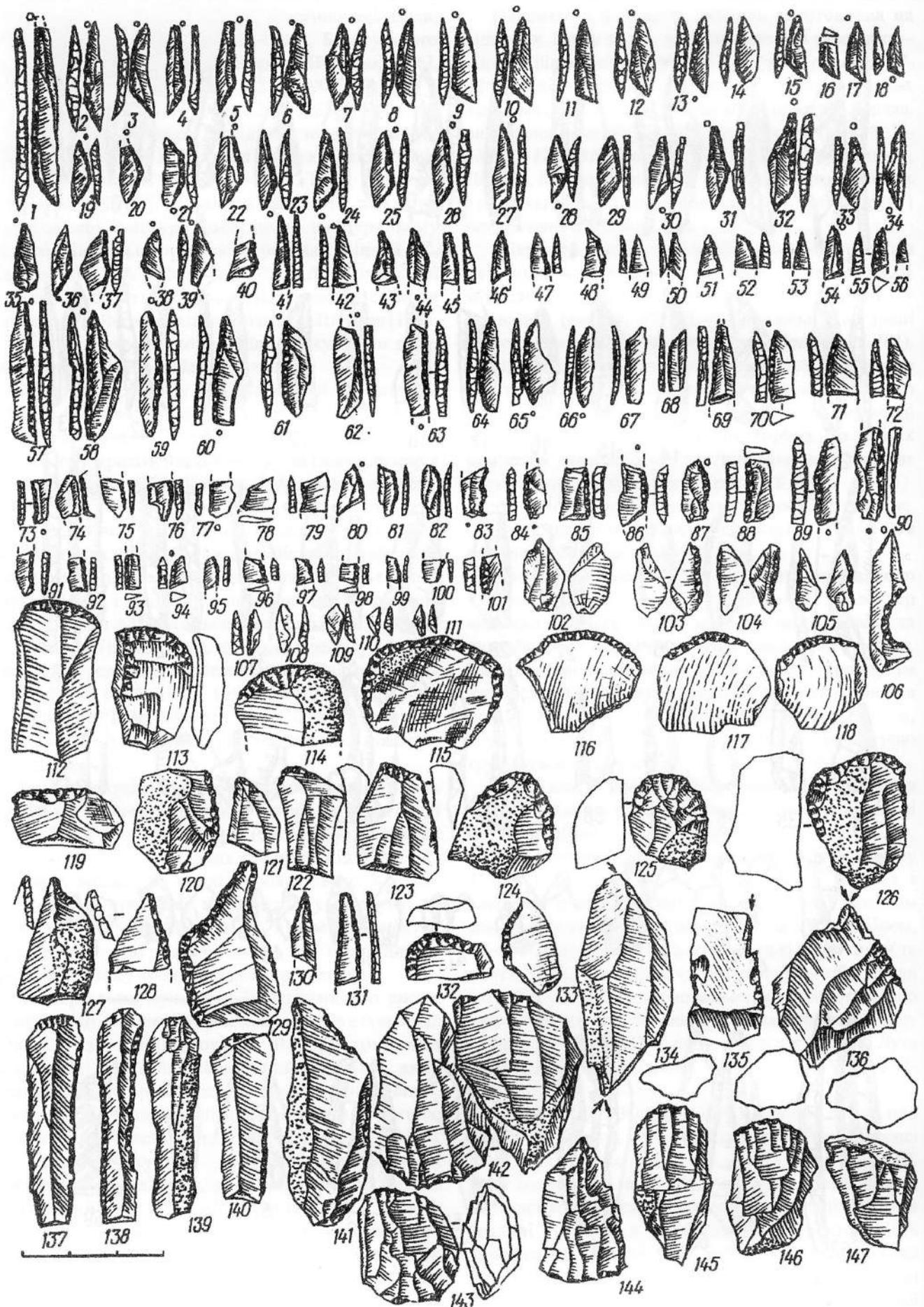


Рис. 29. Броди. Крем'яні вироби.

ранньомезолітичну область культур Дювенсі Середньоевропейських низин, а також для припущення про генетичний зв'язок культури з її західними коморницькими сусідами [Залізник, 1976, 1977, 1980, 1984, с.93-97]. Враховуючи велику подібність, а значить і очевидну спорідненість Кудлаївки з Коморницею, яка постала внаслідок міграції на схід людності культури Дювенсі Німеччини, зроблено висновок про просування коморницького населення з басейну Вісли в Полісся [Kozlowski, 1972b; Залізник, 1984, с.93] (рис. 44).

Визначальним виробом для кудлаївської культури є однойменні вістря, кількість яких різко зменшується на захід від Полісся. Трикутники та вістря типу Цонхофен-Коморниця є провідним типом мікролітів культур Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниця Польщі. Їх число на стоянках Східної Польщі, а особливо Полісся, різко зменшується у напрямку із заходу на схід. Складається враження, що культурна область Дювенсі ділиться на західну спільноту з трикутниками й вістрями Цонхофен і східну – з мікрограветами типу Кудлаївка. Басейн Вісли виглядає своєрідною контактною зоною між ними, де обидва типи мікролітів добре представлені в єдиних комплексах (рис.44).

Поширення трикутників та вістер у комплексі Дювенсі дало підстави генетично виводити останній з аренсбурзької культури фінального палеоліту Північної Німеччини, де такі трикутники і вістря з'явилися вперше [Shwabedissen, 1944]. За тим же принципом, специфіку мікронабору кудлаївської культури Полісся пояснювали її генетичним зв'язком із носіями епіграветських традицій кінця палеоліту Центральної та Південної України [Залізник, 1976]. Адже мікрогравети типу Кудлаївка дуже подібні до мікровістер з притупленим краєм, які є визначальними для Епігравету України, що дожив до 13-12 тис. В.Р., тобто до середини фінального палеоліту. Припускалося, що зв'язуючою ланкою між власне Епіграветом і кудлаївською культурою могла бути якась фінальнопалеолітична спільнота з сегментоподібними мікролітами типу Борщеве II [Залізник, 1980, с.116; 1981], тобто якийсь східноєвропейський аналог Федермессер Південно-Західної Балтії. Остання, на думку більшості дослідників, брала участь, разом із Аренсбургом, в генезі західних культур області Дювенсі [Shwabedissen, 1944; Kozlowski, 1975, s.117]. На користь участі в генезі Кудлаївки фінальнопалеолітичної спільноти з сегментоподібними вістрями свідчить поширення мікролітів подібної форми в ранніх, вірогідно пребореальних, комплексах типу Криниця (рис. 28).

Отже, велика подібність крем'яних виробів області культур Дювенсі від Англії до Східного Полісся, можливо, пояснюється спільною генетичною підосною, якою могла бути область культур Федермессер з сегментоїдами в інвентарі. На генезу західних культур області Дювенсі, схоже, вплинули носії аренсбурзьких традицій, про що свідчать

трикутники та вістря Цонхофен на пам'ятках Англії, Північної Німеччини та Польщі. Поява цих мікролітів у Поліссі вірогідно пояснюється міграційними процесами через басейн Вісли на схід. На кориті такої думки свідчить і традиційний напрям міграцій між Віслою та Дніпром у первісну добу – з заходу на схід. Саме цим шляхом прямували через Волинь та Полісся до Дніпра носії традицій Лінгбі, Свідеру, Яніславиці, культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, милоградської, пшеворської, вельбарської та ін. [Залізник, 2001a, б].

Отже, умови для генези культур спільноти Дювенсі виникли на початку Пребореалу внаслідок відходу з зандрових низин на північ аренсбурзьких та свідерських мисливців на північного оленя. Спустілі Середньоевропейські низини, що заростали лісом, привабляли з півдня нащадків традицій Федермессер з сегментоїдними вістряма, на основі яких в першій половині Пребореалу формується ранньомезолітична спільнота лісових мисливців Дювенсі. На півночі Німеччини у цьому процесі брали участь рештки аренсбурзького населення, крем'яному інвентареві якого притаманні трикутники та вістря Цонхофен, які вважаються прообразами коморницьких трикутників та вістер.

Не можна виключати певної ролі Совтеру Верхнього та Середнього Подунав'я в генезі культур області Дювенсі. В усякому разі, мікролітичні совтерські комплекси початку мезоліту з території Словаччини (Серед, Томашиково, Барца I) [Barta, 1972] та Угорщини (Яжтелек I, Яжберені I, IV) [Kertesz, 1996] дуже нагадують коморницькі матеріали з Польщі.

Періодизація. Показово, що найраніші кудлаївські комплекси Полісся типу Криниця, що мають серед мікролітів архаїчні сегментоподібні форми і датуються Пребореалом [Залізник, 1991, с.16, 22, 23; Zaliznyak, 1997, р.11-16], не несуть слідів коморницького впливу. У крем'яному інвентарі стоянки Криниця 2а на Волині практично відсутні як трапедії, так і коморницькі трикутники та вістря.

Басейн Німану кудлаївське населення з Полісся, схоже, заселило ще в Пребореалі. Адже тут відомі лише ранні стоянки без трапедій [Ostrauskas, 2002]. Разом з тим, відсутність у комплексах Пупляй 1С, Кабеляй 2, 23 як архаїчних сегментоїдів, так і коморницьких трикутників та вістер, можливо свідчить, що заселення Німану кудлаївською людністю Полісся сталося десь у другій половині Пребореалу, однак до початку коморницького впливу на переселенців, про що пише і Т.Остраускас [2002, s.261]. Окремі коморницькі трикутники в деяких комплексах свідчать, що коморницький вплив сягнув басейну Німану пізніше, вже після приходу сюди з півдня кудлаївців. Від останніх постсвідерське населення кундської культури Східної Балтії, за Т.Остраускасом [2002, s.261], навчилося виготовляти пазові наконечники з вкладеннями з притупленим краєм. Під тиском кудлаївських мігрантів постсвідерці у кінці Пребореалу

полишили басейн Німану і відійшли у північно-східному напрямку.

Найдавнішою пам'яткою Полісся з виразними коморницькими елементами є безтрапеційний комплекс Броди під Чорнобилем, половину мікролітів якого становлять дрібні коморницькі трикутники (рис. 29). Морфологічно він виглядає більш розвиненим, ніж колекція Криниці 2а [Залізник, 1991, с.17, 22, 23]. За типологією виробів його можна датувати кінцем Пребореалу – початком Бореалу. Схоже, що коморницькі мігранти з заходу застали в Поліссі певною мірою споріднену їм кудлаївську людність, що мешкала тут до їх приходу починаючи з Пребореалу.

Судячи з матеріалів пізніших кудлаївських комплексів Полісся, в яких присутні трапеції, місцева кудлаївська людність зазнавала певних впливів з боку коморницьких прибульців. Так, серед пам'яток типу Таценки Київського Полісся зустрічаються як стоянки без коморницьких мікролітів (Таценки, Коржі), так і з поодинокими трикутниками (Мартинівичі, Вали). Судячи з нечисленних дрібних атипових трапецій, стоянки типу Таценки Київщини можна умовно датувати Бореалом. Очевидно цим же часом датуються стоянки з нечисленними трапеціями типу Ставиного Східної Польщі, де кудлаївські вістря присутні в тій же пропорції, що й коморницькі трикутники. У Західному Поліссі також відомі кудлаївські пам'ятки з поодинокими трапеціями та невеликими серіями коморницьких трикутників (Великий Мідськ, Омит).

Потужний коморницький вплив простежується на відносно пізніх стоянках Західного Полісся типу Люботинь (Люботинь 3, Лута), яким властиві великі серії трапецій переважно високої форми. Їх крем'яний інвентар без вагань можна назвати кудлаївсько-коморницьким, оскільки поряд із серіями кудлаївських мікрограветів присутні численні коморницькі вістря та трикутники переважно пізніх, витягнутих пропорцій.

Можливо синхронна цим пам'яткам стоянка Кудлаївка на Десні з численними трапеціями, але без коморницьких трикутників. Її матеріали свідчать про вірогідність доживання цього населення на Нижній Десні до початку Атлантикуму.

Хронологія. Відсутність радіокарбонівих дат для кудлаївських стоянок Полісся змушує застосовувати для датування цього явища недосконалі методи типологічної періодизації та залучати хронологічні дані, отримані для аналогічних матеріалів споріднених культур області Дювенсі. Як відомо остання датується раннім мезолітом, а саме пребореальним та бореальним періодами голоцену.

Виразні коморницькі матеріали без трапецій, що походять із трьох скупчень розкопу III у Ціловане, отримали 12 радіокарбонівих дат – від 9400 до 8300 В.Р. [Schild, 1999, p.263]. Три дати – між 9600 і 9350 В.Р. (середина Пребореалу) – отримано для нижнього, досить бідного коморницького шару стоянки Хвалім на Одері [Kobushevich, 1993, p.77]. Три пребореальні дати – між 9420 і 9150 В.Р. відомі з коморницької стоянки Лайти [Schild, 1996, p.288]. Ранньоатлантична

дата, близько 7300 В.Р., отримана для стоянки Лута, що дає певне уявлення про вік кудлаївських комплексів з серіями високих трапецій Люботинь 3, Кудлаївка.

Отже, найближчий аналог Кудлаївки, коморницька культура Польщі, датується за С-14 часом від середини VIII до початку VI тис. В.Р., тобто з середини Пребореалу до початку Атлантикуму [Kozłowski, 1989, p.112, 130]. Серію ранньомезолітичних дат отримано для кудлаївського шару стоянки Кабелай 2 у Литві [Ostrauskas, 2002] (див. додаток). Ці дані з певними застереженнями можна екстраполювати на кудлаївські пам'ятки Полісся.

Історичні долі. Археологічний матеріал свідчить про зміну кудлаївського населення в другій половині мезоліту яніславицьким. Можливо дещо довше воно мешкало на Десні, де лишило ранньоатлантичні пам'ятки типу Кудлаївка.

10. КУКРЕК

Історіографія. Перші місцезнаходження кукрецьких матеріалів на яйлах Кримських гір – Балін-Кош та Домчі-Кая – стали відомими ще на початку ХХ ст. Однак власне відкриття кукрецької культури пов'язане з дослідженням 1926, 1927 рр. епонімної стоянки Г.А.Бонч-Осмоловським [1934, с.164], який вбачав у ній окрему ранню стадію розвитку кримського Тарденуазу. Уявлення про Кукрек, як окрему культуру склалося у повоєнний час під впливом праць Є.О.Векилової [1966] та В.М.Даниленка [1969]. Кукрецькими пам'ятками Надазов'я займався В.М.Даниленко [1986], Надпоріжжя – Д.Я.Телегін [2002], Північно-Західного Надчорномор'я – В.Н.Станко [1982], Полісся – Л.Л.Залізник [1978, 1991], Криму – О.О.Яневич [1984, 1987]. Узагальнюючі розділи, присвячені кукрецькій культурі України, є в монографіях Д.Я.Телегіна [1982, с.98-119], В.Н.Станко [1982], Л.Л.Залізника [1998, с.173-180].

Серед найкраще досліджених кукрецьких пам'яток слід назвати поселення Кам'яна Могила [Даниленко, 1969, 1986], Ігрень 8 [Телегін, 2002], Абузова Балка [Станко, 1977], Добрянка [Залізник, 2003; Залізник, Манько, 2004]. Близько 20 стоянок та місцезнаходжень відомо у Криму.

Поширення. Типові кукрецькі пам'ятки концентруються в Криму, Надазов'ї, Надпоріжжі, в басейні Південного Бугу. На півдні кукрецька культура сягала південного берега Криму (Мис Трійці), на сході р.Молочної (Кам'яна Могила), на заході гирла Дунаю (Залізничне). На півночі долиною Дніпра і Південного Бугу кукрецькі впливи сягають півночі Києво-Житомирського Полісся (Лазарівка, Прибір 7а, Крушники, Корма) (рис. 34). Розташування частини стоянок у межах берегової зони Чорного та Азовського морів (Трапівка, Сергіївка, Люблінка 2, Ішунська, Долинська, Лугове) свідчить, що стоянки південної частини ареалу кукрецької спільноти затоплені внаслідок морських трансгресій.

Поширені в різних природно-ландшафтних зонах (кримські субтропіки та яйли, долини степових та лісостепових річок, Полісся) кукрецькі стоянки мають

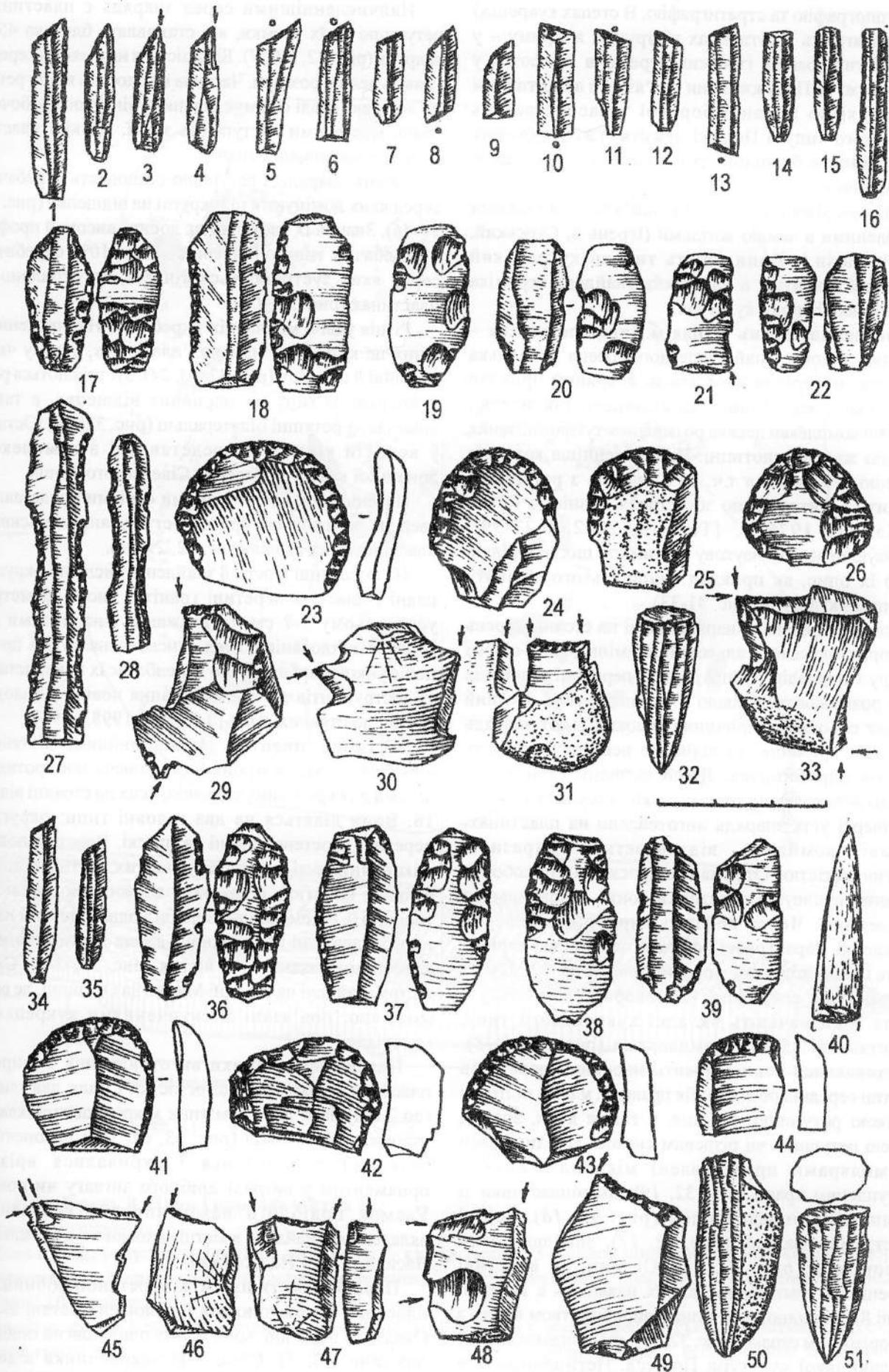


Рис. 30. Крем'яний інвентар стоянок Кукрек (1-33) та Кам'яна Могила, нижній шар (34-51).

різну топографію та стратиграфію. В степах кукрецькі шари залягають у суглинках підгрунтя, в Криму – у суглинистих гравіях гірських перевалів та гротів, у Надпоріжжі та Побужжі вони пов'язані з атлантичним ґрунтом краю піщаної борової тераси. Крем'яні кукрецького типу в Поліссі лежить у жовто-бурому підгрунті мисів борових терас чи піщаних підвищень заплави річок.

У Надпоріжжі досліджені пам'ятки з великими заглибленими в землю житлами (Ігрень 8, Сурський, Шулаїв та ін.). Вони мають типово кукрецький крем'яний інвентар, а на деяких знайдена кераміка сурської неолітичної культури.

Поселення Ігрень 8 біля м.Дніпропетровськ – найбільш відома і найкраще досліджена кукрецька пам'ятка, матеріали якої дають яскравий приклад кукрецького крем'яного та кістяного інвентарю. Крем'яні комплекси десяти розкопаних тут заглиблених в землю жител однотипні. Найчисленніша колекція кременю (791 екз., в т.ч. 159 знарядь з ретушшю) походить з житла 5, що збереглося повністю і було досліджене 1976 р. [Телегін, 2002, с.27-39]. Враховуючи велику наукову значимість цих матеріалів даємо їх опис, як приклад надпорізького варіанту кукрецької культури (рис. 31-33).

Для виготовлення знарядь праці на стоянці Ігрень 8 використовувався гальковий крем'яний темно-сірого кольору з відкладів долини Дніпра, первинні родовища якого розмиваються рікою в районі Канева. Певний дефіцит сировини спричинив високий вміст знарядь (20% усіх кременів) та відносно невелику кількість відходів виробництва. Якщо відщепи становлять близько 54% колекції, то пластинки та їх уламки – 45%. Три чверті усіх знарядь виготовлено на пластинах. Взагалі комплекс відзначається виразною пластинчастістю. Отримані відтискним способом з конічних нуклеусів пластинки тонкі, з правильним ограненням. Через дефіцит сировини нуклеуси нечисленні, спрацьовані до стану олівців, які нерідко мають пласку підтеску тильного боку (рис. 32, 32).

Культурну специфіку мікронабору комплексу з житла 5 визначають вкладні кукрецького типу, представлені 15-ма екземплярами (рис. 32, 1-13). Виготовлялися вони з досить масивних перетинів пластин середніх розмірів. Як правило, мають підтеску плоскою ретушшю черевця, а також кути, зрізані крутою ретушшю чи різцевим сколом. Поодинокими екземплярами представлені мікропластинки з притупленим краєм (рис. 32, 19), мікропластинки зі зрізаним ретушшю кінцем (рис. 32, 18), дрібні симетричні трапеції (рис. 32, 17). Знайдено один мікрорізець (рис. 32, 16). Останні не властиві кукрецьким комплексам, але їх наявність в колекції Ігрень 8, очевидно, пов'язана з виробництвом вістер з мікрорізцевим сколом (рис. 32, 33), які є слідами впливу яніславицької культури Полісся. Нетиповими для кукрецької культури є три трапецієподібні перетини масивних пластин з торцями, грубо обрубаними вертикальними сколами (рис. 32, 20-22).

Найчисленнішими серед знарядь є пластини з ретушшю та їх уламки, які становлять близько 45 % знарядь (рис. 32, 50-57). Більшість із них мають середні і навіть великі розміри. Частина має досить круту ретуш по лезу, яка іноді формує ділянки увігнутого робочого краю, між якими виступають зубці. Деякі з пластин мають заліскований край.

Чверть знарядь з ретушшю становлять скребачки, серед яких домінують підокруглі на відщепі (рис. 32, 34-46). Значна їх частина має досить високий профіль – скребачки типу о.Кізлевий. Лише 10% скребачок, серед яких зустрічаються кінцеві, виготовлено на пластинах (рис. 32, 49).

Різців удвічі менше ніж скребачок. Найчисленніші з них це кутові на зламаних пластинах, у тому числі подвійні й потрійні (рис. 32, 23, 24). Зустрічаються різці кукрецького типу на масивних відщепі, а також виявляються ретушні білятеральні (рис. 32, 28). Останні у великій кількості представлені в комплексах донецької культури басейну Сіверського Дінця.

Невеликими, але виразними серіями представлені свердла, виготовлені крутим ретушуванням масивних пластинчастих сколів (рис. 32, 29-31).

На поселенні Ігрень 8 знайдені численні округлі в плані і плоскі в перетині гранітні диски діаметром у середньому 5-7 см. Їх вважають знаряддями для копання котлованів жител. Висловлена думка про їх поліфункціональність, що передбачає їх використання як інструментів для видовбування човнів з колод та грузил до ставних сітей [Залізняк, 1998, с. 98].

Кістяний інвентар. Найвиразнішими кістяними виробами стоянки Ігрень 8 є наконечники дротиків з пазами для крем'яних вкладнів, яких на стоянці відомо 16. Вони діляться на два головні типи: округлі в перетині веретеноподібні та плоскі. Веретеноподібні наконечники зі стінок трубчастих кісток кінцівок великих копитних (тур) мали довжину до 15 см при товщині 0,7-1 см. Відомі вироби з одним довгим пазом по всій довжині або з одним, двома і навіть чотирма короткими пазами біля вістря (рис. 33, 1-4). Схожі вістря знайдені на стоянці Мирне на Одещині, де вони, можливо, пов'язані зі скупченнями кукрецького матеріалу.

Плоскі наконечники виготовлялися з широкої пластини стінки трубчастої кістки і мали два глибокі (до 2 мм) пази для крем'яних мікропластин-вкладнів уздовж довгих країв (рис. 33, 6). Такі наконечники ретельно шліфувалися і вкривалися врізним орнаментом у вигляді дрібного зигзагу чи ромбів. Уламок подібного наконечника з крем'яними вкладнями знайдено в кістці похованого в могильнику Василівка III у Надпоріжжі.

Перехідним типом між веретеноподібними та плоскими наконечниками є сплюснені кістяні вістря. Овальні в перетині, вони мають один довгий глибокий паз (рис. 33, 5). Саме такі наконечники відомі з багатощарової кукрецької стоянки Кам'яна Могила.

На пам'ятці знайдено 45 дрібних вістер, виготовлених з розколотих трубчастих кісток птахів

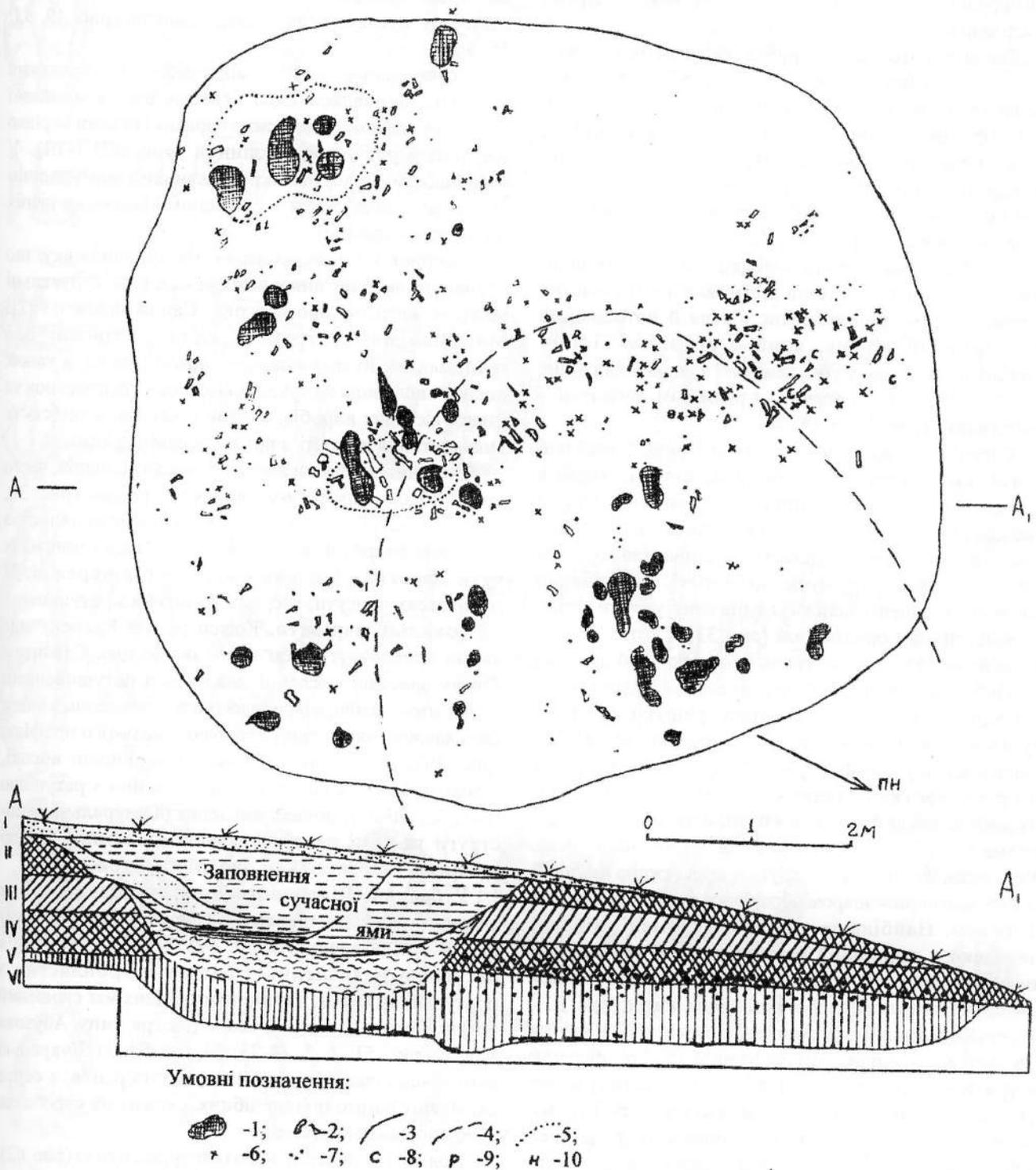


Рис. 31. Ігрен 8. План і профіль житла 5.

Умовні позначення:

План житла: 1- вуглисті плями на дні житла; 2- кістки тварин; 3- кордон лінзи заповнення житла; 4- кордон поширення шару мушлів у верхній частині заповнення; 5- контури вогнищ; 6- пластинка; 7- відщепи; 8- скребачка; 9- різець; 10-нуклеус.

Профіль житла: I- навіяний вітром сучасний пісок; II- верхній гумус з давньоруськими рештками XII ст.; III- світлий гумус з рештками доби енеоліту-бронзи; IV- чорний нижній гумус з неолітичною керамікою та мікролітичним кременем; V- сіре попелясте заповнення житла; VI- білий стерильний пісок.

шляхом загострення одного кінця. Можливо саме такі кістяні вістря слугували наконечниками стріл усім кукрецьким мисливцям, на відсутність крем'яних наконечників стріл у яких неодноразово вказували різні дослідники.

Тесла виготовлені з трубчастих кісток великих копитних. Вони асиметричні в профілі й мають заокруглене жолобчасте пришліфоване лезо (рис. 33, 20). Вірогідно вставлялися в колінчасте дерев'яне руків'я чи спеціальну рогову муфту. На стоянці знайдено 3 такі муфти для кістяного тесла або кам'яного леза (так звані "мотики") з отвором для дерев'яного руків'я (рис. 33, 17).

Найбільше на стоянці знайдено так званих шил-проколок – понад 50. Вони виготовлені з трубчастих кісток, мають пришліфоване вістря й потовщений протилежний кінець, який є епіфізом кістки. Поділяються на дві групи: невеликі власне шила (рис. 33, 10, 11, 14, 16) і значні за розміром проколки – "кинджали" (рис. 33, 8, 9).

Серед кістяних знарядь стоянки Ігрен 8 знайдені нечисленні лопаточки, ложила, вістря, уламок рибальського гачка, однозубого гарпуна. Серед рибальських знарядь – двобічно загострена жерлиця, 2 важки до вулочок з талькового сланцю (рис. 33, 19), 2 блешні з перламутру мушель, багато кісток зі слідами обробки. Знайдені підвіски із зубів коня, уламки кісток з геометричним орнаментом (рис. 33, 7, 18).

Житло №5 стоянки Ігрен 8 дає яскравий приклад житлобудування кукрецького населення Надпоріжжя. Це одне з двох жител стоянки, рештки якого не руйнувалися Дніпром. Житло, схоже, являло собою напівземлянку заглиблену в материковий пісок з рівня нижньої частини атлантичного гумусу (рис. 31). Заглибина житла фіксувалася на тлі материка як овальна пляма 8,2 x 7,3 м сірого від попелу і вуглинок піску. Край заглиблення досить круті, а простежене на пл. 0,7 м дно було вкрите шаром обгорілого очерету, що спікся з піском. Найбільше знахідок (кремені, кістки) знайдено у придонній частині. На дні зафіксовані плями чорного, вуглистої піску, які, схоже, утворилися внаслідок згорання очеретяної кривлі житла (рис. 31). Принаймні аналогічні скупчення вуглистої піску на дні житла 1, дослідженого на Ігрені 8 1974 р., зберегли структуру стебел очерету. Два скупчення попелу на дні котловану напівземлянки, можливо, є рештками вогнищ. У верхніх горизонтах заповнення траплялися мушлі прудянки, які суцільним шаром перекривали північно-західну частину котловану (рис. 31).

Аналогічні споруди відомі на інших мезолітичних та неолітичних пам'ятках з кукрецьким кременем Надпоріжжя – Кізлевий, Шулаїв та ін.

Крем'яний інвентар кукрецької культури, як бачимо з опису колекції Ігрені 8, своєрідний. Йому властива висока ступінь мікролітичності та пластинчастості. Досконалії техніці відтиску пластин відповідають правильні олівцеподібні нуклеуси та численні дрібні правильні мікропластинки. Остані слугували вкладнями в пази веретеноподібних та

сплощених кістяних наконечників дротиків (рис. 33, 1-7). Досконала техніка отримання мікропластинок спричинювала дефіцит масивних відщепів, з яких виготовляли скребачки та різці. Тому на пам'ятках знаходять нуклеуси для грубих відщепів (рис. 49, 33; 56, 56).

Визначальним виробом мікронабору є кукрецький вкладень, що являє собою перетин досить масивної пластини з пласкою підтескою черевця і кутами нерідко зрізаними ретушшю зі спинки (рис. 32, 1-13). У мікронаборах присутні мікропластинки з притупленим краєм, мікропластинки зі скошеним кінцем, на пізніх пам'ятках – трапеції.

Трасолог Г.В.Сапожнікова дійшла висновку, що кукрецькі вкладні використовувалися як стругальні ножі по кістці [Сапожнікова, Сапожніков, 1992]. Можливо ними стругали кістяні стрижні для пригаманних Кукреку пазових наконечників, а також досить численних на кукрецьких стоянках проколки та інших кістяних виробів. Не виключена можливість їх використання в якості доліт по дереву й кістці.

Численні скребачки виготовлялися з відщепів, часто мають підокруглу форму і високий профіль (рис. 32, 36-48). Своєрідні кукрецькі різці виготовлялися з масивних аморфних відщепів шляхом нанесення на їх кути пласких різцевих сколів у бік черевця. У комплексах присутні свердла, пластини з ретушшю.

Локальні варіанти. Кожен регіон Кукреку має власні особливості крем'яного інвентарю. Стоянкам Криму властиві численні пластини з ретушованими виїмками – анкоші, мікропластинки зі скошеним кінцем фатьмакобінського типу, скребачки низького профілю (рис. 30). У Надпоріжжі навпаки поширені високі, підокруглі скребачки, численні пластини з ретушшю (рис. 32, 50-57), досить численні білатеральні різці-струги та різці на кути зламані пластини. Схожі матеріали походять з Кам'яної Могили (рис. 30).

У басейні Південного Бугу скребачки також високого профілю, підокруглі (рис. 52, 55), а частина різців – білатеральні (рис. 49). Однак пластини з ретушшю нечисленні, і багато мікропластин з притупленим краєм, значна частина яких має скошений ретушшю один або два кінці (вістря типу Абузова Балка) (рис. 51, 1, 2, 18-23; 54, 27; 58, 1). Кукрецькі комплекси Одещини майже не містять різців, а серед скребачок багато нігтеподібних, схожих на скребачки гребениківської культури.

Поліські комплекси дещо нагадують бузькі (рис. 62), однак майже не мають олівцеподібних нуклеусів і містять сліди впливу місцевої яніславицької культури (мікрорізці, яніславицькі вістря, рубальні знаряддя).

Зазначимо, що більшість згаданих регіональних особливостей кукрецької культури фактично є наслідком впливу сусідів. Маються на увазі донецькі різці-струги на пам'ятках Надпоріжжя, мурзаккобінські анкоші в Криму, гребениківські нігтеподібні скребачки та трапеції на Одещині, яніславицькі вістря та мікрорізці у Поліссі. У свою чергу, Кукрек впливав на згадані культури пізнього

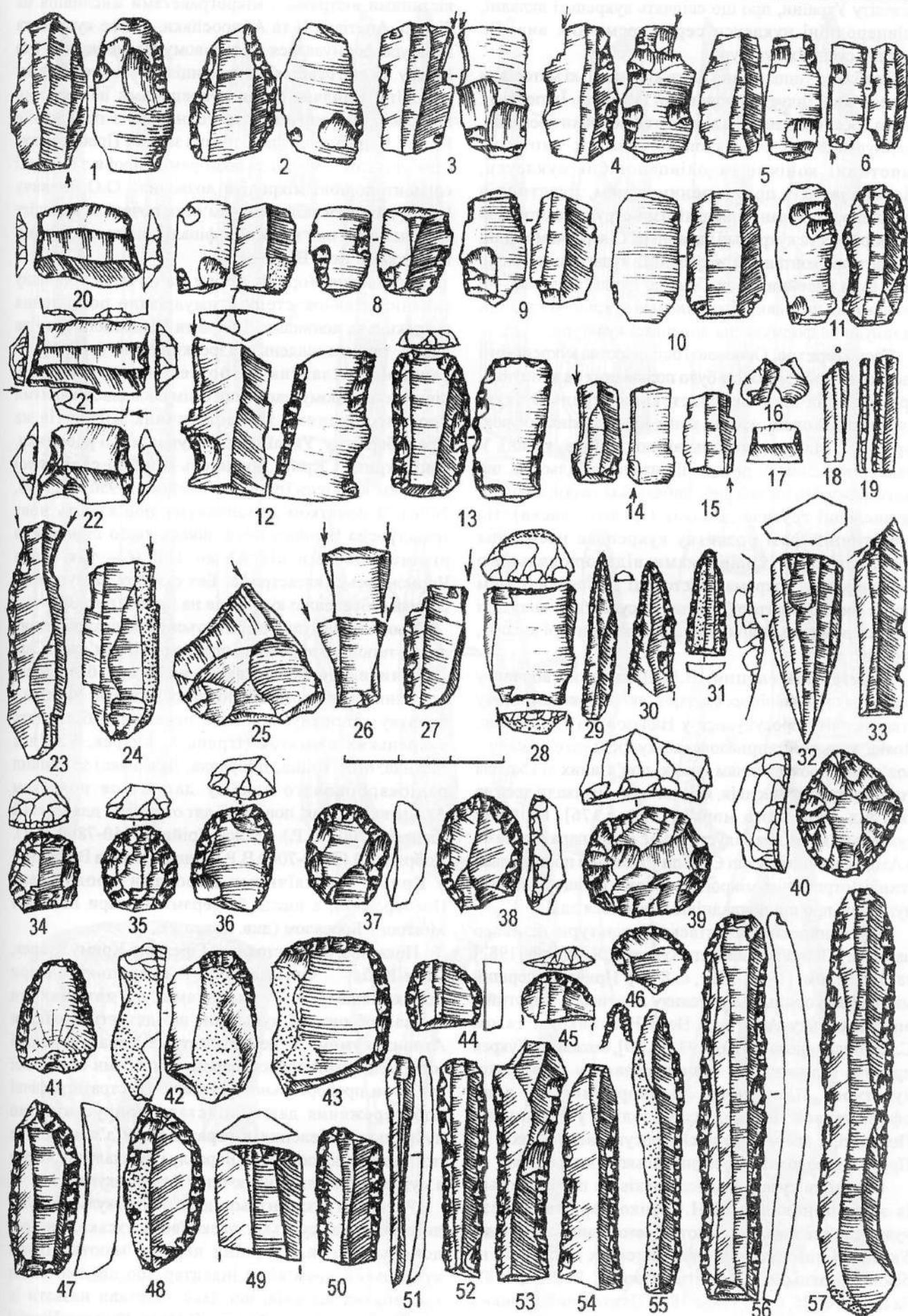


Рис. 32. Ігрень 8. Крем'яний інвентар житла 5. За Д.Я.Телегіним.

мезоліту України, про що свідчать кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси серед крем'яних виробів стоянок сусідніх культур.

Особливо типологічно близькі кукрецькі матеріали до крем'яної індустрії донецької культури. Їх поєднує схожа досконала техніка відтискової обробки кременю, домінування схожих мікропластинчастих заготовок, однотипні конічні та олівцеподібні нуклеуси, мікроставки з притупленим краєм, пластини з ретушшю. Згадувані донецькі різні-струги на стоянках Надпоріжжя та кукрецькі вкладні на Сіверському Дінці свідчать про контакти між сусідніми культурами, зоною яких були басейни річок Самара, Оріль, Ворскла. Не виключено, що давніші за донецькі кукрецькі традиції вплинули на формування донецької культури.

Господарство. Основою господарства кукрецького населення доби мезоліту було полювання на копитних, про що свідчить фауна стоянок Ігрень 8 (тур, благородний олень, кабан, кінь), Кукрек (кінь, віслик, тур, зубр), Мирне (тур, кінь, віслик, сайгак, кабан). У Надпоріжжі значну роль відігравало рибальство, що підтверджують кістки риб, рибальські гачки, жерлиці та численні грузила до сіток (гранітні диски). На неолітичній фазі розвитку кукрецьке населення познайомилося з навичками відтворювального господарства. Зокрема на стоянці Добрянки 3 крім кісток диких копитних (олень, косуля, бик) знайдені рештки домашньої дрібної та великої рогатої худоби, собаки.

Генеza, розселення. В.М.Даниленко вбачав у кукрецьких найдавніших скотарів, які на докерамічному етапі неоліту просунулися у Надазов'я з Прикаспію. Поява культури „приазовсько-кукрецького складу... пов'язана з розселенням нових, пов'язаних зі Сходом етнокультурних масивів, які спочатку мешкали десь на схід від Азовського моря” [1969, с.176]. І дійсно, кукрецька крем'яна індустрія має певні паралелі саме в Азії, де на відміну від Європи у мезоліті поширилася техніка отримання мікропластинок з олівцеподібного нуклеуса, про що докладніше йтиметься далі.

Від конкретної анетівської культури пізнього палеоліту Побужжя виводять Кукрек Д.Я.Телегін [1982] та В.Н.Станко [1982, 1991, с. 8-12]. Причому, перший мав на увазі ориньяцьку стоянку Анетівка I, а другий – епіграветську Анетівка II. В.Н.Станко, а також С.П.Смолянинова [1990, с. 93, 94, 99], вважають Кукрек другим, голоценовим етапом розвитку анетівської культури Північного Надчорномор'я, який сформувався на початку мезоліту у Нижньому Побужжі, а потім його носії просунулися на захід до Пруту в середовище гребениківського населення.

Більшість сучасних дослідників не погоджуються із запропонованою В.Н.Станко версією генези культури, але також вважають її автохтонною на Півдні України і виводять від епіграветських мисливців на бізонів верхнього палеоліту [Нужний, Яневич, 1987; Залізник, 1995, с.8; 1998, с.180]. Пазові наконечники з крем'яними мікроставками (рис.33, 1-7) кукрецьких мисливців на турів генетично пов'язуються з подібними

кістяними вістряма з мікрограветами мисливців на бізонів Анетівки II та Амвросіївки. Схоже кукрецька культура формувалася у степовому Надчорномор'ї та Криму на епіграветських традиціях з самого початку мезоліту. Найдавнішими кукрецькими пам'ятками вважаються Вишенне I та Родникове з передгір'їв Криму. Перша з них продатована за С-14 Пребореалом (див. додаток). Значні за розмірами вироби та окремі сегментоподібні мікроліти дозволили О.О.Яневичу [1979] датувати зазначені пам'ятки початком мезоліту та генетично пов'язати її з фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Вишенне II.

Загоплення Чорним морем на початку голоцену значних ділянок степу стимулювало розселення кукрецьких як долинами Дніпра та Південного Бугу на північ, так і на південь, у Гірський Крим (рис. 17). У ранньому Атлантикумі розселення кукрецьких у північно-східному напрямку стимулювалося хвилями протонеолітичних та неолітичних мігрантів на Правобережну Україну з Подунав'я – Гребеники, Протокриш і Криш, людність лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля [Залізник, 1995б, с.8, 1998, 2004]. З початком Атлантикуму пов'язують нову трансгресію Чорного моря, рівень якого піднявся за різними даними від 42 до 150 м – так звана Чорноморська катастрофа. Без сумніву наступ моря сприяв розселенню кукрецьких на північ (рис. 34).

Хронологія культури базується на радіокарбонічних даних, типології виробів та стратиграфії пам'яток. Слід зазначити, що незважаючи на думку більшості дослідників про розвиток Кукреку на півдні України з початку голоцену, поки-що переважна більшість кукрецьких пам'яток (Ігрень 8, Кукрек, Кам'яна Могила, Мис Трійці, Добрянки, Лазарівка) за даними радіокарбонічного аналізу датуються початком Атлантикуму. Так, нові серії дат отримано для Ігрень 8 (близько 7000 В.Р.), Мису Трійці (7450-7800 В.Р.), Добрянки 3 (7300-7000 В.Р.). Лише стоянка Вишенне I в Криму з архаїчними виробами продатована Пребореалом, а нижні безкерамічні шари Кам'яної Могили – Бореалом (див. додаток).

Показово, що на стоянках Гірського Криму Кукрек, Шан-Коба, Фатьма-Коба кукрецькі шари перебиваються горизонтами з матеріалами мурзаккобинської культури, що датується раннім Атлантикумом. У печері Фатьма-Коба кукрецькі матеріали підстилися шаром з виробами шпанської культури пребореального періоду. Ці стратиграфічні спостереження дають підстави припускати, що кукрецьке населення в горах Криму з'явилося не пізніше першої половини Бореалу і мешкало тут, поряд з мурзаккобинцями, на початку Атлантикуму.

Ранні пам'ятки багатьох неолітичних культур (буго-дністровська, сурська, олексіївзасухська, дніпродонецька та ін.) України нерідко мають цілком кукрецький крем'яний інвентар або виразні сліди кукрецьких впливів, що дало підстави назвати їх пам'ятками кукрецької традиції. Отже, Кукрек в Україні

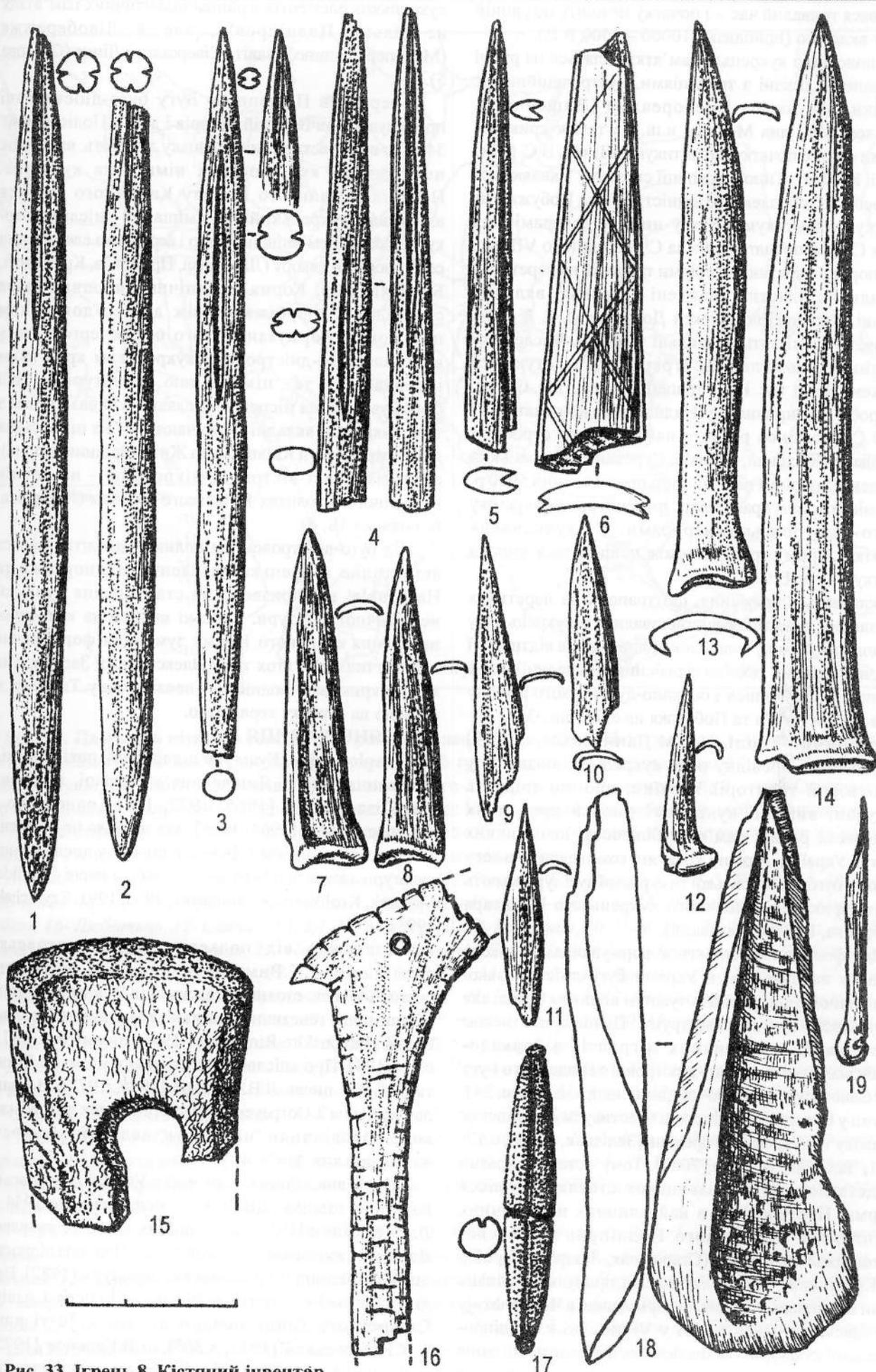


Рис. 33. Ігрень 8. Кістяний інвентар.

розвивався тривалий час – з початку мезоліту по ранній неоліт включно (приблизно 10000 – 6500 В.Р.).

Типологічно кукрецькі пам'ятки діляться на ранні без трапедій і пізні з трапедіями. Безтрапедійними є стоянки, датуються Пребореалом (Вишенне I), Бореалом (Кам'яна Могила, н.ш.), а також кримські стоянки самого початку Атлантикуму VII тис. В.С. (Мис Трійці, Кукрек). Типові трапедії спочатку з'являються в кукрецьких комплексах Подністров'я та Побужжя на початку Атлантикуму. Так у нижніх докерамічних шарах Сорок, продатованих за С¹⁴ серединою VII тис. В.С., поряд з виразними серіями трапедій на перетинах правильних пластин знайдені кукрецькі вкладні. Виразні кукрецькі комплекси Добрянки 1, 2, 3 кінця VII тис. В.С. містять правильні трапедії. Численним кукрецьким комплексам Ігрени 8, що датуються рубежем VII-VI тис. В.С., трапедії не властиві. Схоже, ці вироби поширилися у Надпоріжжі на початку VI тис. В.С., можливо разом з найдавнішою сурською керамікою (Кізлевий, Шулаїв, Сурський). Кукрецький комплекс Лазарівка на Київщині продатований 5900 р. В.С., містить крім правильних трапедій ранню кераміку з буго-дністровськими рисами. На кукрецьких пам'ятках Криму трапедії також поширилися десь на початку VI тис. В.С.

Складається враження, що трапедії на перетинах правильних пластинок поширювалися в кукрецькому середовищі з заходу внаслідок впливу носіїв відтискової протонеолітичної техніки (Гребеники, Раделичі), що у VII тис. В.С., рухалися з балкано-дунайського регіону через Подністров'я та Побужжя на схід (рис. 34).

Історичні долі. В.М.Даниленко [1969] підкреслював провідну роль кукрецької людності у неолітизації території України, про що свідчать згадувані виразні кукрецькі риси в крем'яних комплексах ранніх пам'яток більшості неолітичних культур України. А ранні крем'яні комплекси бузького варіанту буго-дністровської та сурської культур являють собою приклади класичного кукрецького інвентаря (Добрянки, Печора, Кізлевий).

Цей феномен пояснюється формуванням бузького варіанту найдавнішої в Україні буго-дністровської неолітичної культури під потужним впливом Криш, але на місцевому кукрецькому ґрунті. Пізніше, під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону, буго-дністровці з Південного Бугу розселяються у північно-східному напрямку (рис. 34), несучи у Середнє Подніпров'є властиву їм самчинську кераміку та кукрецький крем'яний [Залізник, 1995в, с.12; 2001, Залізник, Манько, 2004]. Тому останні виразно представлені на яніславицьких стоянках Полісся (Корма, Протереб) та в найдавніших неолітичних комплексах Черкаського Подніпров'я і Києво-Житомирського Полісся (Старосілля, Лазарівка, Прибір 7а, Крушники). Буго-дністровські прибульці з півдня стали важливою складовою формування в Черкаському та Київському Подніпров'ї у VI тис. до н.е. дніпро-донецької культури. Не виключено, що саме ця міграція буго-дністровців на схід зумовила появу виразних

кукрецьких елементів в ранньонеолітичних пам'ятках не тільки Подніпров'я, але й Лівобережжя (Малоперещепино) і навіть Сіверського Дінця (Ольхова 5).

З верхів'їв Південного Бугу буго-дністровці просунулися на Верхній Тетерів і далі у Полісся (рис. 34). Тут вони застали яніславицьку людність, внаслідок неолітизації якої постала німанська культура. Пам'яткам раннього неоліту Київського Полісся властивий кукрецький або змішаний яніславицько-кукрецький крем'яний інвентар і кераміка з елементами самчинського декору (Лазарівка, Прибір 7а, Крушники, Бородянська 3в, Корма). Північна Київщина стала своєрідним порубіжжям між дніпро-донецьким неолітом, у формуванні якого першочергову роль відіграли буго-дністровці з кукрецьким крем'яним інвентарем, та німанською культурою, що сформувалася на місцевій яніславицькій базі. Разом з тим, кукрецькі вкладні зустрічаються і на німанських пам'ятках півночі Київщини та Житомирщини (Корма), а яніславицькі вістря та мікрорізи – на ранніх неолітичних стоянках Київського Полісся (Лазарівка, Бородянська 3Б, 4).

Під буго-дністровським впливом неолітизувалося автохтонне кукрецьке населення Надпоріжжя та Надазов'я, що призвело до становлення сурської неолітичної культури. Сурські впливи на кукрецьке населення степового Криму зумовили формування неолітичних пам'яток типу Олексіївської Засухи, а на гірськокримську людність – неоліту типу Таш-Аір зі схожою на сурську керамікою.

II. ЯНІСЛАВИЦЯ

Історіографія. Культура під назвою, похідною від поховання біля с. Яніславиця в Польщі, виділена С.К.Козловським [1965, 1972, 1975] одночасно з Г.Венцовською [1964, 1975], яка назвала це ж явище „віслянським циклом”. Значний внесок у дослідження культури також зробили інші польські вчені [Schilde, Marczak, Krolak, 1975; Domanska; 1990, 1991, Szymchak, 1995].

Незалежно від польських колег литовська дослідниця Р.К.Римантене виділила на основі розкопаної нею стоянки Максимоніс IV пам'ятки типу Максимоніс, генетично пов'язані з Маглемезе Західної Балтії [Jablonskite-Rimantene, 1966; Римантене, 1971, с.118-125]. Про яніславицькі впливи в мезоліті Литви та Білорусі писав Л.В.Кольцов [1975, 1977]. Недавні дослідження Т.Остраускаса [1999] та інших литовських колег засвідчили наявність великої кількості яніславицьких пам'яток у Литві.

Перша яніславицька пам'ятка в Україні Дніпровська водогінна станція (ДВС) була досліджена ще 1954 р. Д.Я.Телегіним [1956], який досить довго не визнавав її зв'язок з яніславицькою культурою Польщі і відносив до окремої дніпро-прип'ятьської культури [1982]. Про яніславицькі елементи в мезоліті Полісся і навіть Сіверського Дінця почали писати у 70-ті роки С.К.Козловський [1973, с.365], Л.В.Кольцов [1975], Л.Л.Залізник, [1977, 1978]. Більшість яніславицьких

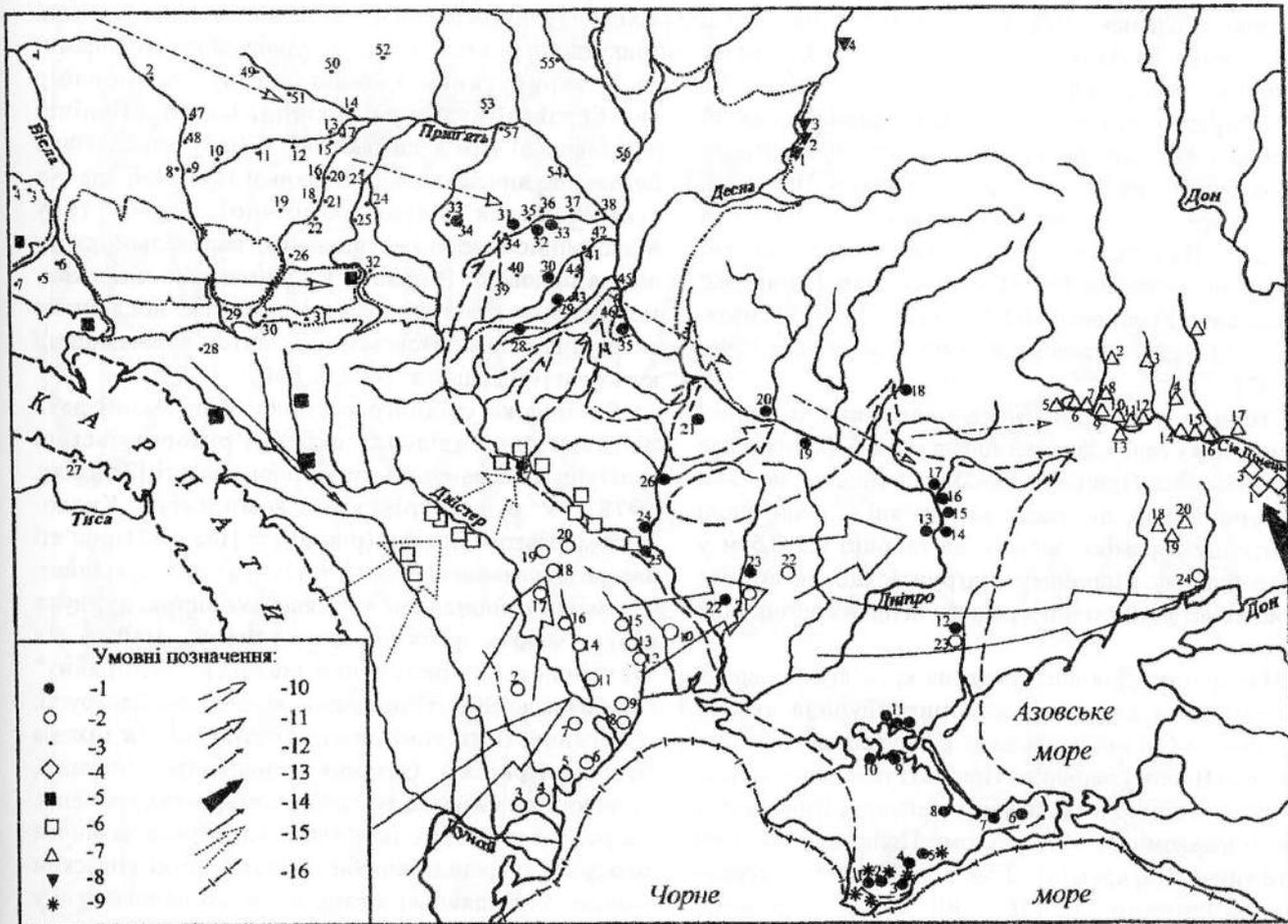


Рис. 34. Пам'ятки пізнього мезоліту та раннього неоліту України VII-V тис. до н.е. (некалібровані).

Умовні позначення. Пам'ятки культур: 1- кукрецької; 2- гребениківської; 3- яніславицької; 4- типу Платовський Став; 5- культури лінійно-стрічкової кераміки; 6- буго-дністровської; 7- донецької; 8- типу Студенок; 9- мурзаккобинської. Напрямки розселення людності культур: 10- кукрецької; 11- гребениківської; 12- яніславицької; 13- платовоставської; 14- лінійно-стрічкової кераміки; 15- Криш; 16- берегова лінія Чорного моря на початку голоцену; 17- напрямок просування носіїв культури лійчастого посуду.

ЯНІСЛАВИЦЯ: 1- Велишів XIII, 2- Червоний Борек I, 3- Томашів I, 4- Ридно VI, XIII, 5- Ранізов, 6- Гвоздець, 7- Яворник Чарна, 8- Неборово, 9- Заттишия V, 10- Тур, 11- Невір, 12- Люб'язь, 13- Переволока 2, 14- Омт, 15- Нобель, 16- Люботинь. 17- Сенчиці 5А, 5Д, 18- Мульчиці 2, 19- Грушвиця, 20- Непірець, 21- Балаховичі, 22- Мала Осниця, 23- Рудня, 24- Криниця, 25- Поляни, 26- Журовичі, 27- Кам'яниця I, 28- Брюховичі VI, 29- Ястрибичі, 30- Гаї Лев'ятинські, 31- Сапанів, 32- Нетішин, 33- Корма, 34- Піщане, 35- Прибір 9, 36- Протереб, 37- Горки, 38- Оболонь, 39- Стаханово, 40- Кропивенка, 41- Кухарі 2, 42- Прибірськ 3, 43- Рудий Острів, 44- Бородянка 3В, 45- ДВС (Вишгород), 46- Перетічок, 47- Прилуки, 48- Страдеч, 49- Носки, 50- Милошевичі, 51- Лесковичі, 52- Кам'яні, 53- Дорошевичі, 54- Рожсава, 55- Красновка 1Б, 54- Стара Лутава.

ДОНЕЦЬКА культура: 1- Пелагіївка, 2- Пришиб, 3- Петрово-Орловська, 4- Шевченкове, 5- Петровська 4, 10, 28, 6- Ізюм, 7- Устя Осколу, 8- Бондариха, 9- Рубці, 10- Дробишеве, 11- Зливка, 12- Боровське, 13- Райгородок, 14- Ольхова, 15- Горіхово-Донецька, 16- Кандрюцька, 17- Тепла, 18- Крем'яна Гора, 19- Мосино.

ГРЕБЕНИКИ: 1- Саратени, 2- Заїм I, 3- Василівка, 4- Мирне, 5- Борисівка, 6- Дивізія, 7- Царичанка, 8- Барабой, 9- Доброжани, 10- Василівка, 11- Гребеники, 12- Карпово, 13- Цибулівка, 14- Тростянець, 15- Катаржани, 16- Гіржеве, 17- Орловка, 18- Довжанка, 19- Оленівка, 20- Познанка, 21- Балахове, 22- Казанка, 23- Кам'яна Могила 3, 24- Матвій Курган.

КУКРЕК: 1- Шан-Коба, Зи., 2- Фат'ма-Коба, 3- Мис Трійці, 4- Балін-Кош, 5- Ала-Чук, 6- Ленінське, 7- Лугове, 8- Олексіївська Засуха, 9- Долинська, 10- Ішунська, 11- Сергіївка, 12- Кам'яна Могила, 13- Вовниги, 14- Кізлевий, 15- Сурський, Шулаїв, 16- Городок, 17- Поповий Мис, 18- Мала Перещепина, 19- Велика Андрусівка, 20- Чапайівка, 21- Юрова Гора, 22- Бубинка, 23- Сагайдак 2, 24- Синохін Брід, 25- Кінецьпіль, 26- Добрянка, 27- Гвоздів, 28- Лазарівка, 29- Бородянка 3В, 30- Тетерів 3, 31- Піщане, 32- Крушники, 33- Прибір 7а, 34- Корма I.

ПЛАТОВСЬКИЙ СТАВ: 1- Мурзіна Балка, 2- Платовський Став, 3- Зимівники I.

СТУДЕНОК: 1- Студенок, 2- Віть I, II, 3- Попове Озеро, Мураги, 4- Селецькі дюни.

пам'яток у Південному Поліссі відкрито протягом 70-80-х років [Залізник, 1977, 1978 а, б; 1979, 1980, 1984, 1991, 1998; Залізник, Нужний, 1980; Залізник, Охріменко, 1986; Zaliznyak, 1997; Пясецький, 1975, 1979]. Зараз в Українському Поліссі відомо понад 30 показових яніславицьких комплексів – ДВС, Рудий Острів, Бородянка 3В, Прибірськ 3, Оболонь, Протереб, Рудня Озерянська, Непірець, Сенчиці 5а, Переволоки 2, Рудня, Новосілки та ін. У Білорусі досліджені яніславицькі стоянки Несиловичі, Белиця, Циганівка, Мойсєвичі, Красновка 1Б [Черняускі, 1979; Ксензов, 1988, с.114-124; Гутовський, 1988; Кудряшов, 1996, с.43-47].

Стоянки розташовані на невисоких піщаних підвищеннях серед заплави або на краю борових терас річок басейнів Прип'яті, Німану та Вісли (рис. 34). Культурний шар, що містить крем'яні вироби, іноді неолітичну кераміку, залягає на глибині 0,2-0,5 м у жовто-бурому піщаному підґрунті, що не сприяє збереженню фауністичних решток та інших органічних матеріалів.

Матеріали. Для виготовлення крем'яних знарядь яніславицька людність використовувала якісну сировину. У Східній Польщі це шоколадний кремій з Верхньої Вісли, у верхів'ях Прип'яті та Німану – сірий туронський кремій з місцевих родовищ, у Київському, Житомирському та Мозирському Поліссях – жовтий житомирський кремій. Головний тип нуклеуса – одноплощинний, однобічний для правильних відтискових пластин (рис. 35, 51; 36, 58). Такі середньої величини досконалі пластини з вигнутим профілем становлять вагому складову яніславицьких комплексів. Їх супроводжують нечисленні ядрища для масивних відщепів [Schild, Marczak, Krolak, 1975, s.16], необхідних для виготовлення характерних скребачок з нерівним, часто виїмчастим робочим краєм („велораки“ за польською термінологією).

Набору мікролітів властиві яніславицькі вістря з плоским мікрорізцевим сколом на базальному кінці (рис. 35, 1, 4-9, 36, 1-6), яніславицькі трикутники (рис. 35, 1; 36, 7-13), трапеції (рис. 35, 10-16; 36, 20-38), базальні мікрорізи (рис.35, 18-26; 36, 15-18). Вістря та трикутники оброблялися характерною напівкрутою ретушшю. Поширені своєрідні, неправильної форми („велораки“ за польською термінологією) скребачки на аморфних відщепах, часто комбіновані зі скобелем (рис. 35, 33-49; 36, 27-29). Різиці на відщепах нечисленні. Постійним компонентом є пластини з ретушшю, а на Верхній Прип'яті – сокири (рис. 35, 50).

Локальні варіанти. Яніславицькі пам'ятки за морфологічними особливостями крем'яного інвентаря діляться на чотири локальні варіанти: центральний, західний, північний і східний [Залізник, 1991, с.38]. Пам'яткам центрального варіанту Верхньої Прип'яті та Східної Польщі властиві різноманітні яніславицькі вістря, в тому числі з ретушованою основою, численні трикутники, „велораки“ скребачки, високі трапеції, сокири (рис. 35). На захід від Вісли поширені не високі, а низькі трапеції. Сокир тут небагато, на відміну від

пам'яток Західного Полісся. Яніславицький мікронабір західної групи, особливо розвинений, включає численні трикутники (в т.ч. з трьома ретушованими сторонами) та чотирикутники і дещо нагадує мікронабір свадборзької культури Західної Балтії. Північні яніславицькі пам'ятки басейну Німану типологічно близькі до яніславицьких Верхньої Прип'яті, але тут зустрічаються вістря ромбічної форми типу Максимоніс з косо ретушованою паралельно скошу вістря основою. Виділену Р.К.Римантене німанську мезолітичну культуру сучасні литовські дослідники схильні вважати литовським варіантом яніславицької культури [Piliciauskas, 2002, p.134].

Специфіка східного варіанту Яніславиці дала підстави для виділення окремої рудоострівської культури яніславицької культурної області [Залізник, 1978]. У рудоострівських комплексах Києво-Житомирського Полісся (рис. 36) та Нижньої Прип'яті власне яніславицькі риси не такі виразні як, західніше. Тут менш різноманітні яніславицькі вістря, які дуже рідко мають ретушовану основу; майже не зустрічаються трикутники; замість „велораки“ скребачок домінують правильні кінцеві або підокруглі; пластинчастість комплексів значно нижча ніж на Верхній Прип'яті. Остання особливість, можливо, пояснюється низькою якістю житомирських кременів. На рудоострівських пам'ятках Київщини зазвичай знаходять кукрецькі вироби – вкладні, різці з плоским сколом. Яніславицькі вістря поки що не знайдені у поліському Лівобережжі Дніпра.

Складається враження, що на Верхній Прип'яті та у Східній Польщі існувало потужне ядро культури, оточене по периферії територіально меншими локальними варіантами. Специфіка їх крем'яного інвентарю багато в чому зумовлена впливами сусідів: на заході культури Свядборг Балтії, на південному сході Кукреку Середнього Подніпров'я.

Вістря яніславицького типу давно відомі під назвою донецьких на Сіверському Дінці [Телегін, 1956, Kozłowski, 1973], а з 70-х рр. у Надпоріжжі [Залізник, 1978] і навіть у Криму [Яневич, 1993].

Генеза, розселення. Р.К.Римантене в процесі дослідження стоянки Максимоніс IV на Німані у 60-ті рр. XX ст. започаткувала західнобалтійську версію походження культури, генетично пов'язавши згадану пам'ятку з культурою Маглемезе Західної Балтії [Римантене, 1971, с.119]. Міграцією маглемезького населення на схід пояснювали появу яніславицьких пам'яток у Поліссі С.К.Козловський [1972, 1975], Л.В.Кольцов [1977], Б.Гінтер [1973], Л.Л.Залізник [1977, 1978, 1991, 1998]. Вважається, що внаслідок трансгресії Балтії десь у бореальний час населення культури Свядборг Західної Балтії рухалось у південно-східному напрямку і започаткувало постмаглемезьку спільноту, до якої входила і яніславицька культура [Залізник, 1998, с.217]. Просування свадборзького населення в Бореалі з північного заходу у Польщу прослідкували польські вчені [Bagniewski, 1993]. Цій спільноті властиві вузькі довгі трикутники, які, схоже,

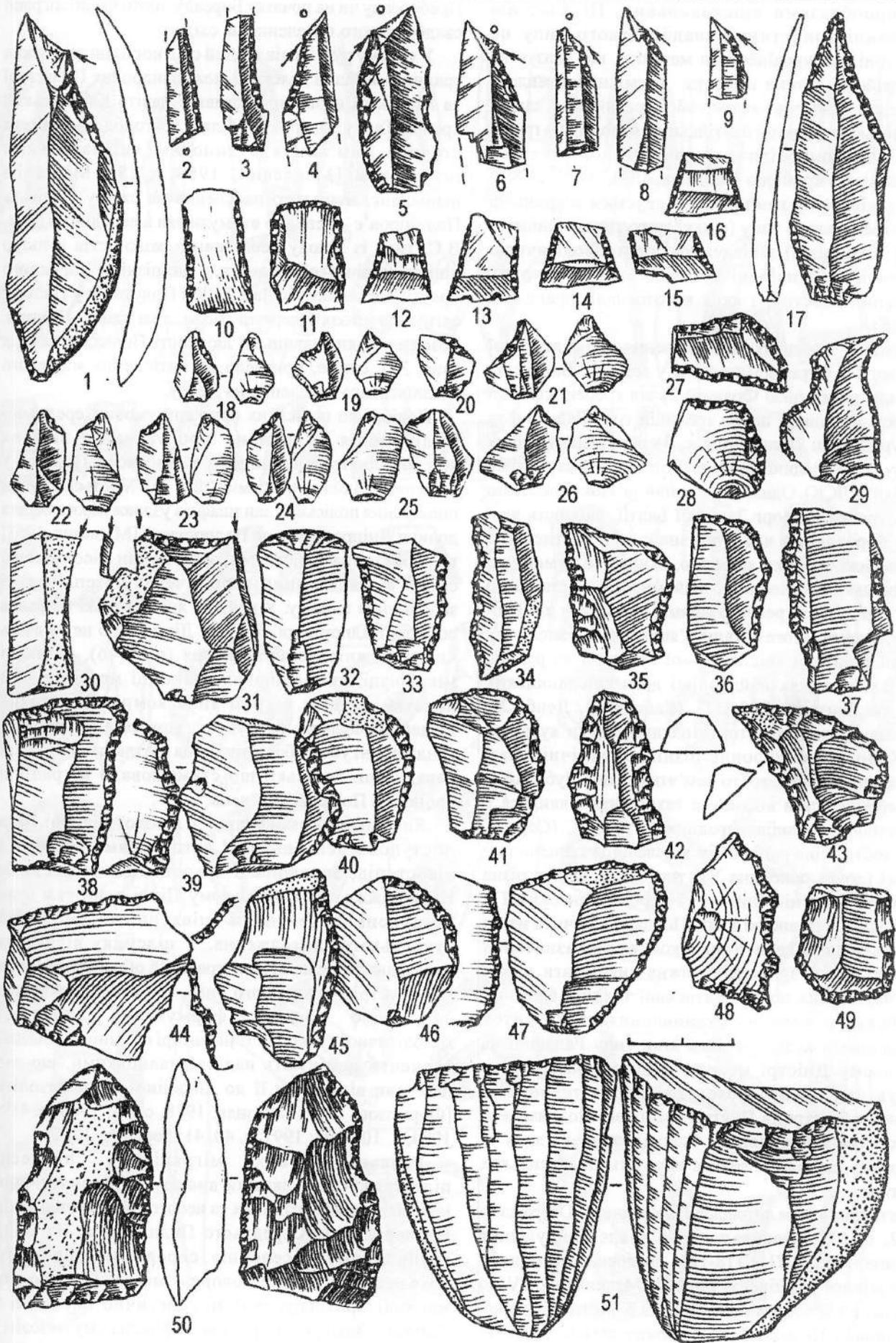


Рис. 35. Новосілки. Крем'яний інвентар. За Г.В.Охріменком.

були прообразами яніславицьких. Ці властиві Яніславиці трикутники свадборзького типу не характерні для українського мезоліту, що вказує на прибалтійські витoki культури. Крем'яний комплекс Яніславиці фактично являє собою реалізацію давніх маглемезьких традицій балтійського мезоліту на ґрунті нової протонеолітичної відтискної техніки розколювання кременю [Залізник, 1991, 1998, с.189]. В яніславицькому комплексі поєднується мікронабір постмаглемезького типу (вузькі трикутники, ланцети, базові мікрорізці) з південною протонеолітичною технологією (однобічні нуклеуси для регулярних відтискних пластин, з яких виготовляли правильні трапеції).

Можливі три шляхи проникнення цієї відтискної технології з Середземномор'я у мезоліт Балтії: 1) західний, територією Франції; 2) від гребениківської людності Одещини, носіїв традицій типу Раделичі та культури Криш Подністров'я; 3) через Центральну Європу за посередництва культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Однак генетичний зв'язок Яніславиці з культурою Свадборг Західної Балтії, людність якої вже у бореальний час була знайома з відтискною технологією обробки кременю, схиляє до думки, що яніславицьке населення познайомилося з останньою ще до контактів з гребениківцями, тим більш лінійно-стрічковиками. Адже останні з'явилися на південному кордоні території яніславицької культури не раніше 5700 В.С., тоді як найдавніші дати яніславицьких пам'яток близько 6200 В.С. (Кабалай 2, Денбі 29, Криниця 4) (див. додаток). Інакше кажучи культура КЛСК Волині синхронна пізній, керамічній фазі Яніславиці Полісся, тобто пам'яткам типу Дубичай.

Гребениківська відтискна технологія з'явилася у Подністров'ї не пізніше середини VII тис. В.С. (Сороки, н.ш.), тобто дещо раніше ніж яніславицька людність у Поліссі (друга половина VII тис. В.С.). Однак різна типологія трапецій (низькі та середньовисокі в ГК Подністров'я та високі в ЯК Полісся) свідчить не на користь тісних генетичних контактів зазначених культур. Разом з тим, не можна виключати вплив гребениківських носіїв відтискної техніки балкано-дунайського типу на становлення та розвиток яніславицької культури. Пам'ятки типу Раделичі на Верхньому Дністрі можуть свідчити на користь просування носіїв протонеолітичних технологій долинами Дністра та Пруту з Нижнього Подунав'я та Надчорномор'я на північ у Сандомирську котлину та на Волинь, де відома велика кількість яніславицьких пам'яток.

Останнім часом литовський дослідник Т.Остраускас [2002, с.161] з посиланням на давнє припущення Р.К.Римантене [1971, с.118-121], висловився на користь типологічної подібності виробів Максимоніс IV до матеріалів з пребореальної стоянки Бармозе Південної Скандинавії. Це дало підстави припускати можливість проникнення в басейн Німану протояніславицьких носіїв маглемезьких традицій Західної Балтії у кінці

Пребореалу чи на початку Бореалу, тобто ще до міграції свадборзького населення на схід.

У своєму русі на південний схід носії маглемезьких традицій вийшли далеко за межі зандрових Польської та Поліської низовин, здолавши навіть Карпатський хребет. Так, у Закарпатті, біля м.Ужгород досліджена стоянка Кам'яниця з типовим яніславицьким інвентарем [Мацкевий, 1983, с.25]. Міграцію пізньояніславицького населення на схід у Поліське Подніпров'є очевидно стимулював в середині VI тис. В.С. тиск із заходу неолітичних колоністів культур лінійно-стрічкової кераміки, а ще пізніше лійчастого посуду. Експансія носіїв КЛСК з Подунав'я у Польщу сягнула пониззя Одера та Вісли, а на сході – Волині. Розселення яніславицької людності Поліссям на схід (рис. 34), схоже, призвело до витіснення місцевого кудлаївського населення на Десну.

Подібні до поліських природні умови Середнього Подніпров'я сприяли просуванню лісових яніславицьких мисливців з Київського Полісся у південно-східному напрямку (рис. 45). Мається на увазі поширення поліських ландшафтів уздовж лівого берега долини Дніпра майже до Надпоріжжя [Маринич, 1963] та заростання лісами річкових долин лісостепової смуги в атлантичний період через потепління та зволоження клімату. У цей час яніславицькі мігранти досягли Надпоріжжя, басейну Дінця. Про це свідчать численні яніславицькі вістря (рис. 46), базальні мікрорізці, які поширилися в кінці мезоліту – на початку неоліту в крем'яних комплексах таких південних культур як Кукрек, донецька. Природно-ландшафтні умови басейну Дінця в Атлантикумі також нагадували поліські, що стимулювало міграційні процеси з Полісся на Дінець.

Яніславицькі прибульці з лісової півночі були поступово асимільовані автохтонами степів та лісостепів, злившись з кукрецьким населенням Надпоріжжя. На Сіверському Дінці вони теж були поглинені населенням південного (можливо кукрецького) походження. У підсумку відбулося накладання яніславицьких традицій обробки кременю на індустрію південного типу, що стало важливою складовою процесу формування донецької мезолітичної культури. В інвентарі останньої південні елементи домінують над яніславицькими, що дає підстави відносити її до південної зони мезоліту [Формозов, 1959; Залізник, 1978, с. 96; 1980, с. 119; 1984, с. 102-104; 1991, с. 40, 41; Горелик, 1986].

Реальність цих міграційних процесів підтверджується даними аналізу антропологічних матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Надпоріжжя та Середнього Подніпров'я. На зміну грацильному населенню середземноморського походження у другій половині мезоліту приходять масивні протоєвропеїди, генетично пов'язані з Північно-Західною Європою. У фінальному мезоліті і особливо в неоліті тут переважають масивні, широколиці північні європеїди вовницького антропологічного типу, найближчі аналогії яким, на

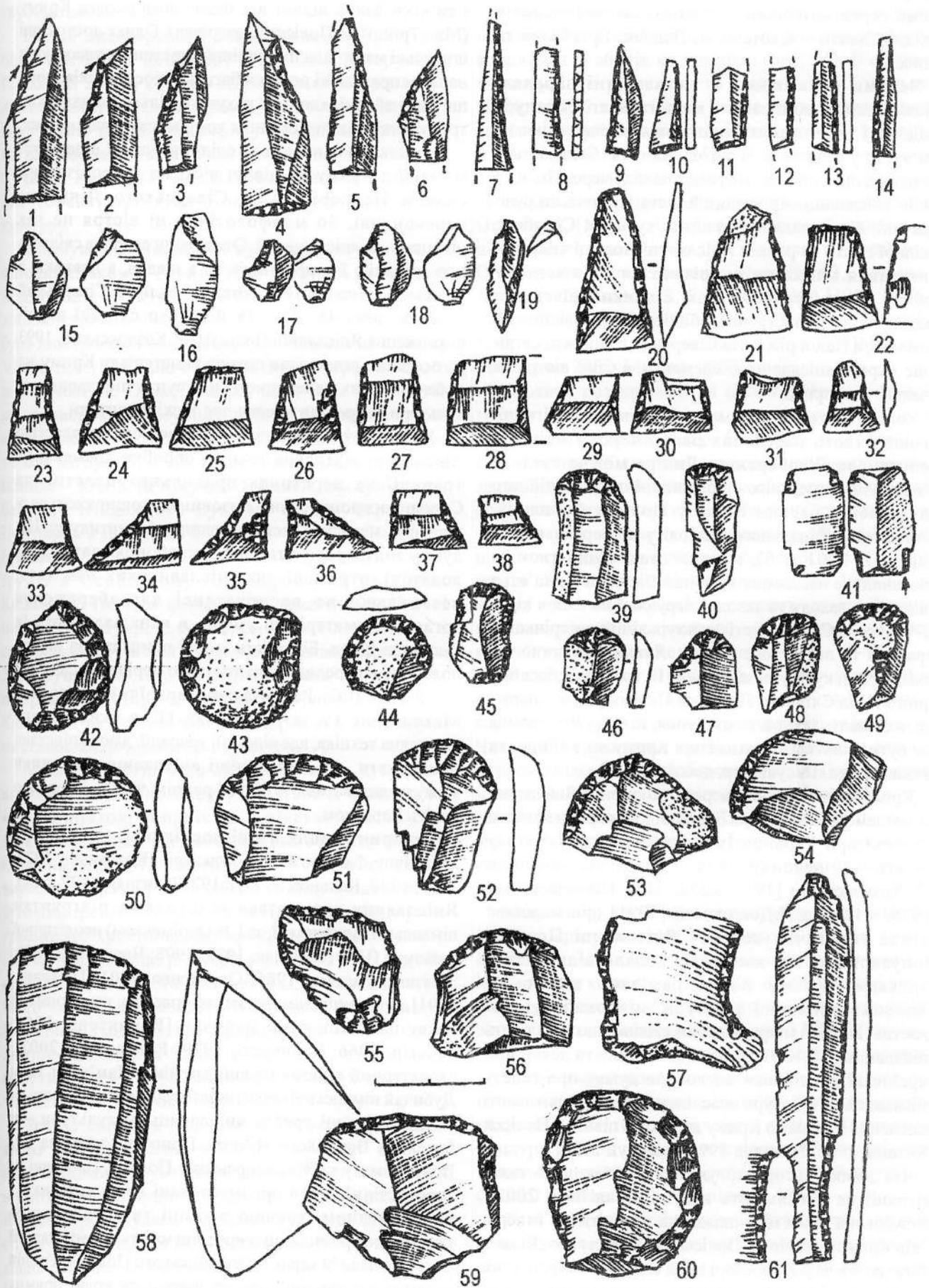


Рис. 36. Рудня ІВ. Крем'яний інвентар.

думку І.Й.Гохмана та І.Д.Потехіної [1992, с. 14; 1999] маємо серед матеріалів маглемезьких могильників Західної Балтії – Скотехолм, Ведбек, Ертебелле та інших.

Вельми показовими є типологічні паралелі яніславицькому комплексу в мезоліті Балтії (культура Свядборг) та „згасання” яніславицької специфіки на пам'ятках у напрямку із заходу на схід. Складається враження, що в процесі міграції з заходу через Полісся носіїв яніславицьких традицій, останні почасті були втрачені. Не випадково властиві культурі Свядборг Західної Балтії та ранній Яніславиці Польщі численні трикутники майже не зустрічаються у Київському Поліссі. Тому рудоострівські стоянки Київського Подніпров'я демонструють збіднений яніславицький комплекс, а Надпоріжжя та Сіверського Дінця досягли лише окремі яніславицькі елементи, а саме вістря та базальні мікрорізиці.

Коло наведених аргументів на користь міграції мезолітичного населення Балтії через Полісся в лісостепове Лівобережжя Дніпра можна суттєво розширити. Серед них – традиційність міграційного шляху через басейн Вісли у Полісся й Волинь, починаючи з фінального палеоліту до середньовіччя [Залізник, 2001 а, б], а також згадуваний тиск на яніславицьке населення басейнів Вісли та Прип'яті з південного заходу та заходу мігруючої на схід в кінці VI-V тис. В.С. людності культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду. Якщо практично всі археологічні культури за останні 12 тис. років басейну Прип'яті від Східного Лінгбі до Пшевору і Вельбару I тис. н.е. мають західне походження, то чому Яніславиця має бути винятком і походити з Криму чи з Дінця, як вважають деякі з сучасних дослідників?

Крім згаданої західної версії походження Яніславиці від маглемезької культури Балтії, відомі спроби вивести її з території України. Їх витоки простежуються у досить неконкретних висловлюваннях С.К.Козловського [1977, s.232, 240], Г.Венцовської [1975, s.420] та Л.Доманської [1991] про можливе східне генетичне коріння Яніславиці Польщі. Популярності цій концепції додало відкриття в Гірському Криму нових пам'яток шпанської ранньомезолітичної культури, мікронабору якої властиві вістря з мікрорізцевим сколом, що нагадують яніславицькі. Д.Ю.Нужний, О.О.Яневич та деякі інші українські дослідники висловили думку про генезу яніславицької культури внаслідок міграції шпанського населення Гірського Криму далеко на північ у Полісся [Яневич, 1993, Нужний, 1992, Nuzhnyi, 1998].

На думку автора аргументи прибічників такої міграції не витримують критики [Залізник, 2002]. Вибудована ними ціла шпанська мезолітична імперія – від Кримських гір до Полісся та Сіверського Дінця – збігається в часі й просторі з іншою – кукрецькою. Безпрецедентність такого накладання двох мезолітичних культур одна на одну закономірно викликає сумніви в існуванні принаймні однієї з цих грандіозних мезолітичних спільнот. Вони стосуються

перш за все шпанської складової, бо численні кукрецькі пам'ятки давно відомі від південного берега Криму (Мис Трійці) до Полісся (Лазарівка). Однак достовірні шпанські матеріали північніше Перекопу, незважаючи на цілеспрямовані пошуки багатьох дослідників, поки що не знайдені, якщо не рахувати кількох шпанських трикутників в негомогенних комплексах Надпоріжжя.

Намагання ж видати за сліди потужної шпанської міграції з Криму на північ вістря з мікрорізцевим сколом Надпоріжжя та Сіверського Дінця не переконливі, бо морфологічно ці вістря не так шпанські, як яніславицькі. Отже, вони скоріше свідчать про міграцію їх виробників не з півдня, а навпаки, з поліської півночі в Надпоріжжя і далі, на Сіверський Донець (рис. 45, 46). Та й батько східної версії походження Яніславиці Польщі С.К.Козловський, 1993 р., особисто оглянувши шпанські матеріали Криму, не побачив в них генетичного підґрунтя яніславицької культури і перестав писати про її східні витоки.

Хронологія. Традиційно вважається, що властиві Яніславиці відтискна техніка обробки кременю та трапеції на перетинах правильних пластин на Середньоевропейських низовинах поширюються у пізньому мезоліті, десь на початку Атлантикуму. Цю думку підтверджують і радіокарбоніві дати (див. додаток), отримані для яніславицьких пам'яток, незважаючи на несприятливі для збереження органічних матеріалів умови, в яких залягають їх культурні шари. Більшість із них припадає на першу половину – середину атлантичного періоду, а саме 6,2 – 4,7 тис. В.С. Разом з тим, архаїчні комплекси Максимоніс IV та Красновка ІБ, в яких наявна відтискна техніка, але відсутні трапеції, дають підстави припускати, що найдавніші яніславицькі стоянки можуть датуватися й більш раннім часом, можливо навіть Бореалом.

Історичні долі. Різні дослідники писали про керамічну фазу розвитку культури [Kozłowski, 1972, 1975, s.147; Кольцов, 1975, с.192; Залізник, 1977, с.34]. Яніславиця вважається генетичним підґрунтям німанської (волинської, за Г.В.Охріменком) неолітичної культури (НК) [Залізник, 1979, 1998; Черняускі, 1979; Залізник, Балакін, 1985; Охріменко, 2001; Гаскевич, 2001]. Для ранніх німанських комплексів, що отримали назву пам'яток типу Дубичай [Римаїтене, 1966; Телегін, 1966; Черняускі, 1979; Piliciauskas, 2002], характерний яніславицький кремій. Пам'ятки типу Дубичай німанської неолітичної культури поширені на східній частині ареалу яніславицької культури – в басейнах Верхнього Німану, Прип'яті, зокрема й у Волинському та Житомирському Поліссі. Властиві їм товстостінні, мало орнаментовані грубі горщики з гострим дном, травою в глині та ангобованою поверхнею і розчосами зсередини мають прямі аналогії у струмельській кераміці Українського Полісся. Ранній кераміці притаманні округлі наколи по краю прямих або злегка відігнутих вінець. Дещо пізніше поширилися косолінійні та сітчасті композиції з прокреслених ліній,

а також т.з. „копитця” – ряди відступаючих наколів трубчастою кісткою.

Пізній лисогорський етап німанської культури, пам'ятки якого поширені у Західній Білорусі та Південній Литві, суттєво відрізняється від раннього дубичайського – як за керамічним комплексом, так і відсутністю яніславицьких рис у крем'яному інвентарі, що набуває характерного для пізнього неоліту вигляду. Сучасні литовські дослідники схильні виділяти лисогорські пам'ятки в окремішну від Дубичаю культуру.

Формування німанської культури відбувалося на яніславицькому ґрунті під впливом з півдня неолітичних культур – буго-дністровської, а пізніше лінійно-стрічкової кераміки. Судячи з дати Лазарівни, буго-дністровські впливи сягнули Полісся на початку VI тис. В.С., а лінійно-стрічкові лише у середині цього ж тисячоліття. Отже, близько 6000 В.С. носії буго-дністровських культурних традицій з характерною керамікою та кукрецьким кременем під зростаючим тиском мігруючої з заходу людності культур Криш, а пізніше – КЛСК та Кукутені-Трипілля, просунулися з басейну Південного Бугу на схід у Черкаське Подніпров'я та на північ, у Київське Полісся [Залізняк, Манько, 2004] (рис. 34). На цьому буго-дністровському ґрунті в Середньому Подніпров'ї та на півдні Київського Полісся формуються архаїчні неолітичні пам'ятки з кукрецьким кременем і керамікою з самчинськими рисами (Лазарівка, Завалівка, Бородянка Зв, Крушники), що не тільки стали генетичним підґрунтям дніпро-донецького неоліту Південної Київщини та Черкаського Подніпров'я, а й вплинули на становлення німанської культури.

Менше помітні буго-дністровські та кукрецькі впливи з Південного Бугу на півночі заселеного яніславицькою людністю Київського Полісся. Яніславицькі крем'яні комплекси цього регіону (Корма, Оболонь, Горки, Протереб) містять окремі кукрецькі вироби та кераміку дубичайського типу з елементами буго-дністровської орнаментатії (наколи протягнутою гребінкою, хрестоподібні прокреслені композиції). Причому, північніше р. Тетерів серед крем'яних виробів стоянок переважають яніславицькі, а на південь від нього – кукрецькі елементи. Відповідно, якщо південь Київщини входив у зону формування найдавніших дніпро-донецьких пам'яток, то північніше простиралася смуга поширення ранніх пам'яток німанської неолітичної культури.

Усе це свідчить про певний буго-дністровський вплив на формування у Поліссі в VI тис. В.С. на яніславицькому ґрунті дубичайської фази німанської неолітичної культури. Близько 5600 В.С. із заходу на Волинь просунулася людність культури ЛСК, яка вплинула на подальший розвиток німанської культури дещо пізніше за буго-дністровську. У Південному Поліссі носії НК були асимільовані чи витиснуті прийдшим із заходу в IV-III тис. до н. е. населенням культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

12. ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА

Джерельна база культури нараховує близько 30-ти показових колекцій та ще кілька десятків дрібних комплексів зі зборів на поверхні (рис. 34). Її основи заклали у 20-ті рр. минулого століття М.В.Сибільов [1926, 1930], який зібрав на піщаних підвищеннях середньої течії Сіверського Дінця численні колекції мікролітичного кременю: Пришиб, Петрівська 4, 4а, 10, 28, Боровське I, Петрово-Орловське, Дробишиве та ін. Д.Я.Телегін дослідив двошарову стоянку Устя Осколу 2 [1960]. Особливо вагомий внесок у дослідження пам'яток ДК зробили у 70-80 рр. О.Ф.Горелик (хутір Шевченко, Пелагіївка 3, Горіхово-Донецьке 3, Ольхова 2, 5, Тепла та ін.) [1984, 1986, 1987, 1995] та у 90-ті В.О.Манько (Зелена Горниця 1, 5, 6, Клішня 2, 3, 5, Кайдашино 8 та ін.) [Манько, Теліженко, 2002; Манько, 2003].

Стоянки розташовані на піщаних мисах борової тераси Сіверського Дінця, часто неподалік від старичних заплавлених озер. На думку В.О.Манька, становлення ДК пов'язане з освоєнням населенням заплави та піщаних мисів борової тераси Дінця, які стали доступними через зниження рівня ґрунтових вод на початку Атлантикуму [Герасименко, 1997, с.53]. До цього часу, судячи з відсутності пам'яток, миси борової тераси Сіверського Дінця не були заселені. Кремій, а часом і неолітична кераміка, залягають у жовто-бурому піщаному підґрунті та частково – у гумусованому піску власне ґрунту. Фауна не збереглася.

Матеріальна культура. Сировиною для виготовлення знарядь слугував якісний темно-коричневий кремій, який легко вкривається патиною. Численні відслонення крейди з конкреціями такого кременю відомі на правобережжі Дінця. Головні типи нуклеусів – конічні та олівцеподібні для відтискних пластинок, кількість яких у комплексах, як правило, значна. Більшість виробів з ретушню (за винятком скребачок, різців-стругів, тесел) виготовлялися з досконалих пластин.

Мікронабір характеризується мікроплатівками з дрібною притуплюючою ретушню по довгому краю. Багато з них мають скошений такою ретушню один, а іноді обидва кінці (рис. 37, 1-15, 64-67). Наявні серії відламаних голівок мікропластин, які лишилися після виробництва цих мікровкладнів (рис. 37, 16-19, 51-56). Знайдені також мікропластинки з косо чи поперечно ретушованими кінцями, але без притуплюючої ретуші по довгому краю. Ці типи мікролітів дещо нагадують мікроплатівки з притупленим краєм кукрецької культури, а також вкладні постсвідерської індустрії, яка в ранньому голоцені поширилася у лісовій смузі від Східної Прибалтики до Північного Уралу.

Такі мікропластинки з притупленим краєм вставлялися в пази кістяних наконечників, уламки яких відомі з Райгородка, Ізюму та Солониці. Фрагмент кістяного наконечника з Райгородка – овальний у перетині, має один паз, в якому закріплена смолою мікропластинка з притупленим краєм.

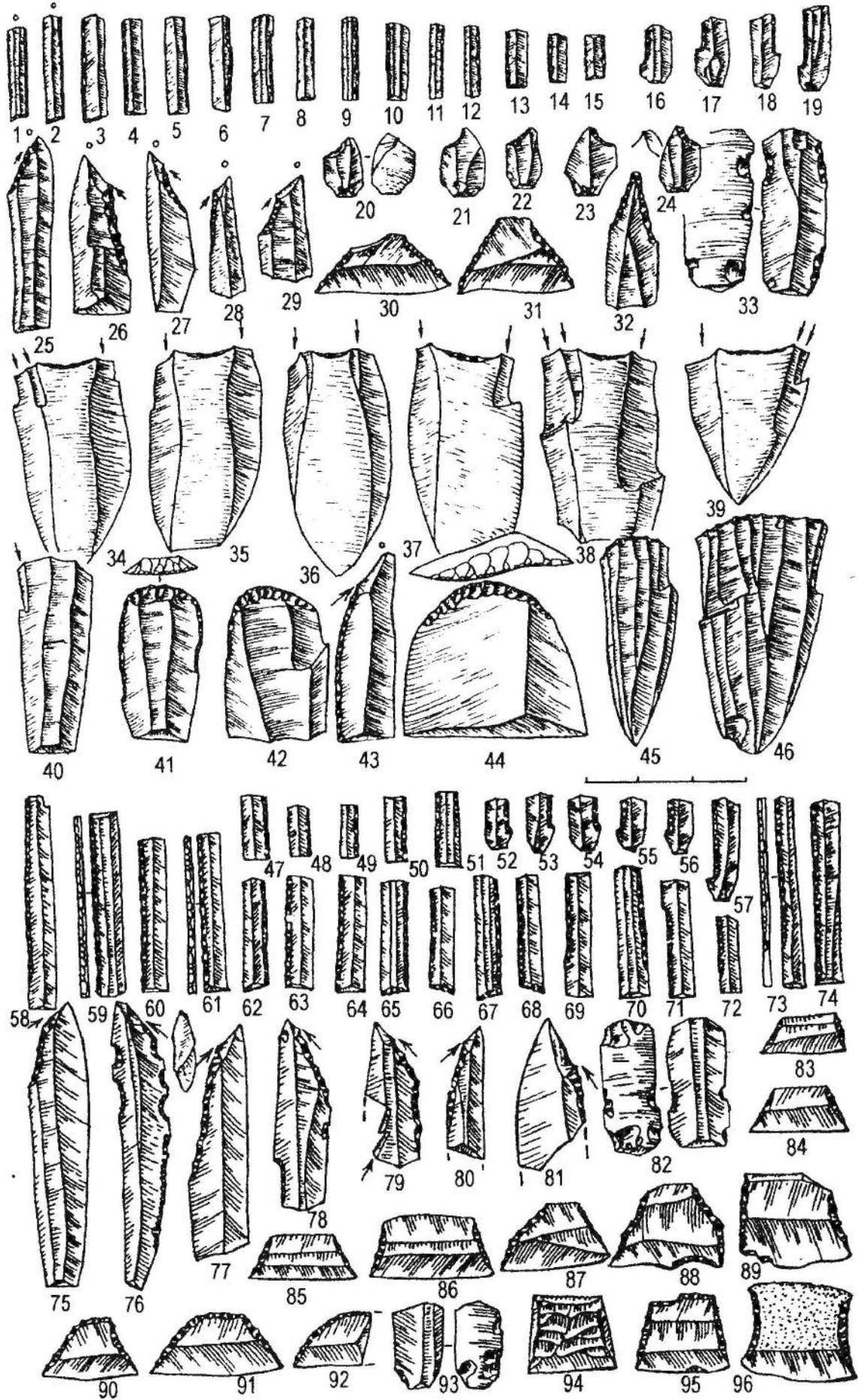


Рис. 37. Крем'яний інвентар стоянок Шевченкове (1-45) та Ольхова 5 (46-95).
За О.Ф.Гореликом.

Серед численних серій трапецій ДК домінують симетричні низькі та середньовисокі (рис. 37, 82-95). Поодинокими екземплярами представлені на деяких пам'ятках трапеції зимівниківського типу – високі, з обробленими крутою ретушшо увігнутими сторонами (рис. 37, 30, 31), сегменти (рис. 37, 91), на більш пізніх стоянках – трапеції зі струганою спинкою (рис. 37, 93). Відомі досить великі прямокутники на перетинах великих пластин з круто ретушованими, часто увігнутими торцями (рис. 37, 95).

Стабільним компонентом донецьких комплексів є яніславицькі вістря з мікрорізцевим сколом і зламаною основою (рис. 37, 25-29, 43, 74-80). Вважається, що спочатку ці вістря виготовлялися у мікрорізцевої техніці, пізніше – у техніці псевдомікрорізця [Нужний, 1979]. Тобто, кінчик вістря пригострювався зняттям великої фасетки. Тому на ранніх пам'ятках донецької культури зустрічаються базисні мікрорізці (Шевченкове, Пелагіївка 3) (рис. 37, 20-24), а на пізніх замість них знаходять псевдомікрорізці (Ольхова 5, Горіхове-Донецьке 3, Боровське 1, Бондариха 5 та ін.) (рис. 37, 76). Яніславицькі трикутники на пам'ятках басейну Дінця невідомі. Нечисленним, але досить постійним компонентом комплексів є поодинокі кукрецькі вкладні (рис. 37, 33, 81, 92), відомі в комплексах Шевченкове, Тепла, Петрівська 4, Ольхова 5.

На Петрівських стоянках та Крем'яній Горі знайдені поодинокі наконечники стріл постсвідерських типів на правильних відтискових платівках.

Різців завжди більше ніж скребачок. Серед різців домінують так звані “струги” — нуклеподібні, виявляють частіше білатеральні різці на масивних відщепках (рис. 37, 34-39). Значно менше різців на куту зламаної пластини (рис. 37, 40), бічні ретушні поодинокі. Більшість скребачок підокруглі, на відщепках низького профілю, але є й кінцеві. Обов'язковими компонентами колекцій крем'яних виробів донецької культури є свердла (рис. 37, 32), двобічно-оброблені тесла з поперечним сколом по лезу (овальні сокирки), великі серії пластин з ретушшо.

Донецька культура мала керамічну фазу. На пам'ятках представлена кераміка двох головних типів – більш рання, типу Зелена Горниця [Манько, 2003], та пізніша, з гребінцевим декором типу Ольхова 5.

Типи пам'яток ДК: Тепла, Шевченкове, Клешня.

Виділені О.Ф.Гореликом [1984, 1986] пам'ятки типу Тепла (Моспино, Пришиб) від типових донецьких відрізняються лише повною відсутністю слідів яніславицьких впливів (вістер, мікрорізців). Пам'яткам типу Шевченкове [Горелик, 1987], до який належить також Пелагіївка III, навпаки, властиві виразні серії яніславицьких вістер та базисних мікрорізців, при наявності нечисленних архаїчних трапецій, що нагадують зимівниківські (рис. 37, 30, 31). Тип Клешня характеризується відсутністю як яніславицьких елементів, так і трапецій, і на думку його відкривача В.О.Манька, полишений кукрецькими мігрантами з заходу.

Генеza. На зорі вивчення донецької культури її беззастережно відносили до південноруської степової зони мезоліту [Ефименко, 1924, 1928; Рудинський, 1931; Воеводський, 1950]. Починаючи з 50-х років дослідники помітили певні північні впливи на мезоліт Дінця [Формозов, 1959; Телегін, 1973]. Більшість сучасних дослідників відзначають синкретичний характер донецької культури, яка виникла в результаті взаємовпливів традицій південного степового і північного лісового мезоліту. Значні лісові масиви на Верхньому Дінці в ранньому голоцені створювали передумови для просування сюди лісових мисливців яніславицької культури з Київського Полісся. Наявність яніславицьких вістер у комплексах донецької культури [Kozłowski, 1972, s. 158; Кольцов, 1975, с. 95] дала підстави твердити про вплив Яніславиці Київського Полісся (рудоострівська культура) на генетично пов'язаний з півднем мезоліт Дінця [Залізник, 1978, с.96; 1980, с.119; 1984, с. 102-104; 1991, с. 40, 41; 1998; Телегін, 1982, с. 185; Горелик, 1984, с. 15; 1986, с. 9; 1987, с. 159].

Ще донедавна більшість дослідників, зважаючи на численні трапеції в комплексах, стверджували, що донецька культура є віддаленим нащадком осокорівської [Даниленко, 1969, с.61; Станко, 1980, с. 107; Телегін, 1982, с. 185; Горелик, 1984, с. 16]. Пам'ятки типу Тепла, на думку О.Ф.Горелика [1984, с. 8; 1986, с. 7], являють собою перший бореальний етап розвитку донецької культури. Їх крем'яний інвентар має виразні риси південного степового мезоліту, який ще не зазнав яніславицьких впливів з північного заходу. Поява яніславицьких вістер та мікрорізців знаменувала собою, за О.Ф.Гореликом [1987], становлення наступного етапу ДК, представленого пам'ятками типу Шевченкове. Згаданий дослідник вбачав прямі паралелі цьому комплексу в матеріалах стоянки Максимоніс 4 у Литві і включав його в яніславицьку культурну область. Нещодавно він змінив свої погляди на генезу ДК, відкинувши всяку можливість яніславицьких впливів на мезоліт сходу України. Витоки мікрорізцевої техніки ДК він бачить в індустрії Передельська [2000], хоча незрозуміло, чому вона ніяк не виявила себе в Теплій, яка, за О.Ф.Гореликом, є комплексом-посередником між ним та власне ДК.

Останнім часом зазнала критики [Залізник, 2002] думка про можливість генези донецької культури під впливом носіїв шпанських культурних традицій з Криму [Нужний, 1992, с.83, 84; 1998; Яневич, 1993, с.12; Гавриленко, 2000, с.91, 92].

У наш час набуває популярності версія походження ДК від місцевої зимівниківської культури раннього мезоліту не тільки під яніславицьким, але й під кукрецьким впливом. Про можливість генетичних зв'язків ДК з місцевою ЗК говорилося й раніше [Горелик, 1984; Залізник, 1994, 1998, с.211; Манько, 1996]. Про кукрецький вплив на ДК і навпаки писав автор цих рядків [1995, 1998, с.198, 211, 212], який вважає басейни Самари, Орелі, Ворскли зоною взаємовпливів Кукреку з ДК.

Спираючись на власні дослідження та напрацювання попередників В.О.Манько нещодавно сформулював детальну схему походження донецької культури. Він вважає, що її генетичним підґрунтям є пам'ятки останнього етапу зимівниківської культури, в комплексах якого (Врубівка, верхній шар Сабівки, Крем'яна Гора, Моспино, Петропавлівка, Менчекур II та ін.) з'являються типові донецькі вироби: різці-струги, олівцеподібні нуклеуси. Кукрецькі прибульці із заходу, які лишили стоянки типу Клешня, за В.О.Маньком, змішалися з зимівниківськими автохтонами, що й призвело до становлення ДК. Вістря з мікрорізцевим сколом в останній, на думку дослідника, є подальшим розвитком псевдомікрорізцевої техніки зимівниківців.

Ці культурно-генетичні побудови В.О.Манька, разом з раціональним зерном, мають кілька вразливих місць. Останній етап розвитку зимівниківської культури, інвентар якого нібито несе сліди зародження кременеобробки ДК, спирається виключно на мало достовірні матеріали стоянок зі зруйнованим шаром. Пов'язувати з кукрецьким населенням тип Клешня можна лише з великою пересторогою, оскільки в цих комплексах не зафіксовані визначальні для Кукрека вкладні. Не переконує й спроба вивести донецькі вістря з псевдомікрорізцевої техніки зимівниківських попередників ДК. Чому тоді ці специфічні вістря у кінці мезоліту з'являються не тільки на Сіверському Дінці, а й у Надпоріжжі, Поліссі, в Басейнах Вісли та Німану? Адже в цих регіонах зимівниківського підґрунтя не було. І чому вони морфологічно ідентичні яніславицьким вістрям Полісся, які аж ніяк не пов'язані з Зимівниками?

На думку автора, донецька культура хоча й формувалася за участі зимівниківців, від яких отримала розвинений трапеційний набір, але під відчутним впливом Кукреку та Яніславиці. Відтискна технологія, олівцеподібні нуклеуси, можливо деякі різці, вкладенева техніка оснащення наконечників з пазом, — це кукрецький спадок. Яніславицькі вістря та базальні мікрорізці — сліди яніславицького впливу з Київського Полісся.

Періодизація, історичні долі. У цій схемі пам'ятки типу Шевченкове виглядають найдавнішими серед донецьких. Їхні нечисленні трапеції нагадують зимівниківські і супроводжуються як окремими кукрецькими вкладнями, так і виразними серіями яніславицьких вістер та мікрорізців. На наступному, класичному етапі розвитку ДК, представленому основною масою донецьких стоянок (Петрівське 4, 10, 28, Дробишеве 1, Горіхово-Донецьке 3, Петрово-Орловське, Боровське 1, Кондрюцьке, Ольхова 2, 5, Зелена Горниця 1, 5, 6 та ін.) мікрорізцева техніка виготовлення яніславицьких вістер трансформується в псевдомікрорізцеву, а число трапецій різко зростає за рахунок збільшення кількості низьких та середньовисоких форм. Останнє пояснюється переходом до виготовлення цих мікролітів з перетинів

відносно вузьких відтискних пластин, що й знизило висоту трапецій.

На багатьох із цих стоянок знайдено кераміку, що має певні паралелі в комплексах раннього та розвиненого етапів дніпро-донецької єдності (Ольхова 5, Бондариха 2, Устя Осколу 2, Студенок 5, Зелена Горниця 1, 5, 6). В.О.Манько виділяє серед кераміки ДК ранню, типу Зелена Горниця, та пізнішу, з гребінцевим декором типу Ольхова 5. Остання з'явилася на донецьких стоянках під тубинським впливом на пізніх фазах існування культури, коли в комплексах поширилися трапеції зі струганою спинкою, які добре представлені у Дробишеві I, Горіхово-Донецькій 3, Зливках та ін.

Хронологія культури спирається на серію дат, отриманих на основі ще недостатньо розробленої методики радіокарбонного аналізу органічних решток в неолітичній кераміці. Отримано дві дати в межах другої половини VII тис. до н.е. за кістками поховання зі стоянки Клешня 3 [Манько, Теліженко, 2002]. На думку В.О.Манька, донецька культура сформувалася близько 6000 до н.е. і проіснувала до 5400 р. до н.е.

Цей термін життя культури нам здається надзвичайно стислим. Тим більше, що за цією шкалою виникнення ДК збігається з поширенням у Південно-Східній Україні трапецій зі струганою спинкою, які відсутні на ранніх пам'ятках типу Шевченкове-Пелагіївка. Аналогічні з ДК крем'яні індустрії з'являються у Східній Європі майже на 3000 р. раніше, з самого початку голоцену (Пуллі, ранні кукрецькі пам'ятки).

Тому, на думку автора, початок культури слід опустити, як мінімум, на самий початок Атлантикуму, хоча б за рахунок пам'яток типу Клешня, інвентар яких за своєю типологічною суттю є донецьким і в якому немає кукрецьких вкладнів. Тобто, формування ранніх пам'яток ДК типу Шевченкове очевидно відбулося не пізніше початку VII тис. до н.е. за каліброваною шкалою. Класична ДК датується можливо кінцем VII - VI тис. до н.е. Близько 6000-5800 р. до н.е. на Донеччині поширюються трапеції зі струганою спинкою, а в середині VI тис. до н.е. ДК поглинається тубинською та, можливо, маріупільською спільнотами. Можливо якась частина донецького населення влилася в середньостогівську єдність.

13. ГРЕБЕНИКИ

Історіографія, джерельна база. Стоянка Гребеники під Одесою була досліджена 1954 р. П.Й.Борисковським [1964]. Однак виділив культуру і дослідив більшість її пам'яток В.Н.Станко [1966, 1967, 1971, 1976, 1980, 1982, 1991]. Значний внесок у створення джерельної бази культури зробили В.І.Красковський [1978], С.П.Смольянинова [1990], І.В.Сапожников, Г.В.Сапожникова [1995].

Зараз відомо близько п'ятидесяти гребениківських пам'яток (рис. 34). Більшість з них представлені невеликими, зібраними на поверхні колекціями кременю. Показові матеріали походять з місцезнаходжень Довжанка, Орловка [Борисковський,

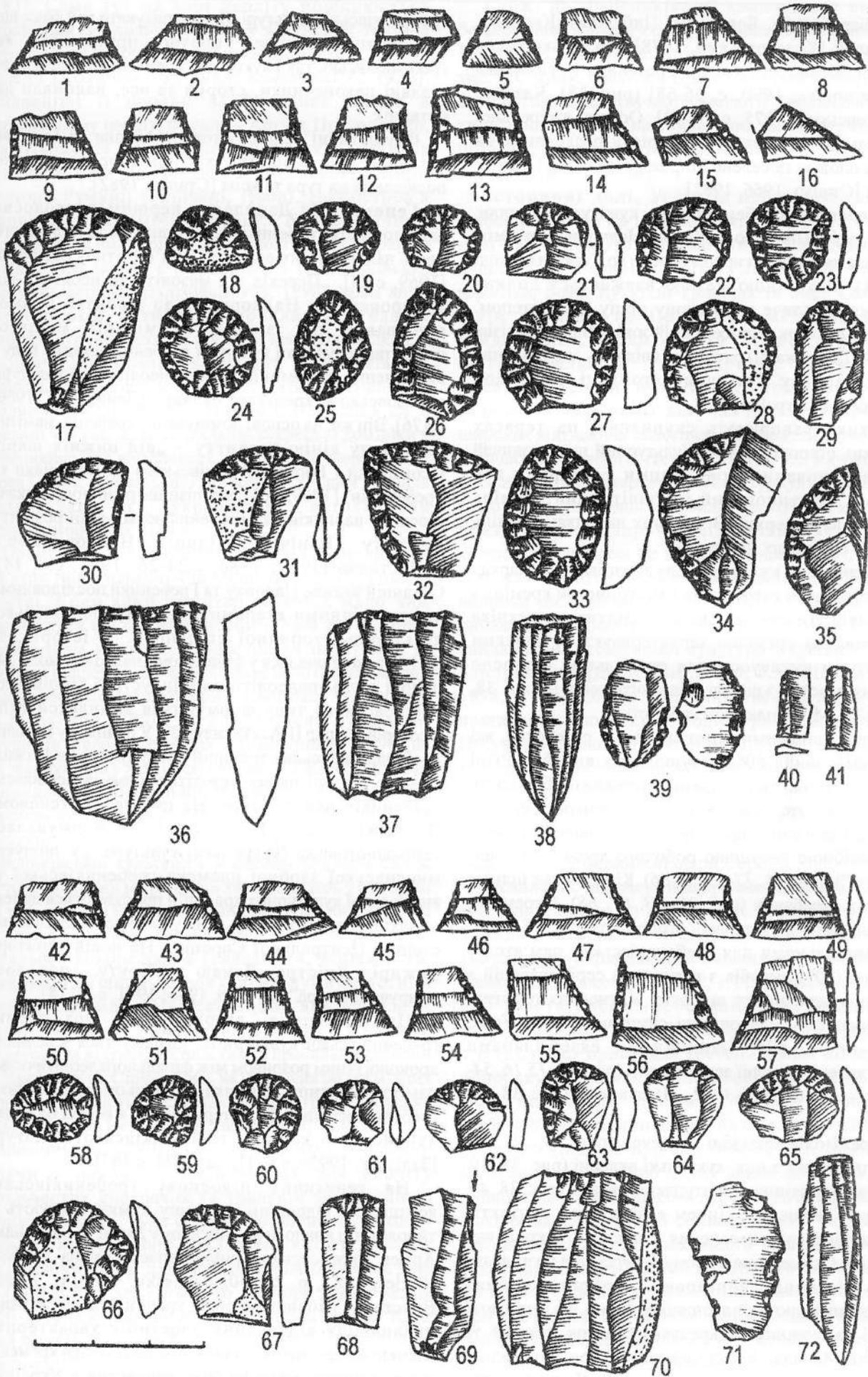


Рис. 38. Гребеники (1-40), Познанка (41-47). Крем'яний інвентар. За В.Н.Станко.

1964], Барабой ІV, Борисівка, Цибулівка, Карпово, Доброжани [Красковський, 1978]. По кілька тисяч кременів зібрано на стоянках Гребеники та Познанка [Смольянинова, 1990, с. 66-68] (рис. 38), Казанка [Борисковський, 1975, с. 55-63]. Основу джерельної бази культури становлять матеріали розкопаних на великих площах поселень Мирне (1807 м²) та Гіржеве (220 м²) [Станко, 1966, 1982].

Поселення. Гребениківська культура охоплює степову смугу Північно-Західного Надчорномор'я між Інгульцем на сході та гирлом Дунаю і р.Серет на заході (рис.34). Північною межею вважається долина р.Кодими, яка тече по кордону степу з лісостепом. Наявність стоянок у прибережній зоні (Мирне, Дивізія, Барабой, Доброжани) очевидно свідчить, що південна частина ареалу культури затоплені внаслідок чорноморських трансгресій.

Стоянки утворюють скупчення, на терасах невеликих степових річок. Культурний шар зазвичай буває зруйнованим природними факторами або оранкою, і патинований мікролітичний кремій збирають на поверхні. В окремих випадках кремій залягав у суглинках підгрунтя.

Матеріальна культура. Для виготовлення знарядь використовували світлий, досить зернистий кремій з галечників Нижнього Дністра. Відтискна техніка розколювання кременю характеризується плоским однобічним нуклеусом для правильних відносно широких пластин з паралельним ограненням (рис. 38, 35, 36, 70). Мікроплатівок небагато.

Найчисленнішими серед знарядь є скребачки, які складають понад 50% ретушованих виробів. Різці поодинокі і досить невиразні. Переважна більшість скребачок виготовлена з відщепів. Домінують округлі та бічні, невисокого профілю, часто з пологою, іноді віялоподібною ретушню робочого краю (так звані "нігтьові") (рис. 38, 17-35, 58-66). Кінцевих не більше 10% усіх скребачок (рис. 38, 23, 67, 68). Окремими екземплярами представлені стрільчасті (рис. 38, 26).

Визначальними для гребениківських пам'яток є численні (20% виробів з ретушню) серії трапецій з перетинів середніх та широких відтискних пластин. Переважають середньовисокі, симетричні форми (рис. 38, 1-14, 42-53). Одиначними екземплярами представлені трапеції асиметричні (рис. 38, 15, 16, 54-57), низькі (рис. 38, 1-3, 42, 43) та високі (рис. 38, 13, 56, 57).

Окремі олівцеподібні нуклеуси (рис. 38, 38, 72), мікропластинки з них, кукрецькі вкладні (рис. 38, 39, 71), мікропластинки з притупленим краєм (рис. 38, 40, 41) та зі скошеним кінцем є наслідком контактів гребениківського населення з носіями кукрецьких традицій. Схоже, саме в цьому ракурсі слід розглядати серію кістяних двопазових, веретеноподібних наконечників дротиків зі стоянки Мирне, що нагадують кістяні наконечники кукрецьких стоянок Ігренъ 8 та Кам'яна Могила. У пазу одного вістря зберігалася мікропластинка з притупленим краєм. Як відомо, цей тип мікролітів властивий кукрецькій, а не

гребениківській культурі. Якщо врахувати той факт, що на стоянці Мирне виразно простежені як гребениківські, так і кукрецькі крем'яні комплекси, то згадані наконечники, скоріш за все, належали до останніх.

Фауністичні рештки стоянок Мирне та Гіржеве свідчать, що в основі їх господарства лежало полювання на тура та коня [Станко, 1982].

Генеза. В.М.Даниленко першим проголосив автохтонність гребениківської культури та виділеного ним її надпорізького аналога – пам'яток типу Василівка [1969, с.24]. „Перехід від мезоліту до неоліту... від Дніпровського Надпоріжжя до Пониззя Дунаю, відбувся під знаком асиміляції місцевої пізньотарденуазької культури гребениківського типу і виникнення навзаємній архайко-неолітичної культури приазовсько-кукрецького складу” [Даниленко, 1969, с.176]. Він же, на основі домінування трапецій, намітив генетичну лінію розвитку – „від нижніх шарів Осокорівки і Рогалик-Акимівського до Василівки та Гребеників” [1969, с.61], яку пізніше розвинув і поклав в основу царинківсько-гребениківської лінії розвитку мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я В.Н.Станко [1982; 1986, с.24-26; 1991, с.8, 14]. Останній вважає Царинку та Гребеники послідовними хронологічними етапами єдиної гребениківської культурно-історичної спільноти. Її історія, за В.Н.Станко, почалася у фінальному палеоліті, коли „на основі пізньопалеолітичних індустрій гінцівсько-борщевського типу формуються комплекси типу Осокорівка (шар IIIA) і Рогалик 2”. У ранньому мезоліті носії царинківських традицій просунулися на Нижній Дністер, де в пізньому мезоліті сформувалася власне гребениківська культура. На цей час у степовому Побужжі, за В.Н.Станко, сформувалася пізньоанетівська (кукрецька) культура. „У пошуках мисливської здобичі племена гребениківської та анетівської культурних традицій просуваються далеко на захід., назустріч тура, який у цей час переселявся в степи з Центральної Європи... На новій території межиріч Дністра, Дунаю та Пруту... почалося приручення тура” [Станко, 1986; 1991, с. 8, 14].

Ця концепція автохтонного походження гребениківської культури не узгоджується з великим хронологічним розривом між фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка та пізньомезолітичними гребениківськими. Її альтернативою є версія балкано-дунайського коріння гребениківської культури [Залізник, 1995в, с.6, 11, 12; 1998, с.183].

На генетичну підоснову гребениківських комплексів Одещини, на нашу думку, вказують їх типологічні аналоги на Нижньому Дунаї та Балканах – Аргіса, Протосескло, Криш-Старчево, Куйна-Туркулуї [Perles, 1985, р. 29, 30; Paunesku, 1985, р. 79-88]. Властиві Гребеникам серії трапецій на перетинах правильних відтискних пластин є характерним елементом протонеолітичної техніки обробки кременю, що у пізньому мезоліті була принесена в Україну з балкано-дунайського регіону [Залізник, 1995, с.6; 1998,

с.183]. Саме тут на зорі неоліту поширюється мігрантами з Близького Сходу відтискна техніка кременеобробки, органічним елементом якої є згадані трапедії [Kozłowski S., 1985; Kozłowski J., 1985]. Найдавніші її прояви на Балканах маємо в докерамічному неоліті Фесалії – Аргіса, Протосескло, Неа Нікомедія. Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Извор), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих перших протонеолітичних мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини [Залізняк, 1995, 1998], крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан.

Судячи з радіокарбонівих дат, гребениківська людність, очевидно, почали просуватися у Північно-Західне Надчорномор'я з Нижнього Подунав'я ще в середині VII тис. до н. е. Згадані кукрецькі домішки у гребениківських комплексах та ранніх безкерамічних шарах Сорок, свідчать, що тут вона зустрілася і почала контактувати з кукрецькими автохтонами надчорноморських степів.

Прямі аналогії Гребеникам маємо в матеріалах пам'яток типу Раделичі 4 та Мишани 10 на Верхньому Дністрі. Крем'яний інвентар останніх мало чим відрізняється від гребениківського. Хіба що більшим поширенням кінцевих скребачок на пластинах та торцевих нуклеусів. Це явище під назвою безкерамічної фази сороцького неолітичного комплексу виділяв ще В.І.Маркевич [1974, с.127]. А після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В.Коноплею [1996] на них звернув увагу Д.Л.Гаскевич, який, слідом за своїми попередниками, безспідставно вважає їх генетичною підосною дністровського варіанту буго-дністровської культури. Цей верхньодністровський аналог гребениківської культури є місцевим проявом тієї ж протонеолітичної міграційної хвилі, що десь у середині VII тис. до н. е. з Балкано-Дунайського регіону сягнула не тільки Нижнього (Гребеники), а й Середнього та Верхнього Подністров'я (Раделичі 4, Мишани 10, докерамічні шари Сорок), а на думку частини дослідників навіть Надазов'я (Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган), поширюючи техніку плоского нуклеуса для відтискних пластин та правильні трапедії.

Хронологія. Спираючись на морфологію крем'яних виробів, більшість дослідників датує гребениківську культуру пізнім мезолітом [Станко, 1982; Телегін, 1982; Смольянинова, 1990]. Частина пам'яток (Гіржеве), судячи з наявності характерних для неоліту стрільчастих скребачок та трапедій зі струганою спинкою, схоже, була синхронна ранньому неоліту (культури Криш, ранній БДК) басейнів Пруту, Дністра та Південного Бугу. Для стоянки Мирне отримана дата 7200±80 В.Р., а для Гіржевого – чотири дати в межах 7050-7390 В.Р., що збігається з раннім етапом БДК, який датується останньою третинною VII тис. В.С. (див. додаток).

Схожі на гребениківські комплекси з нижніх безкерамічних шарів Сорок (Подністров'я) та Матвіїв Курган (Надазов'я) продатовані за С-14 серединою VII тис. В.С. (див. додаток). Це дає підстави припускати, що носії протонеолітичної технології гребениківського типу просунулися на південний захід України не пізніше середини VII тис. В.С., а можливо й на початку Атлантикуму (рис. 34).

Історичні долі. Услід за протонеолітичною гребениківською на Правобережну Україну котилися нові хвилі неолітичних мігрантів з Подунав'я – культури Протокриш, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кукутені-Трипілля та інші. Саме під їхнім впливом на Правобережжі поширилася найдавніша кераміка та перші навички відтворювального господарства. Крем'яному інвентареві усіх цих неолітичних мігрантів, особливо на ранніх етапах, також властиві трапедії з перетинів широких відтискних пластинах. Справжній розквіт цієї технології спостерігається в VI тис. до н. е. в культурній спільноті Криш-Старчево (Куйна Туркулуї, Сакарівка тощо). Потужна кришська хвиля неолітичних мігрантів призвела до поширення відповідної кераміки з кришським декором не тільки у Подністров'ї, але і в Побужжі, і навіть у Черкаському Подніпров'ї. Саме під впливом цієї людності на кукрецьких мисливців та рибалок Середнього Бугу склався бузький варіант найдавнішої неолітичної культури України – буго-дністровської [Даниленко, 1969, с.57-61; Залізняк, 1998, с.183]. Однак його формуванню передувало поширення спочатку у Подністров'ї, а пізніше у Побужжі згаданої відтискної технології та правильних трапедій. У середовище кукрецьких автохтонів басейну Бугу (Добрянка) трапедії, схоже, принесла гребениківська людність та вже згадуване населення, що лишило на Верхньому Дністрі пам'ятки типу Раделичі, та докерамічні шари Сорок.

Певний час зазначене поширення відтискної техніки обробки кременю та правильних трапедій на півдні України розглядали як стадіальне явище, а зазначені типологічні паралелі пояснювали конвергенцією. Однак Л.Я.Крижевська [1992, с.113] висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Матвіїв Курган у Приазов'ї, а В.Н.Станко припускав гребениківські впливи на донецьку та навіть мурзак-кобинську культури. Останнім часом про можливість розселення гребениківців степами далеко на схід, аж до Східного Надазов'я (Матвіїв Курган), пишуть В.О. Манько та Д.Л.Гаскевич. У світлі нових даних факт швидкого поширення гребениківцями протонеолітичної техніки шляхом далекої міграції степами на схід не здається малоймовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід свідчить подібний до гребениківського крем'яний інвентар стоянок Кам'яна Могила 3 та Матвіїв Курган Надазов'я та певні буго-дністровські елементи в керамічному комплексі сурської й донецької культури.

Отже, сучасний стан джерел дозволяє говорити про поширення близько середини VII тис. В.С. протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими гребениківській культурі особливостями крем'яного інвентарю (плоскі нуклеуси для відтискних пластин середньої величини, серії правильних трапецій) в степовій смузі України від гирла Дунаю майже до пониззя Дону (Гребеники, докерамічні шари Сорок, Раделичі, Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган) (рис. 34). Можливо виділені В.М.Даниленком пам'ятки типу Василівка з серіями правильних трапецій відбивають сліди впливу гребениківських мігрантів на кукрецьких автохтонів Надпоріжжя.

Останнім часом В.О.Манько звернув увагу на типологічні паралелі між крем'яними комплексами Матвієвого Кургану та культури Джейтун Туркменістану. Це може свідчити, що протонеолітична відтискна техніка обробки кременю поширювалася з Близького Сходу не тільки Середземномор'ям на захід та через Балкани в Центральну Європу та Північне Надчорномор'я, але й на схід, у Центральну Азію.

Започаткований гребениківцями тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів Середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку (рис. 34). З VII по V тис. до н.е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів кукрекців, а потім людність постолаї під балкано-дунайськими (зокрема кришськими впливами) буго-дністровської культури. За безпосередньої участі цих переселенців з Південного Бугу в кінці VII-VI тис. до н.е. почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся [Залізник, 1998, с.183, 231, 232] (рис. 34).

14. ПЛАТОВСЬКИЙ СТАВ

Історіографія. На крайньому південному сході України відомо кілька своєрідних мікролітичних комплексів, які отримали назву пам'ятки типу Платовський Став [Горелик, 1984, с.20, 1986; Залізник, 1998, с. 198]. До їх числа належать змішані колекції з пониззя Сіверського Дінця Платовський Став, Зимівники I, Мурзіна Балка, Должик. Останні роки значний внесок у дослідження аналогічних пам'яток у межах Ростовської області РФ (Кремінна 2, 3, Розсипна IV, Жуковська) зробили В.В. та А.В. Цибрії [2000, 2003; Цыбрий, Горелик, 2004], які виділяють ці пам'ятки в окрему нижньоволзьку культурну єдність. Плідно працюють у цій проблематиці О.Ф.Горелик та В.О.Манько.

Матеріали. Крем'яний інвентар платовоставських пам'яток вирізняється мікролітичністю та розвиненою відтискною технікою отримання правильних пластинок з конічних, олівцеподібних та сплюснених нуклеусів (рис. 39, 77-83). Поряд зі скребачками на відщепях наявні виразні серії кінцевих на пластинках (рис. 39, 43-65), свердла (рис. 39, 68, 69), нечисленні різці на

куту зламаной пластинки (рис. 39, 71-73). Однак визначальним для пам'яток є своєрідний набір мікролітів, якому властиві середньовисокі та низькі сегменти й трапеції з двобічною (гелуанською) ретушшю по краях (рис. 39, 1-19), яка нерідко заходить на спинку (рис. 39, 21, 22, 43-48). Досить численні дрібні, низькі трапеції зі звичайною, крутою ретушшю по краях (рис. 39, 22-33), іноді із зубчиками по верхній основі (рис. 39, 34-37). Зустрічаються одиничні паралелограми та прямокутники, які часом мають плоску підтеску з черевця (рис. 39, 22, 23), чим нагадують сіроглазівські вкладні Північного Прикаспію. Такі комплекси супроводжуються невиразними уламками неолітичної кераміки. На пізніх пам'ятках з'являються високі трапеції зі струганою спинкою (рис. 39, 41, 42). Частина дослідників вважає їх, як і двобічно-оброблені наконечники, механічною домішкою до комплексів нижньоволзької спільноти.

На стоянці Крем'яна II знайдені типова для степового неоліту Прикаспію фауна. При цілковитій відсутності кісток свині домінують рештки коня зі слідами domestикації (визначення О.П.Журавльова). Значно менше кісток корови, вівці, кози [Цыбрий, Горелик, 2004, с.75].

Аналогії платовоставським пам'яткам маємо в Ростовській області (Кремінна 2, 3, Розсипна I-VII, Жуковська 1-5), у сіроглазівській культурі Північного Прикаспію (Джангар, Каїршак), на Північному Кавказі (Буденівська, Сатанай, Кістрик). Увесь цей масив пам'яток утворює нижньоволзьку культурно-історичну область [Цыбрий, 2003, с.54]. А платовоставські пам'ятки пониззя Дінця та Нижнього Дону є її західною периферією, яка на думку В.О.Манька, відрізняється від пам'яток Прикаспію та Північного Кавказу відчутним впливом матвієвокурганської культури. Останній проявляється в присутності пласких нуклеусів, середньовисоких трапецій, анкошів.

Датування. Серія радіовуглецевих дат зразків заповнення вогнищ стоянки Крем'яна II [Цыбрий, 2003, с.53], а також деякі спостереження над морфологією виробів, дають підстави датувати платовоставські пам'ятки (як і їхні аналоги на Нижньому Дону, у Північному Прикаспії та Передкавказзі) приблизно періодом VII тис. В.С. до середини VI тис. В.С. Більшість цих змішаних комплексів вважаються неолітичними, хоча не можна виключати, що найдавніші з них належать до безкерамічної фази розвитку.

Генеza. Традиційно пам'ятки типу Платовський Став виводили з Кавказу [Горелик, 1984а, с.20; 1994б, 1986; Залізник, 1998, с. 198; Цыбрий, 2000, с.44], вбачаючи в них прояви неолітичних впливів з Малої Азії. Платовоставські матеріали – поки що єдиний переконливий аргумент на користь південно-східних впливів на неоліт України. Однак, на думку В.О.Манька, вони не полишили якихось помітних слідів у неоліті Східної України.

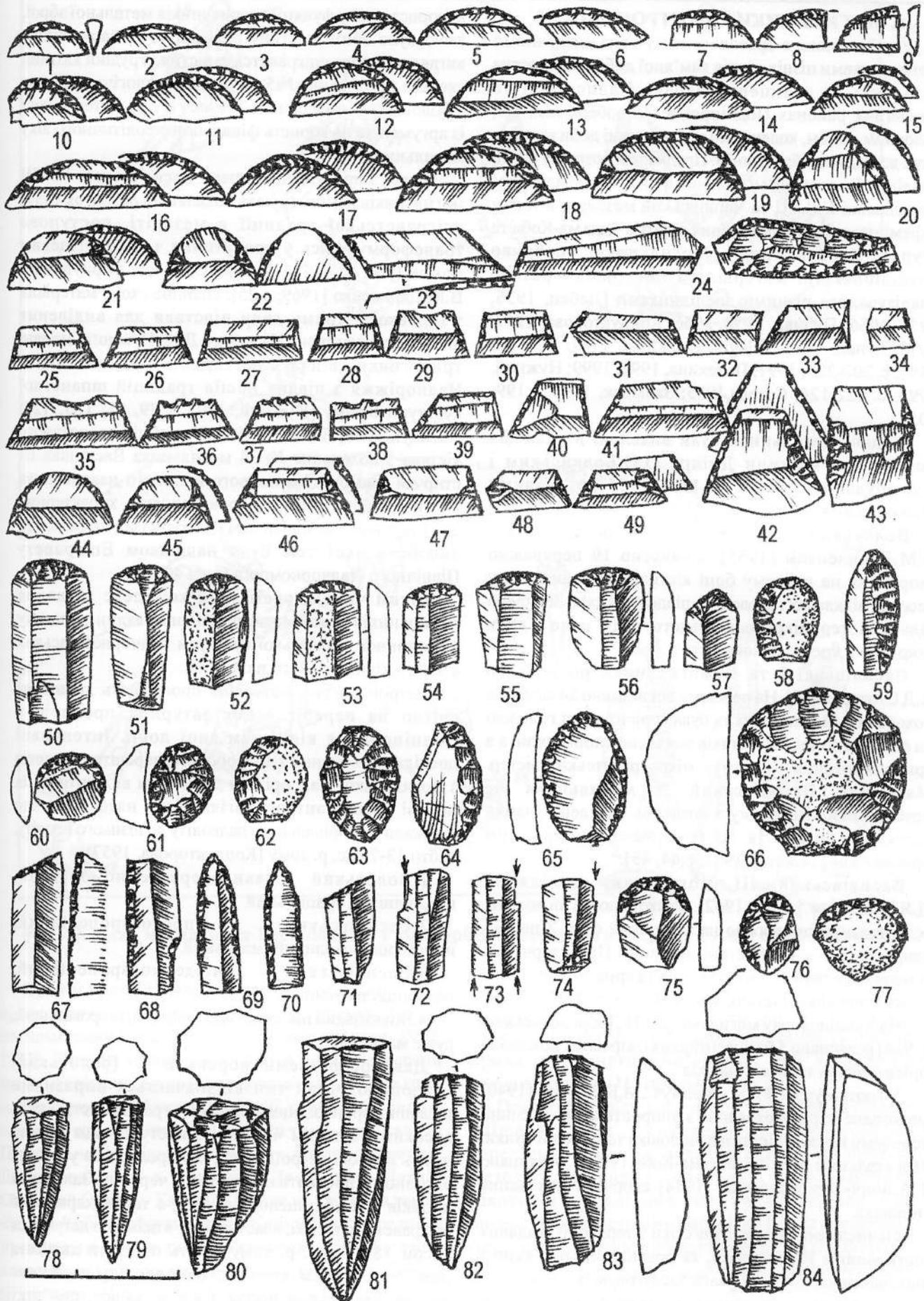


Рис. 39. Розсипна IV. Крем'яний інвентар. За О.В. Цибрієм.

15. МОГИЛЬНИКИ ТА АНТРОПОЛОГІЯ

Україна znana в археологічному світі численними могильниками пізніх етапів кам'яної доби. Абсолютна більшість їх сконцентрована у Надпоріжжі та прилеглих районах Подніпров'я і Лівобережжя. Це, головним чином, колективні усипальниці доби неоліту, яких досліджено близько 30. Предметом розгляду цього розділу є Волоський могильник фінального палеоліту, Василівські I, II, III та Чаплінський мезоліту, а також окремі мезолітичні поховання з гротів Фат'ма-Коба та Мурзак-Коба в Криму. Могильники, особливо антропологічні матеріали з них, неодноразово аналізувалися різними дослідниками [Дебец, 1936, 1955, 1966; Гофман, 1958, 1966; Кондукторова, 1957, 1973; Бунак, 1959; Telegin, Potekhina, 1987; Телегін, 1982, с. 202-220; 1991, Потехина, 1992, 1999; Нужний, 1992, с. 122-124; Сегеда, 1995; Залізняк, 1998, с. 199-205].

Згадані могильники були виявлені в урвищах порожистої частини Дніпра О.О.Бодянським і розкопувалися протягом 1952-1955 рр. різними дослідниками.

Волоський могильник досліджувався В.М.Даниленком [1955]. Виявлено 19 переважно скорчених на правому боці кістяків, що залягали у лесових відкладах головою на південний схід. Знайдено кілька вістер мікрограветського типу, одне з яких стирчало в хребці похованого.

Василівські I та II могильники розкопував А.Д.Столяр [1959]. На першому досліджено 24 скорчені поховання, більшість яких була зорієнтована головою на схід. На половині кістяків виявлено сліди вохри, а в трьох похованнях – уламки мікрограветських вістер. Матеріали Василівський II могильника не опубліковано. В одному з поховань знайдено уламки кістяних браслетів з врізним геометричним орнаментом [Телегін, 1991, с.44, 45].

Василівський III могильник досліджено Д.Я.Телегіним [1957, 1962]. Розкопано 45 поховань, орієнтованих переважно на південний схід. З них 34 скорчені, а 7 – випростані на спині. При скорчених похованнях знайдені мікровістря та трикутники. Деякі з них стирчали у кістках похованих (рис. 40).

На Чаплінському могильнику О.В.Добровольським [1954] розкопано 5 безінвентарних скорчених поховань, орієнтованих головою на схід.

У гроті Мурзак-Коба в Криму С.М.Бібіковим [1940] розкопане парне поховання з випростаними на спині, головами на схід, кістяками чоловіка та молодої жінки. Під скельним навісом Фат'ма-Коба 1927 р. розкопано Г.А.Бонч-Осмоловським [1934] скорчене поховання чоловіка.

Нечисленні крем'яні знахідки з території згаданих могильників Надпоріжжя, як правило, не пов'язані з похованнями. Більшої уваги заслуговують нечисленні мікрогравети та їх уламки, а також похідні від них форми, зокрема трикутники, що знайдені безпосередньо серед кісток похованих. Те, що деякі з них стирчали в кістках, є прямим свідченням про їх

використання у функції наконечників металевих зброї, якою було вбито частину похованих. Найархаїчніше виглядає типове епіграветське вістря з грудної клітини скелета з поховання №5 та уламки аналогічних вістер з Волоського могильника. Типологія цих вістер – один із аргументів на користь фінальнопалеолітичного віку могильника.

Вістря з притупленим краєм Василівського I та III могильників демонструють подальший розвиток тієї ж епіграветської традиції в мезоліті, поступово трансформуючись у трикутники з мікрорізцевим сколом (рис. 40, 1, 2, 4, 5). Вперше на них звернув увагу В.М.Даниленко [1969, с.25]. Пізніше схожі матеріали з Гірського Криму дали підстави для виділення шпанської культури. На думку Д.Ю.Нужного згадані трикутники свідчать на користь проникнення у Надпоріжжя з півдня носіїв традицій шпанської культури Криму [Нужний, 1992, с.79, 81, 123, 124; Nuzhnyi, 1998; Яневич, 1993]. У хребці випростаного кістяка з поховання № 34 могильника Василівка III стирчав уламок двохпазового кістяного наконечника дротика з крем'яними мікрорізцевими, характерний для кукурецької мезолітичної культури Надчорномор'я, людність якої теж була нащадком Епігравету Північного Надчорномор'я (рис. 40, 3).

Таким чином, крем'яний комплекс згаданих могильників відображає послідовні етапи розвитку автохтонної граветської культури надчорноморських степів з кінця пізнього палеоліту.

Антропологічні матеріали проливають додаткове світло на перебіг етнокультурних процесів у Подніпров'ї в кінці кам'яної доби. Інтенсивні дослідження знаними антропологами решток скелетів з могильників Надпоріжжя дозволили виділити на їх основі чотири антропологічні типи населення, що мешкало тут з фінального палеоліту до пізнього неоліту, тобто 13-7 тис. р. тому [Кондукторова, 1957]:

1. Волоський давньосередземноморський, вузьколиций, грацильний.
2. Василівський протоєвропеїдний, помірношироколиций, масивний.
3. Василівський південноєвропеїдний, помірновузьколиций.
4. Вовнизький північноєвропеїдний, широколиций, дуже масивний.

Давньосередземноморський (волоський) антропологічний тип відзначається виразними південноєвропеїдними рисами – грацильністю, дуже високим і вузьким черепом з виступаючим носом, навіть певною негроїдністю, що проявилася у досить виразному прогнатизмі частини черепів. Залягання кістяків у плейстоценовому лесі, а також характерні епіграветські вістря, властиві пам'яткам, що датуються часом 18-12 тис. р. тому дають підстави датувати пам'ятку кінцем верхнього палеоліту, можливо передаллередським часом. Скоріш за все, пам'ятку залишили епіграветські степові мисливці фінального палеоліту Надчорномор'я [Залізняк, 1989].

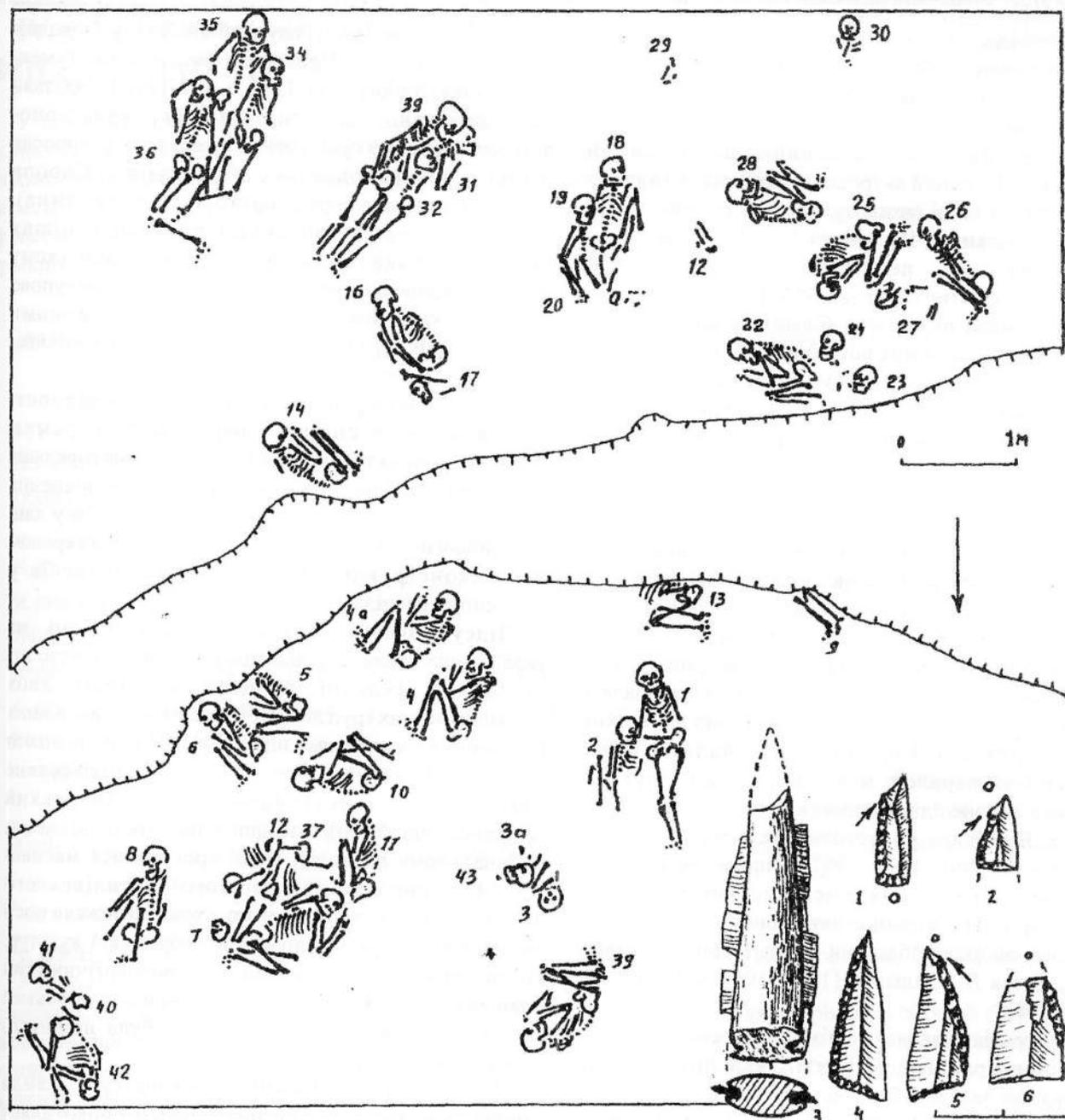


Рис. 40. План могильника Василівка III у Надпоріжжі та рештки вістер металеві зброї з поховань.

Протосвєвропейський антропологічний тип представлений скорченими похованнями могильниками Василівка I та III [Кондукторова, 1957, 1973]. Кістяки значно масивніші й більші, а черепи ширші порівняно з рештками похованих у Волоському могильнику. Найближчі аналогії цьому населенню масмо серед решток мезолітичних мешканців Центральної та Північної Європи – Гоедик у Франції, Лепинський Вир у Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленячий Острів у Карелії, Попове на Сухоні, а також Фатьма-Коба та Мурзак-Коба в Криму. Безпосередніми прашурами носіїв цього антропологічного типу вважаються кроманьйонці верхнього палеоліту Європи (Шанселяд, Пшєдмость III, IV, Младеч) [Потехина, 1992, 1999]. Появу цього антропологічного типу (Василівка, тип I) на півночі Східної Європи (Звейнеки, Оленій Острів, Попове) вірогідно слід пояснювати

поширенням з Поліської та Польської низовин у цьому напрямку на грані плейстоцену та голоцену свідерського та красносільського населення. Поширена думка про генетичний зв'язок цієї людності з кроманьйонцями Центральної Європи.

Протосвєропеїди в процесі просування на південь змішалися з грацильними волоськими середземноморцями, започаткувавши на початку мезоліту менш масивний, вузьколиций південноєвропеїдний тип, представлений 7-ма випростаними кістяками Василівки III. Не виключено, що до цього антропологічного типу належали кукрекці. Рештки кістяних та крем'яних наконечників металеві зброї, знайдені у випростаних похованнях, мають аналогії серед матеріалів мезолітичних пам'яток степового Надчорномор'я та Криму. Це стосується уламка пазового кістяного наконечника дротика з

мікроплатівками в пазах (Рис, 40, 3), який стирчав у хребці поховання № 34 і має прямі аналогії серед кукрецьких наконечників стоянок Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне та ін. [Залізник, 1998].

Вовнизький, дуже масивний і широколиций північноєвропеїдний антропологічний тип з'явився у Надпоріжжі в кінці мезоліту, про що свідчать деякі черепи могильника Василівка III. Набув масового поширення у неолітичних могильниках маріупольського типу [Бунак, 1959; Гохман, 1966]. До нього належала переважна більшість випростаних кістяків цих колективних поховань VI-V тис. до н. е., а також дніпро-донецьких могильників Подніпров'я та Лівобережжя [Телегін, 1991, с. 91; Потехина, 1992].

Поширення цього антропологічного типу традиційно пов'язували з приходом у Подніпров'я на межі мезоліту й неоліту з півночі масивних кроманьйонців з дуже широким і сплюсненим обличчям [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973; Потехина, 1992, 1999]. І.Й.Гохман після особистого вивчення матеріалів мезолітичних та неолітичних могильників Західної Балтії (Ведбек, Скоттехолм, Ертебелле) дійшов висновку, що вони, разом з масивними широколицими європеїдами Дніпровського Надпоріжжя, становлять єдиний антропологічний тип, похідний від автохтонів прильодовикової Європи. Відзначалися певні археологічні паралелі між поховальним обрядом північних європеїдів Надпоріжжя та Західної Балтії (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм) [Телегін, 1991, с.36-41; Залізник, 1991, 1995, 1997]. Спираючись на дані археології (поширення яніславицьких вістер) та антропології, про міграцію автохтонів Західної Балтії на південний схід, у басейні Вісли, Прип'яті і навіть Дінця, писав Л.Л.Залізник [1978, 1994, с.89, 97, 98; 1995, 1998].

Ця міграція почалася не пізніше Бореалу, можливо внаслідок трансгресії Балтії, яка призвела до поширення західно-балтійських посмаглемезьких культурних традицій (Яніславиця) у Польщі, Литві, Поліссі і навіть Надпоріжжі та на Сіверському Дінці [Залізник, 1978; 1991, с. 39; 1978, с. 96; 1994, с. 89, 97-99; 1995, с.13,14; 1997, р.120-125]. Розселення яніславицького населення території Польщі на схід стимулював тиск з боку людності лінійно-стрічкової кераміки, що з середини VI тис. до н.е. просулася в басейн Вісли з південного заходу. Змішування цих північних прибульців з місцевими протоевропейцями Подніпров'я типу Василівки I – III призвело до формування масивних північних європеїдів, численні рештки яких знайдені у Подніпров'ї, в могильниках дніпро-донецької та маріупольської неолітичних спільнот [Телегін, 1991; Потехина, 1992, с.17].

Дані антропології свідчать, що північні масивні європеїди в неоліті просунулися далеко на схід, у

Подніпров'я, на Дон (Ракушечний Яр), у Поволжя (С'єзже) і навіть у Приаралля (могильник Тумек-Кичеджик) [Виноградов, 1981, с. 107-117]. Є підстави стверджувати, що на цьому культурно-антропологічному субстраті у IV тис. до н. е. вирости перші індоєвропейські культури Європи (маріупольська, середньостогівська та ямна). Антропологічний тип носіїв цих найдавніших індоєвропейських культур постає на вовнизькому північноєвропеїдному типі, який однак, поступово грацилізується внаслідок контактів з південними європеїдами середземноморського типу [Потехина, 1983, 1992; Круц, 1985, с. 530].

Не наполягаючи на жорсткій відповідності етнокультурних спільнот первісності окремим антропологічним типам, зазначимо, що певна кореляція між ними, особливо на ранніх етапах проникнення мігрантів на нові землі, схоже, мала місце. Тому дані антропології є додатковим інформативним джерелом при реконструкції етнокультурних процесів у первісному суспільстві.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що на українських землях у фінальному палеоліті та мезоліті проходили складні процеси взаємодії двох антропологічних груп людності: грацильних південних європеїдів з масивними північними. У кінці пізнього палеоліту Північне Надчорномор'я було заселене грацильними середземноморцями (волоський антропологічний тип), які лишили пам'ятки Епігравету. У фінальному палеоліті сюди просунулися масивні північні європеїди першого василівського антропологічного типу, до якого, схоже, належали носії зимівниківської, а можливо й осокорівської культур. Під впливом останніх волоський антропологічний тип трансформувалася в менш грацильний василівський другий, носіями якого, вірогідно, була людність кукрецької культури.

У другій половині мезоліту хвиля постмаглемезького населення з Балтії прокотилася через Полісся (яніславицька культура) в Подніпров'я, де змішалася з місцевим населенням. Ці дуже масивні північні європеїди (вовнизький тип) домінували в Подніпров'ї до неоліту, коли на їхній основі почали формуватися найдавніші індоєвропейські спільноти (Маріуполь, Середній Стіг, Новоданилово тощо). Відбувалося це в умовах контактів з грацильними південними європеїдами Подунав'я (культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), які в ході неолітизації Європи просувалися з Балкан на Правобережну Україну. Наслідком впливу цієї людності була певна грацилізація середньостогівців та ямників [Археологія УРСР, Т.І, 1985, с. 531].

IV. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ

У даному розділі предметом аналізу є динаміка розвитку та взаємодії численних археологічних спільнот території України доби фінального палеоліту та мезоліту. Реконструкція культурно-історичних процесів на території України у XIV-V тис. В.С., що пропонується, являє собою подальший розвиток з

урахуванням нових матеріалів та розробок раніше запропонованої схеми культурного розвитку регіону в зазначений період [Залізняк, 1998, с.207-218]. Таблиця 3 демонструє спробу синхронізації культурних явищ території України у зазначений період кам'яної доби.

Таблиця 3.

Синхронізація культур фінального палеоліту, мезоліту та раннього неоліту різних регіонів України.

Регіон	13.5 в.р.	12.8	12	11	10.3	9	8	7	6 в.р.	
	Dr I	Во	Al	Dr III	Рв	Во	At			
ПОЛІССЯ:	Епігравет...?	Гамбург	Борщеве П?	Лінгбі	Красносілья	Пісочний Рів	Студенок	Вирчице		
ПОЛІССЯ:				Свідер	Кудлаївка	Яніславиця	Німанська	ДДК		
Н. ДУНАЙ:	Епігравет		Білолісся			БКН	Криш	ЛСК	Кукут	
Н. ДНІСТЕР:	Епігравет	Царинка	Білолісся			Кукрек	Гребен	Сорок	ЛСК	Трип
ПІВД. БУТ:	Епігравет	Царинка				Кукрек	Гребен	Б Д К	Трип	
НАДПІОРІЖЖЯ:	Епігравет	Осокорівка				Кукрек	Сурська	Мар		
С. ДНІПРО:	Епігравет	Осокорівка				Сурський V	В'язівок	Кукрек	Сурська	ДДК
СХІДНА УКРАЇНА:	Епігравет	Роголик	?	?		Зимівники	В'язівок	Донецька	Туба	
								Матвіїв кург.	Туба	
								Плат	Став.	
КРИМ. ГОРИ:	Епігравет	?	Шан-Коба	Свідер	Шпан-Коба	Кукрек	Мурзак-Коба	Таш-Аір		
	14 В.С. cal.	13	12	11	10	8	7	5.8	4.9 В.С. cal.	

1. КУЛЬТУРА ТА ЕТНОС У МЕЗОЛІТІ

Археологічна культура є базовим поняттям археології. Однак проблема соціального навантаження цього явища дискутується досі. Серед фахівців поширена думка, що археологічні культури первісності відбивають етнічний поділ відповідної доби. Зокрема археологічні культури фінального палеоліту, мезоліту та неоліту вважали і вважають „етнокультурними спільнотами” переважна більшість відомих фахівців України: В.М.Даниленко [1969, с.25, 34], В.Н.Станко [1997, с.132-136], М.І.Гладких [1997, с.132-136], Д.Я.Телегін [1982, с.223, 232], О.Ф.Горелик [2001], М.П.Оленковський [1997, с.132-136], І.В.Сапожников [2003, с.132-136], Д.Ю. Нужний [1992, с.41, 54] та багато інших. Неодноразово звертався до проблеми етнічного навантаження культурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту і автор цих рядків [Залізняк, 1990, с.3-9; 1998, с.218-225; 2000].

За таким розумінням соціального навантаження поняття археологічна культура стоїть перевірена часом система аргументації, розроблена кількома поколіннями відомих учених, в тому числі й вітчизняних [див., наприклад, Брюсов, 1956; Кнабе, 1959; Захарук, 1964; Брайчевський, 1965; Монгайт, 1967, 1970; Каменецкий, 1970; Клейн, 1970; Генинг,

1970, 1976, 1992; Залізняк, 1990, 1998, 2000, 2002 та ін.].

Шлях позитивного вирішення питання етнічної суті археологічної культури накреслили ще у кінці XIX ст. Р.Вірхов, О.Монтеліус, Г.Косина. Їхня система доказів спиралася на факт встановленої за допомогою писемних джерел етнічної належності носіїв деяких археологічних культур ранньоісторичної Європи. Ними ж доведена можливість визначати етнічну належність носіїв кількох доісторичних археологічних культур шляхом ретроспекції від відомих народів раннього середньовіччя та античності. Зокрема, було встановлено, що за археологічними культурами ранньоісторичної доби стояли конкретні етноси – германці, кельти, скіфи, слов'яни тощо. Так народився метод, який за висловом Густава Косини „освітлює доісторичні епохи через епохи, які стоять у світлі історії”.

Культури пізньопервісної доби, які за допомогою історичних джерел вдалося інтерпретувати як окремі етноси, різнилися між собою, крім інших показників, і формою та орнаментациєю ліпної кераміки. Іншими словами було встановлено етнодиференціюючу властивість керамічних комплексів доби раннього заліза, бронзи, енеоліту, неоліту. Оскільки кераміка є наймасовішим матеріалом пам'яток пізньопервісної

доби, то вона стала відігравати провідну роль у культурній диференціації останніх.

Так, існування аналогічних культурно-територіальних спільнот, виділених за подібними археологічними критеріями в більш ранній доісторичний час, дало підстави також інтерпретувати їх як сліди мешкання давніх етносів. Певні проблеми виникли на шляху екстраполяції етнічного навантаження на культури мезоліту та фінального палеоліту. Адже подібні за територіальними та хронологічними параметрами культурам неоліту і бронзи, вони були виділені за специфікою не кераміки, а крем'яних виробів, етнодиференціюючі властивості яких потребували додаткової аргументації.

Наявність перехідних між мезолітом та неолітом культур створило передумови для поширення згаданих закономірностей і на культури кам'яної доби. Під перехідними мезо-неолітичними культурами маються на увазі спільноти, що мають докерамічну мезолітичну та керамічну неолітичну фази розвитку, які генетично пов'язані між собою однотипним крем'яним інвентарем. Як приклад з археології України згадаємо донецьку мезо-неолітичну культуру, янїславицьку мезолітичну, яка переросла в німанську неолітичну, сурську культуру, що виросла з безкерамічного Кукреку Надпоріжжя та Надазов'я тощо. Зазначені археологічні культури (донецька, янїславицька, кукрецька) різнилися між собою за крем'яним інвентарем як на ранній, безкерамічній, так і на пізній, керамічній фазах. Отже, етнодиференціююче навантаження несли не тільки кераміка, але й певна частина крем'яних комплексів археологічних культур неоліту та мезоліту. Це дає підстави розглядати культури мезоліту та фінального палеоліту як етнічні спільноти кам'яної доби.

Рухаючись ретроспективно в глибину тисячоліть, спостерігаємо різку зміну культурної карти Європи на початку фінального палеоліту, тобто близько 13-12 тис. років тому. Саме в цей час на зміну великим територіально і тривалим у часі спільнотам ранньої та розвиненої пори верхнього палеоліту (Селет, Ориньяк, Гравет, Східний Гравет, Епігравет) прийшли територіально обмежені і значно менш тривалі в часі (не більше 1-2 тис.р.) культури (Гамбург, Осокорівка, Федермессер, Азиль, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). За територіально-хронологічними та археологічними показниками вони нагадують культури пізніших епох, що дає вагомі підстави вбачати в них аналогічні етнічні спільноти.

Отже, на початку фінального палеоліту сталися якісь суттєві зміни в принципах етнічної диференціації первісного населення Європи. Інтерпретувати ці радикальні зрушення на археологічній карті як появу етнічного поділу людства взагалі було б невірно. Адже етнічний поділ – видова ознака *Homo sapiens*, зумовлена екзогамним принципом відтворення людей сучасного типу [Залізник, 1998, с.223]. Тому великі спільноти розвиненої пори верхнього палеоліту були попередньо інтерпретовані як блоки етнокультурної неперервності, які, на думку етнографів, передували

більш диференційованому етнічному поділу сучасного людства [Залізник, 2000], який сучасна археологічна наука фіксує з фінального палеоліту.

Зрозуміло, що археологічний матеріал не прямо, а опосередковано відбиває етнічний поділ людства у первісні часи. Тому всі ці побудови відносно дуже складних етнокультурних проблем первісності не є істиною в останній інстанції. Однак їх не можна ігнорувати при реконструкції культурно-історичних процесів за кам'яної доби. Адже вони базуються на перевірених часом, переконливій аргументації кількох поколінь учених і потребують уважного ставлення й подальшої розробки.

Таким чином, більшість описаних у попередніх розділах культурних спільнот кам'яної доби України, на думку автора, за своєю суттю, є певними відповідниками стародавніх етнічних угруповань. Оскільки більшість культур мезоліту є складовими культурних єдностей вищого порядку – культурних областей, зон, провінцій, то можна говорити про досить складну, ієрархічну структуру етнічного поділу людства починаючи принаймні з фінального палеоліту. Мезолітичні етнокультурні спільноти не лишалися незмінними і не були ізольованими одна від одної. Вони виступали суб'єктами і безпосередніми учасниками динамічного процесу культурно-історичного розвитку регіону за фінального палеоліту та мезоліту. Розглянемо головні закономірності цього розвитку на тлі загальноєвропейських етнокультурних процесів.

2. ЕПІГРАВЕТСЬКЕ ПІДГРУНТЯ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

У пізньому льодовиків'ї, після максимального похолодання 19-18 тис. років тому, в Європі спостерігається певна культурна стабілізація. Мається на увазі повсюдне поширення так званих епіграветських пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, провідною формою якого є мікрогравети довжиною до 4 см. Цей процес загальної уніфікації крем'яних комплексів прильодовикової Європи повною мірою торкнувся й України. Типовий епіграветський кремій 18-12 тис. р. тому поширився на всій території України. Він був властивий пізньольодовиковим мисливцям на мамонта півночі України (Мізін, Бармаки, Межиріч, Добранічівка, Гінці), мисливцям на бізона Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II, Кам'яна Балка I, II, III), мисливцям на північного оленя Подністров'я та Побужжя (Косоуци, Володимирівка). Разом з тим, слід відзначити певну специфіку крем'яного інвентаря західної (Дністровської) культурно-історичної провінції, де на початку пізнього льодовиків'я продовжували розвиватися місцеві граветські традиції молододовської культури.

Деградація скандинавського льодовика у фінальному палеоліті призвела не тільки до різких коливань клімату, перебудови перигляціальних ландшафтів, вимирання мамонтів і небувалого поширення північного оленя, а й спричинила суттєву зміну культурно-історичної ситуації на теренах

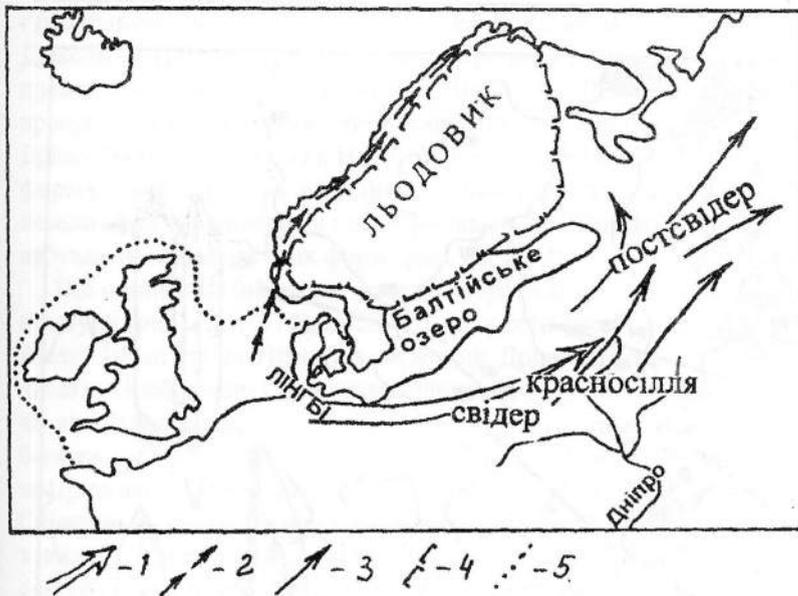


Рис. 41. Заселення Півночі Європи на межі плейстоцену та голоцену.

1. Міграція носіїв культури Лінгбі.
2. Міграція аренсбурзьких пращурів Фосна і Комса.
3. Розселення нащадків Свідеру.
4. Кордон льодовика.
5. Кордон суші.

України. На місці типологічно єдиного для всієї України Епігравету формується дві окремі провінції з різними напрямками культурно-історичних зв'язків: північна поліська і південна надчорноморська. Археологічні матеріали свідчать про подальший розвиток епіграветських традицій у фінальному палеоліті Надчорномор'я та на лесових плато середньої смуги України. На відміну від степового півдня, поліська північ протягом фінального палеоліту вийшла зі сфери культурного впливу місцевого Епігравету і стала органічною складовою великої спільноти прибалтійського фінального палеоліту, яка поширилася на теренах Середньоевропейських низовин від Англії до Десни, Верхнього Дніпра та витоків Волги.

Археологічні матеріали свідчать, що незважаючи на стрімку деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення не тільки не просунулося у північному напрямку, а навпаки, відступило з освоєного ним ще у пізньольодовиковий час Полісся та Верхнього Подніпров'я (Мізин, Бармаки, Юровичі, Шоломки, Юдинове, Супоневе, Тимонівка) на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи у середині фінального палеоліту (після 12 тис. В.Р.) зайняли носії згадуваних західнобалтійських культурних традицій – людність культур Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Красносілля, Свідер (рис.11, 41). Більшість сучасних дослідників вважають, що їхнє генетичне коріння сягає Мадлену, тобто північно-західного різновиду Епігравету Європи.

Культурно-історична переорієнтація Полісся та Верхнього Подніпров'я у фінальному палеоліті на Прибалтику значною мірою була спричинена природними факторами. Дані палеогеографії свідчать про перетворення Полісся в ранньому Дріасі у непридатну для життя заозерену арктичну пустелю. Недостатній вріз поліських річок заважав дренажу зандрових низин аж до Аллереду, коли відбулося поглиблення річкових долин і формування борових терас [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79].

Таким чином, вимирання мамонтів на порозі фінального палеоліту та різке погіршення природно-кліматичних умов на його початку на зандрових низинах прильодовикової Європи, зокрема у Поліссі, призвели до запустіння останнього в Дріасі I і відходу епіграветських мисливців на мамонтів на південь. Поліпшення природно-кліматичних умов у зв'язку з беллінзьким та аллередським потепліннями створило сприятливі умови для повторного заселення регіону в середині фінального палеоліту. Вріз річкових долин зумовив осушення Поліської низовини, появу зручних для поселення людини сухих борових терас. Загальне потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню численної популяції північних оленів. Склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленя.

На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип затвердився, схоже, раніше ніж у Східній Європі, де, судячи з дат Добранічівки, Гінців, Межирічів, Тимонівки, Єлисеєвичів епіграветські мисливці на мамонтів дожили до раунського потепління (приблизно 13,5 тис. р. В.Р.). Тому з вимиранням мамонтів і поширенням у фінальному палеоліті північних оленів Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня, нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а з заходу, спадкоємцями мадленських мисливців на оленя, – людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

3. БАЛТІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Археологічний матеріал дає підстави говорити про кілька хвиль мігрантів із Західної та Південної Балтії через басейн Вісли в долину Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра (рис.11, 41, 42). Найдавнішу з таких хвиль переселенців із заходу фіксує поява в басейнах Вісли (Новий Млин 3), Німану (Рудня, Кашетос) та Прип'яті (Одрижин, Прибір) окремих вістер з плечем

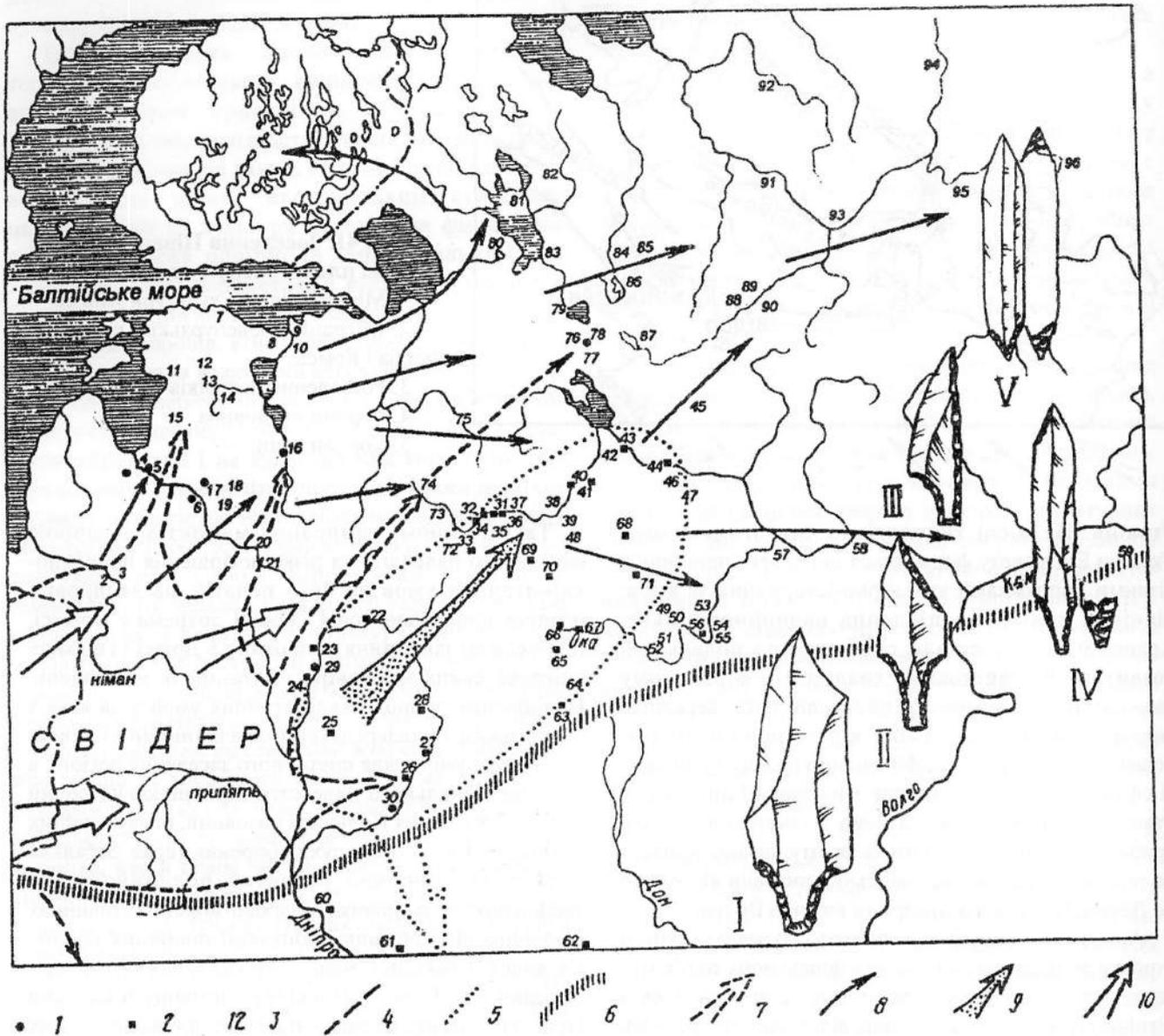


Рис. 42. Карта поширення постсвідерських та посткрасносільських пам'яток у мезоліті Східної Європи.

Умовні позначення: 1-свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2- мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (Гренськ, Пісочний Рів, Снево), 3- постсвідерські стоянки, 4- кордони свідерської культури, 5- кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6- південний кордон лісової зони, 7- міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8- міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9- міграція красносільської лодності на межі Дріасу III та Пребореалу, 10- міграція кудлайвського та маглемезького населення на початку мезоліту.

СТОЯНКИ: 1- Паштува, 2-Лампеджай, 3-Канюкай, 4- Лаукскола, 5- Ліелрутулі, 6- Селтіс, 7- Кунда, 8- Сійвертсі, 9- Тирвала, 10- Нарва, 11- Пуллі, 12- Лепакозе, 13- Ялевере, 14- Симусаре, 15- Звейнекі, 16- Іванців Бір, 17- Звідзе, 18- Оса, 19- Лубанське озеро, 20- Крумплево, 21- Зелений хутір, 22- Катинь 21, 23- Боровка, 24- Коромка, 25- Гренськ, 26- Пісочний Рів, Грідасове, 27- Ком'ягіне, 28- Черістоє, 29- Баркалабове, 30- Смячка, 31- Староконстантинівська IV, Чорна Грязь, Дмитрівська, Титово I, Снево, 32- Журавець, 33- Високіно, 34- Бутово, 35- Кошево, 36- Красново VI, 37- Лукіно, 38- Соболево, 39- Скнятино, 40- Алтиново, 41- Богоявлення, 42- Копріно, 43- Пеньково 2, 44- Сільце, 45- Умілення, 46- Некрасове, Кострома, 47- Мордовське, 48- Іванівська III, 49- Микуліно, 50- Петрушино, 51- Русаново III, 52- Борки, 53- Єлін Бір, 54- Новошино, 55- Угольново, 56- Істок, 57- Стара Пустинь, 58- Яндашево, 59- Міллярєво, 60- Загай I, 61- В'язівок 4а, 62- Зимівники, Сабівка, 63- Жабинь, 64- Грем'яче, 65- Ладижино III, 66- Брагіно, 67- Мітіно, 68- Єлівка, Шильцева Заводь, 69- Дальній Острів, 70- Заозер'я, 71- Белево, 72- Настасіно, 73- Суконцево, 74- Ланіно, 75- Боровичі, 76- Ягорба, 77- Лотова Гора, Лиственка III, 78- Мар'їно IV, 79- Анд озеро М, 80- Піндуші XIV, 81- Оленій Острів, 82- Ілекса III, 83- Муромське 7, 84- Нижнє Вереття I, 85- Попове, 86- Сухе, 87- Бір, 88- Яснопольська, 89- Єденга, 90- Колупайвська, 91- Приозерна 4, 92- Явронга, 93- Філічайвська, 94- Віс, 95- Пезмог I, 96- Парч, Пожсег, Петрушинська.

гамбурзької культури, що датується Беллінгом та Дріасом II (рис. 12, 36-38). Значно краще в Поліссі представлені матеріали культури Лінгбі, носії якої просунулися в регіон десь у кінці Аллереду – на початку Дріасу III (рис. 12, 39-41). На їхній основі в Дріасі III формується місцева красносільська культура з невеликими черешковими наконечниками, що нерідко набувають асиметричних форм (рис. 12, 28-35).

Ще одним лінгбійським нащадком була свідерська культура (рис. 12, 17-19), носії якої населяли басейни Вісли, Прип'яті та Німану з середини Дріасу III до початку Пребореалу. Свідерська культура формувалася на лінгбійських традиціях на початку Дріасу III в багатих на якісну крем'яну сировину верхів'ях Вісли та Прип'яті. На типологічно перехідних між Лінгбі та Свідером пам'ятках типу Станковичі (Західний Буг) знайдені великі лінгбійські наконечники з грубою свідерською підтескою черешків. Схоже, саме з верхів'їв Вісли та Прип'яті свідерці поступово розселилися на північ – на Середню Віслу та Німан. Рухаючись Поліссям на схід, вони на кінець Дріасу III витіснили на Верхній Дніпро і Десну споріднених їм красносільців (рис. 17, 42). В умовах сосново-березових лісів Східного Полісся останні засвоїли перші навички лісового мисливського господарства, що знадобляться в майбутньому їхнім мезолітичним нащадкам (Гренськ, Єнєво, Пісочний Рів).

Отже, на кінець Дріасу III на північному заході Східної Європи мешкало населення двох споріднених постлінгбійських культурних спільнот. Басейни Вісли, Прип'яті та Німану займали свідерці, а Східне Полісся та Верхнє Подніпров'я, до витоків Волги – красносільці. Різке ранньоголоценове потепління на зламі Дріасу III та Пребореалу зруйнувало цей фінальнопалеолітичний світ мисливців на північного оленя, східна частина якого вже познайомила на цей час з промислом лісових копитних. На початку Пребореалу ці мисливці були змушені мігрувати слідом за об'єктом промислу далеко на північний схід. Причому, якщо красносільці колонізували басейни Верхньої Волги та Оки, то свідерці рухалися з басейнів Німана та Прип'яті на північний схід, в обхід із заходу заселеного красносільцями Верхнього Подніпров'я (рис. 42).

У Пребореалі нащадки свідерців заселили Східну Прибалтику, зокрема територію Естонії (Пуллі), південь Фінляндії (Антреа) та Карелії (Оленій Острів). Протягом Пребореалу та Бореалу вони розселилися на схід смугою тайги Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу (рис. 42). Так виникла мезолітична область постсвідерських культур з досить одноманітним мікролітичним інвентарем, визначальним елементом якого є наконечники стріл на правильних відтискних пластинках з пласкою свідерською підтескою черешків. Вдосконалення пластинчастої техніки розколювання кременю свідерцями призвело до поширення правильного кінцевого нуклеуса для отримання регулярних відтискних мікропластинок. Ця прогресивна технологія

була винайдена свідерцями ще на своїй батьківщині, в Поліссі (Березно 6, Прибір 13). Внаслідок ранньоголоценової колонізації свідерцями півночі Східної Європи, вона стала визначальною особливістю згаданої постсвідерської області мезолітичних культур. Її економічність сприяла розселенню нащадків свідерців навіть у бідних на крем'яну сировину регіонах півночі.

Археологічні матеріали свідчать про певні впливи Свідеру та Красносілля Полісся у південному напрямку. Свідерські стоянки Великий Славків у Татарх, Делятин, Красна 3, Старуня, Врублівці у Східному Прикарпатті та Подністров'ї, Скауна у Південних Карпатах, а також Сюрень II, Буран Кая III (шар 4) та інші пам'ятки в горах Криму свідчать на користь міграції свідерських груп на грані плейстоцену та голоцену в Карпатський басейн і навіть у Гірський Крим. Можливо свідерці просувалися на південь долинами Дністра та Пруту. Суша на місці сучасної Одеської затоки створила умови для проникнення до Криму.

На зламі плейстоцену та голоцену красносільські традиції трансформувалися у гренські, пісочнорівські та єнівські, які фактично були локальними варіантами єдиної посткрасносільської спільноти верхів'їв Десни, Дніпра та Волги (рис. 12, 42). Їм властиві похідні від Красносілля відщепова техніка отримання сколів, оброблені крутою ретушшю черешкові та асиметричні вістря стріл тощо. На Середній Десні ця традиція доживає до самого кінця мезоліту у вигляді пам'яток типу Студенок (рис. 21). Окремі правильні відтискні пластини та знаряддя на них, в тому числі наконечники з пласкою підтескою черешків, в зазначених комплексах являють собою наслідки впливів сусідньої постсвідерської культурної спільноти.

Є підстави гворити про певні впливи красносільців, а можливо їх нащадків пісочнорівців зі Східного Полісся на формування ранньомезолітичної зимівниківської культури (особливо її в'язівського варіанту) лісостепового Подніпров'я та Східної України.

Таким чином, у Поліссі, на Верхньому Дніпрі та Десні простежується неперервний розвиток лінгбійських культурних традицій протягом 3-4 тисяч років (рис. 12). Принесені у Полісся в кінці Аллереду мігрантами з заходу лінгбійські традиції на початку Дріасу III трансформувалися в красносільську культуру. На початку Пребореалу остання породжує типологічно близькі між собою гренські пам'ятки Верхнього Дніпра, єнівські Верхньої Волги та пісочнорівські Десни. У кінці мезоліту пісочнорівська традиція на Десні трансформувалася в пам'ятки типу Студенок з численними асиметричними трапеціями високої форми. Схоже, що ця людність могла брати участь у формуванні неоліту Середнього Понесення з гребінчастою керамікою типу Вирчище.

Зазначимо, що кордон між етапами розвитку лінгбійських традицій на північному заході Східної Європи не завжди чіткий. Відомі типологічно перехідні пам'ятки між Лінгбі та Красносіллям (Великий Мідськ,

Берестенева), між Красносіллям та Пісочним Ровом (Красносільськ 5, Боровка, Гренськ). Свідерська культура у цій схемі розвитку лінгбійської традиції виглядає як своєрідне відгалуження від останньої в часи формування красносільської культури, тобто десь на початку Дріасу III.

Є вагомими підстави вбачати в нащадках лінгбійської спільноти Балтії, а саме в людині культур Аренсбург, Свідер, Красносілля, далеких пращурів аборигенів європейської Півночі – саамів Скандинавії та фіннів Східної Європи [Залізник, 2000 б, Zaliznyak, 2002].

В останнє тисячоліття льодовикової доби носії згаданих культур лінгбійської традиції були найпівнічнішими мешканцями прильодовикової Європи. Тому вони відіграли провідну роль в первинному заселенні півночі Європейського континенту після танення скандинавського льодовика. Останнє зумовило підняття рівня світового океану і затоплення суші між Ютландією та Британією на місці сучасного Північного моря. Аренсбурзькі мешканці Північноморського континенту та їх нащадки були змушені рухатися на північ, уздовж щойно звільненого від крижаного покриву західного узбережжя Скандинавії (рис. 41).

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північному оленя басейнів Німану та Прип'яті, які мігрували на північ слідом за об'єктом полювання або ж просто на території, що стали доступними для заселення після поліпшення природно-кліматичних умов. Як зазначалося, нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (10000-8000 р. В.Р.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до Північного Уралу (рис. 41, 42). На їх базі сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи [Залізник, 1989, с.80-89; 1999 а, с.232-248; Сорокин, 1990; Кольцов, Жилин, 1999].

Схоже, що аренсбурзькі нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, що на грані палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами й фінські народи півночі Східної Європи являють собою хоча й окремішні, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними *Homo sapiens* прильодовикової Європи. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський [Cavalli-Sforza L. e.a., 1994].

За даними палеоантропології, першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Маються на увазі антропологічні матеріали з

найдавніших поховань Оленячого Острова на Онезькому озері (рис. 43), Звейнієкі 2 в Латвії, Попово на Архангельщині [Денисова, 1975; Гохман, 1986; Ошибкина, 1994, с.55]. За типологією виробів ці пам'ятки належать до постсвідерської єдності Півночі Східної Європи. Зазначені антропологічні особливості постсвідерських попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людиністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Залізник, 1999 а, с.244, 2000 б].

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі, схоже, були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх з деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маються на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апеннін, деякі групи басків, ірландців, валлійців [Тищенко, 2001, с.78].

Сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валлійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах [Тищенко, 2001, с.79-81] свідчать про дуже давні контакти пращурів фіннів з аборигенами Центральної та Західної Європи. На думку автора, це сталося ще у фінальному палеоліті 13-10 тис. р. тому, коли на європейських низовинах від Британії до Полісся на основі Мадлену Західної Європи склалася спочатку культурна спільнота з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Після різкого потепління близько 10 тис. р. тому ці носії протоуральських діалектів рушили на північ, в обхід Балтії, двома шляхами. З Північноморського континенту норвезьким узбережжям у Лапландію просунулися пращури саамів. З басейнів Вісли, Німану та Прип'яті через Східну Балтію на північний схід рухалися далекі пращури фіннів та угрів. Полісся було одним із резервуарів, звідки розселялися на північ Східної Європи свідерці, які могли бути носіями протофінноугорських діалектів (рис. 41, 42) [Залізник, 2000 б; Zaliznyak, 2002].

Отже, культурні явища фінального палеоліту Полісся мають прямі паралелі в синхронних спільнотах зандрових низовин, що тягнуться на захід від Полісся до Англії, – в культурах Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер. Разом з тим, у Поліссі поки що невідомі достовірні пам'ятки культурної області Федермессер, які в Аллереді поширилися на зандрових низинах не тільки Північної Німеччини, але й Польщі (Гарново, Вітув). Про можливість відкриття таких стоянок у Поліссі свідчать знахідки окремих сегментів характерної форми на стоянках Красносілля (рис. 14, 35), Кухарі, Підгірці, матеріали фінальнопалеолітичної стоянки Борщеве II на Дону з сегментоподібними мікролітами, серії сегментів у ранньомезолітичних комплексах Загай I, Пісочний Рів, Ком'ягіно.

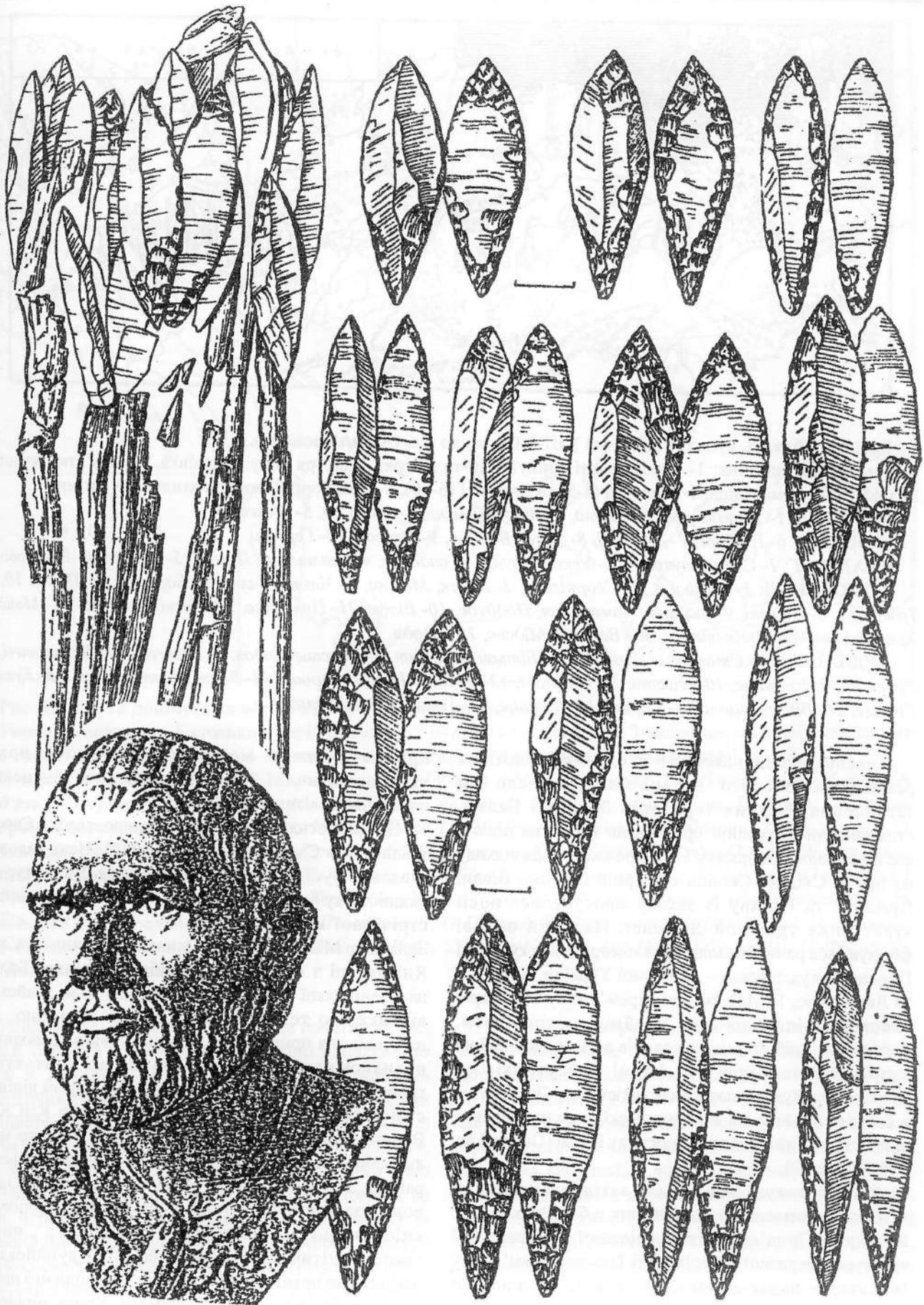


Рис. 43. Могильник Оленій Острів. Постевідерські наконечники стріл з поховання №100 та реконструкція за черепом масивного північного європеїда.

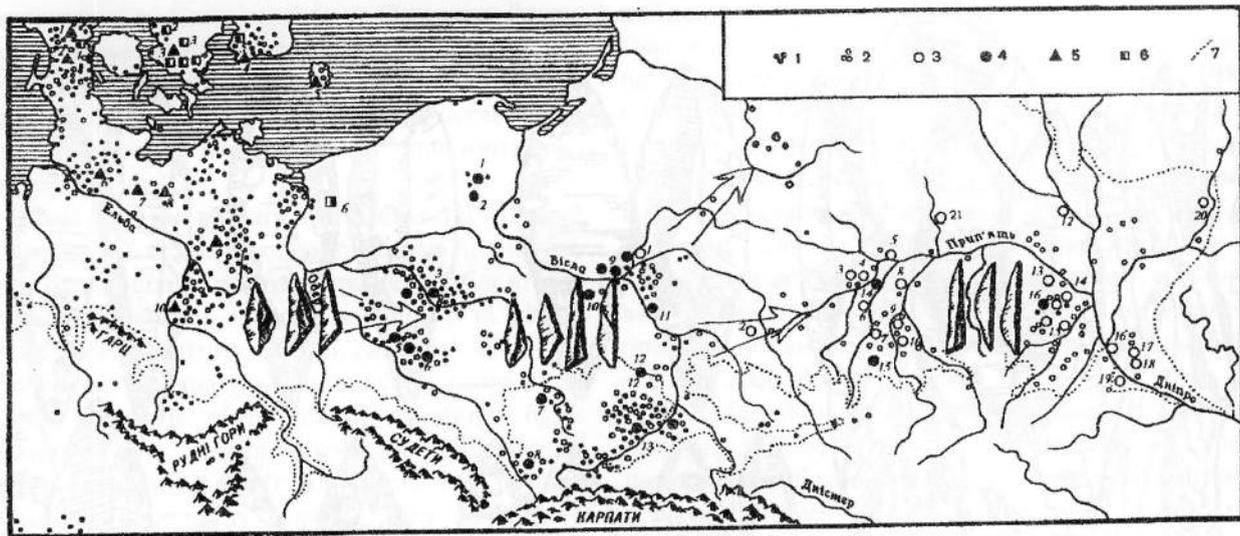


Рис. 44. Область культур Дювенсі VIII-VII тис. до н.е. (некалібровано).

Умовні апозначення: 1- коморницькі трикутники та вістря, 2- вістря типу Кудлаївка, 3- пам'ятки культур Кудлаївка, 4- Коморниця, 5- Мелстед (1-5) та Дювенсі (6-10), 6- Свадборг, 7- кордон зандрових низин.

МЕЛСТЕД: 1- Улкелструп, 2- Болунд, 3- Вінде-Хелсінг, 4- Лінгб'яр, 5- Мелстед.

ДЮВЕНСІ: 6- Пінберг, 7- Дювенсі, 8- Хохен Віхельн, 9- Фрісак, 10- Гервіш.

СВАДБОРГ: 1- Сторелтулхолм, 2- Улкелструп, 3- Свадборг, 4- Холмегард, Лундбі, 5- Агеред, 6- Вершево 6.

КОМОРНИЦЯ: 1- Месіка А, 2- Сворнігаче, 3- Лясек, Мосіна, 4- Челядз Велке, 5- Бартков, 6- Побел 10, 7- Трзбча 1, 8- Дерзно, 9- Велішев, Коморниця, Поддебе, 10- Вітув, 11- Цаловане, 12- Грзибова Гура, 13- Майдан Крелевський, 14- Люботинь 3, 15- Великий Мідськ, 16- Броди.

КУДЛАЙВКА: 1- Ставинога, 2- Лута, 3- Бітьон, 4- Омит, 5- Кожангородок, 6- Мульчиці, 7- Балаховичі, 8- Рудня 3А, 9- Криниця, 10- Поляни, 11- Озерне І, 12- Речиця, 13- Білосорока, 14- Вали, Мартиновичі, 15- Кухарі, Річище, 16- Вигурівщина, 17- Коржі, 18- Селище, 19- Таценки, 20- Кудлаївка.

Танення скандинавського льодовика внаслідок ранньоголоценового потепління призвело до затоплення значних територій Західної Балтії, стимулюючи міграційні процеси не тільки на північ, але й у східному напрямку. На спорожнілі після відходу на північ Східної Європи свідерців басейни Вісли, Прип'яті та Німану із заходу просунулися носії культурних традицій Дювенсі. На їхній основі формуються ранньомезолітична коморницька культура Польщі та кудлаївська – Північної України, Білорусії та Литви (рис. 17, 44). Їхньому крем'яному інвентарю властива відщеповість, крайній мікролітизм, поширення дрібних мікрорізців до металевих зброї з притупленим краєм у формі трикутників та мікрорізців. Кудлаївська хвиля витіснила у Пребореалі з басейну Німану на північний схід постсвідерську людність, що лишила пам'ятки типу Пуллі [Ostrauskas, 1999] (рис. 42).

В Атлантикумі нова хвиля західнобалтійських мігрантів призвела до формування в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постмаглемезької яніславицької культури. Виразної своєрідності їхньому крем'яному інвентарю надає досконала техніка правильної відтискної пластини, на основі якої за допомогою мікрорізцевих сколів виготовлялися специфічні яніславицькі вістря, трикутники, правильні трапеції. Висловлена думка, що яніславицький крем'яний – це реалізація давніх маглемезьких традицій

прибалтійського мезоліту на основі нової, протонеолітичної техніки правильної відтискної пластини [Залізник, 1998, с.189].

Ця прогресивна технологія поширювалася в Європу з Близького Сходу [Kozlowsky, 1985]. Нею володіли південні сусіди носіїв яніславицької культури – подність культур гребениківської, Криш та лінійно-стрічкової кераміки [Залізник, 1995, 1998, с.213; Залізник, Манько, 2004]. Однак генетичний зв'язок Яніславиці з культурою Свадборг Західної Балтії, населення якої вже у бореальний час було знайоме з відтискною технологією обробки кременю, дає підстави для припущення, що яніславицька людність познайомилася з останньою ще до контактів з гребениківцями, тим більш значно пізнішими лінійно-стрічковиками. Адже, якщо появу носіїв КЛСК на Волині зараз датують близько 5600 р. В.С., то носії яніславицьких традицій у Поліссі з'явилися значно раніше, а саме не пізніше кінця VII тис. до н.е. Однак повністю виключати можливість певного впливу на яніславицьку людність Полісся носіїв протонеолітичних традицій балкано-дунайського регіону теж не можна. Мається на увазі впливи з півдня носіїв традицій культури Гребеники, Криш, нижнього шару Сорок, а на пізніх, керамічних етапах розвитку Яніславиці (німанська або волинська неолітична культура Західного Полісся) і культури ЛСК.

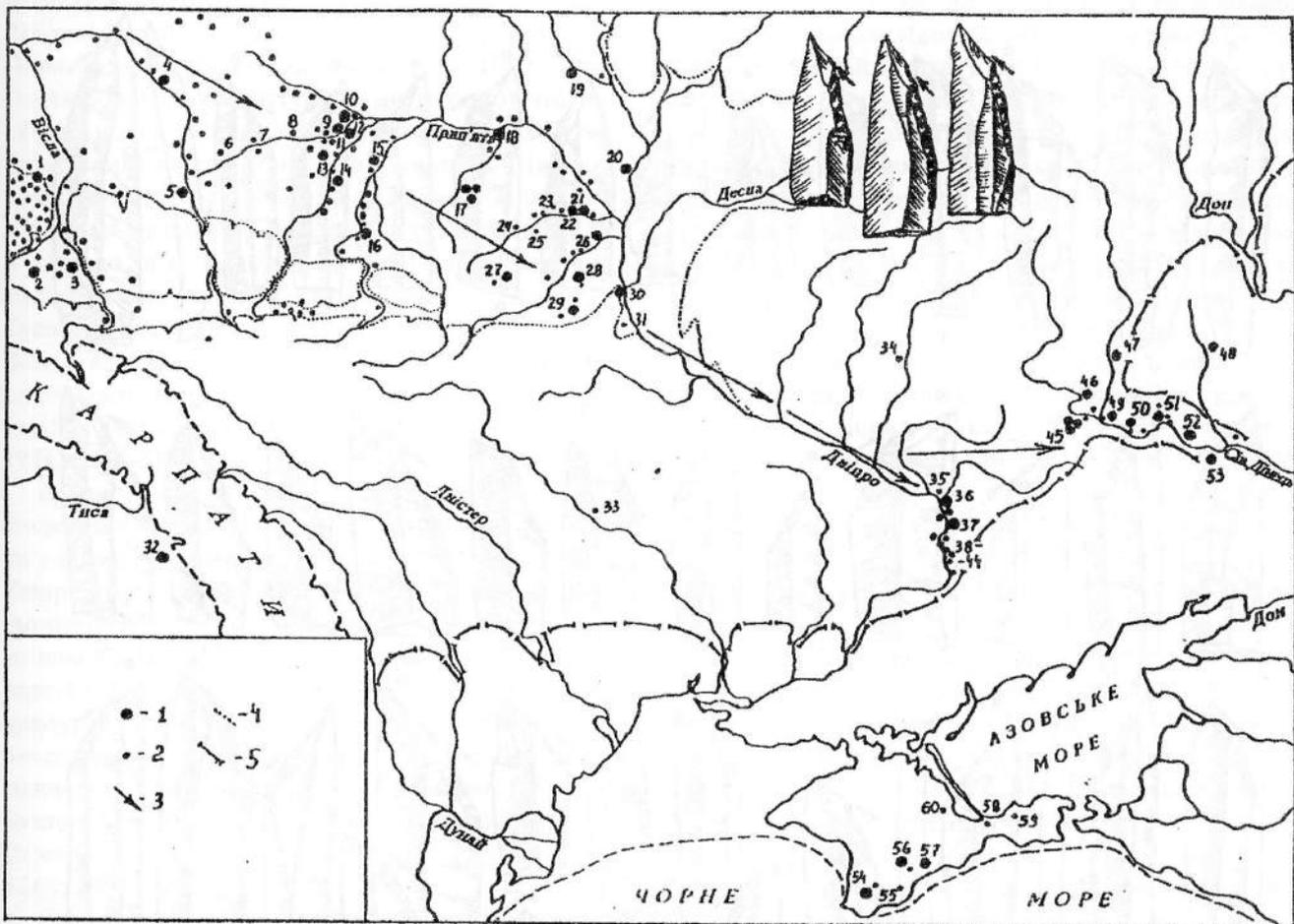


Рис. 45. Карта поширення вістер з мікрорізцевим сколом на пластинах.

Умовні позначення: 1-стоянки з серіями вістер, 2-пункти з 1-3 вістрями, 3-напрямок міграції балтійського насе-лен-ня в VII-V тис. до н.е., 4-кордон Полісся, 5-південний кордон лісу в Атлантикумі.

Стоянки: 1-Грзибова Гура IV, 2-Яворник Чарна, 3-Гвоздець, 4-Червоний Борек, 5-Неборово, 6-Тур, 7-Невір, 8-Люб'язь, 9-Переволока 2, 10-Омит, 11-Нобель, 12-Сенциці, 13-Мульциці, 14-Непірець, 15-Рудня, 16-Поляни, 17-Рудня Озерянська, 18-Мойсевичі, 19-Красновка 16, 20-Стара Лутава, 21-Оболонь, 22-Протереб, 23-Ковшиловка, 24-Піщане, 25-Прибір, 26-Прибірск 3, 27-Стаханово, Кратив'янка, 28-Рудий Острів, 29-Бородянка, 30-ДВС, 31-Перетічок, 32-Кам'яниця, 33-Кінецьполь, 34-Біла Гора, 35-Поповий Мис, 36-Ігрень 8, 37-Кізлевий 5, 38-44-Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок, 45-Петровські 4, 10, 28, 46-Вільхова 5, 47-Петрово-Орловська, 48-Пелагіївка III, 49-Пришиб, 50-Дробішеве, 51-Шевченкове, 52-Боровське I, 53-Горіхове-Донецьке, 54-Шан-Коба, Фат'ма-Коба, 55-Балін-Кош, 56-Ала-Чук, 57-Су-Ат III, 58-Фронтове, 59-Ленінське, 60- Олексіївська Засуха.

Неолітизації Яніславиці Полісся на початку VI тис. до н.е. сприяли й кукрецькі переселенці з Південного Бугу в Київське Полісся, які перейшовши на неолітичний етап розвитку витіснялися з батьківщини на північ спочатку людністю культур Криш, ЛСК, а потім і кукутенськими мігрантами з Молдови (рис. 34, 64). У середині VI тис. до н.е. уздовж південного краю заселеного яніславицькими мисливцями Полісся на схід, через Малополющу на Волинську височину та Верхній Дністер просувалися ранні землероби культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони стимулювали рух пізньоаяніславицької людності на схід і були для неї джерелом неолітичних новацій. У IV тис. до н.е. Яніславиця на неолітичній дубичайській фазі розвитку зазнала тиску з боку населення культури лійчастого посуду, що в цей час з басейну Вісли просувалося на Волинь.

Судячи з поширення характерних яніславицьких вістер південніше Полісся, яніславицька людність досягла Надпоріжжя, а на сході басейну Сіверського Дінця [Залізняк, 1978, 1998, с.217] (рис. 45, 46). Схоже, що саме з цим міграційним потоком із Балтії пов'язана поява в лісостепах Лівобережжя та Надпоріжжі масивних європеїдів вовницького антропологічного типу. Вони відомі з численних могильників VII-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо), які містять випростані масивні кістяки північних європеїдів [Телегин, 1991; Потехина, 1999]. Вони мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973]. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки

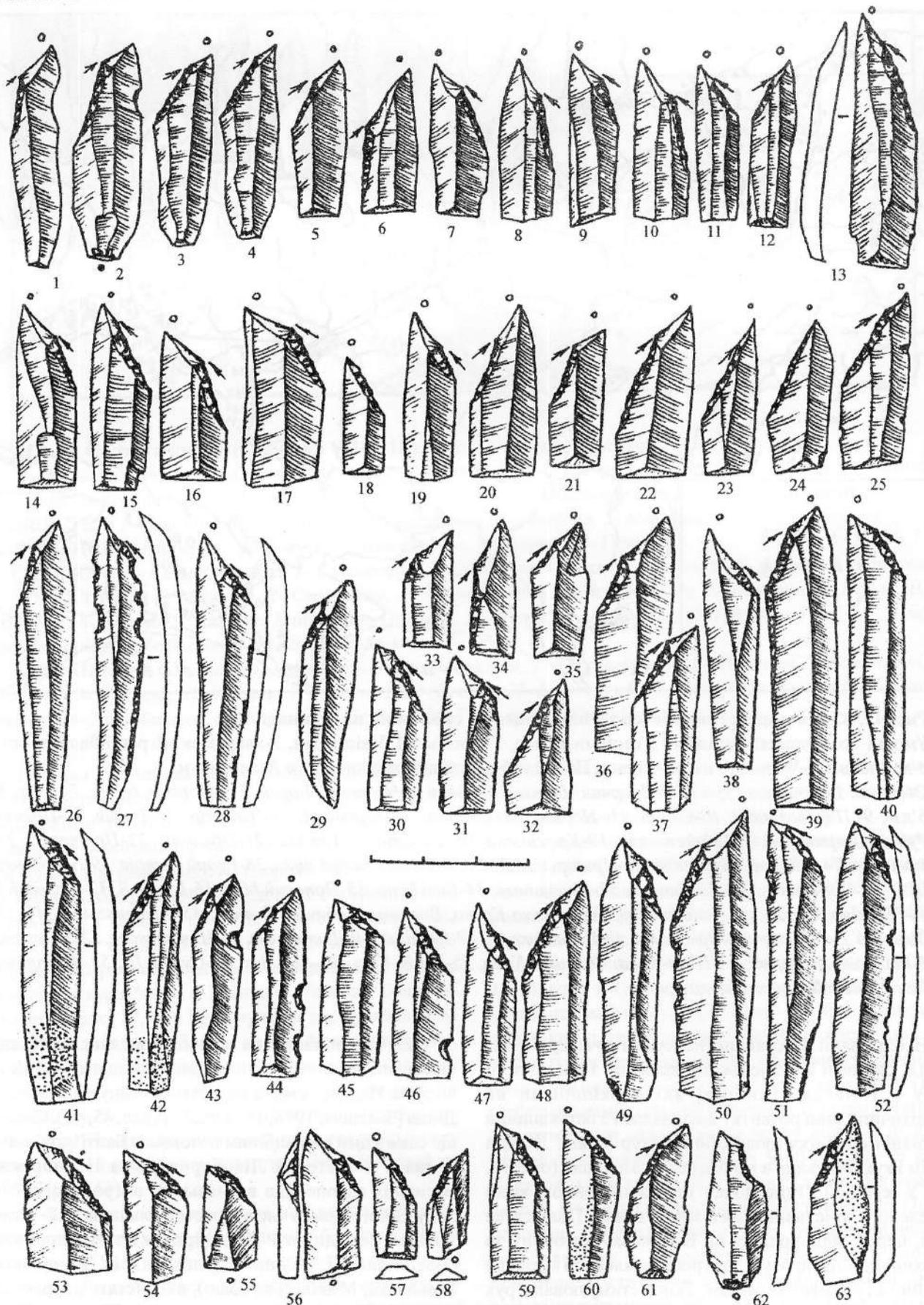


Рис. 46. Вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом зі стоянок України.

Зі стоянок Західного Полісся: Сенчиці 5а (1-9), Рудня I (10-13); Києво-Житомирського Полісся: ДВС (14-16), Бородянка 3в (17-18), Рудня Озерянська (19-21), Мойсєвичі (22-24), Протереб (25); басейну Сіверського Дінця: Ольхова 5 (26, 27), Петрівська 28 (28, 33-35), Петрівська 4 (29-32), Петрівська 10 (36-40); Надпоріжжя: Ігренів 8 (41-46), Собачки (47), Чаплі (48), Терлянська Круча (49), Вовниги (50), Кізлевий 5 (51, 52); Криму: Шпан-Коба, середній шар (53-55), Шпан-Коба, шар 4 (56-58), Су-Ат III (59-63).

археологів про міграцію в VII-VI тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку, через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури Південної Київщини та лісостепоного лівобережжя Дніпра у VI тис. до н.е. Ця північноєвропейська людність, яка у VII-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпоріжжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостоговської і споріднених з нею енеолітичних культур Лівобережжя Дніпра [Залізняк, 1994, с.97-99; 1998, с.316-318].

Цікаво, що західний напрямок культурно-історичних зв'язків Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті та мезоліті (Гамбург, Лінгбі, Комірниця-Кудлаївка, Яніславиця), зберігся майже до сьогодні. Він існував у формі міграційних хвиль, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід. У неоліті це була людність культур лійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду; в енеоліті-бронзі – кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської; за доби раннього заліза – Лужиця, Милоград, Ясторф, Латен (кельти), поморська, Пшевор (вандали?), Вельбар (готи) [Залізняк, 1998, с.268; 2001].

Єдиним виключенням з цього правила є розселення у VI ст. н.е. носіїв ранньослов'янської культури Прага-Корчак з Волині та Верхнього Подністров'я на захід на Люблінщину, Сян та Верхню Віслу.

Практично всі археологічні культури басейну Прип'яті з фінального палеоліту до початку середньовіччя мають західне походження. Нечисленні проникнення в Полісся мігрантів з півдня неминує закінчувалися їх асиміляцією аборигенами. Так сталося з носіями кукрецьких та буго-дністровських традицій (Лазарівка, Крушники), пізнього Трипілля, культури багатопружкової кераміки середини II тис. до н.е. За доби середньовіччя впливи Балтії набули відповідної історичній епосі форми експансії варягів, Польщі, Литви, Швеції [Залізняк, 1999, с.231-236; 2001].

Все більше славістів вважають батьківщиною слов'ян, звідки у I тис. н.е. відбувалося їх розселення землі Північно-Західної України між Середнім Дніпром на сході, Верхньою Віслою на заході, Прип'яттю на півночі і степами на півдні. Оскільки окреслена територія збігається з північно-західною провінцією первісної України, то слов'янство взагалі, і зокрема українців, в культурно-генетичному сенсі слід віднести до згаданої провінції, здавна пов'язаної з Центральною Європою та Південною Балтією. Не випадково далекими прашурами слов'ян, як і їхніх найближчих родичів балтів та германців, вважають культури шнурової кераміки, які у III-II тис. до н.е. просунулися в Північну Україну з заходу.

Таким чином, протягом останніх 12 тисяч років простежуються тісні культурно-історичні та генетичні

зв'язки Полісся та Волині з Південною та Західною Балтією, а також Центральною Європою. Про це свідчить щонайменше 15 міграційних хвиль, які котилися через територію Польщі у східному напрямку, починаючи з фінального палеоліту. Сталий напрямок культурних зв'язків та міграційних процесів пояснюється належністю Полісся до єдиної природно-географічної зони Середньоевропейських рівнин, яка охоплює Англійську, Північнонімецьку, Польську та Поліську низовини. Цей природно-ландшафтний регіон з однотипними природно-кліматичними умовами, що збігається з зандровою смугою останнього зледеніння, сформувався у фінальному палеоліті, коли і встановився тісний культурний зв'язок Полісся з Балтією [Залізняк, 1980, 1989; 2001а, с.119-124; 2001б]. Складається враження, що лісова зона Східної Європи з її нечисленим мисливсько-рибальським населенням грала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків людності з Центральної Європи та Південно-Західної Балтії.

4. ЧОРНОМОРСЬКА ПРОВІНЦІЯ

На відміну від Полісся, культурно-історичні зв'язки якого через міграційні хвилі з Балтії, у фінальному палеоліті були переорієнтовані у західному напрямку, середня смуга та південь України на межі плейстоцену й голоцену мали власні особливості розвитку. По-перше, тут спостерігається певна спадковість фінальнопалеолітичних та мезолітичних культурних традицій з пізньопалеолітичними, а по-друге, культурно-історичні процеси на півдні України мали багато паралелей у фінальному палеоліті та мезоліті Подунав'я, Балкан, Середземномор'я, Кавказу. Це пояснюється як географічною позицією регіону, так і специфікою природно-кліматичних змін у Надчорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену.

Вплив скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Надчорномор'я реагував на пульсації льодовика значно менше, ніж доквілля Полісся. На думку деяких дослідників, степові природно-ландшафтні умови Надчорномор'я взагалі мало змінилися з моменту свого формування у кінці третинного періоду [Станко, 1982, с. 86]. Менш суттєва трансформація клімату Надчорномор'я, порівняно з Поліссям, на межі плейстоцену та голоцену стала однією з причин спадковості культурно-історичного розвитку на півдні України, порівняно з поліською північчю. Культурні явища фінального палеоліту, а також, значною мірою, мезоліту степової та лісостепоногої України були нащадками традицій місцевого Епігравету пізньольодовиків'я.

Після певних сумнівів щодо самої можливості доживання Епігравету на території України до фінального палеоліту, більшість сучасних дослідників визнають, що немає серйозних підстав виключати український Епігравет із загальноєвропейського, який повсюдно доживає як мінімум до Беллінгу – Дріасу II, тобто до 12 тис. р. В.Р. [Залізняк, 2004] (див. додаток). Хіба що епіграветське населення Полісся, через різке

погіршення природно-кліматичних умов, полишило регіон у Дріасі I. На заході України, в Подністров'ї, на початку фінального палеоліту Епігравет, схоже, співіснує з носіями традицій фіналу молододовської культури, яка на ранніх етапах розвитку була різновидом центральноєвропейського Гравету.

Археологічні матеріали свідчать, що Епігравет, який продовжив свій розвиток південніше Полісся протягом першої половини фінального палеоліту до Беллінгу-Аллереду (до 12 тис. р. тому), у передаллередський час геометризуються, давши початок поступівграветським культурам півдня України з ранніми формами геометричних мікролітів. Маються на увазі культури Осокорівка зі специфічними трапеціями з ретушованою верхньою основою та Білолісся – Шан-Коба з сегментами. Враховуючи радіокарбоніві дати та типологічні паралелі трапецій Осокорівки, Роголика, Царинки з вістрями з плечем гамбурзької та крезвельської культур Західної Європи, осокорівські пам'ятки України датуються в межах Беллінга-Дріасу II.

Шанкобинська культура Криму, до якої останнім часом відносять стоянку Білолісся, має прямі паралелі в Азії Франції, Романеллі Італії. Ці явища типологічно характеризуються грубими сегментами і датуються від початку Аллереду до початку Пребореалу. Не виключено, що аналогічні пам'ятки у кінці фінального палеоліту були поширені не тільки в Надчорномор'ї, але й значно північніше, про що свідчать сегментоподібні мікроліти на ранньомезолітичних пам'ятках Північної України Загай I, В'язівок 4а, Пісочний Рів.

Можливо природно-кліматичні зміни на грані плейстоцену та голоцену в Надчорномор'ї не були такими значними, як у Балтійському регіоні та наближеному до нього Поліссі, однак вони були достатньо суттєвими, щоб призвести до повної зміни культурної карти України близько 10 тис. р. тому. Жодна культурна спільнота фінального палеоліту України не пережила цього рубежу без суттєвих наслідків. Одні з них відійшли за межі України (Свідер), другі дезінтегрувалися не лишивши нащадків (Білолісся), треті трансформувалися настільки, що перетворилися на інші культури з крем'яним інвентарем, що нагадує інвентар генетичного попередника (наприклад, Красносілля трансформувалося в Пісочний Рів). Разом з тим, на думку дослідників, епіграветські традиції на півдні України продовжують свій розвиток і на початку голоцену – у формі таких мезолітичних культур як Шпан-Коба, Кукрек, меншою мірою донецька культура. Можливо кудлаївська культура Полісся певною мірою також була спадкоємицею епіграветських культурних традицій виготовлення пазових наконечників з мікротекстами з притупленим краєм.

Багато в чому лишається загадковою генеза зимівниківської культури лісостепів Лівобережної України. Технологія обробки кременю, морфологія нуклеусів, грубих пластин, різців та скребачок на пластинах ранніх зимівниківських пам'яток (Сабівка,

Зимівники 3, Сурський 5) має певні паралелі в типології поступівграветських пам'яток фінального палеоліту Роголик, Царинка, Білолісся. Однак численні грубі високі трапеції з увігнутими сторонами нагадують геометричні мікроліти постлінгбійських пам'яток Пісочний Рів, Ком'ягіно, Гренськ, Єневе. Тому поширена точка зору на зимівниківську культуру, як на синкретичне явище, що постало на початку Пребореалу на традиціях місцевого епіграветського палеоліту (Борщеве II, Гінці тощо), але під постлінгбійським (Пісочний Рів) впливом з півночі. Особливо це стосується пізнього, в'язівцького етапу розвитку культури, якому властива певна асиметрія мікронабору і який датують Бореалом. Прямі паралелі раннім зимівниківським матеріалам дає усть-камська культура Поволжя та деякі стоянки басейну Дону. Висловлена думка про участь культури у формуванні на початку Атлантикуму донецької культури Східної України.

Кукрецьку людність півдня України більшість сучасних дослідників вважає нащадками пізньопалеолітичних мисливців на бізонів та коней степового Надчорномор'я, які були носіями епіграветських традицій. Архаїчні кукрецькі комплекси Вишенне I в передгірному Криму та Кам'яна Могила (нижній шар) продатовані за C^{14} Пребореалом та Бореалом відповідно (див. додаток). Схоже, Кукрек формувався на початку Пребореалу в степах між Нижнім Дніпром та Гірським Кримом у процесі ранньоголоценової трансформації місцевих степових мисливців Надчорномор'я [Залізник, 1995а, 1998, с.180]. Ранньоголоценова трансгресія Чорного моря зумовила затоплення значних степових територій і спричинила розселення кукрекців у межах степового Надчорномор'я та Надазов'я. Очевидно в Бореалі вони з'явилися на Нижньому Дністрі, у степовому Побужжі, Надпоріжжі, а також у Кримських горах (рис.17), де кукрецькі шари лежать над шпанськими і перекриваються шарами мурзак-кобинської культури, яка датується початком Атлантикуму (стоянки Кукрек, Шан-Коба, Фатьма-Коба). На думку автора, проникнення кукрецького населення на захід, у Подністров'я, могло статися не пізніше середини VII тис. В.С., коли з Подунав'я на Правобережну Україну почали просуватися перші хвилі балкано-дунайської людності, зокрема гребениківська, пізніше Криш. Можливо, що носії протонейолітичної відтискової техніки обробки кременю гребениківської культури з Нижнього Подунав'я просунулися долинами Пруту та Дністра на північ. На користь цього свідчать подібні гребениківським пам'ятки типу Раделичі на Верхньому Дністрі. Не можна виключати, що ці мігранти досягли Сандомирської котлини, де могли вплинути на формування яніславицької культури.

Саме від цих балкано-дунайських мігрантів кукрецькі автохтони запозичили трапеції на перетинах правильних пластин, які є визначальним елементом гребениківської індустрії. Тому ранні кукрецькі комплекси, що датуються Пребореалом (Вишинне I), Бореалом (Кам'яна Могила, н.ш.) і навіть початком

Атлантикуму (Мис Трійці, Кукрек, Абузова Балка, Ігренъ 8) безтрапеційні. Внаслідок впливу гребениківських протонеолітичних мігрантів у кінці VII тис. В.С трапеції з'являються спочатку в Кукреку Побужжя (Печера, Добрянка), а на початку VI тис. В.С. – на кукрецьких пам'ятках Надпоріжжя (Кізлевий, Шулаїв, Сурський), Київського Полісся (Лазарівна, Крушники), степового Криму (Олексіївська Засуха).

Подальше розселення кукрекців у північно-східному напрямку в Середнє Подніпров'я, аж до гирла Прип'яті, басейнів Ворскли, Самари, Сіверського Дінця, стимулювали хвилі протонеолітичних та неолітичних мігрантів у Надчорномор'я з Нижнього Подунав'я (рис. 34) [Залізник, Манько, 2004]. Першою такою хвилею з балкано-дунайського регіону (середина VII тис. В.С., *cal.*) були носії традицій гребениківської культури та типу Раделичі, які тисли на автохтонів-кукрекців Північно-Західного Надчорномор'я та Подністров'я з південного-заходу, активно змішуючись з ними. У другій половині VII тис. В.С. носії протокришських та кришських традицій просунулися через Подністров'я на заселений кукрекцями Південний Буг, що спричинило постання буго-дністровської культури. Людність останньої під тиском спочатку населення культур Криш та лінійно-стрічкової кераміки, а потім Кукутені-Трипілля, мігрує у VI тис. В.С. в Черкаське Подніпров'я та Київське Полісся (рис. 34). Це спричинило неолітизацію Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, поширення тут буго-дністровської кераміки та специфічних кукрецьких крем'яних виробів [Залізник, Манько, 2004]. Ще у кінці VII тис. В.С. на місцевому кукрецькому ґрунті, під балкано-дунайськими впливами постала сурська неолітична культура Надпоріжжя, впливи якої сягнули Криму, судячи з матеріалів Олексіївської Засухи і Таш-Аїру.

Не виключено, що інтенсивні міграційні потоки гребениківців у Північно-Західне Надчорномор'є, а місцевих степовиків-кукрекців далі на північ у Середнє Подніпров'я стимулювалися потужною ранньоатлантичною трансгресією Чорного моря, про що йтиметься далі.

Бурхлива історія носіїв кукрецької культури спричинила їх контакти з різними культурними спільнотами мезоліту України, про що свідчать виразні кукрецькі домішки в матеріалах сусідів: гребениківської, мурзаккобинської, яніславицької, донецької культур пізнього мезоліту та раннього неоліту України.

Існує думка про участь кукрецьких мігрантів та зимівниківських автохтонів у формуванні донецької культури. Схоже, долинами Самари та Орелі кукрецьке населення просувалося на Сіверський Донець, про що свідчать типові кукрецькі вкладні в донецьких комплексах (Тепла, Шевченкове, Ольхова 5). До того ж, донецький інвентар багато чим схожий на кукрецький: конічний нуклеус для правильних відтискних мікропластин, мікровкладні з притупленим краєм для пазових кістяних наконечників, деякі форми

різців з плоским сколом. На конічному нуклеусі для правильних відтискних мікропластин, що були вкладнями пазових наконечників, базується мезоліт та неоліт Прикаспію, Поволжя, Казахстану, Сибіру. Це дає підстави говорити про певне тяжіння кукрецької та донецької культур до мезоліту євразійських степів.

Донецька культура басейну Сіверського Дінця, схоже, постала на рубежі Бореалу та Атлантикуму внаслідок впливу Кукреку на місцеву зимівниківську традицію. Косі вістря з мікрорізцевим сколом з'явилися трохи пізніше внаслідок яніславицького впливу з північного заходу (рис. 34, 45, 46). На початку VI тис. до н.е. донецька культура перейшла на керамічну фазу розвитку.

Окремим регіоном з виразною специфікою культурно-історичних процесів був Гірський Крим, який відомий надзвичайним багатством своєрідних культурних явищ фінального палеоліту та мезоліту. Поряд з матеріалами специфічно середземноморських явищ (Шан-Коба, Мурзак-Коба) в печерах Криму виявлені пам'ятки культурних спільнот континентальної України (Епігравет, Свідер, Кукрек). На початку фінального палеоліту (Дріас I) доживав свій вік кримський Епігравет (Буран-Кая III, ш.6, Аджі-Коба, Сюрень I, в.ш.), виділений в окрему буранкайську культуру [Яневич, 2000].

Досі не вирішено питання щодо населення Криму в Беллінзі та Дріасі II. В Криму поки що невідомі достовірні аналоги культурам з вістрями з плечем (Крезвель, Гамбург, Осокорівка, Рогалик, Царинка), які в середній смузі Європи розвивалися в середині фінального палеоліту у передаллередський час. Не виключено, що шанкобинська культура з грубими сегментами зародилася в Криму ще у передаллередський час і розвивалася протягом Аллереду, Дріасу III до самого початку Пребореалу. На рубежі плейстоцену та голоцену з півночі в Крим прийшли свідерці (Сюрень II, Буран-Кая III, ш.4.). В Пребореалі тут розвивалася поступіграветська іспанська культура. В Бореалі та ранньому Атлантикумі в Гірський Крим зі степу періодично просувалися кукрецькі. Мурзаккобинська культура можливо зародилася ще у кінці Бореалу і згодом на початку VI тис. В.С. трансформувалася в ташаїрський неоліт Кримських гір.

До кола явищ, які мають аналогії на південний схід від України, належить платовоставська культура, нечисленні пам'ятки якої відомі на сході Донеччини. Їхньому крем'яному інвентарю властиві дрібні сегменти та трапеції з двобічною (гелуанською) ретушшю, яка часом заходить на спинку. Платовоставські матеріали є західною периферією нижньоволзької спільноти фінального мезоліту та неоліту, що охоплює пониззя Сіверського Дінця та Дону, Волго-Дінське межиріччя, Північний Прикаспій, Передкавказзя. Можливо це явище формувалося під впливами із Закавказзя, які на початку неоліту сягнули Східної України.

Таким чином, у другій половині VII тис. В.С. (cal.) з просуванням у Північно-Західне Надчорномор'я носіїв гребениківської культури, а у Надазов'я – людності, що полишила пам'ятки типу Платівський Став, західна та східна частини південної надчорноморської провінції поступово набувають власної культурної орієнтації. Терени Південно-Західної України розвиваються під потужним впливом з Балкано-Дунайського регіону. Степи та лісо-степи південного сходу країни поступово стають органічною частиною великого євразійського степу, де на основі скотарства, з неоліту по пізні середньовіччя твориться власна неповторна культура та історія.

5. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОВІНЦІЇ УКРАЇНИ

У попередніх розділах показано як у фінальному палеоліті виникла балтійська культурно-історична провінція первісної України і як на початку Атлантикуму надчорноморському мезоліті намітилися балкано-дунайська та євразійська степова провінції. Таким чином, з кінця мезоліту на території України починають простежуватися крім балтійської ще дві провінції, кожна з яких мала власну культурно-історичну орієнтацію, що зберігалася аж до кінця середньовіччя. Поліська північ, Волинь та Верхнє Подністров'я розвивалися під впливом міграційних потоків з Південної Балтії та Центральної Європи. Балкано-дунайська провінція охоплювала південний захід України, який разом з Молдовою знаходився під потужним впливом з Подунав'я, Балкан, Трансильванії. Євразійська степова провінція поширювалася на південний схід України, який розвивався в умовах постійних міграційних потоків зі сходу [Залізник, 1998, с. 268-270; 1999, с.231-244].

Балкано-дунайська культурно-історична провінція України виразно окреслилася з кінця мезоліту, хоча зв'язки південного-заходу країни з Балканами намітилися ще у палеоліті. Саме цим шляхом в Україну близько 40-35 тис. років тому просунулися перші Homo sapiens з орин'яцькою індустрією. Можливо з Подунав'я чи Балкан на Одещину та в Крим прийшли носії фінальнопалеолітичної індустрії з грубими сегментами (Білолісся, Шан-Коба). Більш сталі зв'язки регіону з Балканами встановлюються з початком неолітизації, яка відбувалася під впливом хвиль неолітичних колоністів з Подунав'я. Судячи з наявних археологічних матеріалів, можна впевнено говорити про балканське походження гребениківської культури Північно-Західного Надчорномор'я, яка датується другою половиною VII тис. В.С. (cal.). Її крем'яний інвентар (сплошені, однобічні нуклеуси для правильних відтискних пластин та численні трапечії з їх перетинів) (рис. 38) нагадують крем'яну індустрію докерамічного і ранньокерамічного неоліту Балкан та Подунав'я (Аргісса, Протосескло, Криш, Старчево).

Слідом за протонеолітичними носіями гребениківських традицій на південний захід України з Нижнього Подунав'я рухалася людність культур

балкано-дунайського походження Протокриш, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Гумельниця, Кукутені-Трипілля. Остання з румунської Молдови сягнула Київського Подніпров'я і знаменувала собою перемогу відтворювального господарства на Правобережній Україні та у Середньому Подніпров'ї.

З IV-III тис. до н.е. вплив Балкан на Південно-Західну Україну слабшає у зв'язку з експансією в регіон найдавніших скотарів зі сходу України та Нижнього Подніпров'я (Новоданилово, Нижня Михайлівка, ямники, катакомбники, Бабино, Сабатинівка, Білозірка). З кінця II тис. до н.е., не зважаючи на потужні хвилі кочовиків зі сходу, у Південно-Західній Україні знову підсилюються балкано-дунайські впливи. Конкретним їх проявом за даними археології є інфільтрація чи розселення фракійських племен з Нижнього Подунав'я та Трансильванії (культури Ноа, Гава-Голігради, фракійський гальштат, Чернолісся), грецька колонізація, римська, візантійська та османська експансії пізньоантичної доби та середньовіччя. Підкреслимо тривале протистояння у Північно-Західному Надчорномор'ї балкано-дунайських впливів степовим євразійським. Воно тривало з IV тис. до н.е. до кінця середньовіччя і було пов'язано з хвилями скотарського населення, що котилися степами зі сходу на захід (рис. 65).

Південно-східна або євразійська степова культурно-історична провінція, судячи з наявних археологічних матеріалів, почала формуватися разом з південно-західною балкано-дунайською у кінці мезоліту з просуванням на Донбас з південного сходу носіїв традицій пам'яток типу Платівський Став, які є локальним проявом нижньоволзької мезо-неолітичної культурної спільноти. Яскравий приклад такої індустрії, яка має аналогії в матеріалах сіроглазівської культури Нижнього Поволжя та на Північному Кавказі, дає комплекс стоянки Розсипна IV на Нижньому Дону (рис. 39) [Цыбрий, Горелик, 2004]. Зазначимо впливи на Східне Надазов'я ракушечнорацької неолітичних культур.

Наступною віхою формування провінції є становлення у VI тис. В.С. спільноти, представленої могильниками типу Маріуполь-С'єзже. Цікаво, що остання склалася за участю мігрантів з Балтійського регіону, про що свідчить масивний, північноєвропеїдний антропологічний тип похованих у численних могильниках маріупольського типу межиріччя Дніпра і Дону. Пізніше ця степова лінія розвитку була представлена нижньомихайлівською, новоданилівською та середньостогівсько-хвалинською спільнотами, в межах яких сучасні дослідники виділяють кілька споріднених локальних культур (стогівська, квітнянська, скелянська та ін.). Ці ранньоскотарські енеолітичні єдності формувалися у VI-IV- тис. В.С. в степах та лісо-степах між Нижнім Дніпром та Доном. У III тис. В.С. на їхній основі зародилася ямна культурна єдність, людність якої розселилася як на схід аж до Алтаю, де виникає похідна

від неї афанасієвська культура; так і степами на захід аж до басейну р.Тиса.

Археологічні дані свідчать, що скотарський світ євразійських степів зародився разом зі скотарством, як окремою галуззю первісної економіки, у межиріччі Дніпра і Дону, звідки шляхом ямної експансії поширився на всю степову смугу Євразії.

Після ямників степами зі сходу України на захід просувалися носії культур катакомбної, Бабино, Сабатинівка, Білозірка. Є дані про участь сабатинівських племен в експансії на Балкани і навіть в Анатолію та Близький Схід (відома за історичними джерелами „навала народів моря”) [Клочко, 1990]. Далі євразійська культурно-історична провінція України проявляється у формі розселення іраномовних скотарських племен кіммерійців, скіфів, сарматів. З початком середньовіччя зі сходу на захід українськими степами котяться орди тюрко-монголів: гуннів, аварів, болгар, хазарів, угрів, печенігів, торків, половців, татаро-монголів.

Таким чином, південно-східна або степова євразійська культурно-історична провінція України за даними археології почала формуватися у кінці VII тис. В.С. і проіснувала у формі кочових скотарських суспільств та Кримського ханства до XVIII тис. н.е. Її економічною основою були різні форми відгінного, а пізніше кочового скотарства. Виокремлення скотарства в окрему галузь первісного господарства відбувалося в V-III тис до н.е. в межиріччі Дніпра і Дону. Тому саме тут в зазначений час розпочалося формування згаданої культурно-історичної провінції євразійського степу. Її зародження пов'язано зі становленням у степах та лісостепах між Дніпром і Доном маріупольської, середньостогівської, новоданилівської, нижньомихайлівської, ямної культурних спільнот. З ними пов'язане формування найдавніших скотарських суспільств зі специфічною культурою, способом життя, ментальністю. Їм властива важлива, якщо не провідна роль скотарства, мобільність, колісний транспорт, соціальна диференціація, патріархальність, войовничість, курганний поховальний комплекс, сакралізація війни, культу верховного бога-воїна і пастуха, зброї, коня, бика, вогню, сонця-колеса тощо.

Цей сформований на базі найдавнішого скотарства у степах Східної Європи праїндоевропейський культурний комплекс був рознесений першими скотарями IV-III тис. з Дніпро-Донського межиріччя по всьому євразійському степу, а пізніше і за його межі [Шрадер, 1886; Child, 1925, Sulimirski, 1968; Gimbutas, 1970; Mellary, 1989; Залізник, 1994, с. 89-99; 1998, с.248-265; 1999, с.97-135; Zaliznyak, 1997, р. 117-125; 2005; Павленко, 1994]. Значну роль у його поширенні відіграли ямні племена, які зі Східної України розселилися степовим коридором далеко на захід аж до осередку степів у Середньому Подунав'ї в дорлину Тиси та на схід до Алтаю, де виникла похідна від них афанасієвська культура.

Пізніше індоевропейські степовики несуть свій скотарський культурно-господарський комплекс, мову

та ментальність далеко за межі євразійського степу в Центральну Азію, Індію, Іран, на Балкани, в Анатолію, в Центральну та Західну Європу. У III тис. до н.е. їхній скотарський спосіб життя переймають народи алтайської мовної сім'ї Центральної Азії (тюрко-монголи). Їх невинний рух степами на схід протягом усього середньовіччя (як до речі і їхніх попередників іраномовних скіфів та сарматів) пояснюється пошуками скотарями кращих пасовищ. Якість останніх прямо залежить від кількості опадів, яка суттєво збільшується в євразійських степах у напрямку зі сходу на захід. Додатковим стимулом для експансії степовиків в Європу протягом останніх трьох тисячоліть були зумовлені кочовим способом життя специфічні стосунки войовничих кочовиків з осілим населенням, суттєвими складовими яких був збір данини та грабунок осілих землеробів.

Шляхи руху різних скотарів Надчорномор'я на північ визначалися річковою мережею лісостепової смуги, яка з'єднує Північний-Захід країни з Надчорномор'ям. Оскільки великі ріки лісостепу України течуть з північного заходу на південний схід, то загальний рух степовиків вододілами річок лісостепу мав північно-західний напрямок. Наприклад, у пізньому середньовіччі функціонував так званий „татарський шлях” з Надчорномор'я на Львів і далі на Люблін і Краків. Беручи початок у степу він проходив буго-дністровським вододілом і далі Подільською височиною у північно-західному напрямку (рис. 65). Саме цим шляхом очевидно сягали території Південно-Східної Польщі впливи з Надчорномор'я, які польські дослідники пов'язують з ямниками, кіммерійцями, скіфами, сарматами та іншими степовиками.

Разом з тим, популярна у 50-70-ті рр. версія експансії войовничих носіїв „курганної культури” (ямники, катакомбники) зі степів Східної Європи у північно-західному напрямку через Україну на територію Польщі і далі в Центральну Європу, не підтверджується сучасними дослідженнями. Якщо степовики Надчорномор'я і впливали на Центральну Європу в часи зародження тут культур шнурової кераміки, то відбувалося це не через Польщу, а степовим коридором, що тягнеться з Надчорномор'я на захід долиною Дунаю. Не заперечуючи спорадичні проникнення надчорноморських степовиків доби бронзи у північно-західному напрямку (рис. 65), зазначимо відсутність археологічних слідів їх масової міграції через Західну Україну на територію Польщі.

Зазначені три культурні провінції первісної України не були незмінними, знаходилися в постійному розвитку, змінюючись внутрішньо і територіально під впливом міграційних потоків із Центральної Європи, Подунав'я чи євразійських степів. Додаткового драматизму історичним процесам на теренах первісної України надавали складні взаємодії різних провінцій між собою (рис. 65).

Культурно-історичні провінції не варто розглядати спрощено як своєрідні коридори для міграцій через Україну з поза її меж. Наприклад, євразійська степова

провінція – це яскраве культурно-історичне явище світової історії, яке саме, фактично, народилося разом зі скотарством в межах Південно-Східної України, а саме в Дніпро-Донському межиріччі. Як зазначалося, саме звідси найдавніші скотарі IV-III тис. до н.е. розселилися степами та лісо-степами Євразії несучи свою індоєвропейську культуру та мову.

В мезоліті України існували і суто місцеві культурні явища, пам'ятки яких невідомі на сусідніх територіях. Зокрема культура Кукрек розвивалася в межах України протягом кількох тисячоліть з початку мезоліту до раннього неоліту включно, лишивши десятки яскравих пам'яток на територіях від узбережжя Гірського Криму на півдні до Чорнобиля на півночі.

Навіть найпотужніші міграційні потоки сягнувши відповідної культурно-історичної провінції України набували тут специфічних культурних форм. Так, у Північно-Західній Україні лінгбійські мігранти з Балтії породили своєрідні свідерську та красносільську культури. Пізніше носії мезолітичних традицій Дювенсі із заходу започаткували кудлаївську культуру, а яніславицькі мігранти – пам'ятки типу Рудий Острів Київського Полісся. Потік шнуровиків з Центральної Європи набув місцевих форм городоцько-здовбицької, стжижовської, середньодніпровської культур Північної України. Польський Тшинець, просунувшись на північний захід України, трансформувався у Комарівку Верхнього Подністров'я та Сосницю Подесення. Милоград набув форми підгірцівського локального варіанту. Кукутенські колоністи на Правобережній Україні породили цілу низку культур трипільської культурної спільноти. Принесені зі сходу скіфська та сарматська культури на території України набули своєрідних місцевих форм, породивши велику кількість локальних варіантів культури.

Самі кордони провінцій не були сталими і пульсували залежно від міграційних та складних культурно-історичних процесів, що відбувалися в регіоні. Наприклад, балтійські впливи у фінальному палеоліті та мезоліті поширювалися в Україні переважно в межах Поліської низовини з її чіткими природно-ландшафтними кордонами (культури Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кудлаївка, Яніславиця). Внаслідок потужних міграцій в енеоліті-бронзі кордон культур центральноєвропейського кола помітно посувається на південь і проходить по Правобережжю приблизно по лінії Кам'янець-Подільський – Вінниця – Канів – Переяслав. Цього рубежу з північного заходу сягають носії культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської. Цікаво, що в цей же час за доби бронзи до цього кордону з півдня підступили культури євразійського степу ямна, катакомбна, Бабино, зрубна, Сабатинівка.

Певною мірою осторонь від усіх цих інтенсивних культурно-історичних процесів, пов'язаних з різнонаправленими переселеннями різних первісних народів, стояв крайній північний схід України, перш за все басейни Сейму та Середньої Десни. Тут здавна мешкали автохтони Східної Європи фінські племена,

археологічним відповідником яких у V-IV тис. до н.е. був неоліт ямково-гребінцевої кераміки. Потужна міграція індоєвропейських племен з Центральної Європи (кулясті амфори, шнуровики, Тшинець) за доби бронзи сягнула через Південне Полісся та Волинь Середнього Подесення (рис. 65). Локальними проявами цих культурних явищ на сході Полісся були середньодніпровська та сосницька культури, носії яких витіснили протофінський ямково-гребінцевий неоліт з басейнів Сейму та Середньої Десни. У цей же час на протофіннів з півдня тисла людність ямної, катакомбної, бабинської, зрубної культур. На кінець бронзової доби протофінни полишили північний схід України, де поширилися спочатку мар'янівська, потім бондарихінська, а за раннього заліза юхнівська культури. Сучасні дослідники схиляються до балтської належності їх носіїв, які, схоже, були нащадками людності середньодніпровської та сосницької культур доби бронзи.

Таким чином, три головні культурно-історичні провінції України зародившись у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті функціонували протягом усієї подальшої історії України. У кожен історичну епоху вони набували властивих їй форм, зберігаючи сталий напрямок культурно-історичних зв'язків. Наприклад, у розвиненому середньовіччі північно-західні зв'язки балтійської провінції проявилися у формі експансії скандинавських варягів, Литви та Польщі на Русь-Україну. Балканські зв'язки України за доби середньовіччя спочатку мали форму візантійських впливів, які трансформувалися в турецьку експансію. Євразійську степову провінцію у XV-XVIII ст. уособлювало Кримське ханство та ногайська орда, які здійснювали численні грабіжницькі походи в Україну, досягаючи через її території Кракова та Любліна.

Сталість і тривалість функціонування згаданих культурно-історичних провінцій України зумовлена геополітичною позицією останньої на карті Європи. Україна розташована в зоні контакту трьох потужних центрів етно-культуротворення Євразії – центральноєвропейського, євразійського степового та балканодунайського. Етно-культурні потоки з північного заходу, південного заходу та сходу здавна визначали культурно-історичний процес в регіоні. Певною мірою вплинули вони і на формування сучасного цивілізаційного вибору України.

Семюель Хантингтон у відомій книзі „Війна цивілізацій” відніс Україну до країн, що розташовані на порубіжжі двох цивілізацій – західнохристиянської або європейської та східнохристиянської або євразійської, за термінологією російських геополітиків. Учений не звернув увагу на ще один цивілізаційний кордон, що проходить через південь України, зокрема через Крим – кордон з мусульманським світом.

Як було показано, європейська цивілізаційна орієнтація Північно-Західної України закорінена в давні зв'язки регіону з Центральною Європою та Південною Балтією. Євразійська ментальність південного сходу країни має також глибоке історичне

коріння, особливо якщо врахувати, що відомий історик Лев Гумільов та фундатор сучасного євразійства Микола Трубицький вважали Московську державу та Російську імперію прямими генетичними нащадками степової імперії Чингізидів. Вже зазначалося, що середземноморські впливи з Балкан на Україну у пізньому середньовіччі набули форми мусульманської експансії турок-османів. Отже, мусульманство на південних кордонах України – прямий наслідок потужних балканських впливів у пізньому середньовіччі.

Таким чином, в основі складної картини культурних процесів на теренах як первісної, так і сучасної України лежить тривала взаємодія трьох основних культурно-історичних провінцій регіону, які почали формуватися у фінальному палеоліті та мезоліті 12-9 тис. років тому. Різні культурно-історична спрямованість цих трьох великих частин стародавньої та середньовічної України в наш час трансформувалася в сучасну геополітичну позицію держави Україна, яка декларуючи європейський вибір змушена рахуватися з євразійською ментальністю зрусифікованого населення південного сходу країни та мусульманським світом на своїх південних кордонах.

6. ПРОБЛЕМА МЕЗО-НЕОЛІТИЧНОГО ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Неолітизації території України передувало поширення у Надчорномор'ї досконалої відтискної техніки розколювання кременю. Причому в мезоліті України вона представлена двома різновидами – кукрецьким та гребениківським. Перший, автохтонний базується на правильному конічному та олівцеподібному нуклеусах (Кукрек, донецька культура). Зароджується на початку мезоліту, у кукрецькій культурі Надчорномор'я та свідерській Полісся.

На початку Атлантикуму з балкано-дунайського регіону в Україну потрапила гребениківська техніка відтиску пластин з однобічного сплющеного нуклеуса, представлена в культурах Гребеники, Мурзак-Коба, Таш-Аїр, Матвіїв Курган, Яніславиця.

Олівцеподібний нуклеус не властивий мезоліту Центральної, Західної та Південної Європи. Крім Північного Надчорномор'я та Надазов'я (Кукрек, донецька культура) він поширений у постсвідерських спільнотах лісової смуги Східної Європи (Кунда, Бутово, камська та янгельська культури), на Кавказі (Чох), у Північному Прикаспії (сіроглазівська культура), в Центральній Азії (Джейтун, Кельтемінар), в горах Загросу на Близькому Сході (Німрік), та в Сибіру (бадайська та сумнагінська культури) [Szumchak, 2002]. На відміну від географії олівцеподібного нуклеусу, витоки пов'язаної з ним технології встановити важко. Сліди її зародження прослідковуються ще на рубежі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. р. В.Р. у пізньосвідерських комплексах Українського Полісся [Зализняк, 1989]. З початком Пребореалу олівцеподібний нуклеус поширився у Північному Надчорномор'ї (Кукрек), на

півночі Східної Європи (Постсвідер), у горах Загросу (Немрік), у Забайкаллі. Синхронна поява техніки олівцеподібного нуклеуса на території України та в горах Загросу поки що не дає підстав виводити цю технологію мезоліту України з Близького Сходу. Однак географія поширення згаданих нуклеусів дозволяє пов'язувати кукрецьку та донецьку культури мезоліту України зі згаданим колом культур Євразії.

Від кукрецької індустрії олівцеподібного ядрища принципово різниться принесена пізніше у Північно-Західне Надчорномор'я з Балкан гребениківська. Остання базувалася не на конічному кукрецькому нуклеусі, а на сплющеному, однобічному ядрищі для отримання правильних відтискних пластин середньої ширини. Останні використовувалися не як мікрорізьби до кукрецьких пазових наконечників, а в якості напів-фабрикатів правильних трапецій. Ця технологія розщеплення кременю вперше з'явилася в Європі на пам'ятках докерамічного неоліту Балкан та Подунав'я (Аргісса, Франхті, Сескло, Неа Некомедія) не пізніше бореального періоду голоцену (VIII тис. В.С.) [Perles, 1985, p.19-39], хоча властива і ранньокерамічному неоліту (Криш, Старчево, Караново, Куйна Туркулуї, Сакарівка) регіону (VII – початок VI тис. В.С.) [Paunescu, 1985, fig. 1-7]. Її поширення отримало назву протонеолітизації [Kozłowski, 1985; Зализняк, 1995, 1998], яка в другій половині Бореалу передувала поширенню неолітичної кераміки, що розпочалося в Європі з Балкан з початком Атлантикуму у VII тис. В.С.

Вважається, що протонеолітична технологія відтиску широких пластин зародилася на Близькому Сході на початку голоцену [Kozłowski, 1985]. У VIII тис. В.С. вона поширилася берегами Середземного моря на захід, до Гібралтару, і далі, через територію Франції, на північ, у Західну Балтію.

З Балкан ця технологія через Подунав'я потрапила на Угорську рівнину (культура Кереш), а також у Північно-Західне Надчорномор'я та Подністров'я, де представлена матеріалами гребениківської культури та пам'яток типу Раделичі Середнього Дністра. Тиснучи кукрецьких аборигенів на схід та північ, гребениківські носії протонеолітичної технології Балкан досягли Нижнього Дніпра та Надазов'я (Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган). Судячи з наявних радіокарбонів дат (див. додаток) гребениківська хвиля прокотилася степами Північного Надчорномор'я у середині VII тис. В.С., принаймні не пізніше 6500 р. В.С.

З хвилею протонеолітичної техніки отримання правильних відтискних пластин пов'язана принципова трансформація крем'яного інвентаря автохтонів. У чистому вигляді вона відома в гребениківській культурі Одещини та Миколаївщини. На півночі та сході України, а також у Криму ця прогресивна технологія невпізнанно змінює місцеві традиції кременеобробки. Реалізація останніх на ґрунті нової досконалої технології призвело до появи таких синтетичних культурних явищ пізнього мезоліту України, як Яніславиця, Мурзак-Коба, донецька культура. Синтез

традицій балтійського мезоліту з відтискною технологією породив Яніславицю. Донецька мікролітична індустрія можливо є наслідком впливу відтискної кукрецької, на місцеву зимівниківську. Кримські традиції шанкобинської та шпанської культур під впливом відтискної техніки близькосхідного походження дали початок мурзаккобинській культурі. Її крем'яний інвентар по суті є реалізацією давніх кримських мезолітичних традицій на базі нової відтискної технології отримання пластинчастих заготовок.

Таким чином, поширення відтискної техніки отримання правильних пластинчастих заготовок – визначальна риса пізнього мезоліту України. Автохтонний кукрецький варіант цієї технології, що базується на правильному олівцеподібному нуклеусі, як зазначалося, відомий в Надчорномор'ї з Пребореалу. На початку Атлантикуму у VII – першій половині VI тис. В.С. гребениківські мігранти з Нижнього Подунав'я поширили в Надчорномор'ї новий варіант відтискної техніки обробки кременю, який базується на сплющеному, однібічному нуклеусі. Ця прогресивна технологія розколювання кременю до невпізнанності змінила крем'яну індустрію місцевого населення, сприяючи становленню нових археологічних культур (донецька, Мурзак-Коба). Однак, такий віддалений лісовий регіон України, як Новгород-Сіверське Полісся, лишилося поза впливом технологічних новацій. Протягом усього мезоліту тут домінувала груба, відщепова техніка обробки кременю.

Останнім часом В.О.Манько вказує на можливу альтернативу балкано-дунайським витокам гребениківській техніці отримання відтискних пластин. Маються на увазі певні паралелі близьким до гребениківських матеріалам стоянки Матвій Курган у Надазов'ї у комплексах VI-V шарів печери Джебел та стоянок джейтунської культури Східного Прикаспію [Массон, 1971]. Не заперечуючи певні, хоча й віддалені, паралелі між згаданими комплексами півдня Надчорномор'я та Центральної Азії, зазначаю, що VI-V шари печери Джебел та джейтунська культура датуються раннім Атлантикумом, тоді як властива гребениківській культурі технологія плаского відтискного нуклеусу в докерамічному неоліті Балкан (Аргісса, Неа Некомедія, Франхті) датується кінцем Бореалу [Perles, 1985, p.35]. Отже, згаданий плаский нуклеус для відтискних пластин на Балканах з'явився раніше ніж в Центральній Азії, що виключає можливість східного походження гребениківської технології. По суті вона є місцевим проявом техніки обробки кременю неоліту Балкан.

На користь зв'язку гребениківської технології з неолітом не Туркменістану, а балкано-дунайського регіону свідчить територіальна наближеність останнього до гребениківських територій, а також відомий факт безперечного домінування у Північно-Західному Надчорномор'ї протягом останніх 10 тис. років міграційних потоків та впливів з Подунав'я та Балкан. Звідси в Південно-Західну Україну слідом за

гребениківцями просунулися людність культури Криш, ЛСК, Кукутені-Трипілля. У ранньоісторичні часи потужний вплив балкано-дунайського регіону на Північно-Західне Надчорномор'я проявився у фракійській експансії, греко-римській колонізації, а в добу середньовіччя – в експансії Візантії, пізніше турок-османів.

Таблиця 3 синхронізації культурних явищ України зазначеного періоду демонструє помітний дисбаланс між кількістю ранньо- та пізньомезолітичних пам'яток материкової України. Мається на увазі різке зростання кількості археологічних культур та пам'яток на заключних етапах мезоліту (порівн. рис. 17 та 34). Враховуючи значну тривалість раннього мезоліту, що охоплює увесь Пребореал та Бореал (близько 3000 р.), порівняно з пізнім мезолітом, який припадає на першу половину Атлантикуму (менше 1500 р.), кількість відомих науці пам'яток раннього мезоліту видається неприродно малою. Незважаючи на короткий час існування численних культур пізнього мезоліту (яніславицька, гребениківська, донецька, мурзаккобинська), вони представлені значно більшою кількістю пам'яток, ніж такі довгожителі раннього мезоліту як Зимівники чи Кудлаївка. Дуже нечисленні пам'ятки раннього, доатлантичного Кукреку (Вишенне I, Кам'яна Могила, н.ш.), тоді як пізньокукрецькі нараховуються десятками (рис. 34).

Отже, у лісостепу та степу пребореальні та бореальні пам'ятки дуже нечисленні, а на Правобережжі вони, фактично, взагалі невідомі (рис. 17). На Лівобережжі ситуацію дещо рятують кілька стоянок зимівниківської культури (в тому числі типу В'язівок), які датуються доатлантичним часом голоцену, що, як зазначалося, за каліброваною шкалою охоплює близько 3000 років.

Заповнення цього хіатусу у ранньому мезоліті південно-західної України – справа майбутнього. Однак, вже зараз можна припустити, що пам'ятки типу Білолісся з сегментами могли дожити на південному заході України до початкових етапів Пребореалу, а частина кукрецьких пам'яток регіону, схоже, давніші ніж уявляється зараз (табл. 3). На думку автора, в ранньому мезоліті степи Правобережжя населяли носії кукрецьких традицій, а у лісостепову зону заходила людність, що лишила на Лівобережжі пам'ятки типу В'язівок, про що свідчать матеріали стоянки Дніпровець під Черкасами [Залізник, Деткін, Сиволап, 2004], а також окремі трапеції в'язівцького типу з Добрянки 1 та 3.

Якщо завважити, що в Атлантикумі синхронно пізньомезолітичним безкерамічним культурам (Гребеники, Яніславиця, Кукрек, Мурзак-Коба, донецька, Платовський Став) в Україні з'являються перші неолітичні (Криш, БДК, СК, КЛСК, Ракушечний Яр, н.ш.), то складається враження справжнього демографічного вибуху, що стався у цей час в регіоні у зв'язку з початком його неолітизації (рис. 34). Особливо багато стоянок датується часом 6000±200 В.С. cal. (див. додаток).

Спричинити своєрідний демографічний вибух на початку Атлантикуму у VII-VI тис. В.С., що фіксується значною кількістю пам'яток цього часу, могли сприятливі умови кліматичного оптимуму голоцену. Вони ж стимулювали неолітизацію Правобережної України з Подунав'я, яка розпочалася саме у цей час. Це зумовило співіснування ранньонеолітичної людності з пізньомезолітичною і унеможливило проведення чіткої хронологічної межі між мезолітом та неолітом в Україні. Слід також враховувати наслідки ранньоатлантичної трансгресії Чорного моря. Затоплення значних ділянок Північного та Західного Надчорномор'я стимулювало міграційні процеси на територію України.

Не виключено, що серед причин зазначеної диспропорції між поодинокими ранніми і дуже численними пізніми пам'ятками мезоліту України можуть бути як недосконалість сучасних методик датування пам'яток, так і недостатня розробленість даної проблематики взагалі.

Початок пізнього мезоліту в цілому збігається з початком атлантичного періоду голоцену, що датується приблизно 7000 - 6800 р. до н.е. за каліброваною шкалою. На цей час припадає поява першої кераміки в шарах докерамічного неоліту Балкан. Першою половиною VII тис. В.С. (не пізніше 6500 В.С.) датується проникнення першої, докерамічної хвилі протонеолітичних мігрантів з Подунав'я (Гребеники, Раделичі, Сороки, н.ш.) в мезолітичну Україну. Друга, вже керамічна хвиля носіїв культури Криш (а можливо

й Протокриш), спочатку сягнула Подністров'я, а згодом і Побужжя (6500-6300 р. до н.е.). Це спричинило формування на місцевому ґрунті, але під потужним впливом з Подунав'я, буго-дністровської неолітичної культури. Пам'ятки типу Платовський Став на Сіверському Дінці є свідченням просування близько 6000 р. В.С., а може й трохи раніше, неолітичної людності на крайній схід України з Північного Кавказу та Прикаспію. Найпізніше в межах України кераміка поширилася у Поліссі та в Середньому Подесенні – близько 5500 В.С. Очевидно що дату, що знаменує завершення неолітизації території України, на сьогодні можна вважати кінцем мезолітичної доби в Україні.

Таким чином, пізній мезоліт – це доба неолітизації України. Він розпочався у першій половині VII тис. В.С. з проникненням у Подністров'я з балкано-дунайського регіону носіїв відтискової протонеолітичної техніки обробки кременю і закінчився приблизно в середині VI тис. В.С., з поширенням кераміки у автохтонних мисливців та рибалок Східного Полісся.

Запропонована спроба реконструкції складних культурно-історичних процесів на території України у фінальному палеоліті та мезоліті базується на наявних археологічних та палеогеографічних джерелах. Поповнення джерельної бази та поява нових методик її аналізу неминуче призведе до поточнення і подальшого розвитку даної схеми культурно-історичного розвитку території України в зазначену епоху.

V. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІСТОРИЧНІ ДОЛІ МЕЗОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ

Початок пізнього мезоліту України збігся з початком атлантичного періоду голоцену близько 7000 р. В.С. Невдовзі з Балкано-Дунайського регіону на південний захід мезолітичної України просунулися перші носії протонеолітичних, а згодом і неолітичних традицій. Отож, завершуючи розгляд мезоліту материкової України не можна обійти увагою проблему її неолітизації.

Під терміном „неолітизація” в археологічній літературі мається на увазі процес переходу мисливсько-збиральницьких суспільств мезоліту до неолітичної доби, яка характеризується зародженням і поширенням відтворювального господарства та глиняного посуду. Г.Чайлд [1950] паралельно з цим терміном ввів поняття „неолітичної революції”, підкреслюючи радикальність трансформації первісних суспільств в процесі неолітизації.

Здавна конкурують між собою дві головні версії шляхів поширення неолітичних новацій в Україні. Одні дослідники вважають, що перші навички відтворювального господарства та керамічного виробництва були принесені на територію України з Балкан через Подунав'я, інші – з Кавказу та Прикаспію. Однак, усі вони визнають (хоча й різною мірою) обидва напрямки неолітичних впливів на мезолітичну Україну – як з південного заходу, так і з південного сходу.

1. ПІВДЕННО-СХІДНА ВЕРСІЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Більшість українських дослідників традиційно вважали, що перехід первісного населення України до неоліту стався, перш за все, під впливом балкано-дунайського центру неолітизації Європи, але за певної участі носіїв неолітичних традицій з південного сходу (Кавказ, Прикаспій, Центральна Азія). Виділено дві великі культурно-історичні провінції неоліту України: південно-західну (культури Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки) та північно-східну (культури дніпро-донецька, німанська, сурська, ямково-гребінцевої кераміки) (рис.64). Якщо перша була генетично пов'язана з балкано-дунайським неолітом, то друга формувалася на місцевому субстраті, в умовах впливів не тільки з Подунав'я, але й з Прикаспію, Кавказу та Центральної Азії. Першій групі культур властива характерна для Балкан і Подунав'я кераміка з лінійною орнаментациєю, другій – посуд з накольчасто-гребінцевим декором, притаманний неоліту територій на схід від України.

Така подвійна позиція, щодо неолітизації первісної України у В.М.Даниленка [1969, с.176-183] проявилася в його концепції східного імпульсу, згідно з якою найдавніші скотарі кукрецької культури з Передкавказзя та Прикаспію просунулися на захід, до Подніпров'я та Південного Бугу. Під їхнім впливом формувалися найдавніші скотарські приазовська та сурська культури. Землеробство на територію України принесла з Подунав'я людність культури Криш, під

впливом якої, а також за участі скотарів східного походження, за В.М.Даниленком, формувалася буго-дністровська культура.

Д.Я.Телегін пріоритет у неолітизації лісостепового Правобережжя віддавав неоліту Балкано-Дунайського регіону, а Південно-Східної України – Кавказу.

Автор цих рядків вважає, що неолітизація України сталася, перш за все, внаслідок чотирьох хвиль неолітичних мігрантів з Подунав'я (Гребеники, Протокриш, КЛСК, Кукутені-Трипілля). Разом з тим, він не заперечує наявність східних генетичних зв'язків північно-східної провінції неоліту України з гребінчасто-накольчастою керамікою. Пам'ятки типу Платовський Став Східного Надазов'я, вірогідно, полишені ранньонеолітичними мігрантами з Кубані, Передкавказзя та Прикаспію, які певною мірою впливали на неолітизацію регіону.

Активною причинницею приходу найдавніших носіїв відтворювального господарства в Україну з південного сходу є Н.С.Котова, яка вважає балкано-дунайські впливи пізнішими, порівняно зі східними. У монографії „Неолітизація України” [2002, с.78] дослідниця висунула низку аргументів на користь пріоритету південно-східного джерела неолітизації України. На підтвердження своїх поглядів вона наводить дані хронології, палеоекономіки, археології, не всі з яких, на жаль, є переконливими.

На думку Н.С.Котової, новим важливим аргументом на користь первинності східного імпульсу в неолітизації території України є ранні дати елшанської неолітичної культури Саратовського Поволжя. Вони коливаються в межах від 8000 до 6800 В.С. cal., що значно раніше від появи не тільки першої нині відомої буго-дністровської кераміки (близько 6400 В.С.) та кераміки неоліту Греції (6800 В.С.), але й найдавніших керамічних шарів пам'яток Близького Сходу (не старше 7000 В.С.). Зазначимо, що час поширення найдавнішої кераміки на Близькому Сході та Балканах підтверджують не тільки численні радіокарбоніві дати різних лабораторій світу, але й дані палеогеографії та геології. Для архаїчних шарів неолітичних пам'яток Південного Бугу останнім часом шляхом радіовуглецевого аналізу різних матеріалів (кістка, вугілля, кераміка з органічною домішкою) отримано більше 20-ти дат в межах 6400-6000 В.С. (див. додаток).

На цьому тлі 8 радіокарбонівих дат елшанської культури, зроблених майже 10 років тому на такому ненадійному для датування матеріалі, як мушлі, не викликають довіри. До речі, десятки радіовуглецевих дат, отриманих по мушлі в 70-80-ті рр. ХХ ст. для мезолітичних стоянок України Ігрень 8, Ласпі 7, Шан-Коба, Кукрек, зараз викликають великий сумнів не тільки у археологів, але й у геофізиків, які їх робили. Уся серія дат для елшанської культури Поволжя потребує ретельної перевірки. Тим більше, що на цих датах базуються новітні революційні концепції щодо

неолітизації не тільки території України, а й усієї Східної Європи.

Серед археологічних ознак східних впливів у неоліті України в монографії Н.С.Котової фігурує гостре дно посуду. На думку автора, ця особливість навряд чи може слугувати достовірним показником напрямку культурно-генетичних зв'язків населення. Гостродонний посуд повсюдно поширений у примітивних неолітичних спільнотах лісової та лісостепової смуг усієї Євразії – від культури Ертебелле Ютландії до неоліту Уралу і далі, до Тихого океану. Навряд чи варто виводити цю глобальну особливість посуду лісового неоліту Євразії з одного культурного центру. Гостре дно свідчить не про напрямок культурно-генетичних зв'язків, а про примітивний побут первісного населення, якому були ще невідомі житла з рівною долівкою, печі з плоским черенем, столи тощо. Гостродонні горщики не ставили на плоску поверхню, а встромляли у попільничку, рихлу піщану поверхню стоянки чи підлоги мисливсько-рибальського чуму.

Важко погодитися і з твердженням Н.С.Котової, що рання дата (6500 В.С.) стоянки Матвіїв Курган у Надазов'ї є ще одним доказом первинної неолітизації України саме зі сходу. Скоріше навпаки. Адже починаючи з автора розкопок пам'ятки Л.Я. Крижевської, більшість дослідників (В.Н. Станко, В.О.Манько, О.В.Тубольцев, Д.Л.Гаскевич, Л.Л.Залізник) вбачають паралелі її кременю в матеріалах гребениківської культури Одещини. Після встановлення генетичного коріння останньої у протонеоліті Балкан [Залізник, 1995; 1998, с.183, 212] стоянку Матвіїв Курган розглядають як крайній пункт просування протонеолітичних мігрантів з Подунав'я на схід. Тобто, з позицій сучасного мезолітознавства, матеріали Матвієва Кургану свідчать на користь неолітизації Північного Надазов'я не з Кавказу, а скоріше з Нижнього Подунав'я.

Палеозоологічні аргументи на користь проникнення найдавнішого тваринництва на територію України саме зі сходу також не виглядають переконливими. Важливим з них є посилання Н.С.Котової на наявність у нижніх, докерамічних шарах Кам'яної Могили, що отримали дві дати близько 7500 В.С., кісток domestikованих вівці, кози, корови, собаки і навіть коня. Зазначимо, що ці визначення І.Г.Підоплічка давно викликають сумніви у переважній більшості фахівців через велику вірогідність змішування матеріалів різних шарів багат шарового поселення в процесі розкопок. Сумніваються в їх достовірності і В.А.Шнірельман [1989] та О.П.Журавльов, на палеозоологічні дані яких спирається концепція неолітизації України Н.С.Котової. Цікаво, що різка критика цих палеозоологічних визначень І.Г.Підоплічка остеологічних матеріалів з Кам'яної Могили, аж до повного їх заперечення, міститься в статті, співавтором якої є сама Н.С.Котова: „На думку авторів статті, стратиграфія поселення 1 поблизу Кам'яної Могили викликає багато запитань, відповідь на які... одержати

неможливо” [Журавльов, Котова, 1996, с.5, 6]. Різко негативна оцінка дослідницьких матеріалів, на яких базується її ж концепція неолітизації України, робить позицію Н.С.Котової подвійною, а побудови непереконливими.

Відштовхнувшись від більш ніж сумнівних даних по фауні нижніх шарів Кам'яної Могили дослідниця припускає: „Приазовье, особенно западное, входило в зону местной доместикации лошади. В связи с тем, что здесь (в Приазовье –Л.З.) обитали туры и кабаны, а на Северном Кавказе муфланы и безоаровые козы, которые были исходными формами для домашних овец и коз [Амирханов, 1987, с.164], нельзя исключить также возможность местного одомашнивания мелкого и крупного рогатого скота в Передкавказье и Приазовье не позднее 6700 (7600) г. до н.е., судя по материалам Каменной Могилы 1. Возможно около 6000 (6800) г.до н.е. здесь же была одомашнена свинья» [Котова, 2002, с.77].

Починаючи з пізнього плейстоцену, тим більш на початку голоцену „тури й кабани водилися” не тільки в Надазов'ї, але й в усій південній та середній смузі Європи – аж до її атлантичного узбережжя. Однак жоден палеозоолог не використовує цей відомий факт для висновку, що батьківщиною domestikованої корови та свині були Ірландія, Данія чи Баварія. Тому наявності дикого кабана та тура у Надазов'ї ще замало, щоб говорити про їх domestikацію саме тут.

Зроблене на основі сумнівних палеозоологічних даних припущення у тій же праці переростає у цілковиту впевненість, з якою дослідниця малює захоплюючу картину переможного поширення скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я. “Изучение фауны неолита Украины показало, первые домашние животные (крупный и мелкий скот, лошадь и собака) известны в степном Приазовье уже в середине 7 (8) тис. до н.е. Несомненно (!) местная доместикация лошади и возможна доместикация быка. Мелкий рогатый скот видимо был заимствован у местного населения Приазов'я и Предкавказья. Около 5600 (6400) г. до н.е. вместе с керамикой появляется домашняя свинья, которая могла быть заимствована также у населения северного Приазовья. Из западного Приазов'я и степного Поднепровья домашние животные и этот вид животноводства распространяется в лесостепное Побужье и несколько позднее по всей территории Украины” [Котова, 2003, с.60].

Картина вражаюча, але непереконлива, бо спирається на згадувані більш ніж сумнівні остеологічні матеріали. Наприклад, як можна вірити категоричним твердженням дослідниці про „несомненно местную доместикацию лошади”, якщо в іншому місці вона пише, що „невеликі вибірки роблять проблематичними всі спроби видового визначення кісток коня з неолітичних поселень України” [Журавльов, Котова, 1996, с. 7]. Не переконує й виділення двох видів скотарства і 12 варіантів неолітичної череди на основі непередставницької

вибірки фауністичних решток з нечисельних неолітичних поселень України. Тим більше, що сама авторка стверджує, що „на даному етапі дослідження (неоліту України – Л.З.) неможливо впевнено визначити тваринництво як основну галузь господарства... Нечисленні остеологічні матеріали не дозволяють поки що говорити про існування будь-якої спеціалізації в тваринництві цих груп населення” [Журавльов, Котова, 1996, с. 11].

Зайва категоричність висновків дослідниці при очевидній суперечливості її позицій та непереконливості аргументів викликали заслужену критику концепції неолітизації Н.С.Котової з боку провідних неолітознавців України [Телегін, Титова, Пустовалов, 2005].

Наведені приклади сучасної аргументації висловленого В.М.Даниленком припущення про можливість „східного імпульсу” в неолітизації України свідчать, що це питання ще далеко від остаточного вирішення. Не заперечуючи реальність певних впливів зі сходу на неоліт України (про що свідчить „східний” гребінцево-накольчастий декор неолітичного посуду Лівобережжя, південно-східні паралелі кременю пам’яток типу Платовський Став тощо) зазначу, що на сьогодні немає достатніх підстав говорити про пріоритет саме східного імпульсу в первинній неолітизації території України. Скоріше навпаки, балкано-дунайські неолітичні впливи на первісну Україну простежуються значно рельєфніше і на великому масиві археологічних джерел, представлених матеріалами цілої низки археологічних культур Правобережної України – гребениківської, Криш, бугодністровської, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутєні-Трипілля.

2. БАЛКАНО-ДУНАЙСЬКА ВЕРСІЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ

Активна пропаганда Н.С.Котовою південно-східного шляху неолітизації України змушує докладніше зупинитися на альтернативній південно-західній або балкано-дунайській версії неолітизації України.

Як відомо, неолітичній революції передували суттєві природно-кліматичні зміни, пов’язані з кінцем льодовикової доби. Деградація Скандинавського льодовика зумовила переміщення шляхів атлантичних циклонів з Північної Африки та Середземномор’я на північ, на Європейський континент. Так, паралельно зі встановленням помірного та вологого клімату сучасної Європи сталася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де почали формуватися найбільші на земній кулі пустелі – Сахара, Мароканська, Лівійська, Аравійська, Сирійська. Сухий, пустельний клімат різко скоротив поголів’я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не тільки в Сахарі чи Аравії, але й у Східному Середземномор’ї. Так, у часи розквіту мисливського господарства у мезолітичній Європі природно-кліматичні зміни та поширення ефективної мисливської зброї (лук та стріли) призвели

до різкого скорочення поголів’я промислових копитних на Близькому Сході.

Гостра криза мисливського господарства на Близькому Сході в IX-X тис. до н. е. змусила первісних мисливців від Середземного моря до Західного Ірану, шукати альтернативні полюванню та збиральництву, ефективніші способи отримання їжі. У своєрідних, унікальних умовах Близького Сходу на основі мисливства та збиральництва постали принципово нові, відтворювальні форми економіки — землеробство й скотарство. Це зумовило докорінні зміни в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства, які отримали назву „неолітична революція”.

Поліпшення харчування у зв’язку з поширенням продуктивного відтворювального господарства та осілий спосіб життя зумовили демографічні вибухи у ранніх землеробів Близького Сходу. Надлишки населення, що вже не могло прохарчуватися на своїй батьківщині, почали розтікатися в регіони з менш численною мисливською лодністю, але придатними для мотичного землеробства ґрунтами. Неолітичні прибульці несли на нові землі не тільки аграрні навички, але й культурні рослини, приручених тварин, раніше не знаних на нових землях, власний спосіб життя, культуру, мову, свій антропологічний тип.

Потужний потік раньонеолітичних переселенців з Малої Азії був спрямований через Егейське море в Східну Грецію (Фессалію), а далі – долиною р. Стримон на північ у Подунав’я. Можливо ще один потік неолітичних мігрантів рухався з Малої Азії через Дарданели та Босфор на північ Балкан. Звідси одна частина мігрантів прямувала вверх долиною Дунаю у Центральну та Західну Європу, інша повертала на схід і через Нижнє Подунав’я рухалася на Правобережну Україну. Русійною силою цього грандіозного розселення мотичних землеробів був тиск надлишків населення у найдавніших первинних центрах відтворювального господарства. Освоєння землеробами нових земель неминуче вело до зростання кількості населення на новій батьківщині. Це змушувало нащадків близькосхідних прибульців шукати нові придатні для мотичного землеробства регіони. Просуваючись з Греції на північ, нащадки анатолійських землеробів пристосовували своє господарство та культуру до місцевих природних умов. Властиве Східному Середземномор’ю і Греції розведення овець та кіз на півночі Балканського півострова поступається місцем великій рогатій худобі та свинарству.

Археологічні джерела свідчать, що неолітична колонізація Європи з Близького Сходу через Балкани була не одноразовою акцією, а складним тривалим процесом. На Європу послідовно котилося кілька демографічних хвиль найдавніших землеробів та скотарів, які перекривали одна одну, змішуючись і створюючи численні яскраві культури балкано-дунайського неоліту. Проблема періодизації цих складних процесів далеко від остаточного вирішення,

однак певні хронологічні репери можна визначити вже зараз.

Перші ознаки культивування зернових на основі інтенсивного збиральництва простежуються в матеріалах фінальнопалеолітичної натуфійської культури Близького Сходу, що датуються XIII-X тис. В.С. (cal). Різка аридизація клімату 10-8,5 тис. р. В.С. (докерамічний неоліт А) призвела, з одного боку, до різкого скорочення населення, а з іншого інтенсифікувала становлення примітивного землеробсько-скотарського господарства. Відбувається доместикація вівці, кози, поширюється вирощування плівчастих пшениць, ячменю, гороху. Пом'якшення клімату на Близькому Сході у період докерамічного неоліту Б (8,5-6,8 тис. р. В.С.) пов'язують з остаточним затвердженням відтворювального господарства в регіоні, яке базувалося на вирощуванні згаданих культурних рослин та тварин. Саме у цей час, через різке зростання населення, починається відтік найдавніших землеробів з Близького Сходу і колонізація ними Аравії, Північно-Східної Африки, Балкан. У Східній Греції найдавніші кістки доместикованих овець та кіз датуються близько 8000 р. В.С. А 7000 р. В.С. спочатку на півдні Анатолії, а потім і в Греції з'являється домашній бик. Приблизно у цей же час (7-6,8 тис. р. В.С.) найдавніша кераміка з'являється на Близькому Сході, а трохи згодом – на Балканах [Hassan, 2000, p.7-28; Colledge et al., 2004].

Найдавніша кераміка в Україні датується, якщо вірити датам Київської лабораторії, усього на кілька сот років пізніше, останньою третинною VII тис. В.С. Маються на увазі керамічні матеріали з нижніх шарів ранніх пам'яток буго-дністровської культури Побужжя – Заньківці 2, Сокольці 1, 2, Митьків острів, Базьків острів, Печера [Котова, 2002, с.103] (див. додаток). Останнім часом шість дат у межах 6300-6000 р. В.С. отримано для нижніх шарів стоянки Добрянка 3, кераміка з якої виглядає не самою архаїчною серед керамічних комплексів буго-дністровської культури. Джерела свідчать, що після остаточного закріплення відтворювальної економіки в Південній Анатолії, близько 8000-7500 р. В.С. неолітичні новації (спочатку доместиковані вівця, коза, пшениця, ячмінь, горох, а потім велика рогата худоба, глиняний посуд) досить швидко поширилися на Балкани, у Подунав'я і далі, в Центральну Європу та у Південно-Західну Україну.

Популярна у повоєнні роки версія про неолітизацію України з Кавказу, поки що не знаходить переконливого археологічного підтвердження. Натомість, археологічні матеріали неспростовно свідчать принаймні про щонайменше чотири великі хвилі мігрантів, які котилися з Подунав'я на Правобережну Україну протягом VII - IV тис. до н. е. Тобто, Україна не була виключенням із загальноєвропейського процесу неолітизації континенту з Близького Сходу через Середземномор'я, зокрема Балкани.

Якщо про неолітизацію Південно-Західної України під впливом мігрантів з Подунав'я різні дослідники говорять давно, то причини такої міграції лишаються

поза увагою українських вчених. Разом з тим, у зарубіжній літературі останнім часом інтенсивно поширюється думка про можливий вплив на міграцію найдавніших землеробів та скотарів у Північно-Західне Надчорномор'я і далі в Подунав'я потужної трансгресії Чорного моря. Цей аспект неолітичної революції в Україні заслуговує на увагу українських дослідників.

На ранній Атлантикум, коли почалася неолітизація південного заходу України, на думку деяких дослідників, припадає так звана Чорноморська катастрофа, внаслідок якої за відносно короткий час море піднялося на 150 м [Ryan, Pitman, 1999]. Традиціоналісти тримаються думки, що рівень моря на цей час піднявся усього на 42 м [Веклич, 1987, с. 160-162].

Незалежно від того, піднялося Чорне море на початку Атлантикуму на 150 м чи на 42 м, сталося затоплення значних території Північно-Західного Надчорномор'я, яке збігається в часі з початком неолітизації регіону. Морська трансгресія, без сумніву, певним чином впливала на міграційні процеси у Північному Надчорномор'ї. Зрозуміло, що сила цього впливу залежала від рівня підняття та інтенсивності наступу моря на сушу.

Передусім зауважимо, що припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції сюди найдавніших землеробів із затоплених морем родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу [Ryan, Pitman, 1999] не витримує критики. Адже доместиковані тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який дослідники датують часом приблизно 6700 р. В.С. Нагадаємо, що дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції поширилася близько 8000 р. В.С., велика рогата худоба – 7000 р. В.С. [Hassan, 2000, p.13], а культивовані пшениця та ячмінь – у кінці VIII тис. В.С. [Colledge et al., 2004, p.47].

Однак якщо морська трансгресія дійсно сталася у зазначений час, то мабуть не варто виключати певну стимуляцію нею переселення носіїв неолітичних традицій у Подунав'я, на родючі алювіальні рівнини Західного й Північного Надчорномор'я. У цьому зв'язку звертає на себе увагу досить несподівана і масова поява на Одещині та Миколаївщині численних пам'яток гребениківської культури [Станко, 1982; Залізняк, 1998] та дальню мандрівку на північ, аж до Київського Полісся, кукрецьких автохтонів степового півдня (рис. 34).

Розвинений крем'яний інвентар гребениківців не має генетичних попередників у Північно-Західному Надчорномор'ї і з'явився у регіоні в цілком сформованому стані. Йому властива досконала техніка відтиску правильних пластин зі сплоснених нуклеусів, численні трапедії. Відсутність кераміки при властивій пізнішим неолітичним пам'яткам відтискній техніці обробки кременю дало підстави називати мезолітичну за формальним показником гребениківську культуру протонеолітичною [Залізняк, 1995, с.6].

Гребеники уособлюють собою найдавніші впливи балканського неоліту на українські землі. Типологія та технологія гребениківських крем'яних виробів знаходять прямі паралелі в докерамічному (Протосескло, Аргісса, Кнос) [Perles, 1985] та ранньокерамічному (Неа-Нікомедія, Криш, Старчево, Кереш, Куйна Туркулуї) неоліті Балкан та Подунав'я. Це стало підставою для висновку, що властива Гребеникам протонеолітична техніка обробки кременю у пізньому мезоліті була принесена в Україну з балкано-дунайського регіону [Залізник, 1995, с.6; 1998, с.183]. Адаже на Балканах технологія виготовлення симетричних трапецій з перетинів відтискних пластин з'явилася на 700-800 р. раніше ніж у Північно-Західному Надчорномор'ї. Вона властива шарам докерамічного і ранньокерамічного неоліту Пелопонесу (Франхті, фаза VIII) та Фесалії (Аргісса, Сескло, Неа Нікомедія, Ахеліон, Елатея), які датуються за C^{14} кінцем Бореалу – початком Атлантикуму, приблизно 7300-6500 р. В.С. (cal.) [Perles, 1988, tabl. IV].

Раптова поява гребениківського населення у Північно-Західному Надчорномор'ї збігається в часі з чорноморським потопом. Як зазначалося, ця подія датується її прихильниками приблизно 7600 р. тому, тоді як для найдавніших пам'яток з кременем гребениківського типу (Сороки 2, нижній шар, Матвіїв Курган I) отримано дати близько 7500 р. тому. Більшість гребениківських стоянок, схоже, існували у другій половині VII тис. В.С. (cal.) (табл. 4).

Таким чином, ранньоатлантична трансгресія цілком могла стати тим чинником, який спричинив хвилю гребениківських мігрантів у Південно-Західну Україну. Гребениківські прибульці, у свою чергу, тиснули на автохтонів-кукрекців, змушуючи їх переселятися з Побужжя у північно-східному напрямку у Києво-Черкаське Подніпров'я (рис. 34).

Картографування стоянок з кременем гребениківського типу свідчить про потужну міграцію цього населення з Подунав'я через Північно-Західне Надчорномор'я у басейн Південного Бугу, далі у Надпоріжжя і навіть у Надазов'я (Кам'яна Могила 3 на р. Молочній, Матвіїв Курган під Таганрогом) (рис.34). Її наслідком стало поширення прогресивної протонеолітичної техніки відтискної обробки кременю серед мезолітичних мисливців та рибалок Південно-Західної України. Не можна виключати певний вплив гребениківської відтискної технології на формування мурзаккобинської культури пізнього мезоліту Гірського Криму, про що свого часу писав В.Н.Станко.

Гребениківські мігранти відкрили шлях новим хвилям неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що врешті-решт призвело до неолітизації регіону. Маються на увазі носії культурних традицій Криш другої половини VII – початку VI тис. В.С., культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) середини VI тис. В.С., Прекукутені-Трипілля А кінця VI тис. В.С. Деякі дані свідчать про можливість ще давніших, докриських впливів з Подунав'я.

Просуванню ранніх землеробів у Південно-Західну Україну сприяв м'який і вологий клімат атлантичного періоду голоцену.

Започаткована гребениківцями неолітизація Правобережної України відбувалася за своєрідним принципом доміно. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців з Подунав'я виштовхувала попередню далі на північний схід. Неолітичні прибульці передавали навички відтворювального господарства та керамічного виробництва мезолітичним аборигенам, з якими контактували на колонізованих землях. Останні під тиском з південного заходу переселялися далі у північно-східному напрямку, несучи неолітичні новачії автохтонам Подніпров'я та Полісся (рис.34).

У VII тис. до н. е. на півночі Балканського півострова та у Подунав'ї сформувалася середньодунайська ранньонеолітична спільнота, що складалася з археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Криш Румунії, Караново Болгарії та буго-дністровської (БДК) України. Протягом VII тис. до н. е. неолітичні землероби освоїли всю Карпатську улоговину. Лише на сході їм вдалося вийти за межі Карпатської дуги в середні течії Пруту, Дністра та Південного Бугу. Цей буго-дністровський неоліт вважається найдавнішим серед неолітичних культур України. Він постав внаслідок другої кришської хвилі неолітичних впливів з південного заходу.

Під цим впливом у лісостепах Правобережної України з'явилася найдавніша неолітична кераміка та відтворювальне господарство. Про балканські корені цього явища свідчать особливості буго-дністровської кераміки (специфічний лінійний орнамент), згадана відтискна техніка обробки кременю балкано-дунайського походження, своєрідний близькосхідно-балканський набір культурних рослин. Відбитки зерен на глиняному посуді свідчать, що буго-дністровці вирощували традиційні для Східного Середземномор'я зернові культури — пшениці емер та однозернянка, ячмінь, горох. На поселеннях переважають кістки диких тварин та риби. Серед домашніх тварин були відомі свині, собаки, велика та дрібна рогата худоба [Археология УССР, т. 1, с. 118-126].

Слід зазначити, що буго-дністровська культура VII-VI тис. до н. е. фактично є місцевим, варварським проявом неоліту Подунав'я. Вона постала внаслідок впливу балканської за походженням культури Криш (а можливо і якогось докришського населення) з території Молодови на місцеві мисливські та рибальські племена Середнього Дністра та Бугу. Тому спочатку основою економіки цього населення було мисливство та рибальство, доповнювані запозиченими у кришської людності Молдови елементами землеробства та тваринництва. Стає зрозумілим чому сліди культурних злаків знаходять на ранніх буго-дністровських пам'ятках Подніпров'я, але їх майже немає далі на схід, у Побужжі. Глиняний посуд буго-дністровської культури поєднує в собі місцеві риси (гостре дно) із запозиченими у дунайських землеробів (лінійний орнамент).

Якщо процес неолітизації Південно-Західного Причорномор'я під впливами з Подунав'я досить виразно простежується за матеріалами БДК, то складніше визначити час коли це відбувалося. Відсутність єдиного погляду на цю проблему констатував М.Т.Товкайло [2004].

У розвитку культури Старчево-Криш на території Молдови румунські вчені, за М.Т.Товкайлом, виділяють три фази (I-III), котрі відповідають субфазам IIIВ, IVА та IVВ загальної періодизаційної системи В.Мілойшича, адаптованої для Румунії Г.Лазаровичем [Milojijic, 1949, S. 70-71; Lazarovici, 1979, p. 39-56, tab. 6; Ursulescu, 2000, p. 210]. В цілому період існування культури Старчево-Криш на території Молдови румунські вчені визначають за конвенційними датами у хронологічних межах 4900-4500/4400 рр. до н.е. [Ursulescu, 2000, p. 101]. На основі каліброваних радіокарбонних дат цей період визначається 5750-5290 рр. до н.е. [Wechler, 2001, s. 218; Товкайло, 2004].

Проникнення носіїв культури Криш у Бессарабію почалося ще на третій фазі культури Старчево-Криш (Вішоара), але більшість пам'яток цього регіону, в тому числі й Сакарівка 1, яку дослідники співставляють з румунським поселенням Валя Лупулуй, належать до фінальної, четвертої фази цієї культури. На підставі цього пам'ятки типу Сакарівки датують другою чвертю – серединою VI тис. до н.е., чому не суперчить єдина радіовуглецева дата Сакарівки 1: (Bln 2425): 6650 ± 50 BP / 5480 – 5440 cal. BC [Ларина, 1999, с. 98;]. До цього ж часу відноситься й буго-дністровське поселення Сороки 2, шар I з його датою (Bln-586): 6825 ± 150 BP / 5693 ± 134 cal. BC. Дати Сакарівки 1 та Сорок 2 певною мірою узгоджуються з датуванням пізнього Старчева (5700-5500 рр. до н.е.) Й.Мюллером [Myller, 1991, s. 334, Abb. 13]. Отже, пам'ятки соколицької та печерської фаз БДК Південного Бугу, є синхронними пам'яткам III-ої та VI-ої фаз культури Старчево-Криш у Молдові згідно її загальної періодизації, й датуються серединою VI тис до н.е. (5750-5290 cal. BC) [Товкайло, 2004].

Вже зазначалося, що останнім часом у Київській лабораторії було отримано серію радіокарбонних дат, за якими ранньонеолітичні пам'ятки БДК Південного Бугу, крем'яний інвентар та кераміка яких позначені криськими впливами, датуються у межах 6355-5960 cal. BC (див. додаток). Тобто рання фаза БДК за даними Київської лабораторії датується десь на півтисячоліття давнішим часом ніж румунські та молдавські колеги датують III та IV фази культури Криш, на пам'ятках якої маємо типологічні паралелі ранній кераміці БДК. Виходить ранні стоянки БДК розвивалися під впливом пізніших пам'яток культури Криш. Абсурдність ситуації свідчить про помилку в датуванні зазначених явищ. Невідповідність останніх радіокарбонних дат БДК традиційним датами культури Криш зникає якщо припустити, що остання давніша ніж уявляють румунські колеги. Підставою для перегляду старої хронології Криш є стійка сучасна тенденція до подавлення ранньонеолітичних культур кола Старчево-

Кереш-Криш. Зокрема угорські колеги подавнюють нижній кордон культури Кереш, яка фактично є угорським відповідником Криш, до середини VII тис. В.С. cal. [Kertesz, 2002, 290].

Існуючі хронологічні невідповідності можуть бути подолані лише на основі нових радіокарбонних дат для БДК та синхронних їй культур зроблених різними лабораторіями. Сьогодні ж з певністю можна стверджувати, що виникнення і становлення буго-дністровської культури було прямо й безпосередньо пов'язане з неолітом і раннім енеолітом Балкано-Дунайського регіону, а її розвиток тривав паралельно з розвитком поширених на території Молдови та Бессарабії культури Старчево-Криш та лінійно-стрічкової кераміки, а можливо й ранніх фаз Прекукутені-Трипілля А [Товкайло, 2004]. Поки що, проблема абсолютної хронології БДК чекає на свого дослідника.

Третя хвиля мігрантів з Балкан та Подунав'я — людність культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), на відміну від попередніх, прибула на Волинь та Верхнє Подністров'я не з Нижнього Дунаю, а з Південної Польщі, в обхід Карпат з півночі (рис. 64). Її поселення датуються серединою – другою половиною VI тис. В.С. за каліброваною шкалою. В основі економіки прибульців лежало переложне землеробство, доповнюване розведенням великої рогатої худоби. Носії традицій культури лінійно-стрічкової кераміки були нащадками найдавніших балканських землеробів. Про це свідчить близькосхідний набір зернових, лінійний орнамент посуду, східносередземноморський “вірменоїдний” антропологічний тип похованих [Kozlowski J., Kozlowski S., 1977, s. 264].

Однак справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з відомою трипільською культурою, яка датується кінцем VI-IV тис. до н. е. Вона сформувалася в румунській Молдові, де відома під назвою Кукутені. Надлишки кукутенського населення з Молдовського Прикарпаття періодично розселялися на схід чорноземами Правобережного лісостепу України, чому сприяв вологий і теплий клімат атлантичного періоду.

Таким чином, аграрна економіка остаточно затвердилася на черноземах Правобережної України лише у VI-IV тис. до н. е. з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну р.Серет носіїв культури Кукутені-Трипілля (рис. 64). Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування півчастих пшениць, ячменю, гороху, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців носило перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи черноземи від Карпат до Дніпра.

Отже, в VII-V тис. В.С. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших у

Європі балканських землеробів. На північ та на схід від них, у Поліссі та в Подніпров'ї мешкали місцеві мезолітичні мисливці та рибалки. Під культурним впливом землеробів Правобережжя тут постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та Дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпоріжжя та Приазов'я (рис. 64). Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти V-IV тис. до н. е. мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений відступаючими наколами гребінця чи палички. Правобережні землероби та тваринники ліпили з глини різноманітний, досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом. Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою складну наукову проблему.

Отже, протягом VII-V тис. до н.е. балкано-дунайські землероби активно колонізували Центральну Європу та Правобережну Україну.

Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дозволив племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом другої половини VI тис. до н. е. за каліброваною шкалою колонізувати родючі лесові ґрунти Середньої Європи. На півночі вони досягли заселених лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичного землеробства Середньоевропейських низовин (Німецької, Польської, Поліської). У Східній Європі трипільці, просуваючись з Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку, колонізували родючі черноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н. е. вийшли до боліт Полісся та плавнів Дніпра (рис. 64). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства у Європі. Подальше поширення відтворювального господарства в степовій та лісовій зонах вимагало зростання ролі скотарства.

Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю та аборигенами європейських лісів на певний час стабілізувався на межі двох природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та Середньоевропейських зандрових низовин з їх порослими сосново-березовими лісами заболоченими та піщаними ґрунтами. Непридатні для мотичного землеробства, вони не приваблювали неолітичних колоністів. З іншого боку, вкриті лісом, плавнями, озерами та річками Німецька, Польська, Поліська низовини та Середнє Подніпров'я були багатим на дичину та рибу краєм, в якому законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство аборигенів Європи.

Однак, наростаюча криза мисливського господарства через зменшення чисельності промислових тварин у лісовій смузі Європи, штовхала мисливців-аборигенів до запозичення від своїх більш розвинених південних неолітичних сусідів різноманітних новацій. Перш за все аборигени лісової зони Європи запозичили неолітичну технологію виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд потрібний для зберігання в ньому зерна та

приготування з нього каші, то у суспільствах з привласнювальною економікою, що перебували у стані кризи, глиняні горщики, необхідні для повнішого використання шляхом варіння м'яса та риби, а також їх зберігання. Адже через активний мисливський промисел ставало все важче здобувати їжу в лісі чи в річці. Пізніше лісові суспільства Європи перейняли у неолітичних племен і перші навички відтворювальної економіки, металургії, інші корисні новації.

Археологічні дані свідчать, що автохтонні мисливські та рибальські суспільства Німецької, Польської, Поліської низовин та Середнього Подніпров'я протягом VI-IV тис. до н. е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи та Подунав'я, яка була далеким нащадком культурних традицій найдавніших землеробів та тваринників Малої Азії. Останнім часом встановлено, що згадані автохтонні мисливські суспільства Середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані між собою не тільки єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, але й належністю до одного антропологічного типу та етнокультурною спорідненістю. Саме вони стали підґрунтям найдавніших індоєвропейських спільнот Європи V-IV тис. В.С. [Залізник, 1991, с. 39, 55; 1994, с. 97-99; 1998].

3. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Як уже зазначалося, неолітизації Європи, в тому числі України, передувало поширення з Близького Сходу досконалої, відтискної техніки отримання правильних пластин. Трапеції на перетинах таких відтискних пластин на території Південно-Західної України є характерним елементом протонеолітичної та неолітичної техніки обробки кременю, що у пізньому мезоліті була принесена з балкано-дунайського регіону. Саме тут на зорі неоліту поширюється мігрантами з Близького Сходу відтискна техніка кременеобробки, органічним елементом якої є згадані трапеції [Kozłowski S., 1985; Kozłowski J., 1985]. Найдавніші її прояви на Балканах, як зазначалося, маємо в докерамічному неоліті Фессалії другої половини VIII тис. В.С. (Аргісса, Протосескло, Неа Нікомедія). Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Ізвор), Подністров'я (Сороки, нижні шари). Цю пластинчасту крем'яну індустрію з правильними трапеціями середньої висоти румунські колеги, зокрема О.Паунеску, називають тарденуазом. Вона ж властива ранньокерамічному неоліту Балкано-Дунайського регіону, представленою культурами другої половини VII – початку VI тис. до н.е. Криш, Старчево, Кереш, Караново. Археологічним відповідником перших протонеолітичних мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини [Залізник, 1995, с.6, 1998, с.183], у комплексах якої такі трапеції утворюють великі серії (рис. 38).

Прямі аналогії Гребеникам дають пам'ятки типу Раделичі 4 та Мишани 10 на Верхньому Дністрі.

Крем'яний інвентар останніх мало чим відрізняється від гребениківського, хіба що більшим поширенням кінцевих скребачок на пластинах і торцевих нуклеусів. Це явище під назвою безкерамічної фази сорокського неолітичного комплексу виділяв ще В.І.Маркевич [1974, с.127]. Після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В.Коноплею [1996] на них звернув увагу Д.Л.Гаскевич [2003, с.6], який слідом за своїми попередниками, вважає їх генетичною підосновою дністровського варіанту буго-дністровської культури. Цей верхньодністровський аналог гребениківської культури є місцевим проявом тієї ж протонеолітичної міграційної хвилі, яка у VII тис. до н.е. котилася з балкано-дунайського регіону в Подністров'я [Залізняк, 1995, с.6; 1998, с.183], поширюючи відтискну техніку обробки кременю і правильні трапеції (рис. 34).

Цікаво, що майже у всіх гребениківських комплексах та в докерамічних шарах Сорок маємо кукрецьку домішку (рис. 38, 38-41, 71, 72). На нашу думку, вона свідчить, що перші протонеолітичні мігранти з Подунав'я у середині VII тис. до н.е. застали в Північно-Західному Надчорномор'ї та Середньому Подністров'ї автохтонне кукрецьке населення [Залізняк, 1998, с.183]. Очевидно матеріали Абузової Балки, які не містять трапецій полишені кукрецькими автохтонами Побужжя до їх контактів з гребениківськими протонеолітичними прибульцями.

Як вже зазначалося, слідом за протонеолітичною гребениківською на Правобережну Україну котилися нові хвилі неолітичних мігрантів з Подунав'я, людність культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кукутені-Трипілля та інші. Відносно пізні дати культури Криш дають підстави припускати можливість впливу на Подністров'я та Побужжя якоїсь давнішої ранньонеолітичної спільноти Подунав'я (Протокриш?). Саме під її або кришським впливом на Правобережжі поширилася найдавніша кераміка та перші навички відтворювального господарства. Найдавніші керамічні шари неолітичних пам'яток басейну Південного Бугу датуються останньою третиною VII тис. до н.е. за каліброваною шкалою. Аналогічно нещодавно продатовано нижній горизонт стоянки Добрянки 3 (див. додаток), в якому разом з кременем кукрецького типу знайдено ранню буго-дністровську кераміку: шипасте дно та стінки з прогладженим лінійним і сітчастим орнаментом та характерним приплюснутим наліпом (рис. 56).

Крем'яному інвентареві неолітичних мігрантів з Подунав'я, особливо на ранніх етапах, також властиві трапеції на перетинах широких відтискних пластин, що дуже нагадують гребениківські. Справжній розквіт цієї технології спостерігається в VII-VI тис. до н.е. у культурній спільноті Криш-Старчево (Туркулуї Дубова, Сакарівка тощо), яка суттєво вплинула на формування найдавнішої неолітичної культури України – буго-дністровської.

Отже, неолітизація басейну Південного Бугу, як зазначалося, сталася в умовах потужного балкано-дунайського впливу на місцевих мисливців та рибалок

кукрецької культури [Залізняк, 1998, с.183]. Згаданий тип трапецій на Дністрі та Південному Бузі є конкретним проявом такого впливу. На ранніх пам'ятках (Гребеники, Сороки, Печера) ці трапеції симетричні. Пізніше (Гард, Пугач, ранне Трипілля) вони набувають асиметричних, навіть ромбічних обрисів, а ретуш поступово стає пологою, часом заходячи на спинку. Симетричні трапеції Добрянки відносно ранні і мають прямі аналогії у безкерамічній гребениківській культурі Північно-Західного Надчорномор'я.

П'ять радіокарбонівих дат для гребениківських стоянок Гіржеве та Мирне в межах останньої третини VII тис. В.С. свідчать про їх синхронність з раннім етапом БДК та кукрецькою стоянкою Добрянки 3 на р. Тікич (див. додаток). Згаданим гребениківським комплексам властиві саме такі трапеції, як знайдені на стоянках біля с. Добрянки.

Отже, поява трапецій гребениківського типу на стоянках кукрецьких аборигенів Побужжя вірогідно фіксує протонеолітичні впливи з південного заходу. Вперше на Південний Буг їх, схоже, принесла, не пізніше середини VII тис. В.С. гребениківська людність та вже згадуване населення, що лишило на Середньому Дністрі пам'ятки типу нижнього шару Сорок. Враховуючи дещо пізніший факт поширення кришських впливів на Південний Буг саме з Середнього Подністров'я, Д.Л.Гаскевич вважає, що правильні трапеції потрапили на Буг у кінці мезоліту не з Нижнього, а саме з Середнього чи навіть Верхнього Дністра (тип Раделичі).

Не відкидаючи такої можливості звернемо увагу на відносну нечисленність кінцевих скребачок на ранньонеолітичних пам'ятках басейну Бугу. Кінцеві скребачки на пластинах – визначальна особливість пам'яток типу Раделичі, кришських та ранніх буго-дністровських у Подністров'ї. Якби правильні трапеції принесли на Буг виключно носії раделицьких традицій Верхнього Подністров'я, то разом із трапеціями на Бузі мабуть поширилися б і кінцеві скребачки, чого не спостерігається. Навпаки, відщепові скребачки з пологою віялоподібною ретушшю неолітичних стоянок Побужжя (Печери) нагадують не так кінцеві форми з пам'яток Середнього Подністров'я, як своєрідні „нігтьові” скребачки з гребениківських стоянок Одещини. Отже не варто відкидати саму можливість впливу на Середній Буг гребениківської культури. Про рух гребениківців далеко на схід, у кукрецьке середовище Побужжя, свідчать виразні гребениківські комплекси в басейнах Середнього Бугу (Довжанка, Оленівка, Познанка), Інгулу (Варварівка, Балаха) та Інгульця (Казанка).

Поширення протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими гребениківській культурі особливостями крем'яного інвентарю (плоскі нуклеуси для правильних пластин середньої величини, серії правильних трапецій) простежується в степовій Україні і далі на схід від Південного Бугу, аж до Східного Надазов'я (Кам'яна Могила 3, Матвіїв

Курган) (рис. 34). Певний час це явище розглядали як стадіальне, а зазначені типологічні паралелі пояснювали конвергенцією. Однак Л.Я.Крижевська [1992, с.113] висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Матвіїв Курган у Приазов'ї, а В.Н.Станко свого часу не виключав можливості гребениківських впливів на донецьку та мурзак-кобинську культури. Останнім часом про можливість розселення гребениківців степами далеко на схід, до Матвієва Кургану та Дінця, пишуть О.В.Тубольцев, В.О.Манько та Д.Л.Гаскевич. Зокрема О.В.Тубольцев [1990] дослідив на р.Молочній стоянку Кам'яна Могила 3 з крем'яним інвентарем, що має певні паралелі у гребениківських комплексах. У світлі нових даних факт швидкого поширення гребениківцями протонеолітичної техніки шляхом далекої міграції степами на схід не здається малоімовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід свідчать і певні бугодністровські елементи в керамічному комплексі донецької культури.

4. НЕОЛІТИЗАЦІЯ БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТОЯНКИ ДОБРЯНКА

Певне світло на процес неолітизації лісостепового Правобережжя, зокрема Побужжя проливають дослідження стоянок біля с. Добрянки на Чорному Тікичі протягом 2001-2005 рр. [Степанчук, 2000; Залізник, 2002; Залізник, Манько, 2004; Залізник, Товкайло, 2005] (рис. 47). Вузли пам'яток з однотипним археологічним матеріалом, що нагадують добрянський, характерні для первісних суспільств кам'яної доби. Первісні колективи періодично, поверталися в одні й ті ж місця своєї общинної території, які у певний сезон року бувають багаті на ті чи інші харчові ресурси. Скупчення однотипних стоянок виникають внаслідок багаторічного функціонування у даній місцевості однієї общини мисливців та збирачів [Залізник, 1989], які у даному випадку були знайомі і з навичками відтворювального господарства. Наукова значимість матеріалів з Добрянки, полягає, передусім, у тому, що вони відбивають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Південного Бугу та Дніпра, навичок відтворювального господарства та керамічного виробництва від їх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я.

З чотирьох розкопів стоянок Добрянки 1, 2, 3 загальною площею близько 175 кв. м протягом 2001, 2003-2005 рр. добуто чотири однотипні крем'яні комплекси кукрецького типу загальною чисельністю близько 20 тис. кременів.

Мешканці стоянок використовували для виготовлення кам'яних знарядь строкатий кремій зі вторинних галькових родовищ моренного походження. Провідним типом нуклеусів є олівцеподібні для правильних мікроплатівок та характерні авіважі з них (рис.48). Присутні правильні конічні ядрища (рис. 53, 28-32; 58, 47-51), які внаслідок дефекту не були утилізовані до кінця і тому не набули кінцевої форми

олівця. Є серія дископодібних та аморфних багатоплощинних нуклеусів для відщепів (Рис. 49, 34; 58, 56), необхідних для виготовлення скребачок. Поодинокими атипovими екземплярами представлені грубі підпризматичні ядрища (рис. 49, 33, 37) та нечисленні однобічні сплюснені для досить крупних пластин (рис. 49, 35, 36; 56, 54). Пластинки, їх уламки, знаряддя на пластинах (показник пластинчастості) становлять близько 13 % усіх кременів. Невисокий індекс пластинчастості пояснюється неякісною крем'яною сировиною, що спричинило велику кількість відходів виробництва.

Обличчя комплексу визначають виразні серії типових кукрецьких вкладнів з плоскою підтескою з черевця та зрізаними ретушшю зі спинки кутами, на яких нерідко є різцеві сколи (рис. 50; 54, 40-66; 57, 12-16, 19-22; 58, 26-33).

Серед мікролітів відзначимо мікротрапеції з притупленим краєм (спинники) (рис. 51, 1-15, 17-42; 58, 1-14). Для них властива крута, обрубуюча край пластинки ретуш, яка заходить далеко у тіло сколу; досить значні розміри, що надає комплексу певного архаїзму. Ця категорія мікролітів досить різноманітна і включає як прості вістря та мікроплатівки з притуплюючою ретушшю (рис. 51, 3-15, 26-34, 38-42), так і мікроліти з притупленим довгим краєм і скошеним крутою ретушшю одним або двома кінцями – так звані абузівські вістря (рис. 51, 1, 2, 18-22; 54, 27; 58, 1). Зустрічаються поодинокі вістря фатьмакобинського типу – мікроплатівки з тупо скошеним мікроретушшю кінцем (рис. 51, 24, 25; 54, 30, 31; 58, 20-22).

В колекціях кременю з Добрянки наявні серії симетричних, середньовисоких трапецій з перетинів відтискних пластин малої та середньої ширини (рис. 51, 43, 44, 51-65; 58, 17, 18; 54, 1-24; 57, 7-9).

Серед знахідок не властивих кукрецьким комплексам – поодинокі трапеції зимівниківського типу на відщепі з виїмчастими бічними сторонами, обробленими грубою крутою ретушшю (рис.51, 48-50), окремі типові для пам'яток коморницької культури Польщі та Полісся дрібні трикутники (рис. 51, 45; 58, 19) та сегменти (рис. 51, 46, 47). Яніславицькими впливами можна пояснити наявність поодиноких мікрорізців (рис. 51, 16; 57, 17; 58, 24; 54, 36, 37) та двох характерних вістер (рис. 54, 26; 58, 25).

У всіх добрянських комплексах присутні невеликі, але виразні серії свердл чи проколок, виготовлених з відносно масивних пластинок шляхом крутого ретушування їхніх кінців (рис. 49, 4-11; 53, 7).

Скребачки становлять дві третини виробів з ретушшю. Переважна більшість виготовлена з відщепів (рис. 52, 55). Зустрічаються високі форми (рис. 52, 1-12, 28), але більшість мають середньовисокий (рис. 52, 13-15, 21-26), а окремі навіть пологий (рис. 52, 16, 17) робочий край, оформлений характерною скребковою ретушшю. Виразними серіями представлені округлі та підокруглі форми (рис. 52, 1-18, 21-28), в тому числі досить мініатюрні (рис. 52, 7, 18). Ще більше різноманітних скребачок на відщепі неправильної

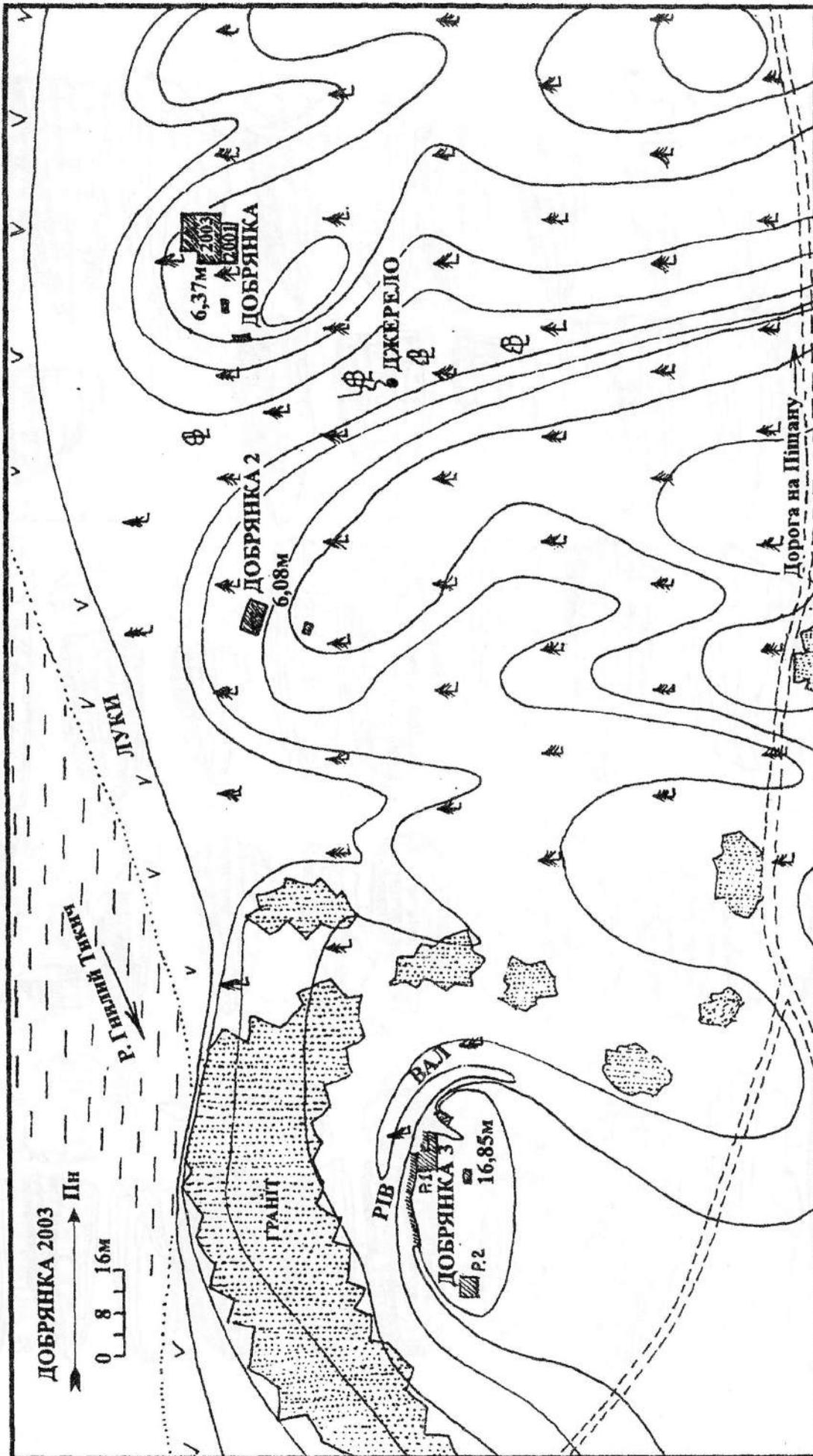


Рис. 47. План розташування стоянок біля с. Добрянка.

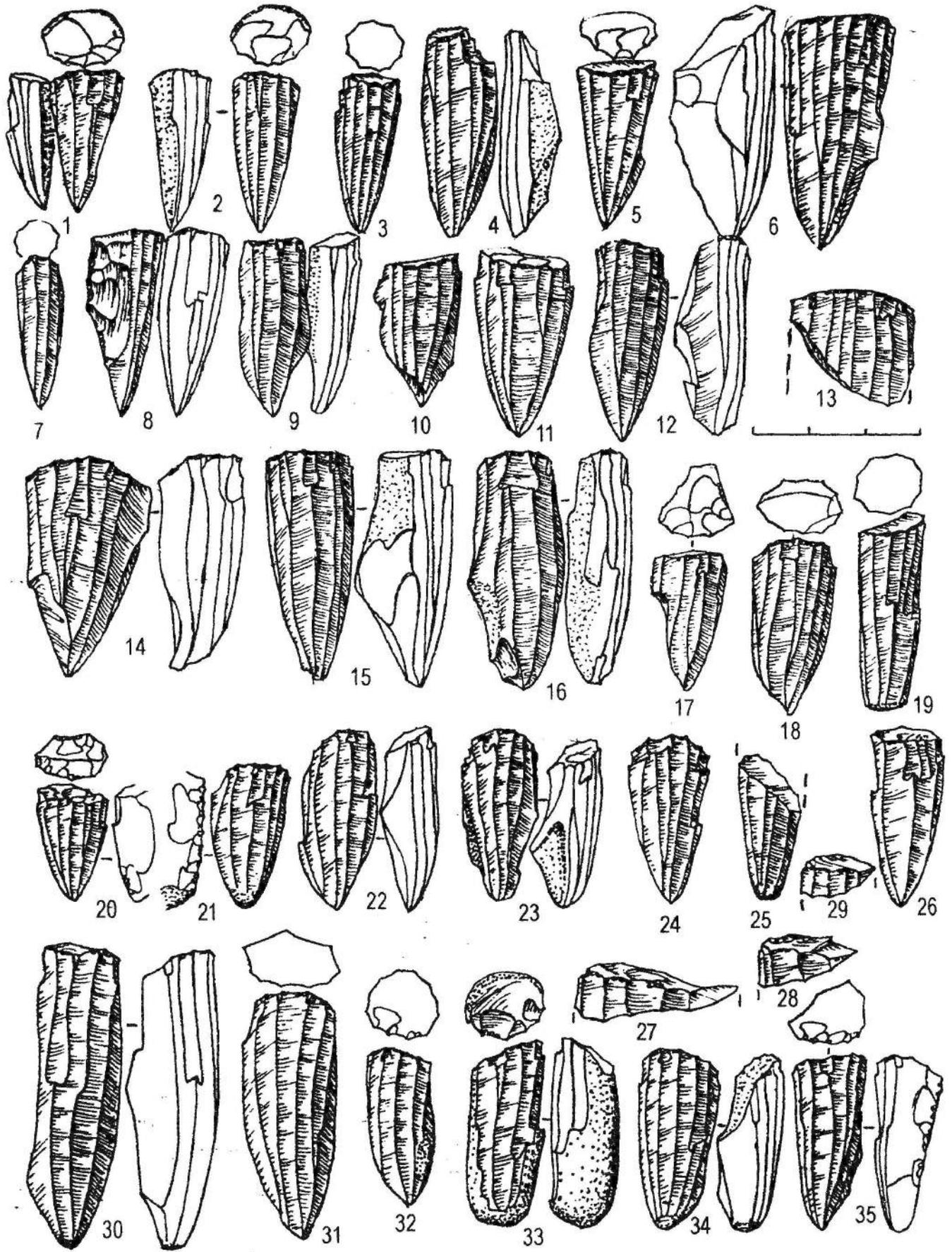


Рис. 48. Добрянка I. Олівцеподібні нуклеуси.

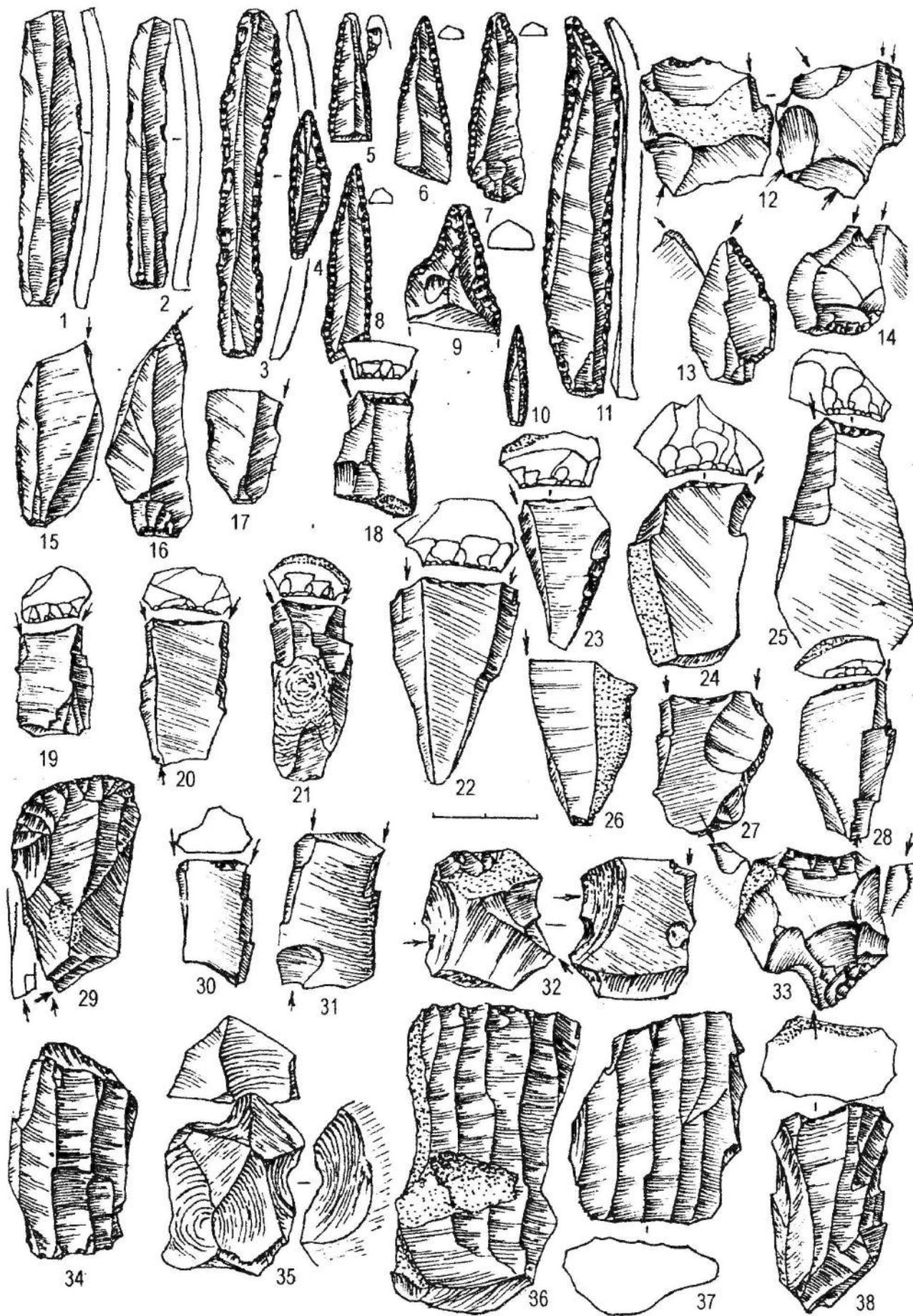


Рис. 49. Добрянка I. Крем'яний інвентар.

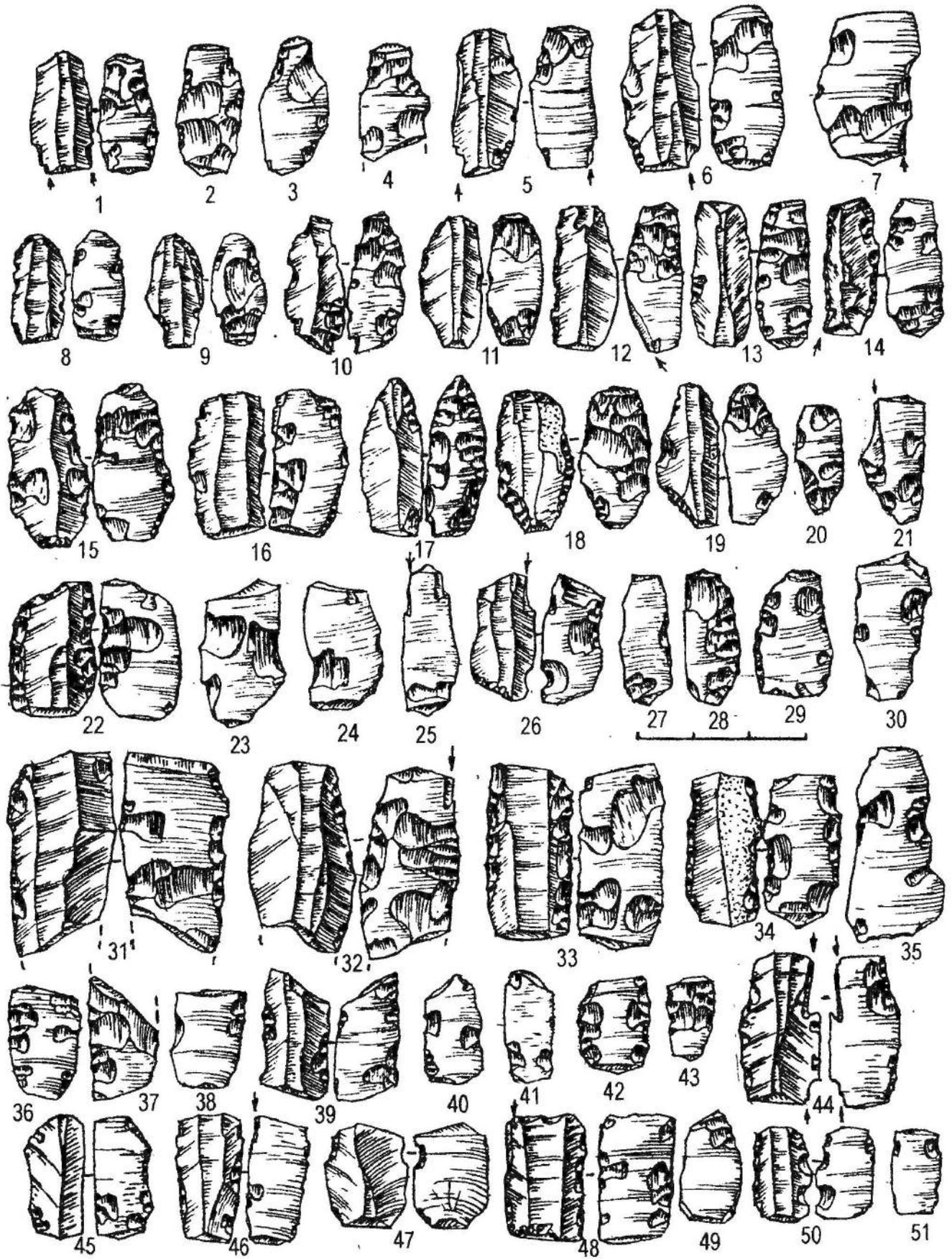


Рис. 50. Добрянка І. Кукрецькі вкладні.

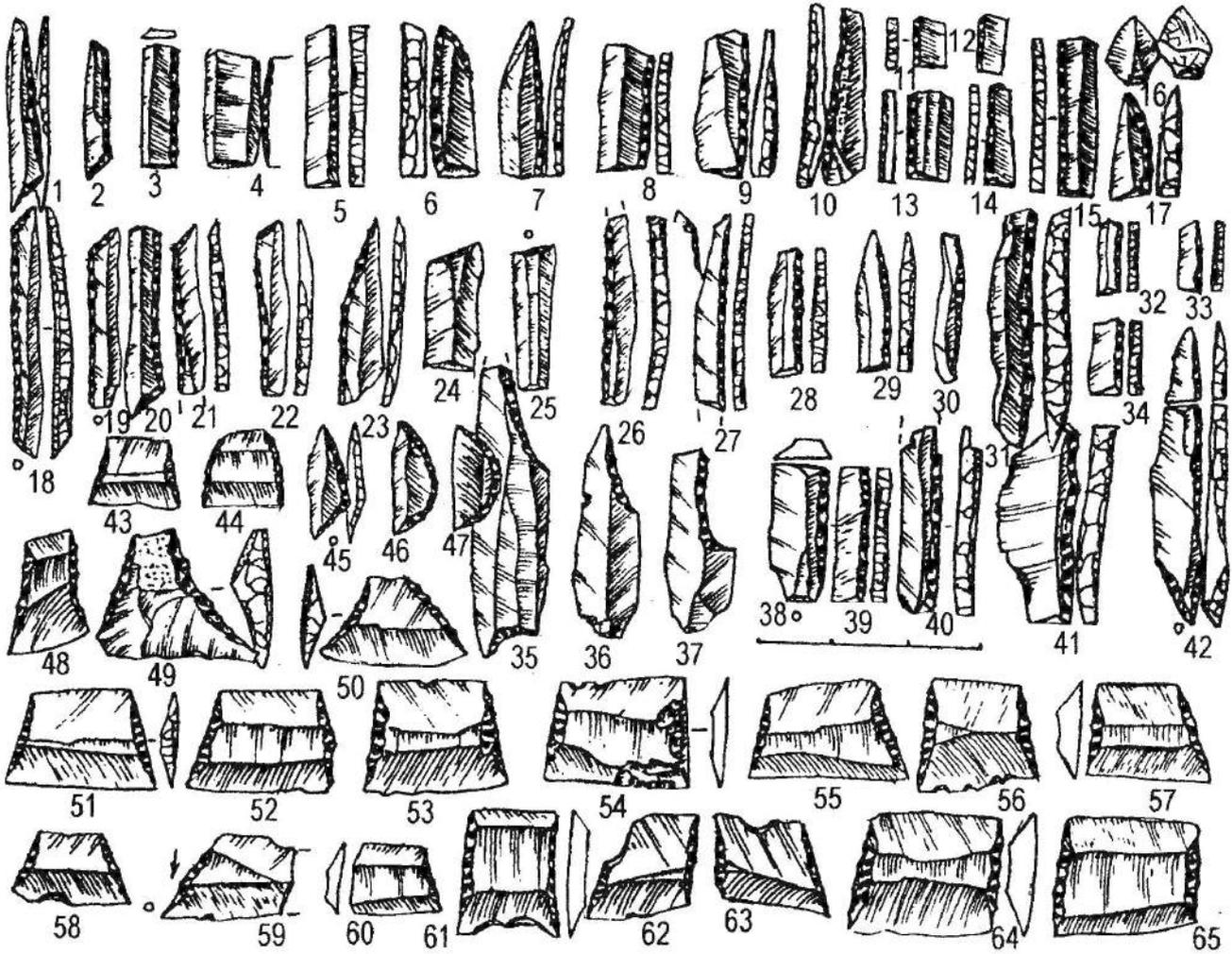


Рис. 51. Добрянка I. Мікроліти.

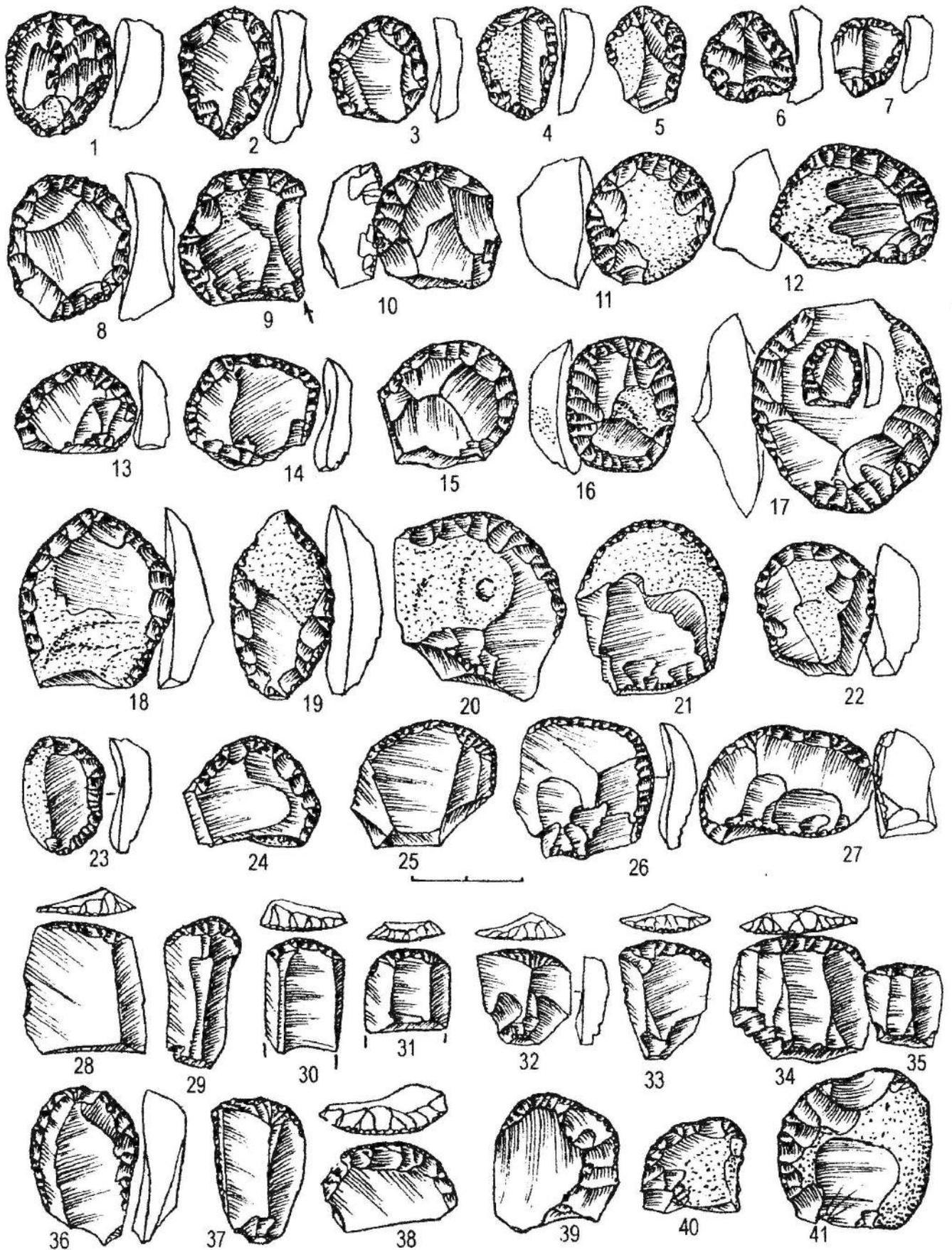


Рис. 52. Добрянка I. Скребачки.

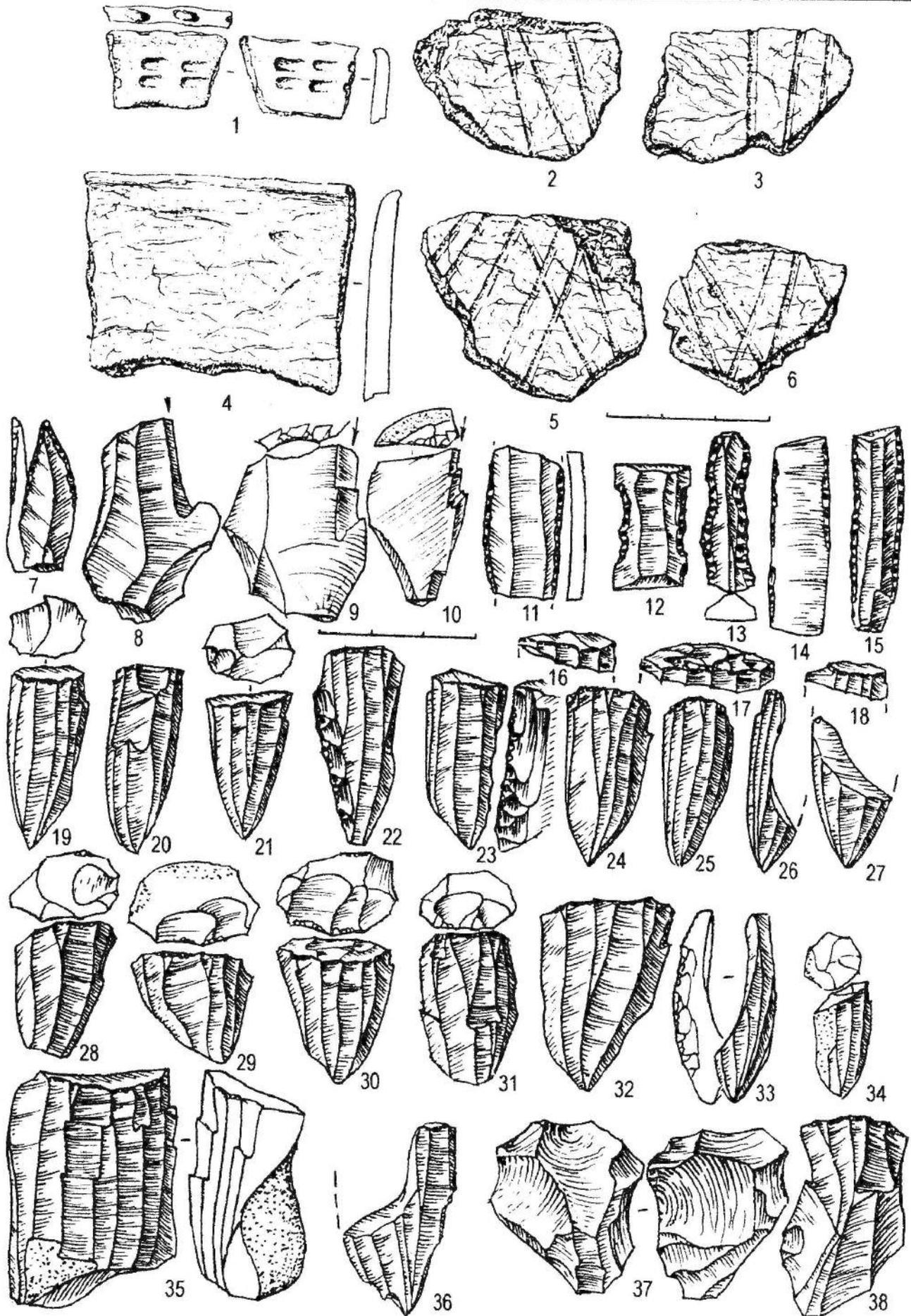


Рис. 53. Добрянка I. Неолітична кераміка (1-6). Добрянка 3, розкоп I. Крем'яний інвентар (7-38).

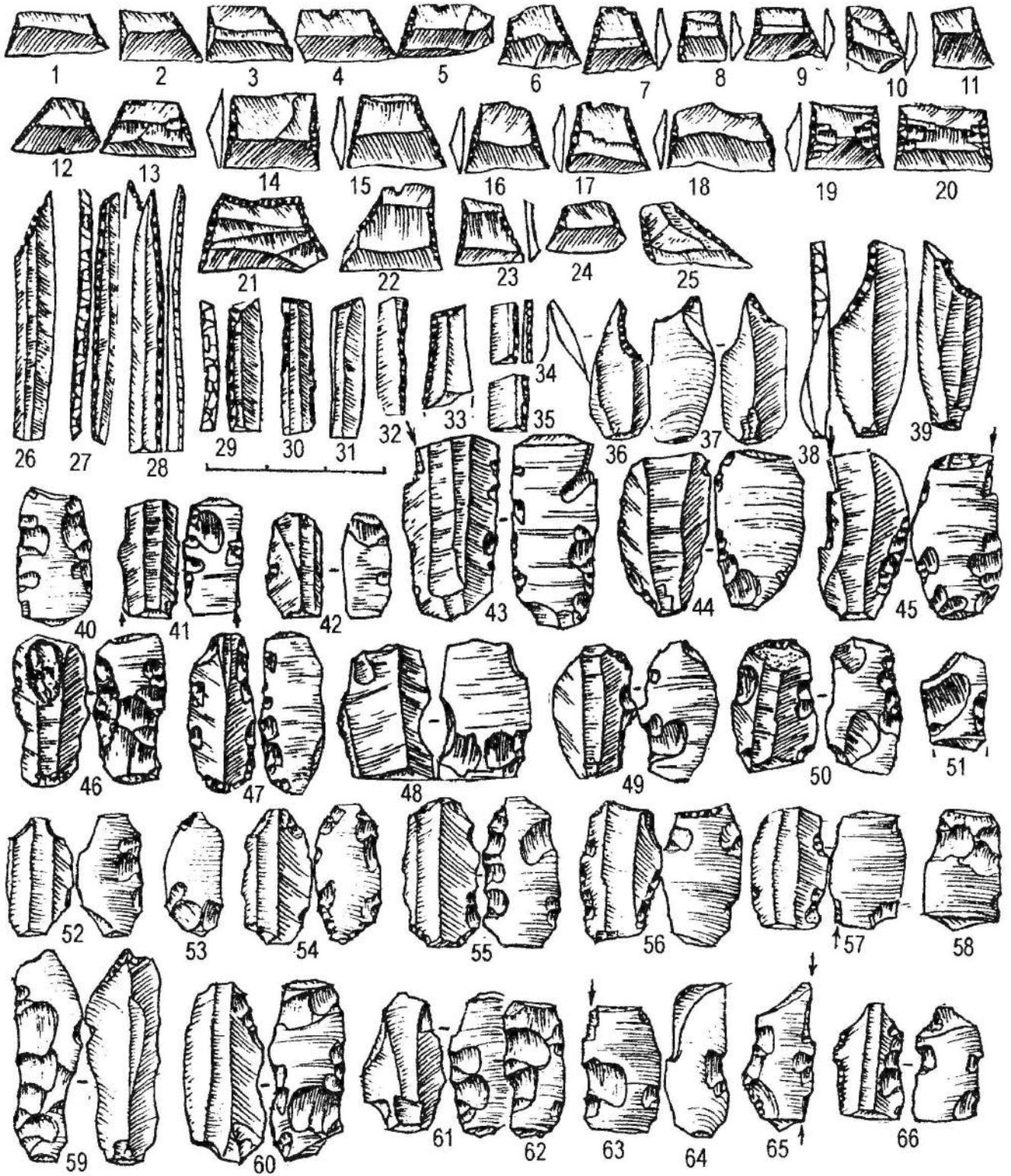


Рис. 54. Добрянка 3, розкоп І. Мікроліти.

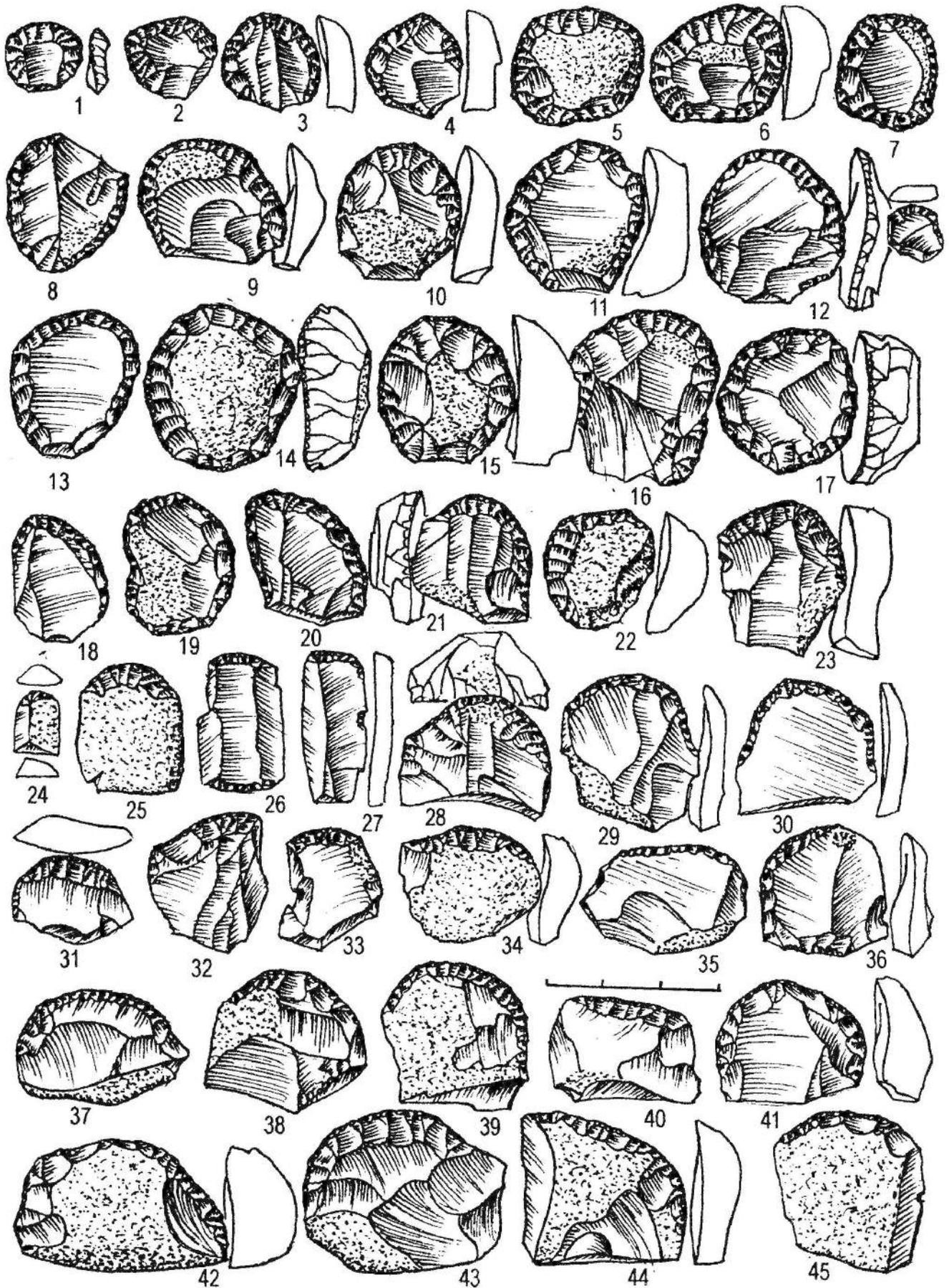


Рис. 55. Добрянка 3, розкоп I. Скребачки.

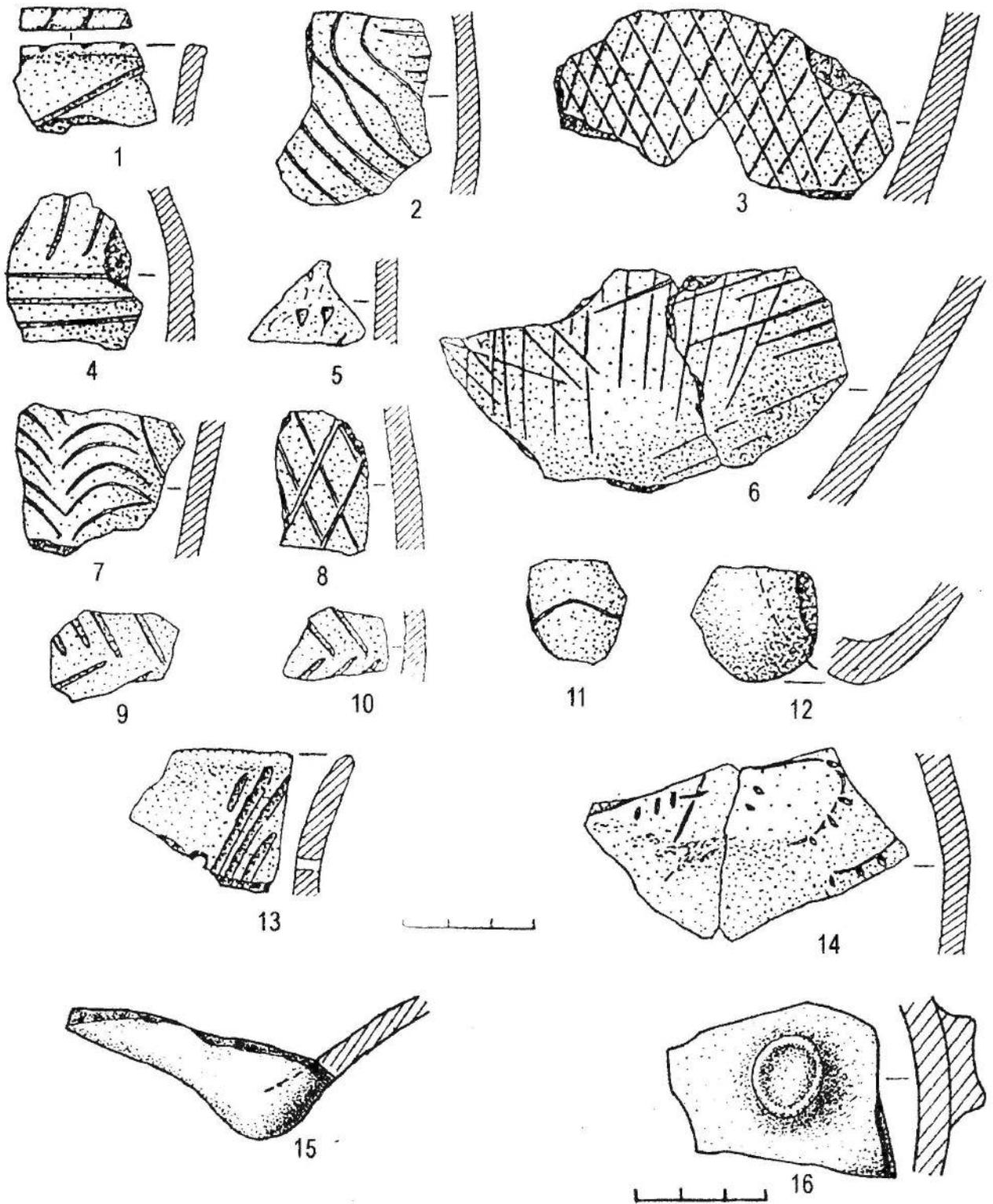


Рис. 56. Добрянка 3, розкоп 1. Кераміка.

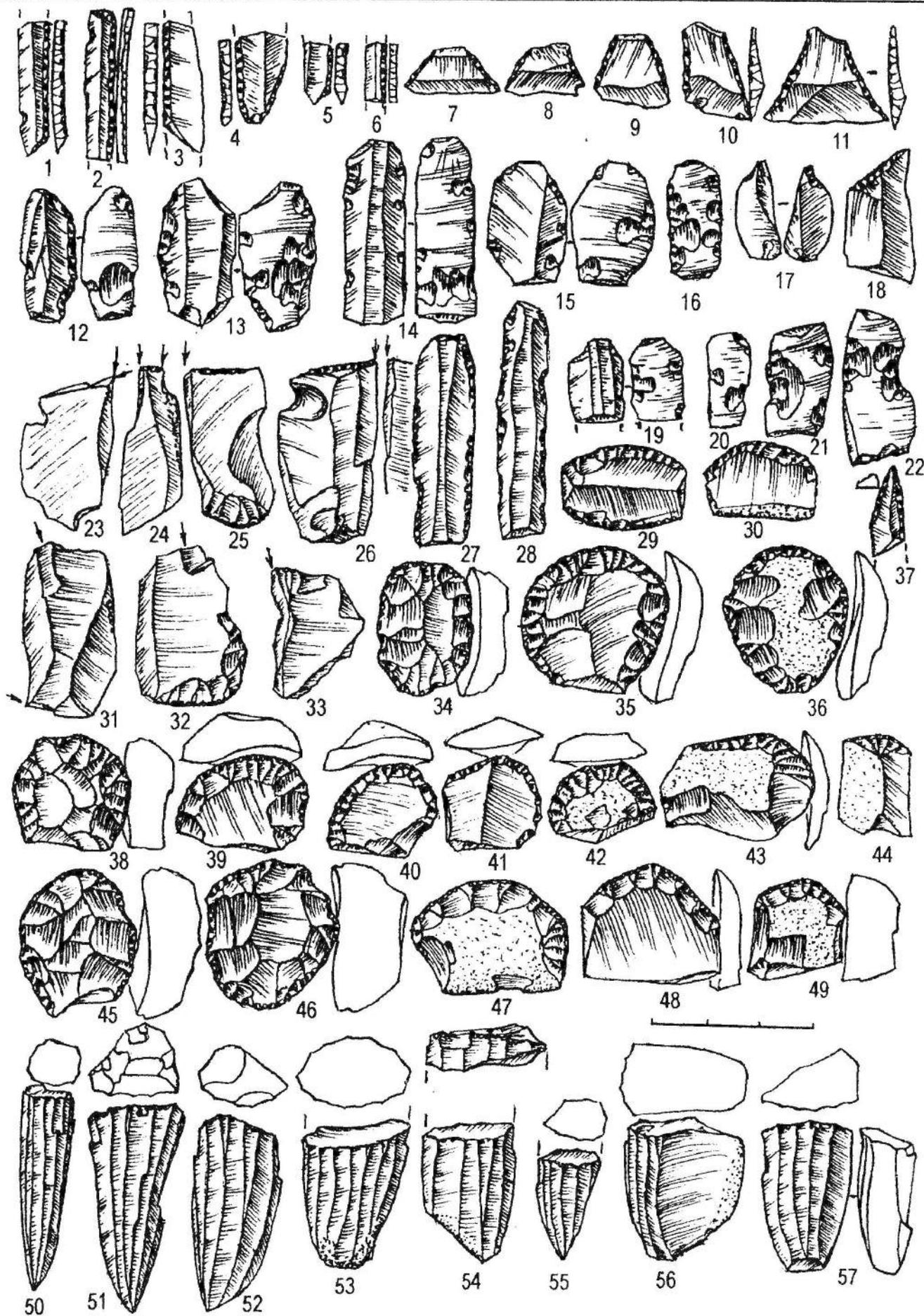


Рис. 57. Добрянка 3, розкоп 2. Крем'яний інвентар.

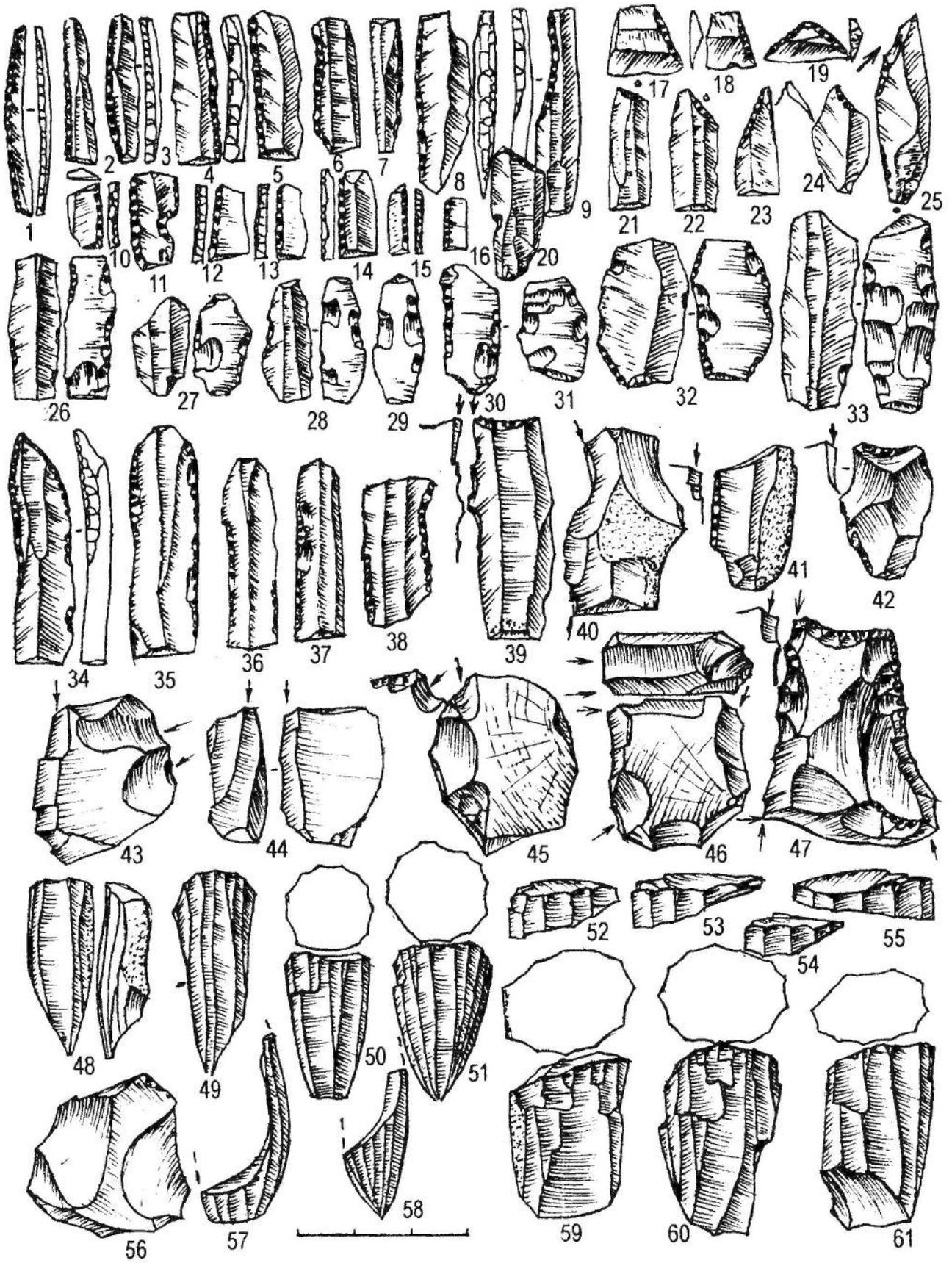


Рис. 58. Добрянка 2. Крем'яний інвентар.

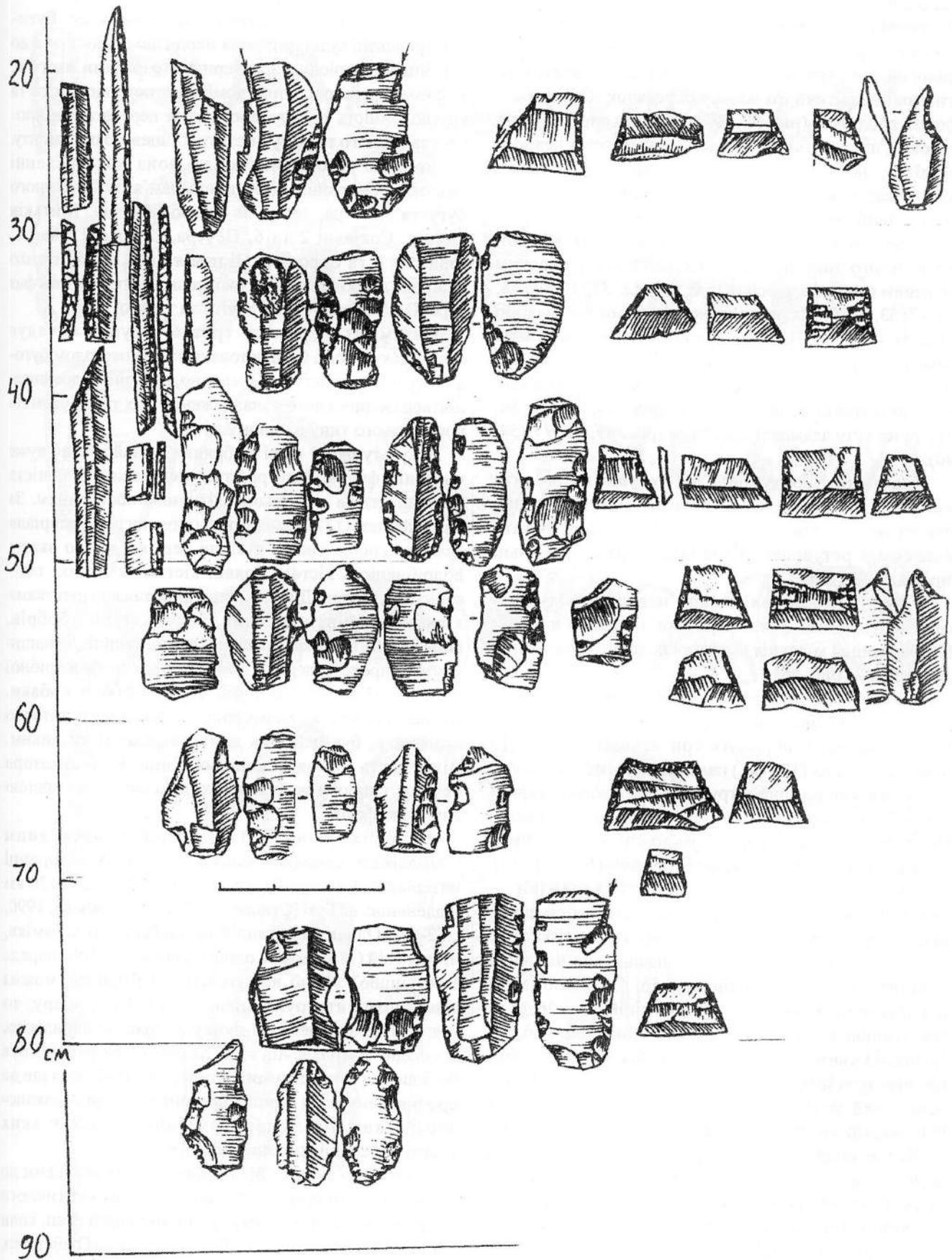


Рис. 59. Добрянка 3. Розкоп 1. Розподіл мікролітів за глибинами.

форми (рис. 52, 39-42). Відносно нечисленні кінцеві скребачки на відщепках та пластинах (рис. 52, 29-38). Частина кінцевих скребачок мають ретуш, що заходить на довгі краї (рис. 52, 37-39). Останню рису, як і пологий робочий край та стрільчастість, вважають ознакою неолітичного набору скребачок. Стрільчасті форми поодинокі (рис. 52, 19, 20). Однак виразна серія високих, підокруглих знарядь надає комплексу певного архаїзму. Загалом скребачки стоянки не виглядають надто пізніми як для неоліту, і натомість мають виразні мезолітичні риси.

Серед нечисленних різців домінують вироби кукрецького типу на масивних відщепках з плоским різцевим сколом з черевця (рис. 49, 12, 27, 30-32; 58, 43-47; 53, 9, 10). Як правило, вони дубльовані подвійні і навіть потрійні. Виразно представлені нуклеоподібні виямчасторетушні одинарні (рис. 49, 23-25) та подвійні (рис. 49, 19-22). Окремими екземплярами представлені бічні ретушні різці на пластинах (рис. 49, 13, 16; 54, 39) та на куту зламаної пластини (рис. 49, 15, 17; 54, 40).

Пластини з ретушшю та їх уламки досить нечисленні і невиразні, а ретуш на більшості з них нерегулярна (рис. 49, 1-3, 11; 57, 35-38). Багато відщепів з ретушшю та уламків знарядь. Рубальні знаряддя відсутні.

У всіх комплексах наявна невелика кількість фрагментів неолітичної кераміки з травою в глині. Найвиразніша колекція кераміки походить з розкопу I Добрянки 3 (рис. 56).

Тут виявлено 190 фрагментів ліпної кераміки бугодністровської неолітичної культури, які, на думку М.Т.Товкайла, утворюють три основні групи. До найбільшої з них (179 фр.) належать фрагменти посуду, виготовленого з глини з грубими домішками трави й піску з включенням зерен товченого кварцу. Реконструється форма мало-профільованого широкогорлого горщика з шипастим дном (рис. 56, 15). Близько 30 % фрагментів цієї кераміки – орнаментовані. Орнамент в абсолютній більшості лінійно-прогладжений, у тому числі це скісна сітка (рис. 56, 3, 7, 8), горизонтальні, вертикальні або навскісні лінії (рис. 56, 1, 4) та скоби (рис. 56, 6). Маємо також поєднання горизонтальних і косих ліній (рис. 56, 4) та композицію з хвилястих і прямих ліній (рис. 56, 2). Виявлено уламок верхньої частини посудини з косими насічками по зрізу вінець (рис. 56, 1). В одному випадку невеликий уламок стінки посудини прикрашений підтрикутними наколами (рис. 56, 5).

Кераміка другої групи (8 фр.) виготовлена з глини з домішками піску та зерен товченого кварцу. Поверхня посуду заглажена, сіро-коричневого кольору. Орнамент лінійно-прогладжений. Це горизонтальна ялинка (рис. 56, 9, 10) та хвиляста лінія (рис. 56, 11). Виявлено фрагмент денця від круглодонного горщика (рис. 56, 12).

Кераміка третьої групи (3 фр.) виготовлена з домішками дрібного піску, тонких рослинних волокон

та графіту. Поверхня сірого сріблястого кольору. Орнамент – косі прогладжені лінії (рис. 56, 13).

Всі три групи кераміки належить до бугодністровської культури; з них перші дві відносяться до її раннього періоду, характерними ознаками якого є, зокрема, груба рослинна домішка, гостродонність та круглодонність посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. За формою та орнаментациєю вона має численні аналогії серед ранньонеолітичних пам'яток Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Соکیلці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт Б та Сороки 3. Ці пам'ятки В.М.Даниленко відносив до скибинської, соколицької та печерської фаз БДК, В.І.Маркевич – до другої та третьої фаз.

Натомість кераміка третьої групи, нагадує савранську і може бути датована пізнім періодом бугодністровської культури. Очевидно, це пізніша домішка, підтвердженням чого є знаходження всіх трьох уламків посуду цього типу в одному місці.

У культурному шарі Добрянки 3 знайдені не дуже численні фауністичні рештки, переважна більшість яких пов'язана з ранньонеолітичним поселенням. За визначенням О.П.Журавльова, остеологічні матеріали являють собою типові кухонні рештки, на що вказує подрібненість кісток. Наявні кістки як диких, так і свійських тварин. Дикі тварини представлені рештками кількох оленів звичайних, косуль, турів, бобрів, поодинокими кістками кабана, зайця, лисиці. Домашні тварини представлені кістками кількох особин дрібної та великої рогатої худоби, коня, кісткою собаки. Нечисленні рештки кісток коня не дозволили остаточно визначити, був цей кінь domestикованим чи диким. Відсутність кісток домашньої свині, як індикатора осілого способу життя, може пояснюватися малою вибіркою фауни.

Найближчі аналогії кукрецьким крем'яним комплексам Добрянки маємо в зібраних на оранці матеріалах Абузової Балки, що розташована за 120 км південніше, на Бузі [Станко, 1977; Смольянинова, 1990, с.62-66]. Однак на останній не знайдено ні кераміки, ні трапедій (за винятком одного уламка на 1000 знарядь з ретушшю). Якщо відсутність кераміки ще можна якось пояснити руйнацією культурного шару, то трапедії не знайдені, на думку автора, не випадково. Вірогідно комплекс Абузової Балки досить ранній і був полишений кукрецькими автохтонами Побужжя ще до проникнення сюди перших протонеолітичних балкано-дунайських мігрантів, крем'яний комплекс яких містить трапедії гребениківського типу.

Схоже, що стоянки біля Добрянки, з їх близьким до Абузової Балки кукрецьким інвентарем мезолітичного типу, репрезентують наступний історичний етап, коли перші хвилі балкано-дунайських впливів (Гребеники, Раделичі, Криш ?) докотилися до Побужжя і місцеві кукрецькі мисливці та рибалки почали запозичувати неолітичні новачки (сплюснені нуклеуси для відносно широких пластин, трапедії, глиняний посуд). У цьому випадку Добрянки повинна належати до числа

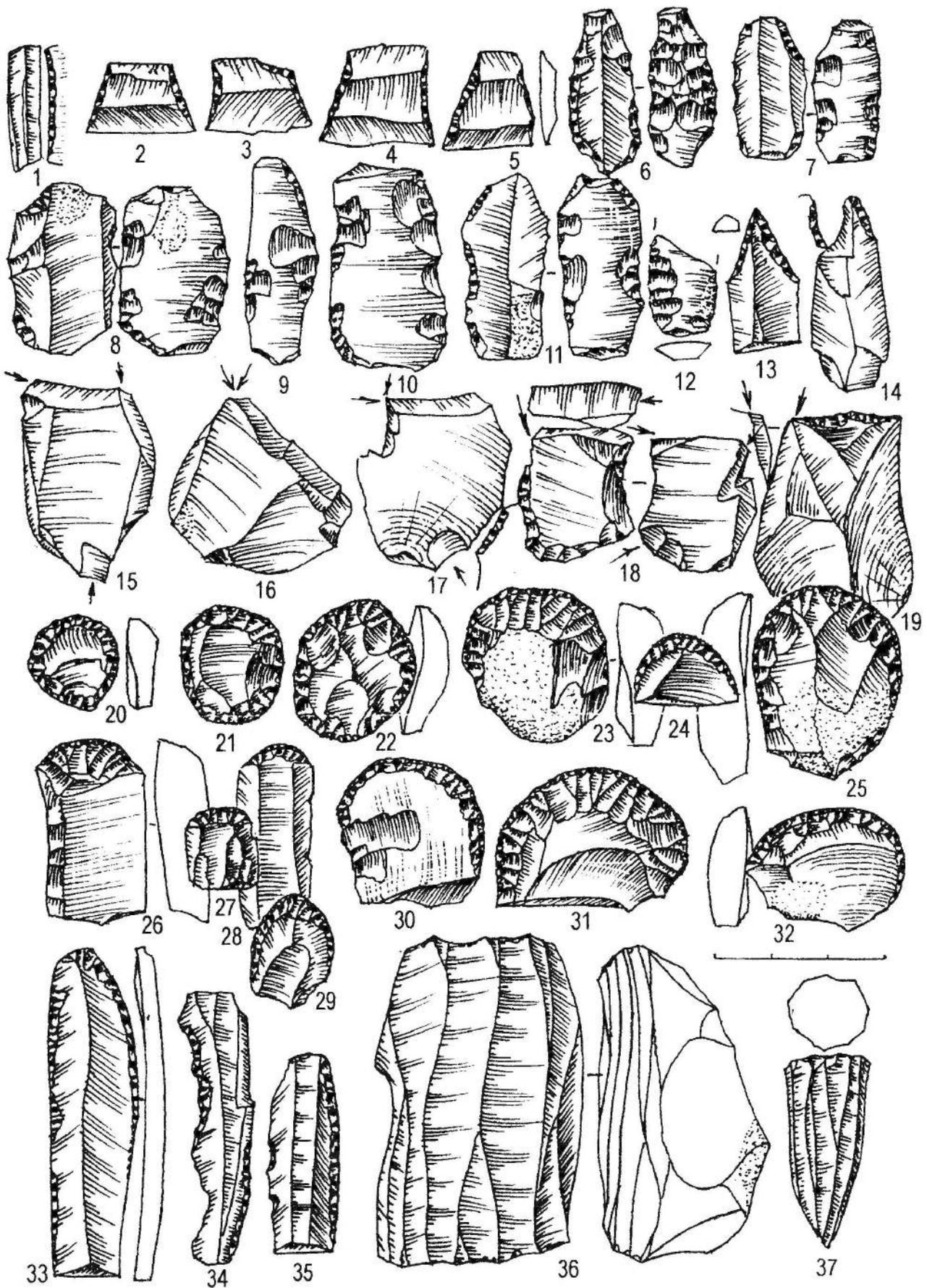


Рис. 60. Печери. Крем'яний інвентар. За В.М.Даниленком.

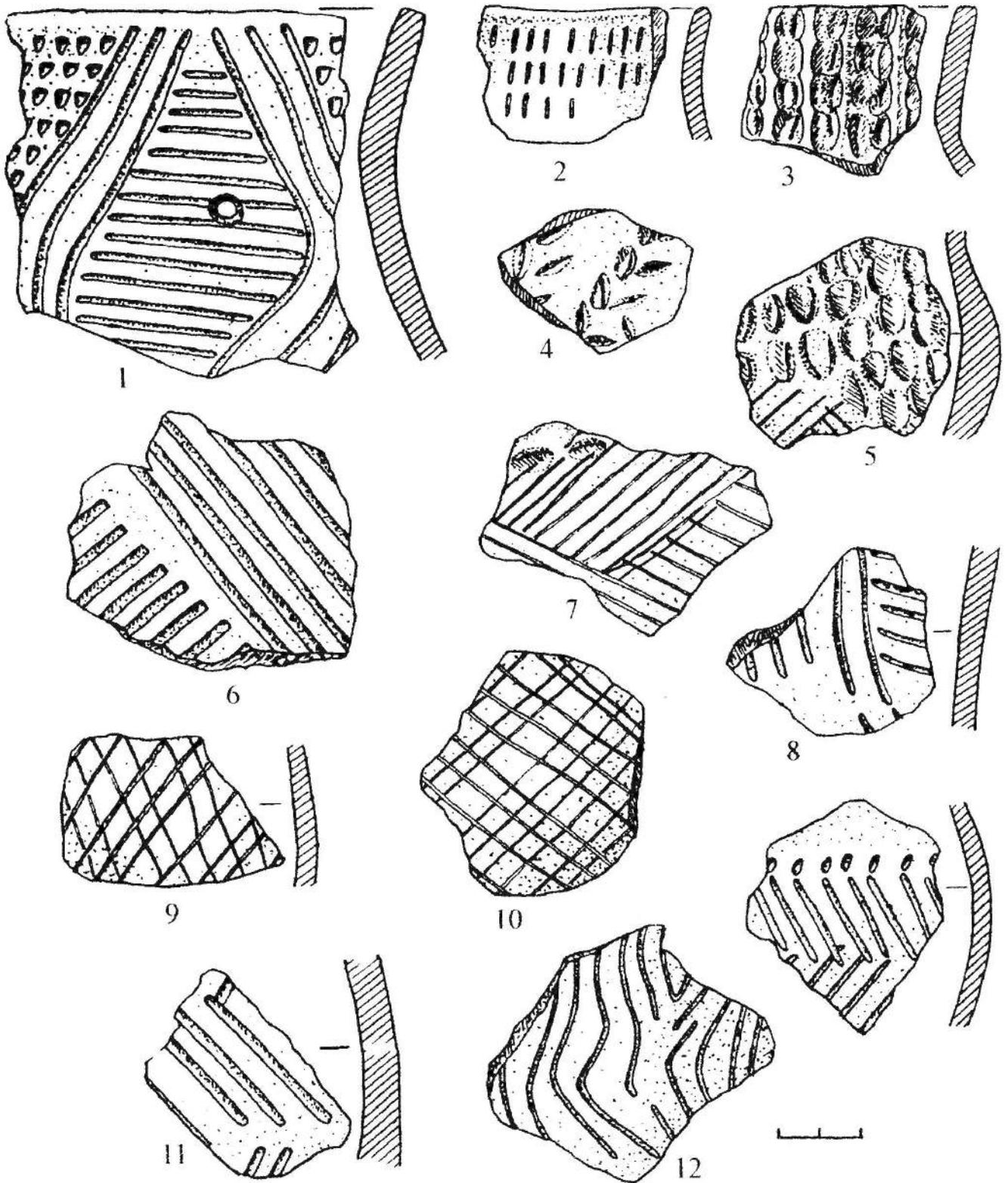


Рис. 61. Печера. Кераміка. За В.М.Даниленком. Рис. М.Т.Товкайла.

найдавніших неолітичних пам'яток Східного Побужжя. Не випадково її крем'яний інвентар виглядає дещо архаїчнішим за крем'яні вироби ранньої бугодністровської стоянки Печора.

Після отримання перших результатів дослідження стоянок біля с. Добрянки деякі скептики стверджували, що неолітична кераміка й трапеції є пізнішою механічною домішкою до основного кукрецького комплексу пам'яток, який датується мезолітом. З накопиченням матеріалу з'являється все більше даних на користь співіснування в одному й тому ж комплексі кукрецького кременю з правильними трапеціями гребениківського типу та кераміки ранньої, печерської фази БДК.

Упродовж чотирьох років дослідження пам'яток біля с. Добрянки велися ретельні спостереження над культурним шаром та глибинами залягання матеріалів, з метою виявити якісь закономірності стратиграфічного розподілу різних типів виробів. Стратиграфія усіх чотирьох розкопів Добрянки свідчить про відносну гомогенність неолітичного шару. Останній залягав у нижній частині голоценового гумусу, хоча внаслідок діяльності землерийних тварин частина матеріалів була розсіяна у всій товщі ґрунту. Але в різних горизонтах неолітичного культурного шару матеріали виявилися однотипними. Встановлено, що характерні кукрецькі речі супроводжувалися трапеціями та неолітичною керамікою без будь-яких слідів стратиграфічного розподілу цих артефактів по різних літологічних шарам (рис. 59).

Зрозуміло, що зафіксовані в матеріалах з Добрянки кукрецька і гребениківська традиції обробки кременю принципово різняться між собою як за технологією, так і за походженням. Однак їх поєднання в єдиному комплексі на Добрянці не випадкове. Воно відбиває складний процес неолітизації місцевих кукрецьких мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я [Залізник, Манько, 2004]. Факт синхронності добрянських поселень з південними сусідами-гребениківцями (див. додаток), на стоянках яких правильні трапеції є масовим типом мікролітів, робить наявність останніх у добрянських комплексах закономірним явищем.

Іншими словами, неолітична кераміка та правильні трапеції на кукрецьких стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час їх функціонування. Вони могли бути залишені інтегрованими в общини кукрецьких аборигенів носіями балкано-дунайських неолітичних традицій або під час їх дружніх візитів до місцевих мешканців [Залізник, Манько, 2004].

Поєднання в одних комплексах місцевих кукрецьких традицій з принесеною з Балкано-Дунайського регіону технікою обробки кременю (сплошені нуклеуси для пластин, правильні трапеції) є типовим явищем для фінального мезоліту та раннього неоліту Південно-Західної України. Кукрецькі вироби супроводжуються правильними трапеціями не тільки в Добрянці, але практично у всіх гребениківських комплексах Одещини та Миколаївщини (крім стоянки

Гіржеве), в матеріалах скибинецької, соколицької та печерської фаз ранньої БДК, на стоянках сурської культури Надпоріжжя з островів Кізлевий, Шулаїв, Сурський, у найдавніших неолітичних комплексах Києво-Черкаського Подніпров'я (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а, Велика Андрусівка).

Особливо важливі для культурно-історичної інтерпретації матеріалів з Добрянки їх паралелі в комплексах ранньої (печерської) фази бугодністровської культури (БДК) Середнього Побужжя. Як приклад наведемо крем'яний комплекс поселення Печера (рис. 60) [Даниленко, 1969]. Крем'яні вироби в цілому більші від знайдених на добрянських стоянках. Перш за все, це пояснюється великими конкреціями якісного дністровського кременю, що використовувалися на пам'ятці для виробництва знарядь праці. Загалом крем'яний комплекс Печери можна назвати більш гребениківським і менш кукрецьким, ніж крем'яні колекції з Добрянки.

У Печерах сплюснені одно- та двошарні нуклеуси для середніх і широких пластин (рис. 60, 36) переважають над мікролітичними олівцеподібними (рис. 60, 37). Як і на Добрянці, домінують округлі скребачки, але переважно невисокого профілю (рис. 60, 20-32). Виразною серією представлені дрібні, нітеподібні скребачки низького профілю (рис. 60, 20, 24, 27, 29), властиві також гребениківській культурі. Наявна виразна серія типових кукрецьких різців на масивних відщепках з кількома плоскими різцевими сколами (рис. 60, 15-19), свердла (рис. 60, 13, 14), пластини з ретушшою (рис. 60, 33-35).

Набір мікролітів стоянки Печери демонструє органічне поєднання типових кукрецьких вкладнів (рис. 60, 6-12) зі значно більшими за добрянські правильними трапеціями на перетинах середніх та широких пластин (рис. 60, 2-5). Знайдена лише одна атипова мікропластинка з притупленим краєм (рис. 60, 1), що, можливо, пояснюється втратами внаслідок недосконалої методики розкопок повоєнного часу.

Постає закономірне питання: якщо ні автор досліджень В.М.Даниленко, ні сучасні дослідники не ставлять під сумнів гомогенність кукрецького крем'яного комплексу з правильними трапеціями з відомого поселення БДК Печери, то чому такі ж трапеції в аналогічних комплексах Добрянки дехто вважає пізнішою механічною домішкою? Тим більше, що Печери в цілому синхронні Добрянці з і датуються близько 6300±100 р. В.С. (див. додаток).

Кераміка добрянських стоянок також має прямі паралелі в керамічних матеріалах з Печери (рис. 61), які, в свою чергу, нагадують кришський посуд Молдови [Даниленко, 1969]. Кераміка Печер має традиційні для ранньонеолітичних пам'яток складові формових мас (подрібнена черепашка, пісок та рослинність) і представлена переважно плоскодонними горщиками. Із числа прийомів прикрашення посуду найбільш характерним є лінійно-прогладжений орнамент, зокрема це вертикальні та горизонтальні лінії, скісна сітка, композиції з хвилястих ліній, „ялинкові” та

текстильні композиції (рис. 61, 1, 2, 6-13). Рідше трапляються підтрикутні та овальні наколи (рис. 61, 1, 13). Поширені типові для культури Криш защіпи пальцями та нігтьові відбитки у вигляді колоска чи вертикальних рядів із парних пальцевих защіпів (рис. 61, 3, 4). Останні можуть поєднуватися з лінійним орнаментом (рис. 61, 5, 7). Крім того, на поселенні виявлено посуд, що безпосередньо належить культурі Криш. Зокрема, В.М.Даниленко реконструює широко відкриту профільовану миску на піддоні, що за складом формової маси та оздобленням поверхні знаходить аналогії серед столового посуду культури Криш [Даниленко, 1969, с. 116, рис. 87, 2].

Отже неолітична кераміка з Добрянки, схоже, пов'язана з кукрецьким крем'яним комплексом. Та й згадувані правильні трапедії можуть виявитися органічною складовою колекцій з Добрянки. Адже саме такі трапедії супроводжують схожу кераміку з ранніх буго-дністровських комплексів Подністров'я та Побужжя (Печера). А гребениківські стоянки Мирне та Гіржеве, що містять виразні серії аналогічних трапедій, судячи з дат С-14 синхронні стоянкам біля с.Добрянка. Таким чином, є достатньо підстав розглядати згадані трапедії в матеріалах останніх, як наслідок гребениківських чи кришських впливів, а не домішок пізніших матеріалів.

Іншими словами, у яскравих кукрецьких комплексах Добрянки маємо іншокультурні вироби, які в основній масі не є пізнішою механічною домішкою до основного комплексу, а відбивають певні впливи сусідніх культур. Кераміка свідчить про вплив на місцевий Кукрек буго-дністровського неоліту, трапедії на перетинах правильних пластин – про взаємодію з носіями буго-дністровської чи гребениківської культур.

Розуміння культурно-історичного змісту феномену іншокультурних домішок в колекції Добрянки, як і у багатьох інших мезолітичних комплексах України, потребує розгляду механізму соціальних контактів колективів первісних мисливців.

5. КОНТАКТИ ПЕРВІСНИХ КОЛЕКТИВІВ ТА ЇХ АРХЕОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ

Як відомо, общини мисливських суспільств *Homo sapiens* були екзогамними [Семенов, 1966, с.503-516] і патрилокальними [Залізник, 1987, с.64, 1990, 1998, с.39, 51, 52]. Інакше кажучи, шлюби в середині общинного колективу заборонялися і укладалися з жінками сусідніх колективів, традиції яких представниці прекрасної статі приносили в общину чоловіка після одруження. Цікаво, що у вищих приматів, зокрема людиноподібних мавп, самиці також значно мобільніші від самців і, на відміну від останніх, нерідко пристають до іншої зграї.

Глибоко закорінені в соціуми мавпо-людей патрилокальність мисливських колективів зумовлювала відносну стабільність „чоловічої” частини матеріальної культури стоянки (перш за все крем'яних виробів) і мінливість виробів, що виготовлялися жінками (зокрема посуду) [Залізник, 1987, с.63; 1990 б, с.79, 80; 1998, с.52]. Адже з однієї общини в іншу переходили

переважно жінки. Вони приносили в колектив чоловіка елементи традиційної культури групи, де народилися. Так, за доби палеоліту в общину чоловіка жінка приносила власну традицію орнаментативної житла, господаркою якою вона була [Залізник, 1990, 1998, с.52], а в неоліті за цим принципом переміщувалися між общинами традиції керамічного виробництва, яке було суто жіночою справою.

Внаслідок меншої рухливості чоловічої частини мисливських суспільств в межах їх шлюбних мереж, традиції обробки кременю, очевидно, були стабільнішими, менш мінливими ніж форма та орнаментика кераміки. Адже кременеобробка могла поширюватися переважно в ході міграцій населення, тоді як кераміка – не тільки міграційним шляхом, але й при переході жінок до сусідніх общин у процесі шлюбних контактів.

Таким чином, неолітичні культури могли передавати властиву їм кераміку общинам сусідів, з якими вони мали шлюбні контакти. Можливо, що саме так буго-дністровська кераміка з елементами культури Криш із Подністров'я потрапила в середовище кукрецьких автохтонів Побужжя та яніславицьких Волинського Полісся, а сурська кераміка зі степового Приазов'я та Присивашся – до автохтонів Рівнинного та Гірського Криму (Олексіївська Засуха, таш-аїрська група пам'яток).

Отже, буго-дністровську кераміку на стоянки кукрецьких автохтонів басейну Тікича могли принести жінки з сусідніх неолітичних общин, внаслідок шлюбних контактів з ними екзогамного колективу кукрецької стоянки Добрянки. Кришська кераміка в примітивних умовах мисливсько-рибальського побуту аборигенного населення Побужжя суттєво трансформувалася, зокрема набула гостродонності. Гостре дно дозволяло встромляти посудину в рихлу підлогу примітивного чуму чи куреня або в попіл вогнища. Так можна пояснити появу кукрецьких за кременем комплексів, але з гостродонною буго-дністровською керамікою, що має виразні риси кераміки Криш.

Але як з'явилися на стоянці нетипові для Кукреку, але властиві сусіднім культурам, крем'яні вироби (правильні гребениківські трапедії, трапедії в'язівських типів, коморницькі трикутники, яніславицькі вістря та мікрорізиці)? Адже жінки не могли принести ці вироби на общинне поселення чоловіка, бо виготовлення крем'яних знарядь, як вже зазначалося, було суто чоловічою справою.

Можливе пояснення лежить у тій же сфері шлюбних контактів екзогамних общин первісних мисливців. Переходу дружин до колективу чоловіка передували візити однієї чи кількох сімей до дружньої общини, з досить тривалим сумісним проживанням в одному стійбищі. Наприклад, общини етнографічних мисливців канадської та сибірської тайги, які мають багато паралелей з мезолітичними суспільствами Європи, влітку влаштували стійбища на берегах рік. У цей, найбільш забезпечений їжею сезон, общинне

селище збільшувалося за рахунок сімей з дружніх общин, які могли гостювати у сусідів від кількох днів до місяця і більше [Залізник, 1991, с.94, 128].

Головна мета таких щорічних дружніх візитів сусідів – укладання шлюбів, традиційні свята, ініціації молоді, обмін тощо. Такі взаємні візити сімей до дружніх общин відбувалися регулярно і, головним чином, в межах однієї шлюбної спільноти – племені. Однак значні відстані між общинними територіями спричинювали те, що периферійні общини племені нерідко укладали шлюби й поза його межами. Зокрема у аборигенів Австралії не менше 14% шлюбів укладалися з членами іноплемінних колективів [Birdsell, 1968, p.237-239].

Після укладання шлюбу включався складний механізм родинної взаємодопомоги, за яким чоловік, дружина чи мати якого походили з сусідньої общини, отримував право на полювання на землях сусідів і мусив регулярно відвідувати родичів та приймати їх у себе [Генинг, 1970, с.47, 74]. Періодично різнообщинні, але споріднені сім'ї, а часом 2-3 сусідні общини, збиралися у стійбищах для спільного полювання. Усе це зумовлювало появу археологічних комплексів, які містять різнокультурні матеріали, але являють собою не механічну суміш внаслідок накладання один на одного різночасових решток, а є органічним поєднанням різнокультурних артефактів [Залізник, 1998, с.220].

Згадані щорічні візити до сусідніх дружніх общин з метою обміну шлюбними партнерами призводили до появи стоянок, де серед матеріалів певної культурної традиції утворювалися скупчення іншокультурних решток. Можливо так пояснюється наявність кількох кукрецьких скупчень серед гребениківських матеріалів стоянки Мирне на Одещині. Цим, добре відомим етнографам механізмом функціонування шлюбної мережі мисливських колективів, можливо, пояснюється невелика кукрецька домішка на майже всіх гребениківських стоянках Північно-Західного Надчорномор'я, на деяких мурзак-кобинських пам'ятках Гірського Криму, яніславицьких Полісся, донецьких Сіверського Дінця. Не виключено, що саме внаслідок аналогічних візитів сімей сусідніх общин у кукрецькому комплексі Добрянки з'явилися нечисленні крем'яні вироби кудлаївської, в'язівської, яніславицької та більш численні гребениківської культурних традицій.

Таким чином, серії правильних трапецій гребениківського типу на кукрецьких стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час функціонування останніх. Інакше кажучи, на думку автора, більшість трапецій з Добрянки були органічною, а не пізнішою механічною домішкою до основного кукрецького комплексу. Звичайно, це не виключає можливості, що окремі вироби з 20-тисячної колекції кременів добрянських стоянок потрапили до неї внаслідок повторного заселення пам'яток у пізніші часи. Можливо, це стосується окремих трапецій на перетинах широких платин стоянки Добрянки 1, зокрема з ретушню, що

заходить на спинку (рис. 51, 54). Однак ці незначні пізніші механічні домішки до в цілому гомогенних комплексів Добрянки мало вплинули на їх загальний вигляд.

Сказане вище потребує додаткової розробки з врахуванням як даних археології, так і спостережень етнографів, без яких неможливо зрозуміти механізм культурних взаємовпливів мисливців кам'яної доби. Це стосується і викладених вище висновків щодо неолітизації Південно-Західної України, які потребують ретельної перевірки новими матеріалами. Вирішення цих важливих для неоліту України проблем – справа майбутніх досліджень.

6. НЕОЛІТИЧНІ МІГРАНТИ З ПОБУЖЖЯ У КИЄВО-ЧЕРКАСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І

Тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів середньої течії Південного Бугу та Синюхи спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку (рис. 34). З VII по V тис. до н.е. все нові хвилі балкано-дунайських неолітичних мігрантів накочувалися з південного заходу на Побужжя, витискаючи на схід, у Середнє Подніпров'я спочатку автохтонів кукрецьких, а потім людність посталої за їх участю, але під кришськими впливами, буго-дністровської культури. Тому матеріали стоянки Добрянки на р.Тікич проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрецьких та буго-дністровських неолітичних традицій у Київське Полісся та Києво-Черкаське Подніпров'я. Вони відкривають нові перспективи у вирішенні складних питань неолітизації цих територій.

Завдяки багаторічним дослідженням по нижній та середній течіях Південного Бугу та на його лівій притоці Інгулі вимальовується значний осередок мезолітичних та ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрецького типу: Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьпіль, Синюхин Брід, Сагайдак, Софіївка, Печера та ін. (рис.34). Крем'яні вироби кукрецьких пам'яток Побужжя мають певну специфіку, порівняно з кукрецькими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). У Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис. 51, 1, 2, 18-23; 54, 27; 58, 1; 57, 1, 2), мікроплатівки з крутою, обрубуючою край заготовки ретушню, різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами (рис. 49, 28, 29) та білатеральні виямчаторетушні на відщеплах (рис. 49, 18-21), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на куту зламані пластина та пластина з ретушню досить нечисленні.

За цими параметрами кукрецькі комплекси Київського Полісся Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка ЗВ [Залізник, 1979, 1984, с.52, 61; 1991, с.42-44; Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72] більше схожі на матеріали з Південного Бугу ніж з Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які

дуже нагадують буго-дністровську на самчинському етапі розвитку.

Такі матеріали походять з розкопок 1983 р. стоянки Крушники (рис. 62, 63) на р. Уж на півночі Київського Полісся [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72]. Добутий крем'яний інвентар має виразні кукрецькі особливості – кукрецькі вкладні, уламки мікроплатівок з притупленим краєм, округлі скребачки, різці на відщепках з пласким сколом, в т.ч. білатеральні, правильні мікроплатівки, зняті відтисним способом з дрібних ортогнатних нуклеусів. Про вплив місцевого населення яніславицької культури свідчать мікрорізці, яніславицьке вістря, крем'яна сокира. Знайдено шість трапецій.

Уламки неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині з Крушників (рис. 63) мають прямі вінця, орнаментовані косими насічками по краю, низкою глибоких наколів паличкою та рядами відступаючих наколів косою гребінкою, а також розмочаленим кінцем палички. Ряди протягнутих наколів двозубим і тризубим штампом та подвійні хрестоподібні композиції знаходять прямі паралелі в кераміці самчинської фази буго-дністровської культури. Заслугує на увагу орнаментальний мотив у вигляді рядів довгастих наколів паличкою, що імітують зернини в колосі (рис. 63, б). Подібні орнаментальні композиції зустрічаються на кераміці культури Криш.

Як зазначалося, схожий самчинський орнамент властивий кераміці інших стоянок Київського Полісся з кукрецьким крем'яним інвентарем. Маються на увазі Лазарівка у верхів'ях Здвижу [Залізник, 1979] та зібраний за 300 м від Крушників на поверхні виразний кукрецький комплекс Прибір 7а [Залізник, 1991, с.43], де також були знайдені фрагменти горщика з відступаючими наколами протягнутим двозубим штампом.

Певна подібність ранньонеолітичних комплексів Київського Полісся з кукрецьким кременем (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а) до Кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом, дозволяють говорити, що, скоріш за все, кукрецька людність потрапила у Київське Полісся не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як вважав В.М.Даниленко, а з басейну Південного Бугу. Вірогідно переселенці переходили з Верхнього Бугу на річки Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі їх долинами у Полісся (рис. 34). Ще один можливий шлях на Полісся вів долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ, до верхів'їв Росі та Ірпеня (рис. 34). Це мезолітичне, а пізніше й ранньонеолітичне населення з кукрецьким кременем і буго-дністровською керамікою, у VI-V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямку під тиском з Нижнього Подунав'я та Подністров'я протонеолітичної, а пізніше неолітичної людності культур Гребеники, Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 34).

Судячи зі знахідок кукрецьких вкладнів на р. Уж під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма

[Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.68], кукрецька хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та західного кордону Житомирщини. Однак особливо виразно кукрецькі та буго-дністровські впливи простежуються на півдні Київщини, тоді як на півночі Київського Полісся продовжують домінувати місцеві яніславицькі традиції, незважаючи на проникнення кукреців і в цей регіон. У ході неолітизації Київщини буго-дністровцями кордон між кукрецьким півднем і яніславицькою північчю стабілізувався приблизно по долині р. Тетерева. На південь від нього на кукрецько-буго-дністровській основі почала формуватися киево-черкаська група дніпро-донецької спільноти. На північний захід від Тетерева поширені пам'ятки німанської (волинської, за Г.В.Охріменком) неолітичної культури з яніславицьким кременем.

Осередок стоянок з кукрецьким крем'яним інвентарем вимальовується і в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля). Схоже, що кукрецьке населення у пізньому мезоліті просувалося сюди не так з півдня долинами Дніпра, як із заходу, з басейну Синюхи, уздовж річки Велика Вись та з долини Тікичу на схід (рис. 34). Цим пояснюються певні паралелі кукрецьких матеріалів Черкаського Подніпров'я (Велика Андрусівка, Чапаївка, Юрова Гора) з бузькими [Залізник, Манько, 2004, с.149, 168]. Цим же шляхом з Середнього Бугу долиною Синюхи та її допливів на схід потрапила в долини Тясмину та Дніпра в район Черкас і кераміка буго-дністровської культури (рис. 34). Ці неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль у формуванні південної частини киево-черкаської культури ДДО.

Так, на початку VI тис. до н.е. у буго-дніпровському межиріччі та Києво-Черкаському правобережжі носії культурних традицій БДК з Побужжя започаткували своєрідну ранньонеолітичну групу пам'яток, якій властивий кукрецький креміль з правильними трапеціями та кераміка з елементами самчиського декору. Саме на цьому ґрунті у VI тис. до н.е. формувалася киево-черкаський варіант ДДК. Про неолітизацію Середнього Дніпра мігрантами з Побужжя писав і В.М.Даниленко [1969, с.34]: „культура племен, які мешкали у першій половині неолітичної епохи на Середньому Дніпрі, у певній мірі є нічим іншим, як своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури”. Зв'язок раннього неоліту Києво-Черкаського правобережжя з БДК Побужжя настільки помітний, що його можна виділяти в окремий локальний варіант БДК.

Як зазначалося, крем'яний інвентар неолітичних пам'яток долини Південного Бугу зберігає виразні кукрецькі риси на ранній печерській фазі буго-дністровської культури. У Києво-Черкаському Подніпров'ї кукрецький креміль супроводжується керамікою, що має паралелі в пізнішій самчинській фазі БДК. Ця закономірність простежується на матеріалах стоянки Лазарівка [Залізник, 1979] та Крушники [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72; Залізник,

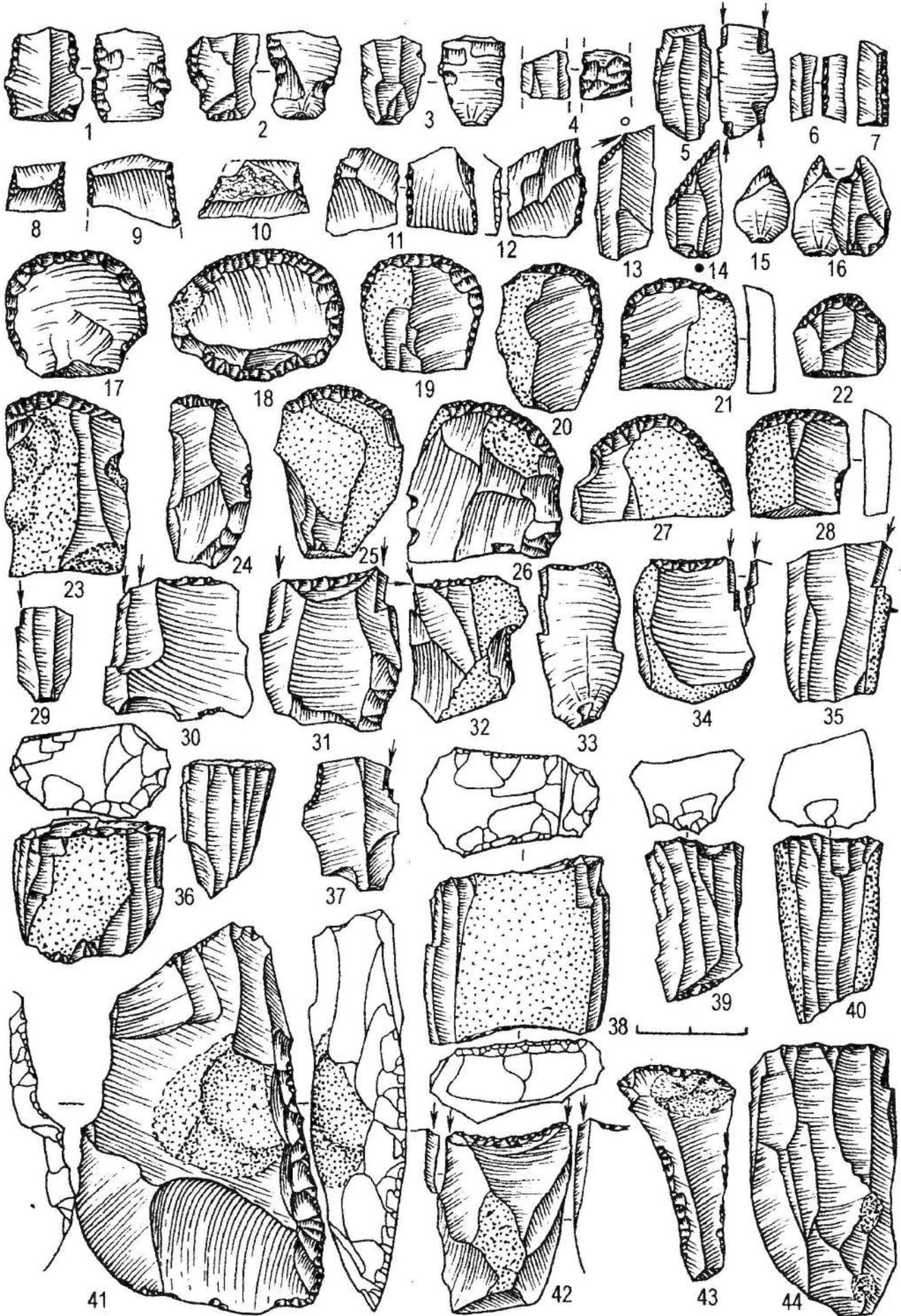


Рис. 62. Крушники. Крем'яні вироби.

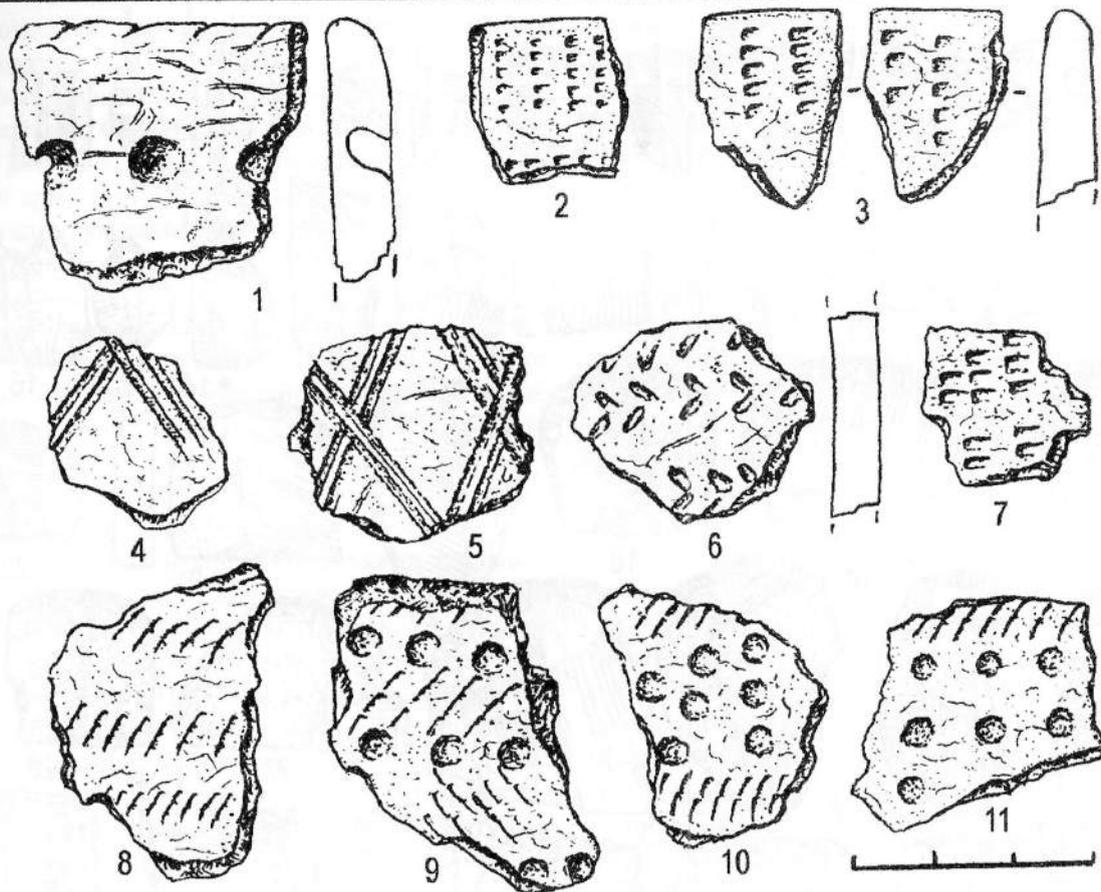


Рис. 63. Крушники. Кераміка.

Манько, 2004] на Київщині, в яких кукрецький кремій органічно поєднується з окремими трапеціями та керамікою з самчинським орнаментом – подвійні хрестоподібні композиції, відбитки протягнутого двозубого штампу з двох сторін краю вінця тощо (рис. 62, 63). Судячи з дати стоянки Лазарівка (6900±120 В.Р.), неолітизація Києво-Черкаського Подніпров'я відбувалася за участю самчинських мігрантів з Побужжя на самому початку VI тис. до н.е. за каліброваною шкалою.

Окремої уваги заслуговує питання проникнення буго-дністровських впливів у Надпоріжжя. Адже кераміка сурської культури несе виразні сліди буго-дністровських впливів. Схоже, що проникнення буго-дністровців з Середнього Бугу далеко на схід, у Надпоріжжя, теж сталося під тим же тиском хвиль неолітичних переселенців з Подністров'я. Очевидно особливо велику роль у цих процесах відіграли лінійно-стрічковики, які близько середини VI тис. В.С. рухалися через Верхню Віслу на південь Волині та у Подністров'я. Дещо пізніше рух пізніх буго-дністровців на схід стимулювала потужна міграція трипільців з Середнього Дністра у лісостепове Побужжя (рис. 34).

Не відкидаючи думки В.М.Даниленка про можливість руху якоїсь частини кукрекців з Надпоріжжя угору по Дніпру вважаємо, що поширення кукрецької крем'яної індустрії в Черкаському та

Київському Правобережжі відбувалося переважно з Побужжя, під тиском неолітичних мігрантів з південного заходу. На користь цього говорить, зокрема, й поширення в цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки. Тому кукрецькі комплекси між Бугом і Дніпром численні і виразні, до того ж поширюються Правобережжям далеко на північ аж до гирла Прип'яті. Тоді як на віддаленому від Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р.Трубіж, де знайдено усього два кукрецькі вкладні (рис. 34). Якби колонізація кукрекцями Середнього Подніпров'я проходила за версією В.М.Даниленка (з Надпоріжжя), кукрецькі пам'ятки на лівому березі Дніпра були б більш численними.

Крім того, міграцію кукрекців з Надпоріжжя угору долиною Дніпра в кінці мезоліту стримувало зустрічне просування з півночі масивних північних європеїдів, що лишили в районі порогів та у лісостеповому Лівобережжі численні колективні могильники людності вовнизького антропологічного типу. Про цю міграцію неодноразово писали не тільки антропологи [Гохман, 1966, с.181; Потехина, 1999, с.134, 142], але й археологи, які пов'язують з нею поширення з Полісся у Надпоріжжя та на Сіверський Донець яніславицьких вістер [Залізник, 1978, 1991, с.39-41; 1998, с.204] (рис. 34, 45, 46).

7. ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕЗОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР УКРАЇНИ В НЕОЛІТИЧНІ

Аналіз матеріалів стоянки Добрянки виводить дослідників ще на одну невирішену проблему українського мезо-неолітознавства, пов'язану з наявністю перехідних комплексів від мезоліту до неоліту. Іншими словами, якщо кукрецький кремій та буго-дністровська кераміка з Добрянки становлять єдиний комплекс, то до якої культури віднести цю пам'ятку – кукрецької чи буго-дністровської? В аналогічній ситуації опинилася згадувана стоянка Лазарівка на Київщині, на якій з достатньо типовим кукрецьким кременем знайдена характерна буго-дністровська кераміка. Вважати цю пам'ятку кукрецькою, буго-дністровською чи ранньою дніпро-донецькою, як вона інтерпретована в літературі?

Наведені приклади демонструють типову для переходу від мезоліту до неоліту ситуацію, коли пам'ятки з ранньонеолітичною керамікою мають цілком мезолітичний кремій, що генетично пов'язує їх з носіями місцевих пізньомезолітичних традицій. Так кукрецький кремій мають не тільки ранні буго-дністровські пам'ятки (Печера, Добрянка), але й сурські (Кізлевий, Шулаїв, Сурський, Ігрен 10), киево-черкаські (Малоперещепине), ранньонеолітичні стоянки Степового Криму (Олексіївська Засуха). Раннім пам'яткам німанської (волинської) культури Південного Полісся властивий типовий яніславицький кремій (Новосілки, Оболонь, Горки). Ранні стоянки донецької неолітичної культури (Ольхова 5, Зелена Горниця) мають кремій, аналогічний кременю донецької мезолітичної культури. Крем'яна індустрія неолітичних пам'яток типу Вирчище Подесення типологічно пов'язана з традиціями обробки кременю пізньомезолітичних пам'яток типу Студенок Новгород-Сіверщини.

Зрозуміло, що така картина виникла внаслідок участі у формуванні неолітичних культур України автохтонного мезолітичного населення, що перейняло традиції виготовлення глиняної кераміки у більш розвинених неолітичних сусідів. Це дало деяким дослідникам (С.К.Козловський, Л.Л.Залізняк, Л.В.Кольцов) писати про керамічну фазу розвитку відповідних культур – яніславицької, кукрецької, донецької. Однак такий підхід до культурної інтерпретації пам'яток з неолітичною керамікою та мезолітичним кременем суперечить факту віднесення цих пам'яток на основі їх керамічного комплексу, іншими дослідниками до неолітичних культур України.

Контроверсійність позицій різних дослідників підсилюється тим, що на пізніх етапах розвитку неолітичної культури кремій втрачає риси, які пов'язують його з мезолітичним підґрунтям, а кераміка демонструє розвиток тих же традицій, що були властиві етапу її становлення. Наприклад, крем'яний інвентар пізньої савранської фази БДК має дуже мало кукрецьких особливостей, але кераміка демонструє генетичний зв'язок з керамікою раннього печерського

етапу культури, якому властивий саме кукрецький кремій. Аналогічні проблеми виникають і з визначенням культурної належності неолітичних пам'яток інших регіонів України. Наприклад, на пізніх етапах розвитку зникають кукрецькі риси в крем'яному інвентарі сурської культури Надпоріжжя, яніславицькі – на стоянках німанської культури Полісся, суттєво міняється крем'яний комплекс донецьких пам'яток.

Таким чином, лишається невирішеним питання, чи дійсно ранні пам'ятки буго-дністровської, сурської, волинської, донецької неолітичних культур відображають пізні фази розвитку відповідних культурних спільнот пізнього мезоліту України (кукрецької, яніславицької, донецької), чи вони належать вже до інших, неолітичних культур? Інакше кажучи, що є визначальним для встановлення культурної належності неолітичних пам'яток – кремій чи кераміка? Якщо кремій, то пам'ятки печерської фази слід вважати не буго-дністровськими, а кукрецькими; якщо кераміка – то навпаки.

Отже, в сучасній археології України спостерігається неузгодженість культурної диференціації раннього неоліту за керамікою з культурним членуванням пам'яток за крем'яним інвентарем. Більша ефектність і мінливість керамічного матеріалу, порівняно з кременем, зумовила виділення археологічних культур неоліту України В.М.Даниленком, Д.Я.Телегіним, В.І.Непріною, О.М.Титовою, Н.О.Котовою на засадах класифікації орнаментативної та форми глиняного посуду. Результати ж аналізу крем'яних комплексів ранньонеолітичних пам'яток Л.Л.Залізником, Д.Л.Гаскевичем, В.О.Маньком та ін. не завжди збігаються з культурною диференціацією неоліту на основі аналізу керамічних матеріалів.

Зокрема виявилось, що ідентифікована за однотипною гребінчастою керамікою дніпро-донецька неолітична спільнота у різних регіонах свого поширення представлена крем'яними комплексами різної культурної належності. Її ранні пам'ятки на Волині мають яніславицький кремій, у Подніпров'ї – кукрецький, на Сіверському Дінці – донецький. Схожа ситуація складається і з ранніми буго-дністровськими пам'ятками. На Дністрі їм властивий кремій балкано-дунайського типу з правильними трапеціями, на Тікичу (Добрянка) – кукрецький, а на Південному Бузі (Печера) – змішаний кукрецько-дунайський.

Отже, актуальною проблемою сучасного українського неолітознавства є врахування при реконструкції культурно-історичних процесів, даних аналізу не тільки кераміки, а й крем'яних комплексів. Одним із важливих аспектів цієї проблеми є згадуване питання визначення культурної належності ранньонеолітичних пам'яток за кременем, властивим тій чи іншій культурі мезоліту України.

На думку автора, вирішення питання визначення культурної належності ранньонеолітичних пам'яток України лежить у площині нашого розуміння самого процесу неолітизації. Можна підходити до нього з автохтоністських позицій і бачити в ньому лише процес

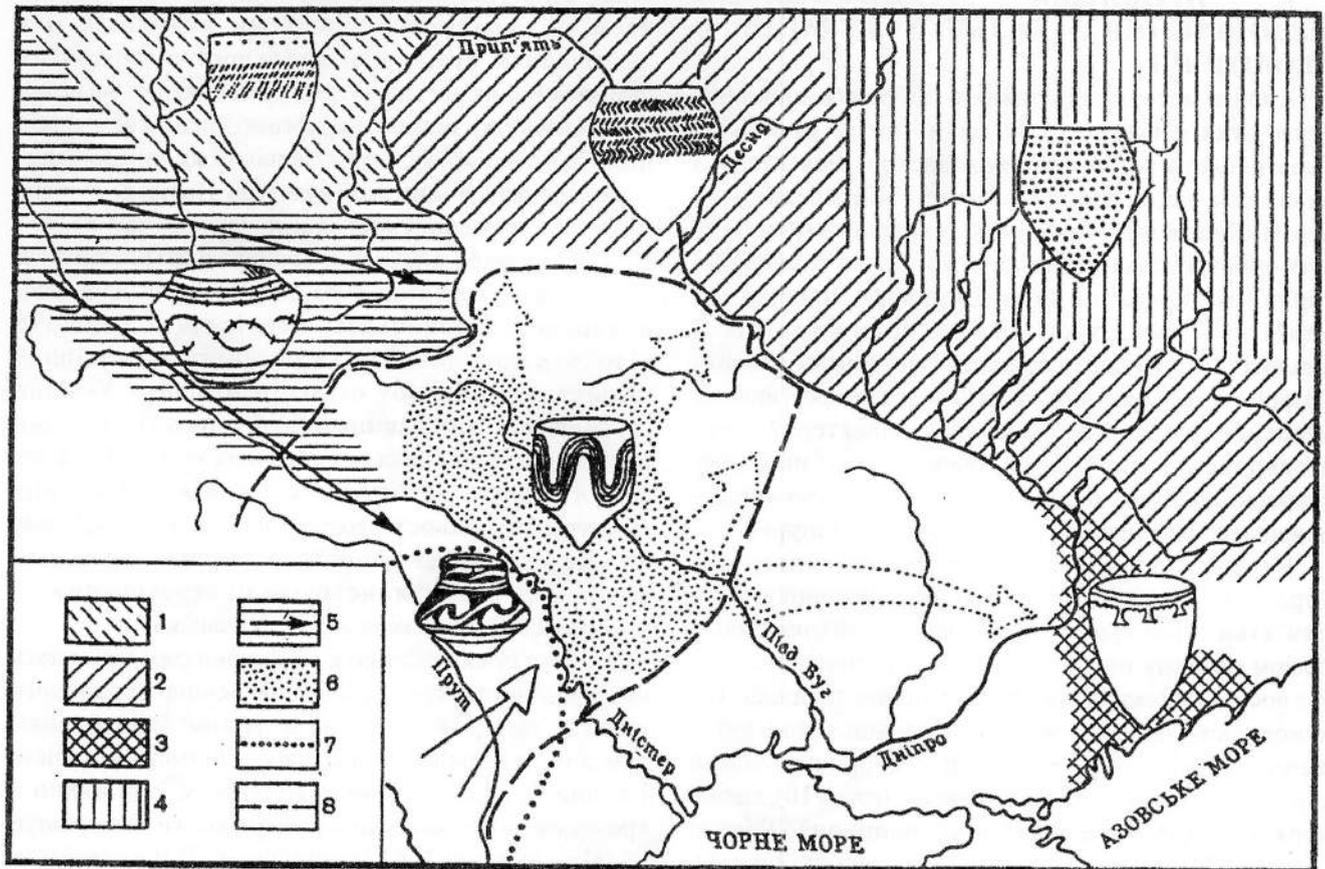


Рис. 64. Неолітичні культури України.

Умовні позначення: 1- німанська, 2- дніпро-донецька, 3- сурська, 4- ямково-гребінцевої кераміки, 5- лінійно-стрічкової кераміки, 6- буго-дністровська, 7- кукутені, 8- трипільська.

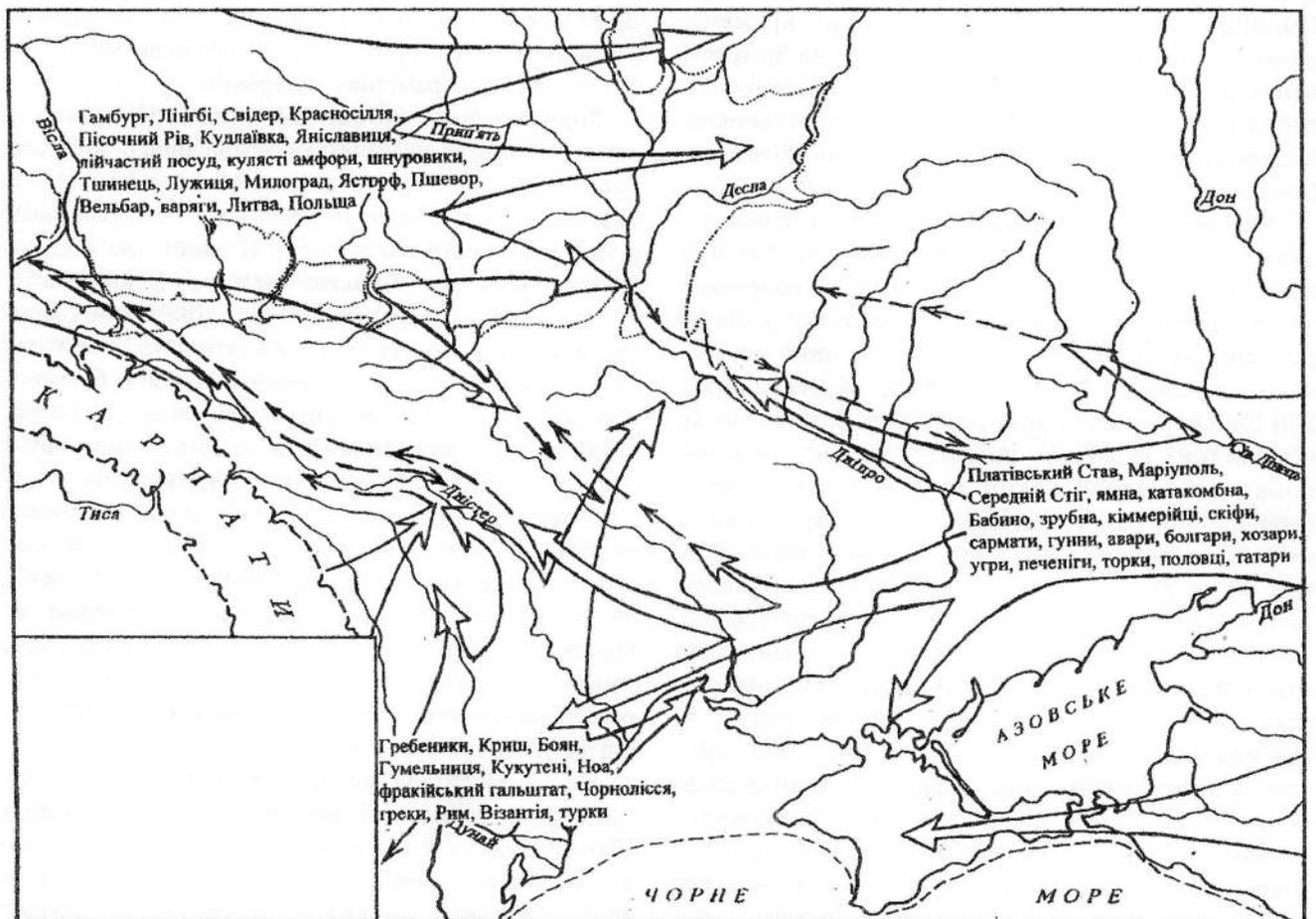


Рис. 65. Культурно-історичні провінції України та напрямки міграційних потоків.

саморозвитку місцевого пізньомезолітичного населення, яке, внаслідок внутрішніх закономірностей, наприклад, винищення дичини, самостійно переходило до відтворювальних форм господарства, винаходило керамічний посуд, – тим самим здійснюючи неолітичну революцію. Тоді неолітичні культури України, слід розглядати однозначно як фази розвитку попередніх мезолітичних.

Однак, як свідчать археологічні матеріали, неолітична революція в Європі здійснювалася переважно шляхом поширення новацій мігрантами з Близького Сходу. Зокрема в мезолітичну Україну неолітичні новації принесли згадувані хвилі переселенців з балкано-дунайського регіону. Цей процес не був простим і нерідко здійснювався не прямими мігрантами з Балкан, а їхніми посередниками. Наприклад буго-дністровська культура була місцевим, варварським варіантом дунайської культурної спільноти, до якої у VI тис. до н.е. входили культури Старчево, Караново, Кереш, Криш. Внаслідок міграції кришської людності на схід за участю місцевих мешканців постала і буго-дністровська культура. Її людність під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів з південного заходу несла навички неолітичного виробництва, відтворювального господарства далі на північ і схід, у середовище мезолітичних аборигенів Середнього Подніпров'я та Полісся.

Тому перехід до неоліту в Україні, як правило, археологічно фіксується появою нових, принесених мігрантами або запозичених від них елементів матеріальної культури у традиційних для місцевого мезоліту крем'яних комплексах. Це й кераміка з орнаментом, властивим більш розвиненим неолітичним мешканцям сусідніх територій, і специфічні крем'яні вироби. Мається на увазі передусім досконала відтискна техніка отримання з однічного нуклеуса досить широких пластин, які використовувалися для масового виготовлення правильних трапецій. Як зазначалося, ця протонеолітична техніка була принесена переселенцями з Подунав'я в Україну ще в докерамічний період (Гребеники, Раделичі тощо). Її поширення у Подністров'ї, Побужжі і далі, на більшу частину території України, фіксує протонеолітичну хвилю новацій, яка передувала поширенню з південного заходу навичок виробництва кераміки.

Інакше кажучи, неолітизація території України відбувалася не шляхом господарського самовдосконалення місцевих мезолітичних мисливців та рибалок, а через привнесення мігрантами з південного заходу принципово нових елементів економіки та культури: відтискної техніки обробки кременю, глиняного посуду, навичок землеробства та скотарства, разом із domestикованими тваринами (вівця, коза) та культурними рослинами (пшениця, ячмінь) близькосхідного походження. Однак ці новації у більшості випадків лягали на ґрунт місцевих мезолітичних традицій, що призводило до постання синкретичних культурних явищ, які визначили характер

неоліту Побужжя, Полісся, Подніпров'я, Східної України, Криму. Все це вело до радикальної трансформації мезолітичного суспільства у принципово нове, неолітичне.

Таким чином, більшість неолітичних культур України (за винятком КЛСК), мають двох батьків. Це місцева мезолітична людність та більш розвинені неолітичні сусіди, які нерідко були змушені переселятися під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів з заходу, в середовище мезолітичних аборигенів (рис. 34, 64). Класичним прикладом такого механізму неолітизації первісного населення України є міграція буго-дністровських мешканців Побужжя в заселене мисливцями й рибалками Середнє Подніпров'я та Київське Полісся у VI тис. до н.е.

Через призму міграційної версії неолітизації значних територій України слід передбачати можливість відкриття в середовищі мезолітичних аборигенів стоянок мігрантів з інвентарем, який ще не зазнав суттєвих впливів з боку місцевого населення. Мабуть саме так слід класифікувати колекцію згадуваної стоянки Лазарівка на Київщині, де буго-дністровська кераміка супроводжується досить типовим кукрецьким крем'яним інвентарем. Серед незначних відхилень у бік місцевої поліської специфіки слід згадати відсутність класичних олівцеподібних нуклеусів, одиничні атипові рубальні знаряддя, чотири типові для яніславицької культури Полісся мікрорізиці, використання місцевого кременю з житомирських родовищ. Однак, за основними показниками Лазарівку слід віднести до буго-дністровської неолітичної культури, хоча й розташована вона набагато північніше головної маси пам'яток згаданої спільноти.

Археологічним критерієм конкретної мезолітичної культури є специфічний крем'яний комплекс. І якщо останній властивий неолітичній пам'ятці, то за формальними показниками вона є прямим продовженням культурних традицій відповідної спільноти, до якої її слід віднести. Інакше кажучи, є всі формальні підстави говорити про керамічну (неолітичну) фазу розвитку яніславицької, донецької, кукрецької культур України.

Однак, якщо глянути на проблему з неолітичного боку, то керамічну фазу розвитку конкретних мезолітичних культур України можна розглядати як період становлення принципово нових, неолітичних культур регіону. Як зазначалося, процес неолітизації України відбувався не внаслідок саморозвитку автохтонного мезолітичного населення, а за умов культурного впливу більш розвинених неолітичних мігрантів, перш за все з балкано-дунайського регіону та буго-дністровців лісостепового Правобережжя. Тобто, пам'ятки з мезолітичним кременем і неолітичною керамікою відображають складний процес синтезу автохтонного населення з носіями неолітичних новацій (відтискна техніка обробки кременю, кераміка, елементи відтворювального господарства тощо).

Отже, сучасний стан джерел дає підстави констатувати відсутність різкої межі між культурами пізнього мезоліту та неоліту більшої частини території України. У всіх випадках, коли не відбулася зміна населення з приходом неолітичних мігрантів з південного заходу, простежується поступова трансформація місцевих мезолітичних спільнот в культури неоліту. Поява кераміки в мезолітичних крем'яних комплексах свідчить не тільки про розвиток місцевої мезолітичної культури в нових історичних умовах неолітичної доби, але й про народження нової неолітичної культурної спільноти. Іншими словами, згадувані стоянки з мезолітичним кременем та ранньонеолітичною керамікою за своєю культурно-історичною суттю є перехідними від місцевого мезоліту до неоліту. Тому ці пам'ятки мають подвійний статус і можуть розглядатися як репрезентанти заключної, керамічної фази місцевих культурних спільнот мезоліту, або початкової стадії формування місцевого неоліту.

Підводячи підсумок, варто ще раз наголосити, що археологічні дані свідчать про початок неолітизації Правобережної України під впливом неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону (людність культур гребениківської, Криш, лінійно-стрічкової кераміки). Особливо потужним був їхній вплив на Подністров'я. Зокрема, так звані буго-дністровські пам'ятки Середнього Дністра, як за кременем, так і за керамікою нагадують стоянки культури Криш Молдови та Східної Румунії і фактично являють собою місцевий локальний варіант згаданої спільноти. Роль автохтонного мезолітичного елемента у формуванні

дністровського варіанту БДК, судячи з поодиноких кукрецьких вкладнів у докерамічних шарах Сорок, була мінімальною. Значно відчутнішою вона була в басейні Південного Бугу, де місцеве кукрецьке населення запозичило зазначені неолітичні новації у південно-західних сусідів, частина яких, схоже, переселилася в середовище кукрецьких аборигенів Побужжя, що призвело до становлення бузького варіанту буго-дністровської культури. Про це свідчить матеріальна культура ранніх бузьких пам'яток, головними складовими якої є кукрецький креміль та кераміка з елементами культури Криш. Середнє Подніпров'я, Надпоріжжя та, певною мірою, Лівобережжя почали неолітизуватися внаслідок переселення туди під тиском згаданих балкано-дунайських мігрантів буго-дністровських нащадків кукрецького населення Побужжя.

Ознакою початку неолітизації в крем'яному інвентарі пізньомезолітичних стоянок України були правильні трапеції на перетинах відтискних пластин. Про поширення відтискної техніки та правильних трапецій у пізньому мезоліті Європи на початку Атлантикуму напередодні неолітизації континенту писали різні дослідники [Clark, 1958; Kozłowski S., 1975, 1985; Матюшин, 1976, с.214, 244].

Впливи балкано-дунайського неоліту, схоже, сягнули і Південно-Східної України (Матвіїв Курган). Разом з тим Східне Надазов'я та прилеглі території Донбасу зазнали впливу неолітичних спільнот Пердкавказзя, Прикаспію, Нижнього Дону (Платовський Став, Ракушечний Яр).

VI. БАГАТОВАРІАНТНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА ЗА КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

Надзвичайна строкатість культурної карти мезоліту України та розмаїття форм культурно-господарської адаптації мезолітичного населення регіону є конкретним проявом багатоваріантності історичного розвитку людства з найдавніших часів. Драматичне протистояння останньої еволюціоністській за походженням і марксистській за формою стадіальній концепції світової історії було одним з найважливіших історіософських питань ХХ ст. У радянській повоєнній археології ця загально історична проблема набула форми тривалої дискусії прибічників традиційної концепції стадіальності в розвитку матеріальної культури з новаторами, прихильниками локальності. Остаточна перемога останніх в археології Східної Європи збігається з крахом формаційної концепції історії людства, що відбувся з розпадом СРСР [Залізняк, 2002а, с.14-24].

Таким чином, ХХ ст. знаменувався радикальною зміною загальної концепції історії людства. Принциповий переворот в розумінні світової історії у Східній Європі збігся з розпадом СРСР. На заміну загальноприйнятому в радянській науці стадіальному або формаційному підходу до розуміння історичного процесу прийшов так званий цивілізаційний, який передбачає багатоваріантність історичного розвитку різних регіонів.

Прибічники формаційної концепції розглядали історію як єдиний могутній потік, що послідовно проходив через обов'язкові для усього людства стадії або формації: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну. Історія уявлялася як серія послідовних і невідворотних для всіх народів фаз розвитку, таким собі магістральним шляхом прогресивної трансформації від простих до складніших, прогресивніших форм суспільного устрою та культури.

Історія людства за стадіальною концепцією історичного розвитку нагадувала еволюцію біологічних форм життя на землі, бо формувалася під потужним впливом великих відкриттів біологів ХVIII-XIX ст., зокрема Чарльза Дарвіна. Відкриття вражаючої картини еволюції життя від найпростіших одноклітинних бактерій до людини настільки вплинуло на суспільну свідомість, що принципи біологічної еволюції живої матерії почали переносити на інші науки, зокрема й на історію.

Прямолінійно-стадіальна, формаційна теорія історії людства, що лежить в основі марксистської історичної концепції, по суті є реліктом еволюціонізму ХІХ ст. В СРСР вона законсервувалася до кінця ХХ ст. з двох причин. По-перше, біля її витоків стояли класики марксизму Л.Морган, К.Маркс і Ф.Енгельс. По-друге, декларуючи універсальність згаданих стадій-формацій, історики-марксисты передірали невідворотність руху всього людства до комунізму.

Однак, з початку ХХ ст. в Європі почало затверджуватися нове бачення історії – як багатоваріантного процесу, який по різному протікав у різних регіонах. Батьками цієї цивілізаційної концепції всесвітньої історії були Освальд Шпенглер і Арнольд Тойнбі [1992]. Вони розглядали історію людства як боротьбу за місце під сонцем окремих цивілізацій – єгипетської, греко-римської, китайської, західнохристиянської, східнохристиянської, мусульманської та ін. Кожна з цих цивілізацій, маючи власну долю в межах конкретних територій, визначала своєрідність їх історичного розвитку.

Таким чином, О.Шпенглер і А.Тойнбі писали про багатоваріантність розвитку людства, починаючи з виникнення 5 тис. р. тому перших цивілізацій, формальними показниками яких є державність, міста, писемність, класове суспільство. Досягнення сучасної археології дають підстави говорити про багатоваріантність розвитку людства задовго до появи найдавніших цивілізацій, а саме з палеолітичної доби [Залізняк, 1998, с.66, 2002а, с.14-24]. Розмаїття конкретних проявів поліваріантності культурно-історичного розвитку з доби палеоліту простежується в галузях антропогенезу, періодизації та культурної диференціації пам'яток за типологією виробів, первісного мистецтва, господарчої диференціації суспільств кам'яної доби.

Ще недавно антропогенез уявлявся єдиним, прогресивним процесом, що складався з послідовних, генетично пов'язаних стадій розвитку людських істот. Вважалося, що від австралопітеків походить людина вміла, яка була прямим прашуром пітекантропа, від якого народився неандерталець, який, у свою чергу, трансформувався в людину сучасного типу.

Спрощено-еволюціоністські погляди на антропогенез зазнали справжнього удару внаслідок новітніх генетичних досліджень кісток неандертальців та людей сучасного типу. З 80-х рр. до аналізу палеоантропологічних матеріалів були застосовані нові методики визначення ДНК за кістковими рештками. Виявилось, що геном *Homo sapiens* принципово відрізняється від генного набору неандертальця. На думку генетиків, що займалися цією проблемою (Р.Мак-Кей, А.Дородзінські, А.Уілсон, Л.Каваллі-Сфорца), генетичний аналіз заперечує саму можливість походження людей сучасного типу від неандертальців і виключає останніх із числа наших прашурів. Біомолекулярний аналіз ДНК дав підстави для висновку, що генетичні лінії палеантропів і неоантропів розійшлися близько 600 тис. р. тому [Brown, 1980; Cavalli-Sforza L., etc., 1993; Зубов, 1999; Вишняцкий, 1999, Залізняк, 2002а, с.19-24].

Як показали новітні дослідження, різні форми людських істот далеко не завжди являли собою послідовні стадії еволюції мавпи в людину. Це були достатньо самостійні різновиди гомінід, що нерідко

мешкали по сусідству, конкуруючи, а часом і полюючи один на одного. Так, людина вміла (*Homo habilis*) жила поряд з різними австралопітеками та ранніми пітекантропами. Останні співіснували в Європі з ранніми неандертальцями, а в Африці та, можливо, на півдні Азії – з *Homo sapiens*. Ранні *Homo sapiens* (кроманьйонці) у прильодовиковій Європі конкурували упродовж близько 10 тис. років з класичними неандертальцями. Як виявилось, частина з цих істот взагалі не була нашими пращурами, а лише бічними, тупиковими гілками дерева антропогенезу, що не лишили по собі нащадків. Це стосується деяких спеціалізованих австралопітеків (зокрема парантропів), класичних неандертальців Європи. Отже, сучасна схема антропогенезу дає виразний приклад поліваріантності біологічної еволюції людської популяції.

Не простежується стадіальна одноманітність і в культурі різних суспільств кам'яної доби, що мешкали водночас, але на різних територіях.

Тривалим і драматичним був шлях археології від спрощених стадіально-еволюціоністських уявлень про розвиток матеріальної культури до усвідомлення того факту, що культурна строкатість властива людству з найдавніших часів. Провідні фахівці з археології кам'яної доби другої половини ХІХ - початку ХХ ст., французи Е.Ларте, Г.Мортільє, Г.Брейль, твердо стояли на позиціях еволюціонізму, а їхні періодизації являли собою типовий приклад стадіального розуміння історичного процесу. Виділені ними епохи Шель, Ашель, Мустье, Ориньяк, Солютре, Мадлен, Азиль, Тарденуа, Кампінї спочатку розглядалися як послідовні й універсальні для всього людства фази чи стадії розвитку матеріальної культури. Вважалося, що вони невідворотно змінюють одна одну, відбиваючи прогресивний поступ в галузі матеріальної культури. Однак, лавиноподібне накопичення нових матеріалів демонструвало все нові й нові локальні особливості матеріальної культури, що суперечило спрощеним еволюціоністським уявленням про глобальні стадії розвитку людства.

Першим почав відходити від стадіальних уявлень Г.Брейля його учень Д.Пейроні. З 1933 р. він стверджує, що автохтонна культура Перигор пізнього палеоліту Франції розвивалася поряд з принесеною мігрантами з Близького Сходу культурою Ориньяк. Наступний крок від стадіального розуміння кам'яної доби зробила 1938 р. Д.Гаррод, яка розділила Перигор на дві окремі культури: Шательперрон й Гравет, які існували в один час з Ориньяком. На сході Європи вона виділила ще одне культурне явище – Східний Гравет. Виділивши в палеоліті Західної Європи окремі культурні явища, згадані дослідники 30-х рр. започаткували перехід палеолітознавців Західної Європи від еволюційно-стадіального бачення культурно-історичного процесу за кам'яної доби до розуміння його поліваріантності. З кінця 30-х років починається масове виділення локальних культур у палеоліті та мезоліті Західної й Центральної Європи. У цій „культурній революції”

активну участь брали Г.Кларк, А.Руст, С.Круковський, Г.Швабедіссен, які протягом 1930-40-х рр. виділили фінальнопалеолітичні культури Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Арнсбург, Свідер.

Серед фахівців з раннього палеоліту ідея локальних особливостей матеріальної культури поширилася дещо пізніше, ніж серед дослідників верхнього палеоліту. На епоху мустье її екстраполовав 1950 р. Ф.Борд, виділивши чотири головні варіанти мустье, які пізніше назвав культурами.

Серед археологів СРСР прямолінійно-стадіальне розуміння культурно-історичного процесу в палеоліті панувало аж до 60-х років ХХ ст., сягнувши піку своєї популярності в 30-ті рр., з поширенням теорії академіка М.Я. Марра. Зокрема прихильниками стадіальної концепції розвитку людства за кам'яної доби були такі знані палеолітознавці як П.П.Єфименко, С.М.Замятнін, П.Й.Борисковський. Однак і в їхніх працях помітні перші паростки ідеї локальності.

Так прибічник стадіальної схеми розвитку людства за кам'яної доби П.П.Єфименко ще 1924 р., на основі порівняльного аналізу морфології мікролітів виділив три локальні групи мезоліту Східної Європи – південно-руську, західно-руську та окську.

“Культура верхньопалеолітичного населення прильодовикової Європи, на усьому її гігантському просторі, у цей час була єдиною”, - писав 1951 р. С.М.Замятнін. Цей висновок був визначальною складовою його бачення проблематики кам'яної доби, яке в свою чергу було невід'ємною частиною радянського палеолітознавства 30-50-х років. Разом з тим, він же виділив три великі області пізньопалеолітичної культури — європейську прильодовикову, середземноморсько-африканську та сибірсько-китайську, започаткувавши тим самим традицію порівняльного аналізу матеріальної культури різних регіонів палеоліту Євразії [Замятнін, 1951].

Інший прихильник теорії стадіальності, П.Й.Борисковський, висловлювався проти штучного однолінійного розташування пізньопалеолітичних пам'яток за хронологією. Він вбачав “розвиток техніки і культури” у вигляді “пучка” або “стовбура з гілками”, а не однієї генетичної лінії. На його думку, “мало місце відставання та випередження культурного розвитку окремих родових общин...мали місце відмінності у формах господарства, пов'язані з особливостями навколишнього середовища” [Борисковський, 1953, с.412]. Разом з тим, П.Й. Борисковський застерігав від поспішності виділення локальних утворень, внаслідок вибіркового і далекого від історичних реалій характеру наших знань про культуру палеоліту.

Ідея локальності, що йшла на зміну спрощено-стадіальним уявленням про історичний процес у первісну добу, почала поширюватися в радянському палеолітознавстві у повоєнний час. Після розгрому марризму в роботі Й.В.Сталіна 1950 р. „Марксизм та питання мовознавства” концепція багатоваріантності культурного розвитку людства за кам'яної доби починає завойовувати Східну Європу.

Після зняття ідеологічного табу на критику формаційної концепції з'явилася робота А.М.Рогачова 1957 р., який спираючись на матеріали Костенко-Борщевської групи пам'яток почав виділяти окремі археологічні культури.

Активними учасниками „культурної революції” в палеоліті Східної Європи 60-70-х рр. стали представники наступного покоління археологів палеолітиків – Г.П.Григор'єв та В.П.Любін у Ленінграді, В.М.Гладилін у Києві, які спиралися на методологічні розробки Ф.Борда.

У цей же час розпочався бум культуротворення у мезолітознавстві європейської частини СРСР, який з перемінним успіхом триває й досі. Його початок знаменував вихід 1966 р. відомої збірки статей з мезоліту СРСР (МИА 126). Показово, що книгу відкривають оглядові праці з періодизації та культурної диференціації мезоліту Польщі та Німеччини. Успіхи польських [Kozłowski, 1964, 1972, Wieckowska, 1965, 1975, Shilde, 1975] та литовських [Римантене, 1971] дослідників у 60-70 рр. у справі культурної диференціації мезолітичних пам'яток суттєво стимулювали культуротворчі процеси в мезолітознавстві Росії [Кольцов, 1977] та України. Остаточний відхід від стадіального розуміння культурних явищ мезоліту на позиції локальності в Україні знаменують роботи В.М.Даниленка [1969], В.Н.Станко [1971, 1972], Л.Л.Залізняка [1976, 1977], Д.Я.Телегіна [1982]. У галузі неолітознавства цей процес в українській археології пов'язаний з працями В.М.Даниленка [1969], Д.Я.Телегіна [1968], В.І.Непріної [1974].

Фактично, ці суттєві трансформації в археології кам'яної доби різних країн Європи були закономірним результатом заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства з найдавніших часів.

Щось подібне відбувалося і в сфері розуміння тенденцій розвитку духовної культури первісності, зокрема такого її прояву як мистецтво. Перші періодизації мистецтва палеоліту мали виразну стадіальну структуру. Визнаний авторитет у цій галузі Г.Брейль вважав, що палеолітичне мистецтво у своєму розвитку пройшло три послідовні стадії: примітивну, архаїчну та класичну, поступово еволюціонуючи від найпростіших зображень Ориньяка до монументальних і динамічних композицій Мадлену.

Класифікація витворів палеолітичного мистецтва, запропонована А.Леруа-Гураном складалася з чотирьох стилів, розміщених у вигляді послідовних фаз розвитку за еволюціоністським принципом – від простого до складнішого. Дослідник вважав, що протягом верхнього палеоліту мистецтво пройшло довгий шлях розвитку від примітивного орін'яцького стилю I (32-25 тис. р. тому), через граветський стиль II, солютрейський стиль III до мадленського стилю IV, що датується 15-11 тис. р. тому і відбиває розквіт реалістичного мистецтва палеоліту, вирізняючись

складними композиціями, розвиненим відчуттям пропорцій та майстерністю виконання.

Однак реальні факти не вміщуються в прокрустове ложе еволюціоністських періодизацій. Ці стадіальні побудови перекреслило відкриття 1994 р. в гроті Шове (Франція) складних, динамічних композицій з численних зображень левиць, носорогів, коней, бізонів, оленів. Вони були виконані в досконалому мадленському стилі IV, за А.Леруа-Гураном, однак отримали дати за С-14 32-30 тис. р. тому. Виявилося, що спрощений еволюціоністський принцип розвитку від простого до складного не є універсальним не тільки для історії матеріальної культури палеоліту, але й для найдавнішого мистецтва. У наш час стає все більш очевидною своєрідність і самостійність шляхів розвитку духовної культури (в тому числі мистецтва) окремих груп людства ще з часів палеоліту.

Таким чином, стадіальна одноманітність не простежується і в матеріальній та духовній культурі різних суспільств кам'яної доби, що мешкали одночасно, але на різних територіях. Уже у середньому палеоліті спостерігається культурна своєрідність крем'яних виробів різних груп неандертальців. Особливо виразно культурна диференціація людства почала виявляти себе в Євразії з кінця пізнього палеоліту. Саме з цього часу археологічна карта Старого Світу стає строкатою через появу численних археологічних культур, в яких більшість учених вбачає сліди мешкання стародавніх етносів.

З кінця пізнього палеоліту виразно простежується не тільки етнокультурна, а й господарська строкатість мисливських суспільств. Перші сумніви щодо соціально-економічної одноманітності первісних суспільств зародилися ще у міжвоєнний період ХХ ст. Починаючи з праць Г.Кларка [1936], представники англо-американської школи археології поступово розвивають ідею формування в кожній природно-ландшафтній зоні властивого тільки їй, неповторного способу життя первісних колективів. У повоєнний час ці своєрідні світи мисливців на мамонтів, північного оленя, бізонів, лісових мисливців мезоліту тощо, які принципово різнилися один від одного способом життя, господарством та культурою, на Заході отримали назву моделей господарської адаптації, а в СРСР – господарсько-культурних типів (ГКТ) [Левин, Чебоксаров, 1955]. Помітний внесок у розробку проблеми господарської диференціації мисливських суспільств пізнього палеоліту та мезоліту Європи зробили українські археологи [Залізняк, 1989, 1991; Кротова, 1994; Яневич, 1990].

Фактично, розмаїття моделей господарчої адаптації первісних мисливців та збирачів є конкретним проявом багатоваріантності історичного розвитку первісного людства у сфері первісної економіки та способу життя.

Отже, єдиного і універсального для всього людства суспільства в жоден період первісності не існувало. Не пізніше верхнього палеоліту у кожній природно-ландшафтній зоні сформувався власний і неповторний світ первісних мисливців. А культурної строкатості

археологічна карта починає набувати ще раніше – у середньому палеоліті. Це суперечить не тільки формаційній концепції історії людства, найбільш послідовними прибічниками якої у ХХ ст. були марксисти, але певною мірою й відомій цивілізаційній концепції Шпенглера-Тойнбі. Багатоваріантність розвитку людства виникла не в епоху розпаду первісних суспільств і становлення найдавніших цивілізацій, як про це писали згадані зарубіжні дослідники, а значно раніше. Сталося це не пізніше верхнього палеоліту, з появою *Homo sapiens* з його надзвичайними здібностями пристосування до природно-ландшафтною специфіки різних регіонів [Залізняк, 1998, с.66; 2002а, с.14-24].

Таким чином, сучасний розвиток археології та палеоантропології дозволяє екстраполювати висновки О.Шпенглера і А.Тойнбі про багатоваріантність розвитку людства з вищих суспільств, що сягнули рівня цивілізації, на первісність, аж до часів появи перших людських істот. Вже з початку палеоліту людська історія не являла собою єдиний прогресивний потік, що

підкорюючись універсальним законам еволюції, проявлявся в різних регіонах єдиними формами культури, економіки, способу життя, суспільного устрою. Вже за кам'яної доби в різних регіонах ойкумени мало місце розмаїття форм існування людських колективів, яке проявлялося в локальній своєрідності їхньої матеріальної культури, – що фіксує сучасна археологія.

Сказане вище повною мірою стосується й доби мезоліту. Уявлення про останню склалися на основі тривалого вивчення суспільств лісових мисливців з луком і стрілами, які в ранньому голоцені надзвичайно поширилися в помірній смузі Європи. Оскільки такі суспільства функціонували лише в умовах лісів помірної зони, то й доба мезоліту в сучасному розумінні була явищем локальним, а не універсальною фазою розвитку людства, через яку в ранньому голоцені пройшло усе людство. А строкатість карти археологічних культур мезоліту є конкретним проявом і наглядним прикладом різноманіття культурного розвитку окремих груп первісного людства у цей час.

ВИСНОВКИ

Україна – одна з найбагатших на пам'ятки фінального палеоліту та мезоліту країн Європи. Більш ніж столітні дослідження вивели її в число найбільш досліджених у цьому відношенні регіонів Європи. Зусиллями кількох поколінь мезолітознавців створена потужна джерельна база, на основі якої виділені численні своєрідні культурні спільноти мезоліту України. Багато з них були органічними складовими мезоліту Європейського континенту. Тому українське мезолітознавство розвивалося у тісному зв'язку з європейським, становлячи невід'ємну частину мезолітичної науки Європи.

Якщо на початку фінального палеоліту на всій території України були поширені пам'ятки з однотипним інвентарем епігравецького типу, то з кінця епохи Україна належить до двох різних культурно-історичних провінцій первісної Європи. Якщо поліська північ починаючи з кінця льодовикової доби тяжіла до Балтії, то степовий південь – до Надчорномор'я. Цей фактор, як і належність різних регіонів України до чотирьох природно-ландшафтних зон (лісової, лісостепової, степової, субтропічної), стали причиною надзвичайного розмаїття та строкатості українського мезоліту. За понад столітню історію дослідження мезоліту в регіоні вдалося виділити близько півтора десятка археологічних культур, в яких більшість сучасних дослідників вбачає сліди мешкання окремих етнічних спільнот кам'яної доби.

Полісся та прилеглі території Волині, Верхнього Подністров'я й Подніпров'я, починаючи з фінального палеоліту, були тісно пов'язані з Південною Балтією. Встановлено, що починаючи з белінзького потепління (13 тис. р. тому) по середньовіччя включно з заходу через басейн Вісли на Полісся та Волинь котилися хвилі мігрантів центральноевропейського та південнобалтійського походження [Залізняк, 1997, с. 24-39] (рис. 65). У фінальному палеоліті це були носії традицій культур Гамбург, Лінгбі, Свідер; у мезоліті – людність культур Кудлаївка, Яніславиця; в неоліті – населення культур ліччастого посуду, лінійно-стрічкової кераміки; в енеоліті-бронзі – культур кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської; у ранньозалізну добу – Милоград, Пшевор, Вельбар. У розвиненому середньовіччі цей демографічно-міграційний тиск з заходу на Полісся та прилеглі території набув відповідної епосі форми військово-політичної експансії. Мається на увазі експансія на Русь варягів, поляків, литовців і навіть шведів у кінці середньовіччя.

Таким чином, сталі міграційні процеси, що зародилися ще у фінальному палеоліті суттєво впливали на культурно-історичний розвиток регіону Полісся та Волині до порівняно недавніх часів. Оскільки зазначені терени були батьківщиною слов'янства, в тому числі українців, слов'янська традиційна етно-культура понині демонструє тісні

культурно-генетичні зв'язки з північно-західними сусідами, а саме з балтами та германцями.

Надчорномор'я, на відміну від Полісся, з палеоліту тяжіло до Великого Середземномор'я, звідки через Балкани, Подунав'я і територію України у Східну Європу просувалися носії прогресивних новацій. Схоже цим шляхом в Україну потрапили близько 1 млн. р. тому найдавніші людські істоти, 40 тис. р. тому – перші *Homo sapiens*. Особливо потужні культурні впливи Балкан та Нижнього Подунав'я простежуються на території Молдови, у степах Північно-Західного Надчорномор'я, у Подністров'ї, лісостепах Правобережної України. У фінальному палеоліті тут поширилися пам'ятки типу Білолісся, що мають прямі аналогії в Середземномор'ї (Шан-Коба, Романеллі, Азиль, ранній Натуф). З балканського центру неолітизації Європи сюди котилися хвилі носіїв відтворювальної економіки: протонеолітична гребениківська, неолітичні Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Вплив Середземномор'я на південний захід України тривав і пізніше. Найбільш відомими його епізодами була потужна грецька колонізація Надчорномор'я, римська, а пізніше – візантійська і турецька експансії. Середземномор'я було джерелом культурних новацій для території України не тільки у первісні часи, але й за доби античності та раннього середньовіччя (культурні впливи Греції, Риму, Візантії).

З мезоліту починає формуватися третя культурно-історична провінція України – південно-східна степова. Маються на увазі певні типологічні аналогії крем'яному інвентарю донецької та платовоставської культур в мікролітичному мезоліті та неоліті євразійського степу, зокрема Нижнього Поволжя, Прикаспію, Північного Кавказу. Потужний вплив євразійського степу на південь України різко посилюється з появою скотарських суспільств. Йдеться про найдавніші індоєвропейські спільноти відгінних скотарів півдня Східної Європи: маріупольська, середньостогівська, кемі-обинська, ямна. Хвилі воєвничих номадів з Азії, починаючи з кіммерійців та скіфів і закінчуючи татарами та калмиками XVIII ст., визначали культурно-історичний розвиток регіону до недавніх часів.

Таким чином, фінальний палеоліт та мезоліт були часом початку формування трьох головних провінцій України, які здавна мали різний напрямок культурно-історичних зв'язків: північно-західна (балтійська), південно-західна (балканська), південно-східна (степова євразійська) (рис. 65). Ці сформовані ще за доби мезоліту різні напрямки культурно-історичних зв'язків були визначальними факторами історичного процесу на українських теренах з кінця льодовикової доби до сьогодення [Залізняк, 1997].

Строкати в культурному відношенні фінальний палеоліт та мезоліт України, є наглядним прикладом багатогранності культурно-історичного розвитку

людства з первісних часів, які задовго передували появі перших цивілізацій, а саме – з доби палеоліту.

Сучасна джерельна база та методики дозволяють в загальних рисах реконструювати культурно-історичний процес в регіоні на зламі льодовикової доби та геологічної сучасності, завершальним етапом якого є початок неолітизації регіону мігрантами з Подунав'я у VII тис. В.С.

На початку фінального палеоліту в середній та південній смузі Європи – від Атлантики на заході до Дону на сході – поширюються однотипні уніфіковані крем'яні індустрії європейського Епігравету. Не була виключенням з цього правила і територія України, де в цей час Епігравет панує як на півночі (Мізін, Бармаки, Кирилівська, Межиріч, Добранічівка, Гінці), так і на півдні (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II та ін.). В середині фінального палеоліту (близько 12 тис. років В.Р.) на основі цієї відносно єдиної епіграветської зони формуються дві своєрідні культурно-історичні провінції – середземноморська і балтійська. На півдні та заході Європи поширюються археологічні культури з сегментоподібними мікролітами (Азиль Франції, Романеллі Італії, Тардігравет Подунав'я, Шан-Коба Криму, Федермессер Німецької низовини). На низинах Західної та Південної Балтії, у Поліссі, в басейнах Німану та Верхнього Дніпра формується балтійська область культур з наконечниками на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля).

На початку голоцена у Пребореалі та Бореалі на території України мешкали лісові лучні мисливці на копитних, які полишили стоянки кудлаївської культури Полісся, пісчорівської басейну Десни, зимівниківської лісостепового Лівобережжя. В долинах степових річок Надчорномор'я мешкали мисливці та рибалки кукрецької культури.

У ранньому голоцені автохтони півдня Європи, Подунав'я поступово асимілюються неолітичними мігрантами з Близького Сходу, демографічний потенціал яких був у багато разів вищим, ніж у європейських аборигенів – мисливців та збирачів. Археологічні матеріали свідчать, що територія України у кінці мезоліту входила в зону контактів аборигенів Європи з неолітичними мігрантами з балкано-дунайського регіону. Саме від них більшість мисливсько-рибальських спільнот України VII-V тис. до н.е. отримала перші навички керамічного виробництва, землеробства, скотарства.

Однак, поширенню кераміки та відтворювальної економіки, або так званій неолітизації України передувало розповсюдження відтискної техніки

отримання регулярних пластин середньої величини, з перетинів яких виготовлялися правильні трапеції. Ця протонеолітична технологія потрапила у Північно-Західне Надчорномор'я з Балкан через Подунав'я близько середини VII тис. В.С. (cal.). У другій половині VII та на початку VI тис. В.С. в Україні поширюються протонеолітичні культури зі згаданою відтискною технікою обробки кременю, спрямованою на масове виготовлення правильних трапецій. Маються на увазі Гребеники Північно-Західного Надчорномор'я, Яніславиця Полісся, Матвіїв Курган Надазов'я, певною мірою Мурзак-Коба Гірського Криму та донецька культура Донбасу. Пізніше носії цих культурних традицій переходять до виробництва глиняного посуду та засвоюють перші навички відтворювальної економіки.

Хвиля неолітичної колонізації з півдня на VI тис. В.С. сягнула південного кордону великих Європейських низовин, що тягнуться від Темзи на заході до Десни на сході. Саме тут законсервувалися мисливці-автохтони, що були нащадками кроманьйонців прильодовикової Європи. Вони були носіями масивного, протоевропейського антропологічного типу, який добре вивчений на матеріалах мезолітичних і неолітичних могильників Західної та Східної Балтії (Ведбек, Скотехолм, Ертебелле, Звейнієкі), а також Середнього Подніпров'я та Лівобережжя України (Василівка II, III, Микільське, Маріуполь, Олександрія, Вовниги та ін.).

Колапс ранньоземлеробських культур півдня Центрально-Східної Європи, Подунав'я, Балкан внаслідок виснаження природних ресурсів територій та аридизації клімату, призвів до формування в лісостепах Південно-Східної України ранніх форм скотарства. Його першими носіями стали прямі нащадки масивних північних європеїдів, що у цей час населяли лісостепове Подніпров'я та степи Східної України і лишили могильники маріупольського типу. Ефективна скотарська економіка, рухливий спосіб життя, поширення степів і колапс землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я створили сприятливі умови для розселення найдавніших скотарів Південно-Східної України степами далеко на схід, на захід, у Подунав'я, на Балкани, в Малу Азію. Так у IV-II тис. до н.е. раннє скотарство стало своєрідним двигуном розселення найдавніших індоевропейців, яке в Центральній і Східній Європі та на Балканах набуло форми своєрідної реконквісти автохтонами Європи раніше колонізованих близькосхідними землеробами теренів Європи [Залізник, 1998; Zaliznyak, 2005].

ДОДАТОК

ДАТУВАННЯ ЗА С-14

деяких пам'яток фінального палеоліту, мезоліту та неоліту
України та інших країн Європи

Епігравет пізній України			
Солоне озеро VI	Ki 6202	12290 \pm 100 В.Р.	[Оленковський, 1999, с.18]
Солоне озеро VI	Ki 6296	13030 \pm 170 В.Р.	[Оленковський, 1999, с.18]
Солоне озеро Ia	Ki 6357	12700 \pm 60 В.Р.	[Оленковський, 2000, с.146]
Добранічівка	OxA 778	12700 \pm 200 В.Р.	[Синицын, Сулержицкий, 97]
Рогалик VII	Ki 8476	11400 \pm 140 В.Р.	[Горелик, 2001, с.232]
Мадлен пізній Франції			
Etiolles	OxA 173	12800 \pm 220 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Etiolles	OxA 175	12900 \pm 220 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Dufaur 5s	Lu 3581	12690 \pm 230 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.328]
Dufaur 4	Lu 3245	12030 \pm 280 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.328]
Pincevent	OxA 148	12600 \pm 200 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Pincevent	OxA 149	12400 \pm 200 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Pincevent	OxA 177	12300 \pm 220 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Pincevent	OxA 467	12250 \pm 160 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Мадлен пізній Бельгії			
Sy-Verlaine	OxA 4014	12870 \pm 110 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Grotte de Coleoptere	OxA 3635	12870 \pm 100 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Trou de Frontal	OxA 4197	12800 \pm 130 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Trou de Chaleux	OxA 3633	12880 \pm 100 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Trou de Burnot	OxA 4198	12660 \pm 140 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Trou de Nutons	OxA 4197	12630 \pm 140 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Trou de Somme	OxA 4199	12240 \pm 130 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Епігравет пізній Апеннін, Балкан, Подунав'я			
Villabruna (Italia)	R 2022	12040 \pm 125 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Cala H (Italia)	F 110	12350 \pm 250 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Grotte des Enfants B	MC 402	12200 \pm 400 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Grotte Romanelli A	R 56	11950 \pm 520 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Romito 7 (Italia)	R 300	11150 \pm 150 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Paglici 3-2 (Italia)	F 94	11440 \pm 180 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Sandalia II b (Istria)	GrN 4978	12320 \pm 105 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Корачина (Croatia)	Z 2404	11980 \pm 270 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Badanj (Herzegovina)	OxA 2197	12380 \pm 110 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Franchti V (Greek)	P 1923	11240 \pm 140 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Борщеве II			
Борщеве II, I	Le 4837	13480 \pm 720 В.Р.	[Iakovleva, 1998, p.127]
Борщеве II, III	Le 4834	13540 \pm 300 В.Р.	[Iakovleva, 1998, p.127]
Крезвель і Гамбург			
Robin Good's Cave	OxA 3416	12500 \pm 110 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Goug's Cave	OxA 3412	12490 \pm 120 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Poggenwish	K 4577	12440 \pm 115 В.Р.	[Barton, 1999, p.78]
Stellmoor	K 4328	12180 \pm 130 В.Р.	[Burdukiewich, 1999, p.130]
Meiendorf	K 4329	12360 \pm 110 В.Р.	[Burdukiewich, 1999, p.129]
Olbrachice 8	Lod 111	12685 \pm 235 В.Р.	[Burdukiewich, 1999, p.130]
Wojnowo 2	Gd 2577	12540 \pm 120 В.Р.	[Burdukiewich, 1999, p.130]
Oldeholtwolde	GrN 13083	11600 \pm 250 В.Р.	[Burdukiewich, 1999, p.129]
Осокорівка			
Леонтіївка	Ki 6357	12150 \pm 90 В.Р.	[Оленковський, 1999, с.19]
Шан-Коба (Азиль)			
Буран-Кая III	OxA 4127	11950 \pm 130 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.423]
Буран-Кая III	OxA 4126	11900 \pm 130 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.423]
Грот Скелястий	OxA 5164	11620 \pm 110 В.Р.	[Cohen, 1999, p.370]
Грот Скелястий	OxA 5165	11750 \pm 120 В.Р.	[Cohen, 1999, p.370]
Cuina Turcului	GrN 12665	11960 \pm 250 В.Р.	[Djindjian et., 1999, p.312]
Вітув			
Вітув, ш.III	Gd 4165	11700 \pm В.Р.	[Chmielewska]
Вітув, ш.III	GrN 5967	11400 \pm В.Р.	[Chmielewska]

Свідер			
Calowanie, Lev. V	GrN 5253	10820 \pm 90 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev.V	GrN 4966	10660 \pm 100 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI a	GrN 5409	10455 \pm 90 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI b	Gd 1648	10140 \pm 80 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI b	Gd 2147	10030 \pm 120 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI b	GrN 5254	9935 \pm 110 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI b	Gd 1662	9750 \pm 80 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Calowanie, Lev. VI b	Gd 1717	9700 \pm 80 B.P.	[Schild et al, 1999b]
Ridno, I-97	Gd 710	10360 \pm 320 B.P.	[Schild et al, 1999a]
Ridno, III-79	Gd 719	9840 \pm 370 B.P.	[Schild et al, 1999a]
Kochlew, st.1	Lod 142	10320 \pm 220 B.P.	[Cyrek, 1996]
Lukowe	Lod 142	10380 \pm 220 B.P.	[Cyrek, 1996]
Wojnowo 2	Gd 6096	10340 \pm 130 B.P.	[Kobushiewicz, 1999]
Wojnowo 2	Gd 5045	10260 \pm 100 B.P.	[Kobushiewicz, 1999]
Wojnowo 2	Gd 2975	10550 \pm 120 B.P.	[Kobushiewicz, 1999]
Wojnowo 2	Gd 6096	9880 \pm 170 B.P.	[Kobushiewicz, 1999]
Березно 6	Ki 5511	10560 \pm 200 B.P.	[Залізник, 1998]
Березно 6	Ki 6262	11200 \pm 110 B.P.	[Залізник, 1998]
Кабалай 2, ш.С	Ta 2606	9910 \pm 100 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.69]
Кабалай 2, ш. С	Ta 2601	9820 \pm 220 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.69]
Буран-Кая-III, ш.4	Ki 6269	10580 \pm 60 B.P.	[Janevic, 1998]
Буран-Кая-III, ш.4	Ki 6268	10730 \pm 60 B.P.	[Janevic, 1998]
Буран-Кая-III, ш.4	Ki 6267	10920 \pm 65 B.P.	[Janevic, 1998]
Буран-Кая-III, ш.4	Ki 10393	13490 \pm 200 B.P.	[Janevic, 1998]
Буран-Кая-III, ш.4	Ki 10394	12900 \pm 120 B.P.	[Janevic, 1998]
Коморниця			
Calowanie. Lev.VIII	GrN 5409	8360 \pm 75 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VIII	Gd 3041	9030 \pm 50 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	GrN 5442	9200 \pm 75 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	GrN 5251	9250 \pm 55 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	Gd 2734	9410 \pm 110 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Chwalim, н.ш.	Gd 1164	9565 \pm 90 B.P.	[Kobusiewich., 1993]
Chwalim, н.ш.	Bln 1766	9500 \pm 75 B.P.	[Kobusiewich., 1993]
Chwalim, н.ш.	Gd 1165	9385 \pm 75 B.P.	[Kobusiewich., 1993]
Кабалай 2, ш.С	Ta 2600	9100 \pm 180 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ta 2604	8680 \pm 90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7593	9120 \pm 85 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7591	8540 \pm 85 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7594	9230 \pm 90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7595	8280 \pm 90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Яніславиця			
Рудий Острів, л. 4	Ki 6260	7800 \pm 60 B.P.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Рудий Острів, л. 9	Ki 6261	7875 \pm 50 B.P.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Криниця 4	ГИН 5843	7210 \pm 40 B.P.	[Залізник, 1991, с.41]
Кабалай 2	Ta 2610	7060 \pm 150 B.P.	[Ostrauskas, 1999, s.56]
Кабалай 2	Ta 2599	7250 \pm 200 B.P.	[Ostrauskas, 1999, s.56]
Томашов II	GrN 7051	6555 \pm 45 B.P.	[Domanska, 1991, s.41]
Денбі 29	Gd-	7140 \pm 120 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Денбі 29	Gd 2278	7250 \pm 100 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Денбі 29		6760 \pm 70 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Яніславиця		6580 \pm 80 B.P.	[Domanska, 1991, s.41]
Возна Венсас I	Gd 2431	5900 \pm 100 B.P.	
Сосня		5700 \pm 120 B.P.	
Пісочний Рів			
Пісочний Рів	Ki 8298	7620 \pm 120 B.P.	[Залізник та ін., 2003, с.]
Мураги	Ki 3037	7860 \pm 100 B.P.	[Залізник, 1991, с.51]
Зимівники			
В'язівок 4а	Ki 5170	9850 \pm 50 B.P.	[Гавриленко, 2000, с.82]
В'язівок 4а	Ki 5171	10110 \pm 60 B.P.	[Гавриленко, 2000, с.82]
В'язівок 4а	Ki 5220	9310 \pm 70 B.P.	[Гавриленко, 2000, с.82]
В'язівок 4а	Ki 5221	9530 \pm 80 B.P.	[Гавриленко, 2000, с.82]
В'язівок 4а	Ki 5222	9600 \pm 50 B.P.	[Гавриленко, 2000, с.82]

Кукрек			
Вишенне 1	Ki 6265	9740±60 В.Р.	[Зайцева та ін., 1997, с.126]
Вишенне 1	Ki 6264	9680±70 В.Р.	[Зайцева та ін., 1997, с.126]
Кам'яна Моги., н.ш.	Ki 7679	8570±85 В.Р.	[Безусько та ін., 2000]
Кам'яна Моги., н.ш.	Ki 7678	8020±20 В.Р.	[Безусько та ін., 2000]
Кам. Моги. (сурська)	Ki 7677	7055±85 В.Р.	[Безусько та ін., 2000]
Мис Трійці-1	Ki 6341	7800±60 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Мис Трійці-1	Ki 6340	7450±70 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Кукрек	Bln 1799-1	7320±65 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.127]
Кукрек	Bln 1799-2	7285±70 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.127]
Сурський острів 2	Ki 6690	7245±60 В.Р.	[Ковалюх, Тубольцев, 1998, с.80]
Сурський острів 2	Ki 6689	7195±55 В.Р.	[Ковалюх, Тубольцев, 1998, с.80]
Ігрень 8	Ki 6607	7140±60 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.45]
Ігрень 8	Ki 6256	7080±60 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.45]
Ігрень 8	Ki 6257	6930±50 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.45]
Ігрень 8	Ki 6258	6910±50 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.45]
Ігрень 8	Ki 6259	6860±45 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.45]
Кізлевий 5	Ki 7999	6740±72 В.Р.	[Котова, 2002, с.96]
Лазарівка	Ki 9840	6900±120 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Гребеники			
Мирне	Ле 1648	7200±80 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Гіржеве	Ле 1703	7050±60 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Гіржеве	Ki	7200±220 В.Р.	За В.О.Маньком
Гіржеве	Ki 11240	7390±100 В.Р.	За В.О.Маньком
Гіржеве	Ki 11241	7280±170 В.Р.	За В.О.Маньком
Сороки 2	Bln 588	7515±120 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.47]
Сороки 2	Bln 587	7420±80 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.47]
Матвіїв Курган I	Gr 7199	7505±210 В.Р.	[Крижевская, 2002, с.114]
Матвіїв Курган I	Ле 1217	7180±78 В.Р.	[Крижевская, 2002, с.114]
Донецька			
Шевченкове	Ki 3038	6750±90 В.Р.	[Горелик,]
Клешня 3	Ki 6056	7345±60 В.Р.	[Манько, Теліженко, 2002, с.6]
Клешня 3	Ki 6057	7405±70 В.Р.	[Манько, Теліженко, 2002, с.6]
Буго-дністровська			
Добрянка 3	Ki 11105	7400±130 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11104	7320±130 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11103	7030±120 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11108	7260±170 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11106	7070±150 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11107	7050±160 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Заньківці 2, н.ш.	Ki 6694	7540±65 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 2, н.ш.	Ki 6697	7440±60 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 2, н.ш.	Ki 6698	7405±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 1, н.ш.	Ki 8165	7260±80 В.Р.	[Котова, 2002, с.103]
Базьків острів, н.ш.	Ki 8166	7410±65 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 8167	7270±70 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6651	7235±64 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6696	7215±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6652	7160±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Митьків острів, н.ш.	Ki 6695	7375±60 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 6692	7260±70 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 6693	7305±50 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 8164	7205±70 В.Р.	[Котова, 2002, с.103]

ЛІТЕРАТУРА

- Алексашина К.С.* Стоянка Покровщина (Пушкари VII) // Ископаемый человек и его культура на территории СССР. – Ученые записки МГУ. – Вып. 158. – Изд. МГУ, 1952. – С. 133 – 144.
- Алексеев В.П.* География человеческих рас. – М., 1974. – 350 с.
- Алексеева Т.И.* Адаптивные процессы в популяциях человека. – Изд. МГУ, 1986. – 216 с.
- Амирханов Х.А.* Чохское поселение. – Москва, 1987.
- Артюшенко А.Г.* Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. – К., 1970. – 174 с.
- Арутюнов С.А.* Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982. – С. 55 – 88.
- Археологія Беларусі.* – Мінск, 1998. – Т.1
- Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины.* – М., 1981. – 146 с.
- Археология Венгрии.* – М., 1980. – 420 с.
- Археология Украинской ССР.* – Т.1. – К.: Наукова думка, 1985. – 566 с.
- Бадер О.Н.* Изучение эпипалеолита крымской яйлы // СА. – № 5. – 1936. – С. 93 – 100.
- Бадер Н.О.* Раскопки 1957 г. в гроте Буран-Кая в Крыму / Тезисы доклада IV Всесоюзной археологической студенческой конференции. – М.: Изд. МГУ, 1959. – С. 11.
- Бадер Н.О.* О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА. – № 4. – 1961. – С. 9 – 25.
- Балабанов И.П., Квирквелия Б.Д., Островский А.Б.* Новейшая история формирования инженерно-геологических условий и долгосрочный прогноз развития береговой зоны полуострова Пицунда. – Тбилиси, 1981. – 204 с.
- Баран-Бутович М.Г.* Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи // Антропологія. – № 2. – К., 1929. – С. 233 – 240.
- Безусько Л.Г.* История растительности Малого Полесья в четвертичное время по данным споро-пыльцевого анализа. – К., 1981.
- Беляшевский Н.Ф.* Следы пребывания первобытного человека на берегах р. Днепр и вблизи г. Киева // Труды VIII АС. – Т. III – М., 1897.
- Бибиков С.Н.* Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г. // СА. – № 1. – 1936. – С. 195 – 212.
- Бибиков С.Н.* Грот Мурзак-Коба, новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА. – № 5. – 1940. – С. 159 – 178.
- Бибиков С.Н.* К вопросу о неолите Крыма // КСИИМК. – Вып. IV. – М., 1940. – С. 26 – 31.
- Бибиков С.Н.* Позднепалеолитические поселения в навесе Шан-Коба и гроте Мурзак-Коба в Крыму // КСИА АН СССР. – Т. XIII. – 1946.
- Бибиков С.Н.* Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // Уч. зап. ЛГУ. Серия исторических наук. – Вып. 13. – 1949.
- Бибиков С.Н.* Поздний палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. – Вып. – 5. – М., 1950.
- Бібіков С.М.* Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні // Вісник Академії наук УРСР. – Вип. 6 (247). – К., 1957.
- Бибиков С.Н.* Раскопки в навесе Фатъма-Каба в 1956 г. / КСИА АН УССР. – Вип. – 8. – 1959. – С. 114 – 126.
- Бибиков С.Н.* Раскопки в навесе Фатъма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. – № 126. – М., 1966. – С. 138 – 143.
- Бибиков С.Н.* Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – № 4. – 1969. – С. 5 – 23.
- Бибиков С.Н.* Рецензия на монографию В.М. Массона "Экономика и социальный строй древних обществ". – Л., 1976 // СА. – № 1. – М., 1979. – С. 294 – 299.
- Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю.* Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.
- Бибикова В.И.* О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП Отд. биологии. – Вып. 6. – 1975. – С. 24 – 25.
- Бибикова В.И.* Фауна копытных из мезолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тезисы докладов юбилейной конференции. К.: Наук. Думка, 1975 24-25.
- Бибикова В.И.* Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 17 – 29.
- Бибикова В.И.* Фауна и охотничий промысел в позднем плейстоцене — раннем голоцене на юге Европейской части СССР // Тез. докл. XI конф. ИНКВА. – Т. 3. – М., 1982. – С. 47.
- Бибикова В.И.* Терофауна поселения Мирнос // Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. К.: Наук. Думка, 1982. – С. 139-164.
- Бибикова В.И.* Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. – Вып. 181. – 1985. – С. 17, 18.
- Бибикова В.И., Белан Н.Г.* Тарпан эпохи мезолита Северного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. К.: Наук. Думка, 1984. – С. 73-75.
- Бодянский О.О.* Неолітична стоянка на острові Шулаєвому // АП УРСР. – Т II. – К., 1949. – С. 253 – 263.
- Бонч-Осмоловский Г.А.* Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международной конференции АИЧПЕ. – Вып. V – М.- Л., 1934. – С. 114 – 183.
- Борзьяк И., Коваленко С.* Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья. // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. – Кишинев. – 1987. – С. 16 – 41.
- Борисковский П.И.* Палеолит Украины. – МИА 40. – Москва. – 1953. – 464 с.
- Борисковский П.И.* Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. // КСОГАМ 1962 – Одесса, 1964. – С. 12 – 17.
- Борисковский П.И.* Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964. – С. 1 – 8.
- Борисковский П.И.* Разработка вопросов мезолита Северо-Западного Причерноморья // АО. – 1966. – М.,

1967. – С. 189 – 190.

Борисковский П.И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии. – М., 1975. – С. 55 – 62.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ. – Вып. 1 – 5. – М.-Л., 1964. – С. 56.

Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1982. – 412 с.

Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ.-1965.-№2.- С.46-56.

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952. – 260 с.

Брюсов А.Я. Археологическая культура и этнические общности // СА. – № 29. – 1956.

Будько М.И. Изменение климата. – Л., 1974.

Будько В.Д. Памятники свидерско-гренской культуры на территории Белоруссии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 35 – 46.

Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблем походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. – № 3. – 2003. – С. 5 – 18.

Бучинский И.Е. О климате прошлого Русской равнины. – Л.: Гидро-метеониздат, 1957.

Вангенгейм Э.А. Перегляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биогеоценозов СССР в голоцене. – М.:Наука, 1976. – С.92 – 101.

Васильев С.А. Проблемы реконструкций позднепалеолитических обществ // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 48 – 54.

Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К., 1987. – 190 с.

Векилова Е.А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (Сюрень II) // КСИА. – Вып. 82. – 1961.

Векилова Е.А. Мезолитическая стоянка Сюрень II // КСИА УССР. – Вып. – 7. – 1957. – С. 7 – 8.

Векилова Е.А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. – № 126. – М., 1966. – С. 142 – 154.

Векилова Е.А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. – № 173. – Л., 1971. – С. 117 – 162.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. – К.: Наукова думка, 1968. – 238 с.

Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М.: Наука, 1973. – 256 с.

Величко А.А., Морозова Т.Д. Основные черты палеогеографии // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 577 – 589.

Верещагин Н.К. Гибель мамонтовой фауны в плейстоцене // Природа. – № 9. – 1977. – С. 27 – 41.

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. – Л., 1979. – 195 с.

Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии / Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. – Труды Зоол. Ин-та – Т. 1. – 1985. – С. 3 – 38.

Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської (БДК) культури // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.- К., 1998.

Виноградов А.Д. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 172 с.

Воеводский М.В. К вопросу о развитии эпипалеолита в Восточной Европе // СА. – № 5. – 1934. – С. 144 – 150.

Воеводский М.В. К вопросу о ранней (свидерской) стадии эпипалеолита на территории Восточной Европы // МАЧПЕ. – Вып. V. – М., 1934. – С. 230 – 245.

Воеводский М.В. Важнейшие итоги деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. – Вып. XX. – М. – Л., 1948. – С. 36 – 44.

Восводський М. Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945 – 1946 р.р. // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 277 – 283.

Воеводский М.В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК. – Вып. XXXI. – 1950. – С. 96 – 120.

Воеводский М.В., Формозов А.А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК. – Вып. XXXV. – 1950. – С. 42 – 54.

Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. – Минск, 1973.

Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України. – Автореф. канд. дис. – К., 1999. – 18 с.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. – Полтава, 2000. – 128 с.

Гавриленко І.М. Житлово-господарські комплекси стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції // Vita antique. – К., 2001. – С.180-188.

Гавриленко І.М. Організація житлового простору та кількість мешканців жител мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Кам'яна доба України. – Вип. 2. – К., 2003. – С.126-135.

Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. – Полтава, 1989. – С. 22 – 26.

Галимова М.Ш. Памятники позднего палеолита и мезолита в устье реки Камы. – Москва-Казань, 2001. – 272 с.

Гаскевич Д.Л. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // Od neolitizacji do rozstaku epoki brazu. – Poznan, 2001. – С.61-72.

Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С.98-105.

Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // автореф. Канд. дис. – К., 2003. – 19 с.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпродонецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. – 2000. – №1. – С.81-93.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. – Свердловск, 1970. – 126 с.

Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии. – Ижевск, 1976.

Генинг В.Ф. Концепція культури в археологічному знанні // Археологія. – 1992. – №1. – с.4-16.

- Генинг В.Ф., Петрин В.Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.
- Гвоздовер М.Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. – Вып. 1–5. – М. – Л., 1964.
- Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993. – С. 21–31.
- Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников // Археологический альманах. – № 6. – С. 3–64.
- Герасименко Н.П. Развитие зональных ландшафтов четвертичного периода на территории Украины // Автореф. Док. дис. – К., 2004. – 40 с.
- Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Тапценки на Киевщине // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып. II. – 1968. – С. 99–102.
- Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Тапценки // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. III. – 1971. – С. 113–115.
- Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследования в пещере Молочный Камень // Палеогеография древнего человека. – М., 1977. – 110 с.
- Гладких М.И. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія. – № 9. – 1973. – С. 15–21.
- Гладких М.И. Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1973. – 22 с.
- Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. – Ч. I. – К., 1975. – С. 56, 57.
- Гладких М.И. Бытовое и культовое использование жилищ из костей мамонтов // Кам'яна доба України. – Вып. 4. – К., 2003. – С. 213–212.
- Гожик П.Ф. История лиманов Причерноморья // История озер Восточно-Европейской равнины. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 195–203.
- Горелик О.Ф. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці // Археологія. – № 29. – 1979. – С. 73–79.
- Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. – № 2. – 1984. – С. 117–132.
- Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 4–23.
- Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.и.н. – Л. – 1986. – 16 с.
- Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с янцлавицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. – № 3. – 1987. – С. 146–160.
- Горелик А.Ф. Некоторые итоги предварительного пространственно-функционального анализа Рогаликской группы местонахождений позднего палеолита // История, политология, экономическая теория. – Луганск, 1993. – С. 112–119.
- Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-пределкинской группы синхронных стоянок финального палеолита // Археологический альманах. – № 5. – Донецк, 1996.
- Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. Київ-Луганск, 2001.
- Горелик А.Ф., Духин А.О. Раскопки мезолитических памятников Миньсвский Яр и Рубцы // Новые археологические исследования на Одесчине. – К.: Наукова Думка, 1984.
- Горелик А.Ф., Манько В.А. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990. – С. 29, 30.
- Горелик А.Ф., Выборный В.Ю. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах, – № 4. – Донецк, 1995. – С. 105–126.
- Горелик А.Ф., Удовиченко Н.И., Удовиченко А.Н. Группа мезо-неолитических памятников в районе пгт. Георгиевка // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Луганск, 2003, С. 11–30.
- Гохман И.И. Антропологические материалы из неолитического могильника Васильевка II в Днепровском Надпорожье // Советская Этнография. – N2. – 1958. – С. 24–38.
- Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). – М., 1966. – 180 с.
- Гохман И.И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. – Ленинград, 1984. – С. 6–27.
- Гохман И.И. Антропологические особенности древнего населения севера Европейской части СССР и пути их формирования // Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. – Л., 1986.
- Грибович Р.Т. Некоторые данные о природной среде мезолитического времени Западной Волини // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 129–134.
- Грибович Р.Т. Мезолітична стоянка Нобель I на Волині / Археологія. – № 35. – 1980. – С. 53–62.
- Грибович Р.Т. Мезолит Западной Волини // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 66–74.
- Григорьева Г.В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. – Вып. III. – М., 1967. – С. 86–90.
- Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1968. – 19 с.
- Григорьева Г.В. Новые данные о тарденуазкой стоянке Гребеники в Нижнем Приднестровье // ЗОАО. – Т. I. (34). – Одесса, 1960. – С. 226–230.
- Григорьева Г.В. Палинологические и радиоуглеродные данные о многослойной стоянке Корпач // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 202–206.
- Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами в Северном Причерноморье /

/ Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. – Херсон, 1992. – С. 11 – 20.

Гурина Н.Н. Оленеостровский могильник // МИА. – № 47. – 1956. – 429 с.

Гурина Н.Н. Новые данные о каменном веке Северо-Западной Белоруссии // МИА. – № 131. – 1965. – С. 141 – 203.

Гурина Н.Н. К вопросу о позднепалеолитических и мезолитических памятниках Польши и возможности сопоставления с ними памятников Северо-Западной Белоруссии // МИА. – № 126. – 1966. – С. 14 – 35.

Гурина Н.Н. Кремнедобывающая мастерская с верховьев р. Днепра // МИА. – № 85. – Л., 1972. – С. 244 – 251.

Гутовский А.М. Мезолитическая стоянка Цыгановка в Среднем Понеманье // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс, 1988. – С.3-7

Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Надніпрянщини // Археологія. – Т. III. – К., 1950. – С. 119 – 147.

Даниленко В.Н. Волошский эпипалеолитический могильник // СЭ. – №3. – 1955. – С.56 – 61.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969. – 260 с.

Даниленко В.М. Сурьсько-дніпровська культура // Археологія УРСР. – Т. 1. – К., 1971. – С. 104 – 112.

Даниленко В.М. Кам'яна могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 150 с.

Дворянинов С.А. К проблеме кукурекской культуры // Тез. науч. конф. ИА АН УССР. – Одесса, 1972. – С.80– 82.

Дворянинов С.О., Сапожников И.В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. – Тез. конф. – К., 1975. – С. 16 – 18.

Дворянинов С.А. Предварительные итоги разведок памятников каменного века в Татарбунарском районе Одесской области // МАСП. Вып. 8: 154-157.

Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 32 – 35.

Дворянинов С.О., Сапожников И.В. 2002. Про час появи геометричних мікролітів у кам'яному віці Дніпровського Надпоріжжя // Кам'яна доба України. К.: Шлях: 116-120.

Дебец Г.Ф. Тарденуазский костяк из навеса Фатма-Коба в Крыму // Антропологический журнал. – №2. – 1936. – С. 132 – 169.

Дебец Г.Ф. Черепа из эпипалеолитического могильника у с.Волошского // СЭ. – №3. – 1955. – С.62 – 73.

Дебец Г.Ф. Физический тип людей днепро-донецкой культуры // СА. – N1. – 1966. – С.14 – 22.

Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975.

Деткин А.В. Поселения эпохи позднего мезолита в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995. – С.24-26.

Добровольский А.В. Восьма Ігринська неолітична стоянка // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 243 – 252.

Долуханов П.М. Палеогеография мезолита Северной Европы // МИА. – №126. – М.-Л., 1966. – С. 64 – 74.

Долуханов П.М. История Балтики. – М.: Наука, 1969. – 115 с.

Долуханов П.М. Географические условия в неолитическую эпоху на территории Европейской части СССР // МИА. – № 172. – Л., 1973. – С. 32 – 39.

Долуханов П.М. Мезолит – экологический подход // КСИА. – № 149. – М., 1977. – С. 13 – 17.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеографические рубежи верхнего плейстоцена-голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 134 – 146.

Долуханов П.М., Хотинский Н.А. Палеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Человек и природная среда первобытности. – М., 1974. – С. 211 – 217.

Еловичева Я.К. Палинология позднеледников'я и голоцена Белоруссии. – Минск, 1993. – 94 с.

Еловичева Е.К., Калечиц Е.Г. Основные этапы развития археологических культур Белорусии и их соотношение с хронологией позднего плейстоцена-голоцена (позднеледниковье-финальный палеолит) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – №15. – Мінск. – 2000. – С.5-15.

Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста // Русский антропологический журнал. – Т.13. – Вып. 3 – 4. – М., 1924. – С. 211 – 228.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: Изд. АН УССР, 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы // СА. – № XXVI. – 1955.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья / СА. – № 4. – 1960. – С. 14 – 25.

Жилин М.Г. Костяное вооружение древнейшего населения Вехнего Поволжья. – М., 1993. – 67 с.

Жилин М.Г., Кравцов А.Е. Ранний комплекс стоянки Усть-Тудовка I // Археология Верхнего Поволжья. – Ниж. Новгород, 1991. – С. 3 – 18.

Журавльов О.П., Котова Н.С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. – 1996. – №2. – С.3-17.

Загорска И.А. Ранний мезолит на территории Латвии // Известия АН Лат.ССР. – № 2. – 1981. – С. 53 – 65.

Загорска И., Загорскис Ф. Мезолит Латвии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 69 – 75.

Зализняк Л.Л. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа // АО 1974. – М., 1975. – С. 280 – 282.

Зализняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлайка // Археологія. – № 20. – 1976а. – С. 60 – 66.

Зализняк Л.Л. Новое в исследовании мезолита территории Польши // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1976 б. – С. 6 – 8.

Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Вольни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977а. – С. 23 – 44.

Зализняк Л.Л. Исследование мезолитических памятников в Киевском Полесье // АО 1976. – М., 1977б. – С. 295 – 296.

- Залізник Л.Л.* Рудоострівська мезолітична культура // *Археологія*. – № 25. – 1978 а. – С. 12 – 21.
- Залізник Л.Л.* Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // *Орудия каменного века*. – К., 1978б. – С. 89 – 97.
- Залізник Л.Л.* Неолитические поселения у г. Бородянка / *АО 1977*. – М., 1978 в. – С. 325 – 326.
- Залізник Л.Л.* Памятники типа Журавка культурной области Федермессер // *Археологические исследования на Украине в 1976 – 1977 г.г.* – Ужгород, 1978г. – С. 27 – 28.
- Залізник Л.Л.* О влиянии северочерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. – К.: *Наукова думка*, 1979а. – С. 5 – 14.
- Залізник Л.Л.* Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // *Археологія*. – № 31. – 1979б. – С. 54 – 65.
- Залізник Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья // *Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* – К., 1979 в – 19 с.
- Залізник Л.Л.* До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я // *Археологія*. – №30. – 1979. – С. 47 – 50.
- Залізник Л.Л.* Мезолитической культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // *Первобытная археология: поиски и находки*. – К.: *Наукова думка*, 1980. – С. 109 – 124.
- Залізник Л.Л.* К проблеме определения мезолита как эпохи // *Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 г.г.* – Днепропетровск, 1981.
- Залізник Л.Л.* О генетической подоснове Таценки-Кудлаевской мезолитической культуры // *Древности Среднего Поднепровья*. – К., 1981. – С. 5 – 12.
- Залізник Л.Л.* Опыт типолого-статистического анализа крамневого инвентаря мезолитических культур Восточной Европы // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. – Тез. докл. респ. конф. молод. ученых. – К., 1981. – С. 15 – 16.
- Залізник Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: *Наукова думка*, 1984 а. – 120 с.
- Залізник Л.Л.* Деснянська мезолітична культура // *Археологія*. – № 46. – 1984б. – С. 1 – 17.
- Залізник Л.Л.* Культурно – хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // *Памятники каменного века Левобережной Украины*. – К.: *Наукова думка*, 1986. – С. 74 – 142.
- Залізник Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: *Наукова думка*, 1989а. – 182 с.
- Залізник Л.Л.* Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите // *Автореферат дис. на соиск. уч. степ. д. и. н.* – К., 1989 б. – 32 с.
- Залізник Л.Л.* Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // *Археологія*. – № 2. – 1989в. – С. 11 – 20.
- Залізник Л.Л.* Про багатоваріантність розвитку привласнюючої економіки // *Тез. докл. конф. ИА АН УССР*. – Одеса, 1989г. – С. 74 – 75.
- Залізник Л.Л.* Типы экономики населения Новгород-Северского Полесья в финальном палеолите и мезолите // *Тез. докл. конф. «Новгород-Северскому – 1000 лет.»* – Чернигов – Новгород-Северский, 1989д. – С. 9 – 11.
- Залізник Л.Л.* Типы хозяйства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія*. – № 1. – 1990. – С. 3 – 9.
- Залізник Л.Л.* Население Полесья в мезолите. – К.: *Наукова думка*, 1991. – 172 с.
- Залізник Л.Л.* Красносельская и песочноровская культуры // *Тез. докл. конф. «Час, пам'яті, людзі»*. – Менск, 1993в. – С. 47 – 50.
- Залізник Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К.: *Абрис*, 1994а. – 254 с.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України / *Археологический альманах*. – № 3. – Донецк, 1994б. – С. 231 – 244.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт України // *Археологія*. – № 1. – 1995. – С. 3 – 12.
- Залізник Л.Л.* Ранній мезоліт України // *Археологія*. – №3. – 1995. – С. 3 – 16.
- Залізник Л.Л.* Пізній мезоліт України // *Археологія*. – №4. – 1995. – С. 3 – 16.
- Залізник Л.Л.* Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // *Полісся: мова, культура, історія*. – Київ, 1996. – С. 182 – 188.
- Залізник Л.Л.* Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 250 с.
- Залізник Л.Л.* Передісторія України X-V тис. до н.е. К., 1998. – 307 с.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.
- Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // *Археологія*. – 2000а. – №2. – с. 4-11.
- Залізник Л.Л.* Заселення півночі Східної Європи за даними археології // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип.5. – К., 2000б. – С. 4-9.
- Залізник Л.Л.* Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // *Археологія*. – №4. – К., 2001а. – С. 119-125.
- Залізник Л.Л.* Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблема його неолітизації // *Od neolitizacij do poczatku epoki brazu*. – Poznan, 2001б. – С. 15-28.
- Залізник Л.Л.* Шпанська культура: реальність і фантазії / *Кам'яна доба України*. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 121-131.
- Залізник Л.Л.* „Передісторія України...” Десять років по тому // *Кам'яна доба України*. – Вип. 5. – К., 2004. – С. 121-131.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А.* Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // *Археологія*. – № 49. – 1985. – С. 41 – 48.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В.* Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині // *Археологія*. – № 58. – 1987. – С. 64 – 73.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М.* Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // *Археологический альманах*. – №4. – Донецк, 1995. – С. 97 – 103.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М.* Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // *Археологія*. – №1. – 1996. – С. 3 -15.
- Залізник Л.Л., Деткін А.В., Сиволап М.П.* Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // *Кам'яна Доба України* №5. – К., 2004. – С. 209-216.
- Залізник Л.Л., Каравайко Д.В., Майрчак С.П.* Археологічна експедиція НаУКМА 2002 р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // *Магістеріум*, вип. 11, *Археологічні студії*, К., 2003. – С. 5-13.
- Залізник Л.Л., Манько В.О.* Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього

Подніпров'я // Кам'яна Доба України №5.- К., 2004.- С.137-168.

Зализняк Л.Л., Неприна В.И. Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО. – 1979. – М., 1980. – С. 221.

Зализняк Л.Л., Нусний Д.Ю. Мезолітична стоянка Прибірськ 3 // Археологія. – № 35. – 1980. – С. 111 – 113.

Зализняк Л.Л., Охріменко Г.В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – № 52. – 1985. – С. 86 – 98.

Зализняк Л.Л., Ткач В.В. Нова стоянка красносільської культури на Рівненщині // Кам'яна доба України.-2003.- Вип.4.-С.302-305.

Зализняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. – № 60. – 1987. – С. 6 – 16.

Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. – К.: КДУ, 1961.

Замятнин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ, н.с.-Т.XVI.- С.88-162.

Зайцева Г.И., Тимофеев В.И., Загорская И., Ковалюх Н.И. Радиоуглеродные даты памятников мезолита Восточной Европы // Радиоуглерод и археология.-Вип. 2.-С-Птб, 1997.- С.117-127.

Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія. – Т.XVII. –1964. –С.12 – 42.

Зеров Д.К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. – К., 1938. – 130 с.

Зеров Д.К. Основные черты послеледниковой истории развития растительности Украинской ССР // Труды конф. по спорово-пыльцевому анализу 1948 г. – М., 1950.

Иванова И.К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – М.: Наука, 1977. – С. 126 – 181.

Исаенко В.Ф. Мезолит и неолит Припятского Полесья // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 22 – 53.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Исаенко В.Ф. Мезолит Припятского Полесья // КСИА – № 149. – 1977. – С. 53 – 59.

История первобытного общества (ИПО). – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – 572 с.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука, 1986. – 303 с.

Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1987. – 156 с.

Калечиц Е.Г. Человек и среда обитания на этапе заселения Восточной Белоруссии // Гістарычна археологічны зборнік.- №9.- Мінск, 1996.-С.3-15.

Каменецкий И.С. Археологическая культура – ее интерпретация // СА. – № 2. – 1970. – С. 18 – 36.

Кетрару И.А. Памятники эпох палеолита и мезолита // Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. I. – Кишинев, 1973. – 176 с.

Кибальчич Т. О находках предметов каменного периода на левом берегу Днепра. – СПб, 1880. – С. 3 – 16.

Кизь Г.В. Экспериментальное изучение функции кремневых орудий мезолитической стоянки Белолесье //

Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С. 17 – 18.

Кланчук М.Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА. – № 4. – 1983. – С. 103 – 117.

Кланчук М.М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // Археологія. – № 34. – 1980. – С. 65 – 74.

Кларк Г. Доисторическая Европа. – М., 1953. – 280 с.

Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // СА. – № 2. – 1970.

Клеппин Н.Н. Находки орудий каменного века в Крыму / / Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 54. – Симферополь. – 1918. – С. 360 – 361.

Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА. – № 3. – 1959.

Коен В.Ю. Финальный палеолит горного Крыма // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1991. – 21 с.

Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в азово-черноморском регионе в XI – X тыс. до н. е. // РА. – № 2. – 1992. – С. 5 – 19.

Колосов Ю.Г. Новые неолитические стоянки Крыма // КСИА АН УССР – Вып. 7. – 1957. – С. 13 – 16.

Колосов Ю.Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР – Вып. 10. – 1960. – С. 17 – 22.

Колосов Ю.Г. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові // Археологія. – Т. XVII. – 1962.

Колосов Ю.Г. Некоторые позднеледниковые стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – САИ. – № 1 – 5. – М. – Л., 1964. – С. 42 – 49.

Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія УРСР. – Т. I. – 1971.

Колосов Ю.Г., Телегин Д.Я. Вивчення кам'яного віку на Україні (деякі підсумки та завдання) // Археологія. – № 26. – 1978. – С. 20 – 33.

Кольцов Л.В. Памятники с янцславскими элементами на территории СССР // Памятники древнейшей истории Евразии. – М.: Наука, 1975. – С. 63 – 67.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с.

Кольцов Л.В. Мезолитические поселения Верхнего Поволжья // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984. – С. 82 – 91.

Кольцов Л.В. Мезолитические культуры Волго-Окского междуречья в контексте Восточной Европы // Тверской археологический сборник.- Вып. 2.- Тверь, 1996.- С.71-74.

Кольцов Л.В., Жилин М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры.-М. 1999

Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из мезолитического могильника Васильевка I // Советская антропология. – №2. – 1957. – С. 66 – 97.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973. – 127 с.

Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби // Кам'яна доба України.- Вип. 5.- К., 2004.- С.191-203.

Копытин В.Ф. Позднепалеолитическая стоянка Печенеж // КСИА. – № 141. – 1975. – С. 63 – 67.

- Копытин В.Ф.* Мезолит Юго – Восточной Белоруссии // Автореферат дис. на соиск уч. степ. к. и. н. – Л., 1977. – 25 с.
- Копытин В.Ф.* Мезолит Юго – Восточной Белоруссии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 60. – 66.
- Копытин В.Ф.* Мезолитическое поселение Горки в Посожье // КСИА. – № 157. – 1979. – С. 27 – 32.
- Копытин В.Ф.* Поздний мезолит Посожья // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 44 – 51.
- Копытин В.Ф.* Каменный век на территории Белоруссии (учебное пособие). – Минск, 1990. – 96 с.
- Копытин В.Ф.* Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с.
- Копытин В.Ф.* Финальный палеолит и мезолит Верхнего Поднепровья // Tanged points cultures sn Europe.– Lublin, 1999. -P.256-266.
- Копытин В.Ф.* У истоков гренской культуры. Боровка-Могилев, 2000.- 143 с.
- Корисеев С.С.* Рельеф Припятского Полесья. – М., 1960.
- Коробкова Г.Ф.* Тарденуазская стоянка Гребеники в Нижнем Поднепровье // КСИИМК. – № 67. – 1957. – С. 59 – 62.
- Косменко М.Г.* Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье // СА. – № 3. – 1972.
- Косменко М.Г.* Мезолит Среднего Поволжья // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 94 – 100.
- Костенко Ю.В., Тітова О.М.* Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. – №64. – 1988. – С. 56 – 68.
- Косорукова Н.* Черешковые индустрии мологосексинского междуречья // Tanged points cultures sn Europe.– Lublin, 1999. -P.219-228.
- Котова Н.С.* Неолитизация Украины.- Луганск, 2002.- 267 с.
- Кравцов А.Е.* О хронологии мезолитических и ранненеолитических памятников Мещерской низменности / / Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Калуга, 1987. – С. 14 – 17.
- Кравцов А.Е.* К вопросу о хронологии памятников иеневской культуры // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Боровск, 1988. – С. 8 – 11.
- Кравцов А.Е.* О хронологии бутовской и иеневской мезолитических культур в Волго – Окском междуречье // Актуальные вопросы археологии Верхне – Окского междуречья. – М., 1991 – С. 38 – 59.
- Кравцов А.Е.* К вопросу о генезисе иеневской культуры / / Тверской археологический сборник.- №3.- Тверь, 1998.- С.203-208.
- Кравцов А.Е., Леонова Е.В., Лев С.Ю.* К вопросу о месте иеневской культуры в мезолите Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник.- Вып. I.- Тверь, 1994.- С.26-29
- Крайнов Д.А.* Пещерная стоянка “Замиль-Коба № 1” // Сборник статей по археологии СССР. – М., 1938. – С. 7 – 32.
- Крайнов Д.А.* Пещерная стоянка Таш Аир 1, как основа периодизации палеолитических культур Крыма // МИА. – № 91. – М., 1960. – 187 с.
- Крайнов Д.А., Кольцов Л.В.* Стоянка Староконстантиновская VI // Археологические исследования в Верхневолжье. – Калинин, 1983. – С. 11 – 28.
- Красковский В.И.* Эпипалеолитическое местонахождение Скосаревка // МАСП. – Вып. 4. – 1962. – С. 133 – 135.
- Красковский В.И.* Тарденуазская стоянка Доброжаны // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ за 1963. – Одесса, 1965. – С. 8 – 16.
- Красковский В.И.* Эпипалеолитические местонахождения Васильевка и Барабой IV // ЗОАО. – Т. 2. – 1967. – С. 151 – 154.
- Красковский В.И.* Карпово – новый памятник каменного века в долине р. Свиной // МАСП. – Вып. 8. – 1976. – С. 157 – 162.
- Красковский В.И.* Памятники палеолита и мезолита Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – 70 с.
- Краснокутский Г.Е.* Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо – Западного Причерноморья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К, 1992. – С. 18.
- Кременецкий К.В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.– М., 1991.– 193 с.
- Кремер А.М.* Материалы разведок памятников каменного века на р.Сарате // ЗОАО. – Т. 1. – 1960. – С. 224 – 225.
- Крижевская Л.Я.* Начало неолита в степях Северного Причерноморья // Археологические изыскания.- Вып. 5.- Спб., 1992.- 163 с.
- Кричевский Е.Ю.* Ранний неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – 1949. – С. 323 – 406.
- Кротова О.О.* Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'є // Археологія. – № 45. – 1984. – С. 47 – 61.
- Кротова А.А.* Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 6 – 64.
- Кротова О.О.* Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України.- Вип.4.- К., 2003.-С.183-198.
- Круц С.И.* Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 527 – 535.
- Ксензов В.П.* Позднемезолитическое поселение Береговая Слобода на Днепре (по раскопкам 1977 г.) // СА. – № 3. – 1979а. – С. 227 – 232.
- Ксянзоу У.П.* Новые помнікі позняга мезаліту усходняй Беларусі // Весці Акадэміі навук БССР. – № 6. – Мінск, 1979б. – С. 83 – 94.
- Ксензов В.П.* Поздний мезолит Белорусского Правобережья Днепра // СА. – № 1. – 1986. – С. 11 – 28.
- Ксензов В.П.* Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.
- Ксензов В.П.* Мезолитические культуры Белорусского Подвинья и Поднепровья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. д. и. н. – Минск. – 1994. – 33 с.
- Ксензов В.Ф.* Новые памятники гренской культуры в Белорусском Поднепровье // Tanged points cultures in Europe.- Lublin, 1999.- P.229-240.
- Кудряшов В.Е.* Мезолитический комплекс стоянки Моисевичи в низовьях р.Уборги // Гістарычна-археалогічны зборнік.- №9.- Мінск, 1996.-С.43-47.

- Кудряшов В.Е. Заозерье – памятник свидерской культуры в Припятском Полесье Беларуси // Гыстарычна-археалягічны зборнік. – № 6. – Мінск, 1997. – с.35-45.
- Кудряшов В.Е., Липницкая О.Л. К вопросу о кудлаевской культуре эпохи мезолита на Могилевщине // Дняпроускі край. – Тез. конф. – Могилев, 1992. – С. 27 – 29.
- Кучугура Л.И. Каменный век поселения Врублевцы (Среднее Поднестровье) // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – № 54. – 1985. – С. 66 – 90.
- Ланцев А.П., Мирецкий А.В. Стоянка Троицкое 3 – один из древнейших памятников Тверского Поволжья // Тверской археологический сборник. – Вып.2. – Тверь, 1996. – С.57-64.
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Прото-Днестровского региона // Stratum plus - №2. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса, 1999. – С. 10-140.
- Левенко В.П. Мезолит среднерусского днепро-донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 88 – 98.
- Левіцький І.Ф. Станція в ур. Піщаному біля Народич // Антропология. – №. IV. – 1931. – С. 191 – 232.
- Левіцький І.Ф. Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокорівській в 1946 // АП УРСР. – Т. 2. – 1949. – С. 289 – 291.
- Левіцький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП. – Т. IV. – К., 1952. – С. 191 – 237.
- Левіцький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Мінівський Яр на Сіверському Дінці // АП. – Т. VI. – К., 1956. – С. 183 – 188.
- Леонтьев В.В. Этнография и фольклор коряков. – М.: Наука, 1983. – 130 с.
- Липницкая О.Л. Мезолитическая стоянка Криничная // КСИА. – № 157. – М., 1979. – С. 32 – 36.
- Локтюшев С.А. Доисторический очерк Средней Донетчины. – Луганск, 1930.
- Локтюшев С.О. Кременна мікролітична індустрія, зібрана на дюнах сточищі р. Дінця на Луганщині // Антропология. – Т. I. – К., 1928. – С. 95 – 108.
- Локтюшев С.О. Палеолітична стоянка Якимівська Балка на р. Євсуг Ворошилоградської області // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – К., 1947.
- Малеєв В.П. Основные этапы развития растительности Средиземноморья и горных областей юга СССР (Кавказа и Крыма) в четвертичном периоде // Труды Никитского бот. сада. – Т. 25., № 1/2. – 1948. – С. 14, 15.
- Манько В.А. Место зимовниковской культуры в финальном палеолите – раннем мезолите Восточной Европы // История, политология, экономическая теория. – Луганск, 1993. – С. 143 – 150.
- Манько В.А. Проблемы зимовниковской культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск, 1996. – с.10-31.
- Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка 1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцов'я. – Луганск, 1997. – С.11-26.
- Манько В.О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. – Вип. 1. – К., 2002. – С.132-153.
- Манько В.О. Пам'ятки неолітичної донецької культури Зелена Горниця та проблема складання дніпро-донецької історико-культурної області // Кам'яна доба України. – Вип.2. – К., 2003. – С.132-153.
- Манько В.А. Мезолитическая подоснова раннего неолита Восточной Украины // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К., 2004а. – С.225-235.
- Манько В.О. Комплекс нижнього шару стоянки Сабівка 1 і проблеми конвергентного розвитку археологічних культур неоліту // Археологія, 2004б. – №4. – С.34-52.
- Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подончья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Луганск, 2003. – №1.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев, 1974.
- Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья. – К.: КГУ, 1963. – 145 с.
- Маринич О.М. Українське Полісся. – К., 1962. – 163 с.
- Массон В.М. Поселение Джейтун. – МИА №180. – 1971.
- Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976. – 188 с.
- Матюшин Г.И. Мезолит Южного Урала. – М., 1976. – 367 с.
- Мацкевой Л.Г. Мезолитические стоянки Крыма // КСИА. – Вып. 117. – М., 1969. – С. 44 – 53.
- Мацкевой Л.Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К., 1977. – 180 с.
- Мацкевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – 145 с.
- Мацкевой Л.Г., Адаменко О.М., Пашкевич Г.А. Природная среда и мезолит запада Украины // СА. – № 1. – 1983. – С. 5 – 29.
- Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
- Мелентьев А.Н. Мезолит Северного Прикаспия (Памятники сероглазовской культуры) // КСИА. – № 149. – С. 100 – 108.
- Моисеев А.С. Каменный век на Крымской яйле // Природа. – №7-12. – 1923. – С. 122 –125.
- Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности // Народы Азии и Африки. – № 1. – 1967.
- Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – Т.1. – М.:Наука, 1973. – 355 с.
- Мордкович В.Г. Степные экосистемы. – Новосибирск: Наука, 1982. – 204 с.
- Мушкет М. Передісторичні розшуки в Північній Київщині (узбережжя Тетерева) // Антропология. – №1. – 1928. – С. 109 – 118.
- Мушкет М. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928 // Антропология. – № 2. – 1928. – С. 107 – 117.
- Нейштадт М.И. Некоторые итоги изучения голоцена // Палеогеография и хронология верхнего плейстоцена и голоцена по данным радиоуглеродного метода. – М., 1965. – С. 87 – 102.
- Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.
- Неприна В.І. Неолітичне поселення в гирлі р.Гнилоп'яті // Археологія. – № XXIV. – К., 1970. – С. 100 – 111.
- Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4А // РА. – № 3. 1992. – С. 136 - 146.
- Нужный Д.Ю. Деякі питання “мікрорізнєвоє техніки” // Археологія. – № 32. – 1979. – С. 35 – 43.

- Нужный Д.Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // *Материалы каменного века на территории Украины.* – К.: Наукова думка, 1984. – С. 23 – 36.
- Нужный Д.Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // *Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.* – К.: Наукова думка, 1986. – С.26 – 36.
- Нужный Д.Ю. Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР // *Авторефер. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* – К., 1988. – 17 с.
- Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // *Каменный век: памятники, методика, проблемы.* – К.: Наукова думка, 1989. – С. 145 – 154.
- Нужный Д.Ю. Дистанційні мисливські знаряддя у кам'яному віці // *Археологія.* – № 3. – 1991. – С. 3 – 14.
- Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.
- Нужный Д.Ю. Епіграфетські пам'ятки Овруцького краю // *Археологія.* – 2000. – №2. – С.37-56.
- Нужный Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їхнє місце серед епіграфетських комплексів Середнього Дніпра // *Кам'яна доба України.* – Вип.1. – К., 2002. – С.57-81.
- Нужный Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // *Vita Antiqua.* – № 5-6. – К., 2003б. – С.20-38.
- Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // *Кам'яна доба України.* – Вип.2. – К., 2003 а. – С.58-74.
- Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукурекской культурной традиции // *КСИА.* – № 189. – С. 38 – 41.
- Оленковський М.П. Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині // *Археологія.* – № 34. – 1980. – С. 114 – 116.
- Оленковський Н.П. Стоянка Леонтівка на Нижнем Дніпрі // *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* – К.: Наукова думка, 1983. – С. 77 – 88.
- Оленковський Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в Нижнем Поднепровье // *Материалы каменного века в на территории Украины.* – К.: Наукова думка, 1984. – С. 75 – 90.
- Оленківський М.П. Сергіївка II – неолітична пам'ятка у Північному Присивашші // *Археологія.* – № 64. – 1988. – С. 68 – 73.
- Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра // *Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* – К., 1989. – 16 с.
- Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 200 с.
- Оленковський М.П. Пам'ятки мезоліту та неоліту. Археологічна карта нижньодніпровського регіону. – Вип. 2. – Херсон, 1992. – 91 с.
- Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епіграфету України. – Херсон, 2000. – 170 с.
- Оппенгеймер С. Изгнание из Эдема. – Москва, 2004. – 638 с.
- Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. II. – Луцьк, 1993. – 127 с.
- Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. I. – Луцьк, 1994. – 119 с.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. – Луцьк, 2001а. – 152 с.
- Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001б. – 138 с.
- Ошибкина С.В. Мезолитический могильник Попово на р. Кинема // *СА.* – № 3. – 1982. – С. 122 – 138.
- Ошибкина С.В. Деревянные изделия стоянки Нижнее Веретье // *Archeologicke rozhledy.* – XXXIV. – 4. – Praga: Akademia, 1982. – S. 414 – 429.
- Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионезья. – М.: Наука, 1983. – 293 с.
- Ошибкина С.В. Искусство эпохи мезолита // *Искусство каменного века.* – М.: Наука, 1992. – С. 7 – 40.
- Ошибкина С.В. 1994 Мезолитические погребения Восточного Прионезья. – *Археологические вести.* – № 3. – Спб. – 48-57.
- Ошибкина С.В. Веретье I. Поселение эпохи мезолита на Севере Восточной Европы. М., 1997. – 204 с.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 400 с.
- Палеогеография Европы* за последние 100 тыс. лет. Атлас – монография. – М.: Наука, 1982. – С. 154. Табл. 91.
- Палеолит СССР.* – М.: Наука, 1984. – 384 с.
- Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону.* – Л.: Наука, 1982. – 285 с.
- Панкрушев Т.А. Мезолит и неолит Карелии. – Т. 1, Мезолит. – Л., 1978. – 135 с.
- Пашкевич Г.О. Історія рослинності Житомирського Полісся в голоцені за даними спорово-пилкових досліджень // *Український ботанічний журнал.* – Т. XX. № 6. – К., 1963. – С. 52 – 62.
- Петрунь В.Ф. Петрографо-минералогическое определение материала из Гиржевской стоянки // *ЗОО.* – № 2. – 1967. – С. 168 – 173.
- Петрунь В.Ф. О геологической позиции и обработанном кремне мезолитической стоянки Белолесье // *МАСП.* – Вип. 7. – 1971. – С. 110 – 117.
- Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. – Т. 2. – К., 1951. – 264 с.
- Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из кости мамонта на Украине. – К.: Наукова думка, 1969. – 162 с.
- Пидопличко И.Г. Межиречские жилища из костей мамонта. – К.: Наукова думка, 1976. – 142 с.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным // *Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* – К., 1992. – 19 с.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 216 с.
- Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші // *Археологія.* – №16. – 1975. – С. 61 – 64.
- Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма / *Археологія.* – № 32. – 1979. – С. 46 – 60.
- Пясецький В.К., Залізник Л.Л. Неолітичне поселення в гирлі р.Злобич на Житомирщині // *Археологія.* – № 34. – 1980. – С. 75 – 82.

- Равдоникас В.И.* История первобытного общества. – Ч. 1. – Л., 1939. – 286 с.
- Римантене-Яблонските Р.К.* Периодизация мезолитических стоянок Литвы // МИА. – № 126. – 1966а. – С. 75 – 87.
- Римантене Р.К.* Стоянки раннего неолита в юго-восточной Литве // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С.54-62.
- Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.
- Римантене Р.К.* Основные черты мезолита Литвы // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 66 – 69.
- Римантене Р.К.* Рыболовные сооружения на берегу Балтийского моря (Швянгой 9) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 73 – 78.
- Рогачев А.Н.* Многослойные стоянки Костенко – Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. – № 59. – 1957.
- Рудинський М.Я.* Передісторичні розшуки у Північно – Східній Чернігівщині // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 13 – 26.
- Рудинський М.Я.* Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р.Ворскли. – К., 1926.
- Рудинський М.* Смячка. Коротке звітання за р. 1926. – К.: ВУАК., 1927. – С. 118 – 122.
- Рудинський М.Я.* До питання про культуру мезолітичної доби на Україні // Антропология. – № 1. – 1928. – С. 73 – 91.
- Рудинський М.Я.* Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропология. – № 4. – 1931. – С. 145 – 184.
- Рудинський М.Я.* Стоянка с микролитическим инвентарем на о. Кизлевом // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 264 – 274.
- Савватеев Ю.А.* Залавруга. – Л.: Наука, 1970. – 442 с.
- Савватеев Ю.А., Верещагин Н.К.* Охотничье-промысловые животные в мезолитических памятниках Карелии // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л., 1983. – С. 175 – 183.
- Савчук А.П.* Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія. – № 13. – 1974. – С. 41 – 54.
- Савчук А.П.* Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. – № 4. – 1975. – С. 92 – 98.
- Савчук А.П.* Мезолітичні знахідки на Горині // Археологія. – № 30. – 1979. – С. 51 – 57.
- Савчук А.П., Слюсар В.И.* Мезолитические стоянки на р. Трубеж // АО 1974. – М., 1975. – С. 350.
- Сапожникова Г.В.* Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья. Автореф. канд. дис. Л.: ЛОИА АН СССР, 1986.
- Сапожников И.В.* Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К.: Шлях, 2003. (Сер. «Кам'яна доба України». Вып. 3).
- Сапожников И.В.* Хроностратиграфическое обоснование для общей и региональной периодизаций позднего палеолита Евразии // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 3 (19). – 2004. – С.2-11.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Проблемы раннего мезолита Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Тез. докл. конф. – Ч.1. – Херсон, 1990. – С. 25 – 26.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Картографування пам'яток палеоліту в степах Нижнього Подністров'я // Археологія Південного Заходу України. – К.: Наукова думка. – 1992. – С. 49 – 62.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.* Хозяйство и культура населения Южного Побужья в Позднем палеолите и мезолите. – Одесса – СПб., 1995. – 198 с.
- Сапожникова Г.В., Залізняк Л.Л.* Результаты трасологического анализа крем'яних виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 // Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999.
- Сергин В.Я.* Структура Мезинского палеолитического поселения. – М.: Наука, 1987. – 104 с.
- Серебрянная Т.А.* О мобильности границ леса и степи в голоцене // Тез. докл. XI конгр. ИНКВА. – Т. 2. – М., 1982. – 258 с.
- Серебрянный Л.Р.* Колебания Уровня Черного моря в послеледниковое время и их сопоставление с историей оледенения Кавказа // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. – М., 1982. – С.161 – 167.
- Сібільов М.В.* Старовинності Ізюмщини. – Вып. I – IV. – 1926 – 1930.
- Синицына Г.В.* Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – С. Петербург, 1996. – 51 с.
- Синицына Г.В.* Ланино – памятник каменного века // Каменный век Верхневолжского региона. – СПб.-1997. – С.5-62.
- Смынтына Е.В.* Палеоэкологическое районирование степной Украины в эпоху раннего мезолита // Stratium plus.- 2000. – № 1: 463-476.
- Сминтина О.В.* Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. – Одеса, 2001. – 304 с.
- Смирнов С.В.* Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту // Археологія. – Т. XXIII. – К., 1970. – С. 12 – 19.
- Смирнов С.В.* Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наукова думка, 1973. – 163 с.
- Смолянникова С.П.* Новые позднепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга // МАСП. – Вып. 8. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 144 – 154.
- Смолянникова С.П.* Позднепалеолитическая стоянка Ивашково IV // Археологические исследования Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 120 – 129.
- Смолянникова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1985. – 20 с.
- Смолянникова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1991. – 105 с.
- Смолянникова С.П.* История исследования каменного века Побужья // Кам'яна Доба України. – Вып.4. – К., 2003. – С.82-89.
- Сорокин А.Н.* Новые данные по мезолиту бассейна Десны // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. конф. молодых ученых. – К., 1981. – С. 14.
- Сорокин А.Н.* Бутовская мезолитическая культура. – М., 1990. – 215 с.

- Сорокин А.Н. К вопросу о периодизации и хронологии иненевской культуры // Археологические памятники Волго – Клязминского междуречья. – Иваново, 1990. – С. 31 – 35.
- Сорокин А.Н. О связях населения бутовской и иненевской культур // Тверской археологический сборник. – Вып. 2. – Тверь, 1996. – С. 93-97.
- Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского полесья: проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. М.: Наука, 2002.
- Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене – голоцене. – М., Наука, 1991. – 221 с.
- Спиридонова Е.А., Алешинская А.С. Особенности формирования и структуры растительного покрова Волго-Окского междуречья в эпоху мезолита // Тверской археологический сборник. – № 2. – Тверь, 1996. – С.65-70.
- Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Мирное // КСОГАМ 1963. – 1965. – С. 17 – 20.
- Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962 – 1964 г.г.) // СА. – № 2. – 1966. – С. 96 – 103.
- Станко В.Н. Мезолит Северо – Западного Причерноморья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1967. – 20 с.
- Станко В.Н. Мезолит Днестро – Дунайского междуречья // МАСП. – Вып. 7. – 1971. – С. 93 – 110.
- Станко В.Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА. – № 185. – Л., 1972. – С. 252 – 261.
- Станко В.Н. Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья // МАСП. – Вып. 8. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 15 – 21.
- Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА. – № 149. – М., 1977. – С. 46 – 52.
- Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 90 – 109.
- Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо – Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 5 – 21.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982. – 173 с.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д. и. н. – К., 1983. – С. 54.
- Станко В.Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья (По материалам поселения Белолесье) // Новые материалы по археологии Северо – Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 31 – 45.
- Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 137.
- Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо – Западного Причерноморья // Северо – Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наукова думка: 1991. – С. 5 – 17.
- Станко В.Н., Суботин Л.В. Мезолитические местонахождения Залізничне в Нижньому Подунав'ї // Археологія. – 29. – С. 80 – 82.
- Степаненко В.А. Кукрекский комплекс стоянки Балин – Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – С.5 – 23.
- Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. – М., 1976. – С.300–322.
- Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. – К., 2000. – С.145,146.
- Столяр А.Д. Могильник мезолитического времени у с. Васильевки на Днепре // Советская антропология. – № 2. – 1957.
- Столяр А.Д. Первый Васильевский мезолитический могильник // АСГЭ. Вып. 1. – Л., 1959. – С. 78 – 165.
- Столяр А.Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА. – № 84. – М., 1961. – С. 38 – 44.
- Ступак Д.В. Технологія розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., 2003 а. – С.58-74.
- Сурков А.В., Федюнин И.В. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Плаутинская 2 // Археологические памятники Восточной Европм. – Воронеж, 2005.
- Телегин Д.Я. Мезолитические стоянки в окрестностях Киева // КСИИМК. – Вып. 65. – М., 1956. – С. 74 – 77.
- Телегин Д.Я. Третий Васильевский могильник // КСИА АН УССР. – Вып. 7. – 1957. – С. 9 – 12.
- Телегин Д.Я. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі // Археологія. – Т.ХІІІ. – К., 1962. – С. 3 – 19.
- Телегин Д.Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 99 – 107.
- Телегин Д.Я. Неолитические стоянки типа Струмель-Гастятина северной Киевщины // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С.63-67.
- Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
- Телегин Д.Я. Поздний мезолит – опыт культурно-хронологического членения памятников // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – С. 531 – 549.
- Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР в эпоху неолита. – МИА. – № 172. – М., 1973б. – С. 173 – 184.
- Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. – 243 с.
- Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
- Телегин Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР: Украина и Молдова // Мезолит СССР. М.: Наука: 106-124.
- Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – С. 31 – 33.
- Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 92 с.
- Телегин Д.Я. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. – № 2. – 1996. – С. 131 – 141.

Телегін Д.Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ, 2002.- 92 с.

Телегін Д.Я., Охріменко Г.В. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – № 39. – 1982б. – С. 64 – 76.

Телегін Д.Я., Тарасенко Н.И. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик (Ворошиловградская область) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л., 1983. – С.35 – 39.

Телегін Д.Я., Титова О.М., Пустовалов С.Ж. Рецензія на книгу Н.С.Котової „Неолітизація України” (Луганськ, : Шлях, 2002, 123 с.) // Праці Центру пам'яткознавства.- №5.- К., 2005.-С.304-314.

Терехин Ю.В. К проблеме сероводородного заражения Черного моря // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа. – Севастополь, 2001. – С.124 – 128.

Титов В.С. Неолит Греции. Периодизация и хронология. – М., 1969. – 254 с.

Титов В.С. Некоторые проблемы возникновения производящего хозяйства в Юго-Восточной Европе и на юге Средней Европы // КСИА № 180. – М., 1984. – С. 71-79.

Титов В.С. Неолит Карпатского Бассейна. – М.: Наука, 1996. – 284с.

Титова Е.Н. Неолит Среднего Поднепровья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1985. – 18 с.

Тищенко К. Мовні свідчення протофініської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи.- Вип.9.- К., 2001.- С.77-86.

Товкайло М.Т. До проблеми датування бугдністровського неоліту // Кам'яна доба України.- Вип. 5.- С.236-246.

Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення бугдністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. – № 1. – 2004. – С. 30 – 42.

Тойнбі А.Д. Дослідження історії.- Т.1, 2.- К., 1995.

Трусова С.А. Раскопки в пещере Аджі – Коба в 1933 г. / СА. – № V. – 1940.

Федоровский А.Н. Древности окрестности с. Райгородка Изюмского уезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Т.1. – Харьков, 1902.

Федоров П.В. Последледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15 000 лет // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. – М., 1982 а. – С.151 – 156.

Федоров П.В. Основные проблемы плейстоценовой истории Черного моря // Стратиграфия и палеогеография антропогена. – Москва, 1982 б. – С.117-187.

Фоменко В.М. Знахідки мезолітичного часу поблизу села Кінцєпіль на Миколаївщині // Археологія. – № 11. – 1979. – С. 46 – 53.

Формозов А.А. Исследование стоянок каменного века в Крыму // КСИИМК. – Вып. 54. – 1954. – С. 62 – 70.

Формозов А.А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР // СА. – Т. XXI. – 1954. – С. 38 – 51.

Формозов А.А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА. – Т.1. – 1957. – С. 13 – 25.

Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – 125 с.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР. – М.: Наука, 1977. – 141 с.

Формозов А.Н. О фауне палеолитических памятников Европейской части СССР // Природа и развитие первобытного общества. – М., 1969. – С. 70 – 73.

Фролов А.С. Иеневская позднемезолитическая культура в бассейне р. Оки // Археологические памятники Европейской части РСФСР. – М., 1985. – С. 135 – 141.

Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. – М. Наука, 1977. – 200 с.

Хотинский Н.А. Палеогеографические основы датировок и периодизации неолита лесной зоны Европейской части СССР // КСИА. – № 153. – М, 1978. – С. 7 – 14.

Цвейбель Д.С. Материалы мезолитической стоянки Кременная Гора в Добассе // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С.58 – 68.

Цыбрий А.В., Цыбрий В.В. Памятники каменного века в бассейне реки Рассыпной // Археологические записки. – Выпуск 1. – Ростов на Дону, 2000.- С.30-44.

Цыбрий А.В., Неолитические памятники Восточного Приазовья // Неолит-энеолит юга и неолит севера Восточной Европы.-С.Петербург, 2003.- с.41-55.

Цыбрий А.В., Горелик А.Ф. Новые материалы из бассейна Нижнего Дона // РА. – №1. – 2004. – С. 64 – 76.

Чебоксаров Н.Н. О древних хозяйственно-культурных связях народов Прибалтики // СЭ. – № 3. – 1960.

Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972. – С. 21 – 38.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М.: Наука, 1985. – 271 с.

Черныш А.П. Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре // КСИИМК. – Вып. №32. – 1950. – С.26 – 39.

Черныш О.П. Володимирська палеолітична стоянка. – К., 1953. – 75 с.

Черныш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Наукова думка, 1961. – 174 с.

Черныш А.П. Хронология мезолитических памятников Поднепровья // СА. – №1. – 1970. – С. 9 – 18.

Черныш А.П. Исследование стоянки Оселивка I в 1966 – 1967 гг. // КСИА. – № 126. – М., 1971. – С. 68 – 77.

Черныш А.П. Палеолит и мезолит Поднепровья. – М.: Наука, 1973. – 126 с.

Черныш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наукова думка, 1975 – 165 с.

Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – М.:Наука, 1977. –С.7-77.

Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М.:Наука, 1982. – С. 6 – 102.

Черныш А.П. Мезолит Поднепровья // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987 – С. 89 – 98.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археологія // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987).- М., 1987.

- Черняускі М.М., Калінюска П.Ф. Рагавья прылады працы са Смаргонскага месцазнаходжання // Беларус. Старажытнасці.- Мінск, 1972.
- Черняускі М.М. Неоліт Беларускага Понямоння. – Мінск:Навука і Техніка, 1979. – 141 с.
- Черняускі М.М., Кудряшоу В.Я., Лінніцкая В.Л. Старажытныя шахцеры на Росі.- Мінск, 1996.- 343 с.
- Чеснов Я.В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982. – С. 109 – 123.
- Шнирельман В.А. Некоторые проблемы происхождения и распространения животноводства // СА. – №3. – 1974. – С. 41 – 52.
- Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства. – М.: Наука, 1980. – 332 с.
- Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – С. 236 – 426.
- Шнирельман В.А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – С. 427 – 490.
- Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М, 1989. – 442 с.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – 326 с.
- Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине / МИА. – № 185. – М. – Л., 1972. – С. 177 – 188.
- Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКПИЧП. – № 47. – М., 1977. – С. 115 – 120.
- Щербаков Ф.А. и др. Шельф северо-западной части Черного моря в плейстоцене-голоцене // Четвертичный период. – 1976. – вып. 16. – С. 141-152.
- Щербаков Ф.А. и др. Осадконакопление на континентальной окраине Черного моря.— Москва, 1978. – 212 с.
- Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене.- М., 1983. – 214 с.
- Шрадер О. Сравнительное языковедение и первобытная история.- Спб., 1886.
- Яковлева Л.А. Орнамент в изобразительном творчестве позднепалеолитического человека Поднепровья как исторический источник // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1988. – 16 с.
- Яковлева Л.А. Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 8 – 19.
- Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледников'я и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.
- Яневич О.О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму // Археологія. – № 46. – 1984. – С. 97 – 100.
- Яневич А.А. Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69 – 73.
- Яневич О.О. Этапы розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 7 – 18.
- Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 102 – 111.
- Яневич А.А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1992. – С. 20 – 31.
- Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. – №1. – 1993. – С. 3 – 15.
- Яневич О.О. Таш-Аїрська неолітична культура Гірського Криму // Кам'яна доба України.-Вип.5.- К., 2004.-С.169-190.
- Янумс Л.Ю. Новые данные по мезолиту Эстонии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 114 – 123.
- Althin C.A. The chronology of the stone age settlement of Scania, Sweden. The mesolithic settlement // Acta archeologica Lundensia. – Т.1. – 1954. – P 311.
- Andersen S., Bro, en seneglacial boplads pa Fyn.- Kuml, 1972.-P.7-60.
- Andersen K., Jorgensen S. Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng. – Kobenhavn, 1982. – 175 p.
- Bagniewski Z. Das mesolitikum in Niederschlesien // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – Rys. 7.
- Bagniewski Z. Zagadnienie obecności i zasięgu kultury janislawickiej w Polsce południowo – zachodniej // Archeologia Polski. – Т. XX. – З.І. – 1975. – S. 57 – 81.
- Bagniewski Z. O mesolicie Pojezierza Dranskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1509. – Studia archeologiczne XXIV. – Wrocław, 1993. – S. 33 – 55.
- Bagniewski Z. Tanged points and the problem of paleolithic settlement in Pomerania // Tanged points cultures in Europe.– Lublin, 1999. -P.131-145.
- Ballard R.D., Coleman D.F., Rosenberg G.D. Further Evidence of Abrupt Holocene Drowning of the Black Sea Shelf // Marine Geology, 2000, №170. – P. 253 – 206.
- Barta J. Vyskum na swiderskom sidliscu vo Wielkom Slavkove v rokoch 1975 a 1976 // Archeologicke vyskumy a nalezky na Slovensku v roku – 1976. – Nitra, 1977. – S. 33 – 36.
- Barta J. Wielki Slawkow – pierwsza osada kultury swiderskiej na Slowacii // Acta archeologica Carpathica. – Т. XX. – 1980. – S. 6 – 17.
- Barton R.N.E. Colonisation and resettlement of Europe in the Late Glacial: a view from western periphery // Folia Quateraria 70.- Krakow, 1999.- P.71-86.
- Bengt S. Decouverte d'une habitation du Tardiglaciaire a Segebro, Scanie, Suede // Acta archaeologica XXXV. – Kopenhagen, 1964. – S. 1 – 28.
- Becker C.J. Maglemosekultur paa Bornholm // Aarboger. – 1951. – S. 96 – 177.
- Blytte A. On the variations of climate in the course of time / Christiania Vidensk selsk, forh. – V.5. – 1896.
- Binford L.B. Post-pleistocene adaptations // An archeological perspective. – N.Y. and London, 1972. – P. 421 – 449.
- Binford L.B. Nunamiut Ethnoarchaeology. – N.Y., 1978. – 509 p.
- Bodil Bratlund A survey of the Ahrensburgian faunal assemblage of Stellmoor // Tanged points cultures in Europe.– Lublin, 1999. -P.47-59.
- Bokelmann K. Ein ephemerer mesolithischer lagerplatz aus dem Duvenseer Moor // Offa. – № 43. – 1986. – S. 149 – 163.
- Bokelmann K. Duvensee, Wohnplatz 9. Ein praborealzeitlicher lagerplatz in Schlezwig – Holstein // Offa. – № 48. – 1991. – S. 75 – 114.

- Brondsted J.* Danmarks Oldtid. – V. 1. – København, 1938. – 451 p.
- Bryk J.* Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej czesci poludniowego Wolynia. – Lwiv, 1928.
- Burdukiewicz J.M.* Poznopleistocenske zespoly z jednozadziorcami w Europie Zachodniej. – Wroclaw. – 1987.
- Butrimas A., Ostrauskas T.* Tanged points cultures in Lithuania // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P.267-271.
- Carpelan C.* Where do the Finnes come from? // *Finno*, 1997, p. 2-11.
- Cavalli-Sforza L. e.a.* The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994.
- Clark G.* The mesolithic settlement in Northern Europe. – Cambridge, 1936. – 215 p.
- Clark G.* Excavation at Star Carr. – Cambridge university Press, 1954. – 200 p.
- Clark G.* The earlier stone age settlement of Scandinavia. – Cambridge university press, 1975. – 282p
- Clark J.G.* Blade and trapeze industries of the European stone age // Proceedings of the prehistoric society. – № 24. – Cambridge, 1958. – P. 24 – 42.
- Childe, G.,* The Aryans: A Study of Indo-European Origins. – New York, 1926.
- Child G.* The prehistory of European Society. – London, 1950.
- Chmielewska M., Chmielewski W.* Stratigraphie et chronologie de la dune de Witow, distr. de Leczyca // *Biuletyn peryglacjalny*. – № 8. – Lodz, 1960.
- Chmielewska M.* Pozny paleolit pradoliny warszawsko-berlinskiej. – Wroclaw, etc.: Osolenium, 1978. – 276 s.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S.* Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // *Current Anthropology*, vol. 45, 2004. – pp.35-58.
- Cyrkowie M., Cyrkowie K.* Nowy sposob produkcji zdrojnikow // *Sprawozdania archeologiczne*. – T. XXX. – 1978. – S. 275 – 279.
- Cyrek K.* Neznane zabutki z grobu w Janislawicach woj. Skiewirniwickie s nowe obserwacje nad tim sespołem // *Wiadomosci Archeologiczne*. – 1978. – T.43. – Z.2.
- Deuser W.G.* Late Pleistocene and Holocene History of the Black Sea as indicated by stable isotope studies // *Journal Geophysics Research*, 1972, №77. – pp.1071 – 1077.
- Dimitrov P., Solakov D., Slavova K., Dimitrov D.* Geocatastrophic at boundary Playstocene-Holocene into the Black sea and Worldwide flood // *Геология и полезные ископаемые Черного моряю*. – Киев, 1999. – с.314.
- Djindjian F., Kozlowski J., Otte M.* Le paléolithique supérieur en Europe. Paris: Armand Colin. – 1999. – 474 p.
- Domanska L.* Przyczynek do studiow nad kultura Maglemoze // *Archeologia Polski*. – T. XXII. – Z.2. – Gdansk, 1977. – S. 327 – 351.
- Domanska L.* Kaukasko-Nadczarnomorzkie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitycznych Spoleczenstw nizu strefu pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej. – Wroclaw, 1990. – 127s.
- Domanska L.* Obozowisko kultury janislawickiej w Debach Woj. Wloclawskie. – Stanowisko 29. – Poznan – Inowroclaw, 1991. – 121 s.
- Fairbanks R.G.* A 17000 years glacio-estatiics sea level record influence of glacial melting rates. On the Younger Dryas event and deep-ocean circulation // *Nature*. – 342. – London, 1989. – P.637 – 642.
- Fisher A., Mortensen B.* Tollensgaven – bopladsen. Et eksempel pa anvendelse af ADB ingen for arkaeologien // *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1977. – P.90-95.
- Fisher A., Nielsen F.* Senistidens bopladser ved Bromme. – København, 1987. – 70 p.
- Fisher A.* Pioneers in deglaciated landscapes6 The expansion and adaptation of Late Paleolithic societies in Southern Scandinavia // *The late Glacial in North – West Europe: Human adaptation and environmental change at the end of the pleistocene*. Concil for British archaeology. – Report 77. – 1991. – P. 100 – 121.
- Freundt C.* Komsa – Fosna – Sandarna // *Acta archaeologica*. – København, 1948. – P.1 – 68.
- Gimbutas, M.,* "The Kurgan culture" // *Actes du VII CIPP*. – Prague, 1970.
- Ginter B.* Dwa stanowiska mezolityczne z miejscowosci dzierzno, pow. Gliwice // *Rocznik muzeum Gornoslaskiego w bytomiu*. // *Archeologia*, Z. 10. – 1970. – S. 76.
- Ginter B.* Remarks on the Origin of some mesolithic cultures in Poland // *Mesolithic in Europe*. – Warsaw, 1973. – P.177– 186.
- Ginter B.* Stanowisko mezolityczne odkryte we wsi Dabrowka, pow. Wloszczowa // *Swiatowit*. – T.XXXIV. – Warszawa, 1975. – S. 246 – 285.
- Gramsch B.* Das mesolitikum in Flachland zwischen Elbe und Oder // *Veroffentlichungen des museums fur Ur – und Fruches chichte*. – T. 7. – Potsdam, 1973. – 146 s.
- Gross H.* Die altesten Steinzeitfunde Altpreussens. – Altpreussen. – 1938. – N 3:3. – C. 83-85.
- Gross H.* Das Rennter in der Ostpreussen Vorgeshichte // *Altpreussen*, B, 5, H 1. – 1940.
- Gross H.* Die Altsteinzeit Ostpreussens im Rahmen der Spateiszeitlichen Entwicklung des Sudbaltikums. – Quartar, 1943.
- Gron O.* Seasonal variation in maglemosian group size and structure // *Current Anthropology*. – № 28. – 1987. – P. 283 – 302.
- Grossland R.A.* Immigrants from the North // *Cambridge Ancient History*. – V.1. – Pt.2. – 1967. – S. 284 – 276.
- Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J.* The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // *Quaternaire*, vol. 14, n.3. Paris, 2003. – p. 163-188.
- Hassan F.H.* Spread of Food Production in the Middle East // *A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World*. – Issue №1. – January, 2000. – P.7-28.
- Indreko R.* Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stokholm, 1948. – 427 s.
- Jaanits L., Jaanits K.* Fruhmeseolithische siedlung in Pulli // *Известия АН ЭССР*. – 1975. – С.65–70.
- Jaanits L., Jaanits K.* Ausgrabungen der fruhmeseolithischen siedlung von Pulli // *Известия АН ЭССР*. – № 27. – 1978. – С. 56 – 63.
- Jaanits K.* Die mesolithischen Siedlungsplatze mit Feuersteininventar in Estland // *Neroffentlichungen des Museums fur Ur und Frungeschichte Potsdam*. – Band 14/15. – Berlin, 1981. – S. 389 – 400.
- Jablonskyte-Rimantiene R.* Paleolitines titnago dirbtuves Ezerynu Kaime (Alitau raj. Raitininku apul.) // *Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai*, Serija A, 2(21), 1966. – S.87-109.

- Jablonskyte-Rimantiene R.* Kai kurie Lietuvos Paleolito klausimai // Lietuvos TSR Mosklos Akademijos Darbai, Serija A, 1(16), 1964. – S.35 – 51.
- Jacobi R.M.* The late weichselian peopling of Britain and North West Europe // Prehistorie de La Grande Plaine de L'europe. – Krakow – Warszawa, 1981. – P. 57 – 76.
- Jakovleva L.* Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale // Actes du colloque «C14 Archeologie». – 1998.- P.123-131.
- Janevich O.* Das Swiderien Der Krim //Tanged point cultures in Europe.- Lublin, 1999.- P.36-46.
- Kertesz R.* Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain // Prahistoria.- Vol.3.-2002.- C.281-304.
- Kobushewich M., Kabasinski J.* Chwalim. Subboreal Hunter-Gatherers of the Polish Plane.- Poznan, 1993.- 130 pp.
- Koltsov L.V., Zhilin M.G.* Tanged point cultures in the Upper Volga basin // Tanged points cultures in Europe.- Lublin, 1999.- P.346-360.
- Kozłowski L.* Die epipaläolithischen kulturen in Swidry und Chwalibogowice // Prähistorische Zeitschrift. – T.26. – 1936.
- Kozłowski J.* Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw, 1985. – S. 559 – 566.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiąclecia p. n. e. – Warszawa, 1985. – 220 s.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 388 s.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Upper paleolithic and mesolithic in Europe. Taxonomy and Paleohistory. – Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1979. – 220 p.
- Kozłowski S.K.* Z problematyki polskiego mezolity // AP. – T. X. – Z.1 – 1965. – S. 151 – 177.
- Kozłowski S.K.* Z problematyki polskiego mezolitu // Archeologia Polski. – T. XIII. Z. 2. – 1967. – S. 219 – 254.
- Kozłowski S.K.* Zespoły typu Kudłajewka // Światowit. – T. XXXIII. – Warszawa, 1972. – S. 107 – 120.
- Kozłowski S.K.* Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e. – Warszawa, 1972. – 126 s.
- Kozłowski S.K.* Introduction to the history of Europe in early holocene // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – S. 331 – 366.
- Kozłowski S.K.* Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millennium b.c. – Warsaw, 1975. – 259 p.
- Kozłowski S.K.* Quelques remarques sur le Brommien // Acta archaeologica. – Vol. 46. – Kopenhavn, 1975. – S. 134 – 142.
- Kozłowski S.K.* Studies on the European mesolithic K-points // Archaeologia Polona. – № XVII. – Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1976. – S. 8 – 25.
- Kozłowski S.K.* Jednorzędowe harpuny typu hawelanskiego w basenie morza Bałtyckiego // Archeologia Polski. – T. XXII. – Z.1. – 1977. – S. 73 – 95.
- Kozłowski S.K.* Single barbed harpoons of Havel type in the Baltic sea basin // Prahistoria de la Grande Plaine de L'europe. – Krakow, Warszawa, 1981. – P. 77 – 88.
- Kozłowski S.K.* The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe. – Warsaw University, 1985. – P. 9 – 18.
- Kozłowski S.K.* Mesolithic in Poland. A new approach. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1989. – 245 p.
- Kravtsov A.E.* Concerning the dating of Ienevo culture // Tanged points cultures. – Lublin, 1999. – P. 272-228.
- Krukowski S.* Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Południowy. – Wiad. archeol. – T. 6. – 1921. – S. 156 – 167.
- Krukowski S.* Paleolit Polski. – Krakow, 1939.
- Kudryashov V.E., Lipnitskaja O.L.* Sites with tanged points in Byelorussian part to Nieman river Basin // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – S. 21.
- Larson L.* Some problems of the mesolithic Based Upon the Finds from the Raised Bog Agerods Mosse // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 367 – 380.
- Larson L.*, 1994 – The Earliest Settlement in Southern Sweden // Current Swedish Archaeology. Vol 2, 1994, p. 159-177.
- Lazarovici Gh.* Neoliticul Banatului.- Cluj-Napoca, 1979.
- Mallory, J.P.* In search of the Indo-Europeans: language, archaeology, and myth.-London, 1989.
- Mathiassen T.* Gudena – kulturen // Aurbogger. – 1937. – S. 132 – 151.
- Mathiassen T.* En Senglacial Boplands ved Bromme // Arboger for Nordisk Oldkendsghed og Historie.–1946. –S. 121-197.
- Mellaart J.* The neolithic of the Near East. – London: Thames and Hudson, 1975. – 200 p.
- Milojušić V.* Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas.- Berlin: Verlag Gebr. Mann, 1949.
- Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent.* Edited by H.G.Gebel and S.K.Kozłowski.- Berlin, 1994.-601 p.
- Nikolaescu-Plopsor C.S., Paunesku A., Mogosanu F.* Le paleolithique de Ceahlau // Dacia. – T. X. – 1966. – 215 s.
- Nuzhnyi D.* 1998 The Ukrainian Steppe as a region of intercultural contacts between Atlantic and Mediterranean Zones of European Mesolithic // Beyond Balkanization.- Baltic-Pontic Studies.- Vol. 5.- 1998.- P.102-119.
- Olbrethen S.E., Petersen E.B.* Excavation of a mesolithic cemetery at Vedbak, Denmark // Acta Archaeologica. – Vol. 47. – Kobenhavn, 1976. – P. 1 – 28.
- Oshibkina S.V.* Tanged points industries in the North-West of Russia // Tanged point cultures in Europe.- Lublin, 1999.- P.325-332.
- Ostrauskas T.* Lietuvos mezolito gyvenviecių periodizacija.- Vilnius, 1998.- 40 s.
- Ostrauskas T.* Velvasis paleolitas ir mezolitas pietų Lietuvoje // Lietuvos archeologija.- № 16.- 1999.- S.7-18
- Ostrauskas T.* Kabelių 2-oji akmens amžiaus gyvenvietė // Lietuvos archeologija.- № 16.- 1999.- S.31-66.
- Ostrauskas T.* Mezolitinė kudlajevkos kultura Lietuvoje // Lietuvos archeologija.- № 23.- 2002.- C.137-162.
- Ostrauskas T.* Kundos kultūros tyrinėjimu problematika // Lietuvos archeologija.- № 23.- 2002.- C.93-106.
- Ostrauskas T.* Kabeliai 2 Stone Age Site // Archeologia Baltica 5.- Vilnius, 2002.- P.51-82.
- Paunesku A.* Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Neolithique moyen de cette contrec // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw university, 1985. – S. 75 – 94.

Perles C. Les industries du neolithique "preceramique" de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. - Warsaw University, 1985. - S. 19 - 40.

Petersen E. Klosterlund - Sonder Habsund-Bollund // Acta archaeologica. - Vol. XXXVII. - Kobenhavn, 1966. - S. 77 - 185.

Petersen E. Svardborg II - a maglemose hut from Svardborg bog, Zealand, Denmark // Acta archaeologica. - Vol. XLII. - Kobenhavn, 1971. - S. 43 - 77.

Petersen E. A survey of the late paleolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe. - Warsaw, 1973. - P. 77 - 127.

Piliciauskas G. Dubiciu tipo gyvenvietes ir neolitine nemuno kultura pietu Lietuvoje // Lietuvos archeologija. - № 23. - 2002. - S.107-136.

Potekhina I.D. Postswiderian population of North-Eastern Europe as seen from the antropological data // Tanged points cultures in Europe. - Lublin, 1999. - P.333-336.

Potekhina I., Telegin D. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition // Current Antropology. - Vol.36. - 1995.

Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. - T.1. - Warszawa: PAN, 1975. - 475 s.

Rimantiene R. Svetoj I. - Vilnius: Mokslas, 1979. - 190 s.

Rimantiene R. Akmens amzius Lietuvoje. - Vilnius, 1996. - 342 s.

Ross D.A., Degens E.T. Recent sediments of the Black Sea // The Black Sea Geology, Chemistry and Biology. - 1974, Vol.20. - pp. 183 - 199.

Rust A. Das altsteinzeitlich renteierja gerlager Meindorf. - Neumunster, 1937.

Rust A. Mittelsteinzeitliche Hausgrundrisse und Graber aus der Grabung Pinnberg (AhrensburgHolstein) // Nachr. fur Deutsche vorzeit. - H. I. - 1938. - S. 13 - 15.

Rust A. Die Alt und Mittelsteinzeitliche Funde von Stelmoor. - Neumunster, 1943.

Rust A. Die Funde von Pinberg // OFFA - Bucher. - T. 14. - Neumunster. - 66 s.

Rust A. Die jungpalaolitischen Zeltanlahgen von Ahrensburg. - OFFA - Bucher. - T. 15. - 1958. - Ric. 18.

Ryan W., Pitman W. et al. An Abrupt Drowning of the Black Sea shelf // Marine Geology, 1997, №138. - P. 119 - 126.

Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. - New York, 1999. - 319 c.

Salomonsson B. Decouverte d'une habitation Tardiglaciaire a Segebro, Scania, Suede // Acta archaeologica 35 (2-4). - 1964. - P.1-28.

Satavicius E. Hamburgo kulturos radiniai Lietuvoje // Lietuvos archeologija. - № 23. - 2002. - C.163-186.

Sawicki L. Przemysl swiderski i stanowiska Wydmorego Swidry Wielkiej // Przegląd archeologiczny. - T. V., Z. I. - Poznan, 1935.

Schild R. Extension des elements de type tarnovien dans les industries de l'extreme fin du pleistocene // Archaeologia Polona. - T. III. - Wroclaw, 1960.

Schild R. Paleolit concowy i schyłkowy // Materiały do prahistorii ziem Polskich. Paleolit i mezolit. - Warszawa, 1964. - 211 s.

Schild R. Pozny paleolit Krymy a cykl mazowszanski. - AP. - T. 11. - 1966. - S. 431 - 473.

Schild R. Wieloprzemyslowe stanowisko Rydno IV/57 (Grzybowa Gora, pow. Starachowice) // Materiały do prahistorii plejstoceny i wczesnego holocehu Polski. - Wroclaw - Warszawa - Krakow, 1967. - 194 s.

Schild R., Marczak M., Krolik H. Pozny mezolit. - Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk: Wydawnictwo polskiej akademii nauk. - 1975. - 262 s.

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. - T. I. - Paleolit i mezolit. - Warszawa. - S. 159 - 338.

Schild R. Terminal Paleolithic of the North European Plain: a review of lost chances, potential and hopes // Advances in world archaeology. - Vol. 3. - 1984. - P. 193 - 274.

Schild R., Tobolski K., Kubiak-Martens L., Pasdur M., Pasdur A. Stratigraphy, paleoecology and radiochronology of the site of Calowanie // Post-Pleniglacial Re-Colonisation of the Graite European Lowlands. - Folia quaternaria. - №70. - Krakow, 1999a. - P.239-268.

Schild R., Pasdur M., Vogel J. Radiokronology of the tanged points technocomplex in Poland // Tanged points cultures in Europe. - Lublin, 1999. - P.13-15.

Schuldt E. Hohen Vicheln // Deutsche akademie der wissenschaften zu Berlin schriften er sektion fur vor - und Fruheschichte. - Band 10. - Berlin, 1961. - 156 s.

Schwabedissen H. Die mittlere steinzeit im westlichen Norddeutschland. - Neumunster, 1944.

Sinitzyna G. Problems of the mesolithic of Valdaya // Tanged points cultures. - Lublin, 1993. - P.34.

Sinitzyna G. Problems of the Valdai Mesolithic // Tanged points cultures in Europe. - Lublin, 1999. - P.318-324.

Sinitzyna G. Lyngby Points in Eastern Europe // Archeologia Baltica 5. - Vilnius, 2002. - P.83-93.

Soffer O. The upper paleolithic of the Central Russian Plain. - N.Y.: Academic press. - 1985.

Soffer O. Upper paleolithic of the Central Russian Plain // Prehistoric hunter - gatherers. - New York: Academic press, 1985. - P. 235 - 270.

Sorokin A. Neighbours of the Butovo culture on the Upper Volga and Oka rivers // Tanged points cultures in Europe. - Lublin, 1999. - P.311-318.

Stoczkowski W. The mesolithic society // New in stone age archaeology. - Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1987. - P. 85 - 114.

Srejović D. The Neolithic of Serbia: A Review of Research // The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948-1988. - Belgrade, 1988. - P. 5-19.

Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schyłku pleistocenu. - Warszawa, 1989. - S. 255.

Sulimirski, T. Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians. - London, 1968.

Szymczak K. Perstunian culture - the eastern equivalent of the Lingby culture in the Nieman basin // Late Glacial in Central Europe. - 1987. - S. 267 - 276.

Szymczak K. Polnocno - Wschodnia prowincja surowcowa kultury swiderskiej. - Lodz: Wydawnictwo uniwersytetu, 1992. - 176 s.

Szymczak K. Epoka kamienia polski polnocno-wschodniej na tle srodkowoeuropejskim. - Warszawa, 1995. - 191 s.

Szymczak K. A problem of the bullet shaped cores: a global perspective // Swiatowit. - Tom.IV (XLV). - 2002.

- Taute W.* Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Köln – Graz, 1968. – 326 s. – 190 tabl.
- Telegin D., Okhrimenko G.* A Dwelling of Swidrian Culture From Mala Osnitsa in Volhynia (Ukraine) // Tanged points cultures sn Europe. – Lublin, 1999. – P.292-294.
- Telegin D., Potekhina I.* Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin. – Oxford, 1987. – 224 s.
- Timofeev V.S., Zaitseva G.I.* The Cronology of the Neolitization of Eastern Europe and the Pozition of the South Russian area in this process // Radiocarbon and Archaeology.- №1.- 2000.
- Ursulescu N.* Local variants of the Stănişoara-Cric culture in the Carpato-Nistrean area // Festschrift für Georghe Lasarovici. Zum 60. Geburtstag.- Editura Mirtow: Timicoara, 2001.- P. 59-67.
- Wechler K.-P.* Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. // Darchaologie in Eurasien. Band 12. – Mainz, 2001.
- Wieckowska H.* Problem mezolitu na Mazowszu. – AP. – T. IX. — Z. 1. – 1964. – S. 30 – 38.
- Wieckowska H., Marczak M.* Proba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza // Materiały do prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1967. – S. 28 – 40.
- Wieckowska H.* Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 595 – 612.
- Wieckowska H.* Społeczności łowicko – rybackie wczesnego holocenu // Prahistoria ziem polskich. – T.I. – Paleolit, mesolit. – Warszawa, 1975. – S. 339 – 438.
- Zagorskis F.* Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Riga: Zinatne, 1987. – 131 s.
- Zagorska I.* Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne // Arheologija un etnografija XVI.- Riga, 1994.- s.14-28
- Zagorska I.* Late Palaeolithic Finds in the Daugava River Vally // The Earliest Settlement of Scandinavia and its Relationship with Neighbouring Areas.- Stockholm, 1996 a, - N. 24.- p. 263-272.
- Zagorska I.* Vēla paleolīta krama katveida bultu gali Latvija // Arheologija un etnografija.- 1996 b.-N.18.-s.181-190.
- Zagorska I.* Vēla paleolīta atradumi Lielupes baseinā // Latvijas Vestures Instituta Zurnals.- 1998.- N.4.- s.5-20.
- Zaliznyak L.L.* Rudoi Ostrov, Kukhary // Early man news. – 3/4. –Tubingen, 1978/79.–S.35 –36.
- Zaliznyak L.* Tanged points cultures in Eastern Europe // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – P. 40.
- Zaliznyak L.* About the function late paleolithic reindeer antler harpoons // Industries in hard animal matherials. – Treignes, 1993.
- Zaliznyak L.* The late mesolithic and neolithic subbase of Indo-Europeans // The Indo – Europeanization of Nothern Europe. – Vilnius, 1994. – P. 32.
- Zaliznyak L.L.* The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. –152 p. – TF.62.
- Zaliznyak L.L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. – Oxford, 1997. – 140 p.
- Zaliznyak L.* The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization.- Baltic-Pontic Studies, Vol. 5.- 1998.- pp.120-145.
- Zaliznyak L.L.* Tanged point cultures in the Western Part of Eastern Europe // Tanged points cultures in Europe.- Lublin, 1999.- P.202-218.
- Zaliznyak L.L.* R.Rimantiene as a founder of the periodization of the final palaeolithic of north-West Eastern Europe // Lietuvos archeologija.- № 19.- 2000.- C.31-45.
- Zaliznyak L.L.* The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV.- Oulu, 2002.- PP.301-317.
- Zaliznyak L.L.* Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Arkhaeology in Ukraine.- Kyiv-Ostin, 2005.
- Zaliznyak L., Gavrilenko I.* The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine // Archaeology Bulgarica, 2.- 2002.- P.1-12.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	- Археологические открытия
АИУ	- Археологические исследования на Украине
АИЧПЕ	- Ассоциация по изучению четвертичного периода на Украине
АП	- Археологічні пам'ятки
АСГЭ	- Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП	- Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВУАК	- Всеукраїнська Академія
ЗОАО	- Зписки Одесского археологического общества
ИА	- Институт археологии
ИПО	- История Первобытного общества
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	- Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАСП	- Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЧПЕ	- Материалы по археологии четвертичного периода Европы
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
РА	- Российская археология
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
СЭ	- Советская этнография
ТИЭ	- Труды Института этнографии АН СССР

SUMMARY

Ukraine is known in Europe by numerous Mesolithic monuments. Several generations of researches during last hundred years discovered on the territory of Ukraine numerous sites which represents about 15 Final Paleolithic and Mesolithic cultural unites. Many of them were the parts of famous European Mesolithic cultures. As a result, Ukrainian archaeology of Mesolithic developed as a part of European science.

The book devoted to culture differentiation and periodization archeology materials from the territory of Ukraine for reconstruction the culture-historical processes that took place in the country at the Terminal Paleolithic and Mesolithic.

At the beginning of Terminal Paleolithic on the whole territory of a country have been spread the monuments with the flints of the same Epigravettian or Microgravettian type (рис. 7, 8). Ukrainian Microgravette (Epigravette) represented such famous sites as Mizin, Mezhirich, Dobranichivka, Gintsy, Amvrosivka, Akkarzha, Volodimirivka etc. It has the right analogies in the European Magdalenian and Epigravettian and dated from the cold maximum to the very beginning of Allerod period (about 19-12 thousand B.P.).

Late Molodova culture of the Middle Dniester is the local version of Ukrainian Microgravettian which arose on a base Molodova Gravettian culture (Molodove V site, level 10-7). According to O.Chernish, K.Ivanova, N.Anikovich, I.Borziyak, L.Kulakovska, L.Zaliznyak the latest levels Molodove I and V sites dated by the first part of Terminal Paleolithic – Dryas I, Bolling and may be the very beginning of Allerod period.

So, in the beginning of Terminal Paleolithic the sites of Microgravettian type known on the whole territory of Ukraine. But at the end of the period the North of country was close connection with Baltic region and the South of Ukraine was the part of Black Sea cultural unite. So, two quite different cultural worlds developed at the Terminal Paleolithic in the west part of Eastern Europe.

Polissya lowland of North Ukraine and Byelorussia is the eastern part of a vast zone of the Middle European outwash planes which include the lowland territory from Great Britain to the Desna River. This vast region coincides with the moraine zone of the Riss and Wurm Glaciations and is characterised by similar climatic and landscape conditions. Therefore the cultural and historical development of the North of Ukraine in the Terminal Paleolithic, as well as in the Mesolithic, was closely related with the cultural process on the Polish and North German lowlands [Зализняк, 1991, с. 100; Zaliznyak, 1997, p.87].

In the second part of Terminal Palaeolithic the cultures of Tanged points technocomplex (рис. 12) spread out on Middle European lowlands from Thames river to the Upper Volga and Desna rivers. These reindeer hunters come on the territory Polissya lowland from the west in Bolling warming (Hamburg culture) and in the end of Allerod (Bromme-Lyngby culture) (рис. 11). At the very beginning of the Dryas III the material culture of Lyngbian newcomers

was transformed to the new Ahrensburgian culture of North Germany, Swidre and Krasnosillya (рис. 13-15) cultures of Poland and Polissya lowlands.

On the Pleistocene-Holocene verge the giant territory of the North became free of ice. It stimulated migration processes to the north direction. As a result there were large changes on the ethno-culture map of Europe about 10 thousand years ago.

In the final Palaeolithic, the Swidrian and Ahrensburgian hunters were the most northern inhabitants of Europe. Therefore, they played a decisive role in conquering vast periglacial territories in North Europe suitable for inhabitation on the verge of the Pleistocene and the Holocene upon the Scandinavian glacier degradation. The migration of the Swidrians and Ahrensburgians toward the north (рис. 41) at that time was caused by a retirement of reindeer, as the main object of their hunting. On the Swidrian base at the very beginning of Holocene arose giant Postswiderian culture unite which spread out in Early Mesolithic from Eastern Baltic region to the North Ural mounts (рис. 42).

Ahrensburgian hunters of the North-German lowland partially migrated to Scandinavia and formed genetic bases for the Fosna and Komsa cultures (рис. 41). Besides, the Ahrensburgians partially took part in the formation of such Mesolithic cultures in South Baltic region as Maglemose and Duvensee [Clark, 1975, p.208; Kozłowski, 1975, p.36, 110].

In the upper reaches of Dnieper river, the East Ahrensburg or Krasnosillya culture was responsible for the formation of the Pischny-Riv culture in the beginning of the Mesolithic (рис. 18-20) [Zaliznyak, 1984, 1986, 1995]. There are three local versions of this cultural unit: proper Pischny Riv type in Desna basin, Jenevo type in Upper Volga and Grensk type in Upper Dnieper. The flourish of these units took place in Preboreal and Boreal periods. At the late Mesolithic in the Middle Desna basin spread Studenok type monuments with numerous high asymmetric trapezes (рис. 21).

The Postswidrian and Postahrensburgian traditions of flint treatment were living in the forest zone of East Europe even in early Neolithic. The Postahrensburgian population (type Studenok) took part in the formation of Neolithic in the Desna basin [Zaliznyak, 1986, p.134]. The Postswiderian Butovo culture was the base of Upper Volga comb ceramics Neolithic culture.

In the basin of Prypyat river the Mesolithic started with the total renewal of population. The Terminal Paleolithic Swidrian reindeer-hunters migrated in the northeastern direction following the item of hunting (рис. 42). During Early Holocene there were two waves of population Baltic culture traditions from the west to Polissya lowlands. In the Preboreal the inhabitants of the Duvensee culture group from South Baltic region changed Swiderian hunters. This population occupied the giant territories of Middle European lowland from England to the basin of the Desna river (рис. 44). In Polissya it was represented by

Kudlaiyvka culture (рис. 17, 28, 29), which in general dated by Preboreal and Boreal time.

With the beginning of the Atlantic period the Kudlaiyvka culture population in the basin of the Pripyat changed by the Janislavice culture (рис. 35, 36), which was genetically connected with the Maglemezian community of the South-Western Baltic. On the Janislavice culture basement with the help of Kukrek and the Bug-Dniester influences from the south in VI millennium B. C. the Neolithic of the Pripyat basin arouse.

The migration of the Maglemezian population from the Western Baltic in the southeastern direction started at about as a result of Baltic transgression. At the beginning of the Atlantic the bearers of Maglemezian traditions populated the Poland lowland, the Nieman and the Prypyat river basins and reached the Dnieper valley as Eastern version of Janislavice culture. This post-Maglemeze newcomers moved from the Kiev Polissya along the Dnieper to the south and southeast to the Dnieper rapids and fare to Siversky Donets river (рис. 45).

Janislavice type points were fixed on the Kukrek sites of the Middle and Low Dnieper valley (Igren 8, Kinetspol, Dobryanka, Kizlevy, Sursky etc.) Numerous Janislavice points fined in the flint implements of Donets culture sites from Eastern Ukraine (рис. 46). This fact evidences about participation Janislavice migrants in the genesis of the late Mesolithic Donets culture.

North-Western Ukraine was the specific ethno-cultural region that was closely connected with the Mesolithic of Middle European lowlands and the southern Baltic. This North-Western Baltic cultural province of ancient Ukraine covers Polissya lowland and neighboring Volinia and Upper Dniester regions. From Bolling warming 13000 years ago to the Middle Ages about 15 migration waves of population moved from the west through the basin of Vistula river to Polissya and Volinia [Залізняк, 1997, с. 24-39] (рис. 65). It's Terminal Palaeolithic Hamburgian, Lyngby and Swidre migrations; Mesolithic – Duvensee and Janislavica populations; Neolithic – Linear Band Ceramic, Funnel Beaker, Globular Amphora newcomers; Bronze Age waves – Corded Ware, Trzcinets-Komarovka cultures; Iron Age – Lusatian, Pomeranian, Przewor, Welbar tribes. The Middle Ages continuation of this ancient migration processes were expansion to the Dnieper basin of Vikings, Lithuania, Polish and even Swedish states. Us a result of this strong and ancient ethno-cultural influences from South Baltic region to the Slaw homeland between Upper Vistula and Middle Dnieper the nearest cultural and linguistic relatives of Slav peoples are their north-west German and Baltic neighbours.

So, in the Terminal Paleolithic and Mesolithic North and West of Ukraine was close connection with South Baltic region. Quite different cultural world developed in this time to the south from Kiev to Black Sea coast in Southern Ukraine. There were group of cultures Postepigravettian tradition: Osokorivka, Bilolissya, Shan-Koba. The low trapezes with a step retouch on the upper sides are culture-determination in Osokorivka flint assemblages (рис. 9) dated Bolling-Dryas II time. The rough crescents are

culture-determinate tools of the Belolissya (рис. 10) or Shan-Koba culture from South Ukraine and Crimea. The nearest analogies of such flint materials are in the flint complexes of other cultures of the Romanelly-Azilian unity (Azilian of France, Romanelly of Italy, Federmesser of Germany, Wituw and Tarnovo of Poland, Borshevo II of Russia, Sosruco of Caucasus), which are dated by Allerod-Dryas periods.

The Kukrek culture steppe hunters (рис. 30-33) that populated the Black sea lowland from the beginning of the Mesolithic up to the Neolithic were native there. Genetically it was connected with the Upper Paleolithic Microgravette (Epigravette) cultures of the Black seaside. During the whole Mesolithic and the Early Neolithic the wide Kukrekean expansion was traced: to the south in the Crimea mountains, to the east in the Siversky Donets basin, to the northern along the Bug in Podillya and to the Kiev Polissya, to the southern-west in the mouth of the Danube (рис. 17, 34). The Kukrek influences were investigated in all Late Mesolithic cultures (Murzak-Koba, Donets, Janislavice, Grebeniky) of steppe and forest-steppe Ukraine.

The spreading of Kukrek population to the North at the beginning of Mesolithic was caused by the Early Holocene transgression of the Black Sea (рис. 17). At Atlantic time Kukrek population moved from South Bug basin to the Middle Dnieper and Kiev Polissya under the presser of proto-Neolithic (Grebeniky) and Neolithic (Crish, Bug-Dniester) newcomers from Balkan and Danube region (рис. 34).

The powerful Kukrek influences can be traced on flint industry the Early Neolithic cultures of Ukraine (Bug-Dniester, Surska, Dnieper-Donets of the Middle Dnieper region and Kiev Polissya, Tash-Air of the Crimean Neolithic). This fact allowed to V. Danilenko to make the conclusion concerning the utterly important role of the Kukrek in the Neolitization of Ukraine. The evolution of the Kukrek under the influence of Neolithic newcomers into the particularly new Neolithic phase of its development is the best seen in the Azov-sea region and in the region of the Dnieper rapids. Thus, Surska Neolithic culture has arisen on the base of Kukrek Mesolithic settlements (Igren 8, Kamyana Mogila) with food-gathering economy, which based on aurochs hunting and fishing.

Hence, we have the right to admit the continuation of the economy and ethno-cultural development in the Northern Black seaside region from the Upper Paleolithic Microgravette (Epigravette), through the Mesolithic Kukrek culture to the Early Neolithic. This succession of the historical processes on the south of Ukraine can be noticeably explained by slight nature changes on the border of Pleistocene and Holocene that in this region resulted in the conservation of steppe model of economy adaptation during the Mesolithic epoch.

In the Eastern Ukraine Zimovniky culture with rough trapezes on the flakes developed from the beginning of Preboreal to the end of Boreal time (рис. 22-27). The late Boreal version of this culture (the monument Vyazivok

type) in Boreal time spread out in the Middle Dnieper basin (Vyazivok 4a, Zagay I, Dniprovets).

The Donets culture developed during the Late Boreal and Atlantic periods in the basin of the Siversky Donets River (рис. 37). Its microlithic flint industry resembles the Kukrek one very much. Such a similarity can be first of all explained by the common flint technology, which was based on the regular conic core for the press microblades. This autochthonous of East Europe Donets industry was slightly changed by the Janislavice population from Kiev Polissya, that partly resulted in the birth of the Donets culture. Most likely, that in its origin also took part the population of the Early Mesolithic Zimovnyky culture of Eastern Ukraine. From the VI millennium B. C. on the genetic fundament of Donets culture the Donets comb Neolithic was born.

The appearance of microlithic complexes Platovo Stav type (рис. 39) on the Lower Donets in the Upper Mesolithic and Early Neolithic is explained by the influences of the North Caucasus and North Caspian Mesolithic. Their distinguishing features are small crescents and trapezes with two side retouching. The analogical types of microlithics were spread in Early Neolithic of Low Volga region (Seroglazovo culture), on the Northern Caucasus, in Kuban river region, that gives evidence of relation the Neolithic population of the above-mentioned territories.

The Crimea is the specific ethno-cultural region of Ukrainian Mesolithic. There are three main cultural phenomena that developed in the mountainous Crimea of the above-mentioned period: Shpan-Koba, Murzak-Koba, Kukrek. The Early Mesolithic Shpan-Koba culture in the Crimea Mountains during the end of Boreal changed by the Murzak-Koba culture. The Kukrek population while existing in the steppes, often moved high to the mountains and mixed with the mountainous Murzak-Koba's populations on extent of the whole Mesolithic. And it is from this very mixture the Crimean Neolithic with the flat-retouched crescents and trapezes arisen.

At least starting from the Terminal Paleolithic and up to the Eneolithic South-West Ukraine is characterized by the stable migrations from the Balkans to the north-east direction. Exactly this very way, situated between the Black sea and the Carpathian Mountains used the Terminal Paleolithic population that in Odessa region left the monuments of Bilolissya type, the population of Crish Neolithic culture. Danubian origins had the Linear Band Ceramic and Kukuteny-Tripillya cultures. The influences from Balkan and Danube region to the South West Ukraine continue in later periods in the form of Greek colonization, Thracian, Romanian, Byzantine and Turkish Middle Age expansions. So, we can say about south-west Balkan-Danubian culture province of ancient Ukraine.

According to current archaeology data the first agricultural population come to Europe from the Near East through Balkans and Danube region. In the 5-th millennium B. C. the border between the Neolithic newcomers from Danube region and local hunting tribes in Europe ran along the south edge of the Middle European lowlands. It was inappropriate for mattock agriculture and did not attract Neolithic colonists. But North Germany, Poland, Polissya

lowlands with their forests, rivers and lakes was the very rich with game and fish. Therefore the ancient hunting and fishing economy has been preserved there.

However the crisis of a hunting economy forced the forest hunters and fishermen to adopt different innovations from more developed south Neolithic neighbours. First of all, they assimilated the Neolithic technique of pottery production, the first experience of agriculture and a stock breeding. Ertebolle, Dubichay, Nieman, Dnieper-Donets Neolithic cultures arose under the strong influences of Neolithic newcomers from the Balkan and Danube basin on local Baltic Mesolithic population.

Numerous facts evidences that appearance of the pottery as well as the spread of food-production economy in Europe preceded the process of so-called proto-Neolitization [39]. This means that specific proto-Neolithic press flint industry spread out from Eastern Mediterranean to the north in Europe. The proto-Neolitization of Europe started for about VIII millennium B. C. from Near East through the Balkans on the territory of Central Europe with some ramifications on Danube to the northern-east direction on the territory of right-bank Ukraine.

This proto-Neolithic flint industry is characterized by regular, single-platform cores for press, regular, enough wide blades, numerous symmetrical trapezes made from the sections of the blades. This industry was implemented on the Balkans from the Near East in the second half of VIII millennium B. C. The oldest samples of such flint technique we have in the pre-ceramic Neolithic of Thessaly (Argissa, Sesklo, Nea Nikomediya) [40]. Gradually moving to the north of this flint industry traced in the Neolithic unity Crish—Starchevo—Keresh, that in VI millennium B. C. spread in the Carpathian region, in the northern part of the Balkans and reached the basin of Dniester and South Bug (Crish, Bug-Dniester cultures). This very industry was typical for Linear Band Pottery Neolithic, that at the middle of VI mil. B. C. occupied the whole Central Europe from the Rhine to the West Ukraine.

The Grebeniky flint implements are typical example of the above-mentioned press flint industry of the Balkans. The inhabitants possibly moved on the territory of Odessa region and Moldova from the Lower Danube region at VII millennium B. C. Some archaeological materials (lower non-ceramics layers of the Soroky site, Radelichy 2 on the Upper Dniester) confirm that the proto-Neolithic press flint technology starting from VII millennium B. C. together with the Grebeniky population moved far to the north by Dniester valley.

The Grebeniky culture population, that during Early Atlantic occupied the territory of the Northern-West Black seaside, was the western neighbors of the Kukrek culture. According to the Kukrek admixtures in the Grebeniky complexes Odessa region (рис. 38, 39-41, 71, 72) the above-mentioned population had the contacts with Kukrekean autochthonous of the Black Sea steppes.

The food-production economy came on the territory of Ukraine by the same way from the Balkan Peninsula through the Danube basin. We know four main waves of the Neolithic migrants which rolled from Danube region

to the Right Bank Ukraine from VII mil. B.C.: 1) Grebeniky, 2) Crish – Bug-Dniester, 3) Linear Band Pottery, 4) Kukuteny-Tripillya (рис. 64). The oldest Bug-Dniester Neolithic culture of Ukraine aroused on autochthonic Kukrek culture base under Grebeniky, Crish or proto-Crish culture influences at the end of VII mil. B.C. The researches consider it the eastern circumference of the huge Neolithic unity of the Danube region Karanovo — Starchevo — Crish — Keresh.

Under the press of mentioned newcomers the Bug-Dniester population settled to the north-east direction and reached South Polissya and Middle Dnieper (рис. 34). According to archaeology materials the neolitization of Polissya lowland was the result of the south influences of Bug-Dniester and Kukrek cultures on local Janislawice substratum. Therefore on the oldest Neolithic sites of Ukrainian Polissya there are typical pottery with an ornament of Bug-Dniester type and Janislawice culture flint implement with the clear Kukrek elements (Рис. 62, 63).

Mesolithic materials from Polissya lowlands have many parallels with those of the Maglemesian traditions from the South Baltic region [Залізняк, 1998, с. 216-218, 240-247]. Hence, we speak nowadays about the relationship of Mesolithic population of Baltic lowlands with Mesolithic inhabitants not only Polissya lowland but Eastern Ukraine too. The waves of migrations have been traced from west to east through the basins of the Odra, Vistula, Pripet, and Middle Dnieper rivers. As a result, the Baltic origin population of Janislawice culture reached the Siversky Donets River and spread out the typical Janislawice points in Eastern Ukraine (рис. 45, 46).

The emergence of massive, North European anthropological type in the Mariupol type cemeteries of the Middle Dnieper basin and Eastern Ukraine can probably be explained with the fact that at the end of the Mesolithic from the northwest there moved the Janislawice inhabitants, genetically connected with the Maglemesian population of the Western Baltic. Thus, the direct anthropological and archaeological analogues to these cemeteries with the bones of massive Vovnigy anthropological type we have in the

Western Baltic in the Mesolithic and Neolithic burial places of the Maglemesian culture tradition population (Vedbaek, Ertebolle, Skotteholm etc.). These massive northern Europeans anthropology type dominates in the cemeteries of the left-bank Ukraine steppe Dnieper-Donets culture, dated back by VI millennium B. C.

So, in the VI-V mil. B. C. the some kind of barbarian periphery of Balkan-Danube Neolithic protocivilization arose to the north of it in the lowlands from the Rhine to the Siversky Donets River in Eastern Ukraine. It has been formed on the base of the autochthonous Mesolithic population which moved from the West Baltic region to the south-east through the Odre, Vistula, Pripet, Middle Dnieper basins to the forest-steppe zone of Left Bank Ukraine.

It would seem, then, that these Janislawice culture migrants who came from the northwest to Ukraine formed the basis for the oldest Indo-European archaeological cultures of Ukraine in IV-III millennium B.C.

These related cultures of aboriginal hunters and fishermen Middle European lowlands developed under strong progressive influence from the Neolithic of Balkan. Because of this southern influence and a spread of steppes through the aridization of climate the above-mentioned local hunting-fishing society of the north Europoids became to transform in the oldest stock-breeding Indo-European cultures IV mil. B.C. (Mariupol, Seredny Stig, Novodanilovo, Yamna, Funnel Beaker, Globular Amphora etc.). The stock breeding caused the spread of early Indo-European culture and languages in the steppe zone of Europe and Asia in IV-II mil. B. C. The oldest Indo-Europeans of the forest-steppe Dnieper region and the left bank Dnieper settled in the Danube region, on the Balkans, in Anatolia and also fare to the east by Eurasian steppe to Mongolia and India.

So, we may speak about the existence of proto-Indo-European Mesolithic and Neolithic substratum between Jutland and Eastern Ukraine in VI-V millennia B.C. [Zaliznyak 1997, pp. 117-125; Çàè³çijê, 1998, с. 248-272; Zaliznyak, 2005].

Наукове видання

Кам'яна доба України

Випуск 8

Залізняк Леонід Львович

Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України.

Культурний поділ та періодизація

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 11.09.05. Підписано до друку 25.12.05. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 21,39. Обл. вид. арк. 28,95. Наклад 300 прим. Зам. 05/87.

Видавництво "Шлях".

вул. Введенська, буд. 32, кв. 69, м. Київ, 04071.

Тел.: (044) 425-70-06; представник у Луганську (0642) 32-04-45.

Видруковано в ПП "Луганська археологічна експедиція".

кв. Зарічний, 1-6/95, м. Луганськ, 91015.

Тел. (0642) 32-04-45.